

САДРИДДИН АЙНИ
МУНТАХАБОТ

**ХАЙАТИ МУШОВАРА ВА ТАҲРИРИЯИ
50-ЧИЛДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ВА МУОСИРОН
АЗ СИЛСИЛАИ «АХТАРОНИ АДАБ»**

ХАЙАТИ МУШОВАРА

Абдучаббор Раҳмонзода
Зулфия Давлатзода
Фарҳод Раҳимӣ
Низом Қосим
Гулназар
Носирҷон Салимӣ
Давлат Сафар

ХАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Абдулҳамид Самад
Қароматулло Олимзода
Абдурахмон Абдуманнон
Абдунабӣ Сапторзода
Алаҳхон Кӯчарзода
Мирзо Муллоаҳмад
Алиш Мухаммадиш Хӯросонӣ
Мухтарам Ҳотам

САДРИДДИН АЙНӢ

МУНТАХАБОТ

Душанбе
«Адиб»
2020

ББК 84 Тоҷик 7-5
А-14

Мураттиб ва муаллифи сарсухан
Аламхон Кӯчарзода

Мухаррир Меҳрӣ Саидова

А-14 Садриддин Айнӣ. Мунтахабот.
– Душанбе, «Адиб», 2020, 480 сах.

ISBN 978-99947-2-590-8

© Нашриёти «Адиб», 2020

УСТОД АЙНӢ ВА ИСТИҚОЛИЯТИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН

*Умри Айнӣ аз барои халқ сарфи хома шуд,
Халқи моро дафтари Айнӣ шаҳодатнома шуд.
Сарзамини мо худ аз осори ӯ сар мешавад,
Ин замин бо ӯ ба дунёе баробар мешавад.
(Бозор Собир)*

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президентӣ мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маросими баъди азнавсозӣ ба истифода додани Боғи фарҳангу фароғати ба номи Садриддин Айнӣ таъкид доштанд, ки: «Корномаи беназири устод дар таърихи миллати мо камназир буда, тамоми умри бобаракати ӯ барои хифзи ҳувияти тоҷикон ва ба сифати миллати қадимӣ эътироф гардидани онҳо сарф шудааст».

Тавъамии устод Айниро ба халқи азизаш Мирзо Турсунзода дар сарсухани чопи русии «Ғуломон» чунин таъкид карда буд: «На ҳама вақт мешавад, ки зиндагиномаи як кас қариб тамоман ба зиндагиномаи халқи ӯ қаробат пайдо кунад, чунонки ин ҳолат ба Садриддин Айнӣ рух додааст. Ҳаёти ӯ ба ҳаёти тоҷикон – аз солҳои сиёҳи гузашта то рӯзҳои хушбахтии даврони мо иртиботи ногусастанӣ дорад. Ва агар сол ба сол, қадам ба қадам, тӯфони пуршӯри воқеаҳои қариб як асрро, ки Айнӣ зиндагӣ кардааст, мушоҳида кунем, ин ҳикоя оид ба тақдири тамоми халқ мешавад, ҳикоя дар ҳусуси он мешавад, ки чӣ тавр мардуми меҳнатӣ аз камбағаливу беҳукуқӣ ба хушбахтиву рӯшноӣ расид. Аввал тифл, баъд ҷавон ва дар охир марди камолёфта – Айнӣ он чиро дидаву аз сар гузаронидааст, ки қавми ӯ дидаву аз сар гузаронидааст. Айнӣ барои мо рамзи тай намулдани роҳи пурмашаққати халқаш мебошад».

Оре, тамоми зиндагинома ва фаъолияти илмӣ, публитсистӣ ва эҷодии устод Айнӣ бозгӯи муҳаббату садоқат ба халқи азинаш ва талош баҳри озодиву истиқлолияти миллати азияткшида, вале сарбаланди тоҷик мебошад. Андешаҳои истиқлолиятҳои устод Айнӣ нахуст солҳои аввали мад-расаҳои, вақте ки ба асари Аҳмадмахдуми Дониш «Наво-дир-ул-вақоеъ»¹ шинос мешавад, зухур мекунад.

Бардошти Садриддин Айнии ҷавон аз «Наводир-ул-вақоеъ» боиси таъвияти ҷаҳонбинии сиёсӣву иҷтимоӣ, доираи тафаккур ва завқи эстетикӣву хунари нигорандагии нави-сандаи оянда гардид ва ӯ аз ҳаёлпарастии шарқӣна даргу-зашта, ҷиддан ба тасвири реалистӣ рӯ овард. Ин нуктаро худӣ Айнӣ чунин тавзеҳ медиҳад: «Шиносии ман ба «Наводир-ул-вақоеъ» ба ман танҳо инқилоби фикрӣ бедор карда намонд, балки ба сарам савдои насрнависиро ҳам андохт. Дар ҳамон вақтҳо ман орзу мекардам, ки бояд кас насрнавис ша-вад ва агар ин мақсад ба даст дарояд, монанди Аҳмадмахдум насрнавис шавад, ки воқеахоро дар пешӣ хонанда бо забони сода таҷассум кунанда нишон дода тавонад»¹.

Ҷизи дигаре, ки боиси бедории фикрӣ ва худшиносии устод Айнӣ дар айёми мадрасаҳои мегардад, шиносӣ ба мабуоти даврии аз Россия, Туркия, Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон ба Бухоро омада мебошад. Матбуоти даврӣ, аз ҷумла рӯзномаву маҷаллаҳои бисёре, аз қабилӣ «Ҳабл-ул-матин» (Ҳиндустон), «Чехранамо» (Миср), «Сироч-ул-ахбор» (Афғонистон), «Тарҷумон» (Богчасарой), «Мулло Насриддин» (Тифлис), «Вакт» (Оренбург), «Садои Фарғона» ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ, тоторӣ ва русӣ ворид гардида, ба Айнӣ ва Абдулвоҳиди Мунзим, Аҳмадҷони Ҳамдӣ, Ҳомид-хоҷаи Меҳрӣ, Мирзо Назруллои Ғафурзода, Мирхон Порсо барин ҳаммаслақони ӯ қисми таркибии фаъолияти иҷтимоӣ гардида буд ва табиист, ки барои ба амал баровардани ор-монҳои худ дар соҳаи маорифу мактаби замонавӣ, ки мебо-

ист ҷомеаро аз ҷанголи ҷаҳолату нотаъвоӣ берун мебаро-вард, аз ин минбари иттилоотиву тарғиботӣ ҳам истифода мекарданд.

Бояд гуфт, ки дар қаламрави аморати Бухоро шумораи зи-ёди мактабу мадраса мавҷуд буд. Мувофиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо дар ибтидои асри XX танҳо дар шаҳри Бухоро зиёда аз 200 мадраса фаъолият доштааст, ки шумо-раи умумии муҳассилини онҳо ба 10 ҳазор мерасидааст. Ва-ле дар ин мактабу мадрасаҳо асрҳо боз барномаҳои таълим-якранг давом карда, боиси қафомонии илму фарҳанг ва рушди ҷомеа мегардидаанд. Бинобар ин, зиёиёни тоҷик дар фикри барпо намудани мактабҳои сохти нав шуданд ва яке аз он равшанфикрони собитқадаме, ки ҳанӯз солҳои аввали мадрасаҳои мушқилот ва норасоӣҳои зиёди барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳои кӯхнаро эҳсос карда, бо та-моми ҷиддият ба ислоҳи маориф камар мебандад, устод Садриддин Айнӣ буд.

Бояд гуфт, ки устод Айнӣ нисбат ба сохти амирӣ душ-мани сӯзон мепарварид ва баъди он ки бо дасти амир ва думравонаш худ 75 ҷӯб хӯрда, охири соли 1917 ба Са-марқанд паноҳ мебарад ва бародаронаш Сирочиддинхоча ва Мухиддинхоча ба қатл расонда мешаванд, фаъолияти озодихоҳӣ ва ислохталабии устод ба дараҷот таъвият ме-ёбад ва дар Самарқанд сохти нави ҷамъиятиро, ки ҳукума-ти амириро барҳам зада, ба халқи меҳнатӣ ваъдаи озодиву истиқлолият дода буд, ба тамоми ҳастӣ пазируфта дар тарғибу ташвиқи ғояҳои инқилобӣ ва маорифпарварӣ ка-мари ҷиммат мебандад.

Устод Айнӣ фаъолияти адабии худро аз шеър оғоз намуда буд ва аз солҳои 1893 сар карда бо таҳаллуслҳои «Сифлӣ», «Ҷунунӣ» ва «Мухтоҷӣ» шеър менавишт, вале ин ғазалҳои шогирдонашро худ нест кардааст ва аввалин шеъре, ки бо таҳаллусли «Айнӣ» соли 1895 эҷод кард, ғазали «Ғули сурх» буд, ки матлааш ин аст:

¹ Айнӣ С. Кулӣёт. – Ҷ. 7. – Душанбе: Нашрдавлтоҷик, 1962. – С. 464.

*Рози дил меғуфтам, ар як марҳаме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.*

Устод Айнӣ ба тамоми жанрҳои суннатӣ чун ғазал, қасида, қитъа, маснавӣ, мусаддас, тарҷеот, мустазод, рубой, фард шеър навиштааст ва аввалин шеъри нав дар адабиёти тоҷик низ ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки намунаи барҷастааш «Суруди озодӣ» ё «Марши хурият» (1918) мебошад. Ин шеър чун аксари шеърҳои баъди инқилоби Октябр эҷод кардаи устод рӯҳи амиқӣ иҷтимоӣ ва тарғиботӣ дошта, тараннумкунандаи адолату баробарӣ ва бародарӣ мебошад:

*Эй ситамдидагон, эй асирон,
Вақти озодиш мо расид.
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.*

Вале табаддулоти сиёсӣ ва иҷтимоие, ки бар асари инқилоби Октябр ва дар Осиёи Миёна таъсис гардидаи Ҷумҳуриятҳои шӯравии сотсиалистӣ ба вуқӯъ пайваст, ба ҳалқӣ тоҷик басо гарон афтод. Ҷараёни иртиқои пантуркизм, ки ханӯз аз ибтидои садаи XX бо шиори авомфиребонаи ислоҳоти мактабу маориф таваҷҷуҳи равшанфикрони Бухорову Самарқандро ба худ ҷалб намуда буд, аз мусоидати сиёсати болшевикӣ истифода карда, тамоман ба инқоркунии миллати тоҷик майл намуд. Дар ин давраи барои миллати тоҷик ва забони тоҷикӣ басо хатарнок ба устод Айнӣ лозим омад, ки тавассути осори публицистӣ, илмӣ ва бадеии худ ба пуштибонии миллати соҳибтамаддун, вале азиятдидаи хеш бархоста, онро ҳамроҳи дигар фарзандони сарсулурдаи халқи азиш аз ҷарғи гумномӣ раҳой бахшад.

С. Айнӣ ба матбуоти хориҷи Бухоро, чун «Мулло Насриддин», «Шӯро», «Вакт», «Ойина», низ робита дошта, дар мақолаҳои худ ҳамватанонашро ба бедориву хештаншиносӣ ва рӯ овардан ба мактабу низоми нави иҷтимоӣ ҳидоят

намудааст. Вале бояд гуфт, ки фаъолияти рӯзноманигории устод дар шаҳри Самарқанд дар ҳафтаномаи «Шуълаи инқилоб» маҷрои тоза ва густурда пайдо карда, ба дараҷаи касбӣ мерасад.

Мутахассисон фаъолияти ҳафтаномаи «Шуълаи инқилоб»-ро ба ду давра ҷудо намуда, 22 шумораи онро ба давраи аввал (аз 10 апрел то 16 октябри соли 1919) ва 69 шумораашро ба давраи дувум (аз 7 декабри соли 1919 то 8 декабри соли 1921) мутааллиқ медонанд ва ҳамкориҳои С.Айнӣ ба «Шуълаи инқилоб» ба давраи дувум рост меояд. Устод сабаби асосии таваккуфи камтар аз думоҳаи «Шуълаи инқилоб»-ро дар низоҳат камшумор будани муштарикони он меид. Бинобар ин, дар аввалин мақолаи худ – «Танвири афкор» аз ин настрия баҳра бардоштани ҳамзабонашро хоҳишу тавалло мекунад: «Ҳар ҳафта як соат умратонро ба хондани ин рӯзнома сарф кунед, ба қадри иқтидоратон аз ҷаридае, ки ба забони худатон нашр мешавад, истифода намоед, дар бадали ин як соат умре, ки ба беҳабарӣ гузаронед, талофӣ намоед. Ҳар фоидае, ки аз рӯзнома мегиред, ба бародарони бесаводатон бо ҳам бинед, то ки худатон ва ҳамзабонони худатонро танвири афкор ҳосил ояд, то ки ба худ як ҳатти ҳаракат муайян карда, ба дарди худатон ва ҳамватанатон ва қавматон ва бани навъатон бархӯред».

Устод Айнӣ чун мебинад, ки дар зарфи шаш моҳи муруҷиат аз тамоми аҳолии тоҷикзабон, ки «дар Ўротеппа, Хучанд, Конибодом, Исфара ва ғайра ҳастанд, асари таваҷҷуҳе намешавад», дар мақолаи «Сайфу қалам» аз нав бо оҳанги боз ҳам муассиртар ҳамзабонро хушдор медихад, ки: «Агар мо шараф хоҳем, агар мо номус хоҳем, агар мо иззату обрӯӣ хоҳем, агар мо ҳуқуқ хоҳем, ба иборати кӯтоҳ – агар мо ҳаёт хоҳем, бояд ки фурсат нагузаронда, чанг ба домони **сайфу қалам** занем... Эҳтиёҷоти ҳаррӯза ва нуқсоноти воқеаи худамонро ба воситаи матбуот музокара намуда, ба ҳар дарди худ аз ин маъҷуни мураккаб, ҷъне матбуот даво ҷӯем!» Муаллиф дар зери мафҳуми **қалам** илму маориф ва

таҳти унвони **сайф** зарурати хидмати аскарро дар назар гирифта буд.

Дар «Шуълаи инкилоб» бо имзоҳои гуногуни мустаор чоп гардидаи асари калонҳаҷми «Таърихи силсилаи Мангития, ки дар Бухоро ҳукм рондаанд» ва 93 мақола, очерк ва тарҷумаи адиб гувоҳ бар он аст, ки Айнӣ маҳз дар ҳамин ҳафтанома ҳамчун нависанда ба камол расида, дар Афғонистон, Эрон ва Ҳиндустон низ чун суҳанвари воқеанигор шинохта шудааст.

Давраи дигари фаъолияти рӯзноманигории С.Айнӣ ба таъсиси рӯзномаи «Овози тоҷик» (1924 – 1930) иртибот мегирад ва устод дар он чун яке аз муассисон, муҳаррирон ва ҳодимони доимии адабӣ саҳми муносиб мегузорад.

Шояд, калимаи **тоҷик**, ки бори аввал чун мафҳуми сиёсӣ вуҷуд гирифт дар номи рӯзнома низ қорбаст шуда буд, устод Айнӣро зиёда болидаҳотир ва шавқманд намуд, то ҷойе ки Баромад оқибат «Овози тоҷик» гӯён ин дастоварди таърихӣ миллатро ба кулли ҷамъатанон шодбош мегуфт. Устод нахустмақолаи индавраинаи худро, ки дар шумораи аввали нашрия дарҷ гардида буд, «Қавми тоҷик ва рӯзнома» номид ва боз вожаи **тоҷикро** зевари унвони як қатор мақола ва китобҳои илмию бадеияш намуд: «Дар бораи мактаб ва маорифи тоҷик», «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон», «Тоҷикони кӯҳистон», «Аҳволи иқтисодӣ ва иҷтимоии тоҷикони кӯҳистон», «Қобилияти ташкилотӣ дар тоҷикон», «Китобҳои тоҷикӣ», «Саргузашти як тоҷики камбағал», «Намунаи адабиёти тоҷик» ва ғайра.

Устод Айнӣ чунин мешуморид, ки «рӯзномаи ҳар қавм ва миллат забони эшон аст. Ҳар қавме, ки рӯзнома надорад, гӯё забон надорад» ва ҳалқи тоҷик, ки акнун соҳиби ҷумҳурият ва рӯзнома шудааст, то метавонад, тавассути ин минбари иттилоотӣ муҳимтарин масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро мавриди муҳокима ва натиҷагирӣ қарор дода, дар ташаққули ҷомеаи навбунёд ҳиссагузор бошад. Худи устод басо огоҳона ва бочуриятна мавзӯҳои бунёдӣ ва

мубрами рӯзро мавриди баррасӣ қарор медод, ки ин ҳолат аз 33 маводди хурду калони дар «Овози тоҷик» дарҷшуда равшанӣ возеҳ эҳсос мегардад.

Устод Айнӣ дар ҳар давраи барои халқу Ватан тақдирсоз ба таълифи осори публитсистӣ даст мезанад ва ба ин восита рӯҳи озодипарастӣ ва ватанхоҳии ҷамъатанонашро тақвият мебахшад. Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ чанд асари публитсистӣ, аз ҷумла, очерки таърихӣ-таҷқиқотии «Исёни Муканнаъ» ва очерки адабӣ-таърихӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик – Темурмалик»-ро таълиф намуд, ки хонанда аз муборизаи пешгузаштагони барӯманди худ – Муканнаъ ва Темурмалик ба муқобили аҷнабиёни истилогар ба вачд омада, моҳияти озодӣ ва масъулияти ватандориро ҳарчи бештар дарк менамояд.

Устод Айнӣ ба таълифи асарҳои публитсистӣ агар ҳанӯз айёми дар Бухоро буданаш оғоз намуда бошад, таълифи осори илмиро асосан дар Самарқанд роҳандозӣ мекунад ва яке аз аввалин асарҳои илмӣ устод «Намунаи адабиёти тоҷик» аст, ки таълифи он ба соли аввали баъди таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон рост меояд. Ин китоб, ҷунонқи ҳуди муаллиф дар сарсухан ёдоварӣ кардааст, бо дархости Ҳукумати Мухтори Тоҷикистон дар шахси раиси Шӯрои комиссарҳои халқ Абдулқодир Мухиддинов таълиф меёбад ва хусусияти таълифи раӣ дошта, аз Рӯдакӣ то Пайрав Сулаймонӣ оид ба 220 адаби дар асрҳои X-XX дар хоки Мовароуннаҳр зиндагӣ ва эҷод кардаи тоҷик суҳан рафта, намунаи эҷодиёти онҳо оварда мешавад. Дар сарсухани «Намуна...» устод таъкид мекунад: «Аз бозе, ки вақоеъро таърих кайд мекунад, то имрӯз дар диёри Мовароуннаҳр Тоҷикистон ҷунонқи як қавми муазам бо номи тоҷик ё ки тозик истиқомат дорад, ҳамчунин забону адабиёти эшон ҳам ривоч ёфта омадааст. Ривочи забону адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр Тоҷикистон махсус ба асаре ё тасаллути подшоҳею амире нест. Ҷунонқи мо мебинем, адабиёти тоҷик дар ин сарзамин дар аҳди Сомониён, ки

ирқан форсизабон ҳастанд, чӣ қадар ривоч дошта бошад, дар замони авлоди Чингиз, Темур, шайбонӣ, астархонӣ ва мангит, ки ирқан муғул, турк ва узбак ҳастанд, ҳамон қадар ривоч ёфтааст. Пас, маълум мешавад, ки дар ривочи забону адабиёти тоҷик дар ин ҷоҳо маҳз ба сабаби тасаллути Сомониён ё ки муҳоҷирати эронӣ набуда, сабаби ҳақиқӣ мавҷудияти як қавми бузург ба номи тоҷик, ки мансуб ба ирки орист, дар ин ҷоҳост¹.

Ин асар дар айни авҷи ҳаракати пантуркистӣ, ки дар Мо-вароуннаҳр мавҷуд будани миллатро бо номи тоҷик инкор намуда, даъво мекарданд, ки инҳо турконе мебошанд, ки дар зери таъсири мадраса забони форсиро омӯхтаанд, таълиф гардид ва муаллифи он ҳаққи тоҷиконро на танҳо ба мероси фарҳангӣ, инчунин ба сарзамини миллий исбот карда, «бо фактҳои таърих пардаи он игвогаронро дарронда ба даҳони онҳо муҳри хомӯш зад»². Аз таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон, ки бо талошҳои зиёди фарзандони асили миллат ба вуқӯъ пайваста буд, пантуркистон қисман шикаст хӯрда буданд, бинобар ин онҳо даъвои дигарро пеш оварданд: «Агар тоҷик ном миллате вучуд дошта бошад, пас тоҷикон бояд фарҳанги қадимаи худро исбот намоянд, зеро Саъдӣ, Ҳофиз, Хайём, Низомӣ, Румӣ, Ҷомӣ ва ... моли эронӣёну афғонҳост». Ва устод Айнӣ дар таълифи «Намунаи адабиёти тоҷик» принсипи ҷугрофии таҳкикро истифода карда, бо овардани намунаи эҷодиёти 220 адиби таҳқоии Мовароуннаҳр нишон дод, ки миллати тоҷик ҳалқи қадима ва бумии Осиёи Миёна буда, дорои фарҳанг, адабиёт ва урфу одати хоси худ мебошад.

Бадҳоҳони миллати тоҷик далелҳои мантиқӣ ва сиёсии «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро инкор карда наметавонистанд, ин аст ки онҳо бо роҳҳои дигар ҳуҷум оварда, оқибат муваффақ шуданд, ки асарро ба «утилисирё» супоранд,

¹ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 7.

² «Намунаҳои адабиёти тоҷик» ва аҳамияти таърихӣ он (таҳияи М. Имомов ва М. Абдуллоҳ). – Душанбе, 2009. – С. 3.

аммо, «тазкира дигар ба ҳадаф расида буд, Айнӣ ва Мухиддинов нақши таърихӣ худро адо намуданд. Як сол пеш аз манъи пурраи тазкира ва соли 1930 ба «утилисирё» супурдани он Тоҷикистон аз ҷумҳурии худмухтор ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил ёфт»¹.

Акнун дар пеши Айнӣ масъалаи пуштибонӣ аз мероси доманфароҳи адабии тоҷикон меистод ва ин масъаларо низ тавассути як қатор асарҳои илмӣ дар солҳои 30-юм таълиф намудааш, аз ҷумла «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ», «Шайхурраис Абӯалӣ Сино», «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ» ва махсусан китоби дастҷамъии «Намунаҳои адабиёти тоҷик» бомуваффақият ҳаллу фасл намуд. Устод Айнӣ дар ин ҳолат аз принсипи илмӣ-таърихӣ истифода карда, таъкид намуд, ки тоҷикон то асри ХУ бо дигар халқҳои форсизабон дорои мероси адабии муштарак мебошанд, бинобар ин, метавонанд, ки чун меросбари Абулқосим Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Убайди Зоконӣ барин классикони ин адабиёти оламшумул низ доништа шаванд. Бо ин мақсад устод истилоҳи илмӣ «адабиёти форсу тоҷик»-ро пешниҳод мекунад. Дар сарсухани «Намунаҳои адабиёти тоҷик», ки бо таҳрири устод Айнӣ корбаст шудааст, аз ҷумла, омадааст: «Агар асрҳои X–XV-ро гирем, мебинем, ки дар ҳақиқат тақдир таърихӣ қавм ва халқҳои форсизабон дар ҳарду тарафи дарёи Ому, дар ин муддати таърихӣ, аз напъунамои маданияти давраи Сомониҳо сар карда то ба фалокатҳои зулми Муғулон ҷунон ба ҳамдигар печдарпеч буд, ки ҳамаи ин халқҳо дар он вақт дар як забон эҷодкори ягона адабиёт шуда мебароянд... Бинобар ин, адабиёти тамоми ин давраро монополияи Эрон доништа ва ҳукуки мероси онро танҳо ба Эрон тааллуқ додан ҳаргиз мумкин нест... Адабиёти ин давраро адабиёти форсӣ-тоҷикӣ номидан дурусттар мешавад»².

¹ «Намунаҳои адабиёти тоҷик» ва аҳамияти таърихӣ он. – С. 4.

² Ҳамон ҷо. – С. 10.

Устод дар рисолаи «Шайх Муслихиддин Саъдии Шерозӣ» ин ақидаашро боз ҳам мушаххастар асоснок мекунад: «Баъзе шарқшиносон розӣ намешаванд, ки Саъдӣ шоири форс-тоҷик номида шавад... Аммо худи Саъдӣ на ин ки аз шоири форс-тоҷик будан метарсад, балки беиба ва нотарсона худро тоҷик мешуморад, сабаби ин дар ин аст, ки ӯ дар миёнаи форс-тоҷик ҳеҷ фарқ намегузорад. Чунончи, ӯ дар як банди аз тарҷебандҳои худ, ки бо мисраи «Гуфтори хушу лабони бориқ» сар мешавад, баъди ба маҳбӯб бо як-ду мисраи арабӣ «ту маро бо шамшер куштӣ» гӯён хитоб кардан менависад:

*Аз баҳри Худо, ки моликон ҷавр
Чандин нақунанд бар мамолик.
Шояд, ки ба подшаҳ биғӯянд,
Турки ту бирехт хуни тоҷик.*

Бинобар ин, мо ҳам Саъдиरो шоир ва нависандаи тоҷик ва яке аз устодҳои гузаштаи худ мешуморем ва аз вай меомӯзем.¹

Оқибат ин пофориҳои илман асосноку эътимодбахши устод Айнӣ самараи дилҳох медихад ва дар илми адабиётшиносӣ ва шарқшиносӣ ин истилоҳ роиҷ мегардад.

Дар хусуси моҳияти истиқлолҳои асару мақолаҳои Айнӣ суҳан ронда, боз як масъалаи басо муҳим – талошҳои пайгирона ва ҷоннисоронаи устодро оид ба дараҷаи истифода ва мақоми забони адабии тоҷик аз назар гузарондан лозим мешавад. Пантуркистон ва муҳолифони мафҳуми «дар диёри Мовароуннаҳр ва Туркистон истиқомат доштани як қавми муаззам бо номи тоҷик» (С.Айнӣ) ханӯз аз ибтидои солҳои 20-ум аз нигоҳи сиёсӣ ва бузургманишӣ ба муқобили забони тоҷикӣ баромада, онро дар шароити нави таърихӣ корношоям ва куҳнашуда мешумурданд. Соли 1924 дар рӯзномаи

¹ Айнӣ С. Кулӣёт. – Ҷ.7 (Китоби якум). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 228.

«Туркистон» мақолаи иғвогаронае чоп мешавад, ки дар он аз ҷумла омадааст: «Ҳоҳиши ҷорӣ кардани ин забон (яъне, забони тоҷикӣ – А.К.), аввалан, барои даромадан ба зиндагӣ монеъ мешавад, ҷунки муҳит ва ҷараёни таърих монеи ин кор аст. Аз тарафи дигар, ин забон барои қабул кардан фоидадор набуда, балки забони бефоида ва зиёдатӣ аст». Зиёда аз ин, онҳо мавҷудияти забони тоҷикиро тамоман инкор мекунанд. Соли 1928 дар маҷаллаи «За партию» М.Шевардин навишта буд: «Тоҷикон забони адабии худро надоштанд ва ханӯз надоранд, онҳо ба забони форсӣ менависанд, ки на ҳамеша ба тӯдаи мардум фаҳмо меояд». Ё худ «забони адабиёти тоҷик як забони куҳна ва аз истеъмол баромадааст», – мегуфт шарқшиноси рус Дяков.

Ана, дар ҳамин давраи барои тақдирӣ забони тоҷикӣ басо ҳассос устод Айнӣ ба ҷимояи он баромада, аз ҷумла, дар мақолаҳои «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ» (1928), «Забони тоҷикӣ» (1928), «Ҷавоби ман» (1929), «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик» (1952) таърихи ҳазорсола доштан ва дар давраи нав низ қобили истифодаи қомил будани забони тоҷикиро бо далелҳои муътамади илмӣ собит намуд.

Ҳамин тариқ, устод Айнӣ оид ба таъмини истиқлолияти забони тоҷикӣ, поку беолоиш нигоҳ доштани он, истифодаи бамавриди вожаҳо аз забони зиндаи халқ ва лугатҳои адабии классикӣ, роҳҳои самараноки тарҷума ва таҳрирҳои адабӣ боз қорҳои зиёдеро анҷом додааст, ки аз тарафи академик Муҳаммадҷон Шакурӣ ҷунин натиҷагирӣ шудааст: Устод дар маҷмӯъ «доираҳои забони адабиёро афзун кард, ба забони адабӣ ранги имрӯзӣ дод, онро барои посух гуфтан ба хосту ниёзи имрӯз омода сохт».

Ҷи хеле ки ишора шуд, устод Айнӣ ханӯз ҷангоми таҳсил дар мадраса, вақте ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» шинос гардид, ба сараш ҳавои насрнавис шудан пайдо шуда буд. Вале

¹ Шакурӣ М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист. – Душанбе, 2006. – С. 243.

ин орзу танхо баъди инкилоби Октябр, дар Самарканд, чомаи амал пӯшид. Истеъдоди фитрии нигорандагӣ, таҷрибаи зиёди зиндагӣ, майли беҳамтои инъикоси ҳаёти душвору nobасомони мардуми меҳнатӣ нависандаро водор карданд, ки дар солҳои 20-ум ва 30-юм ва баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ чун «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Дохунда», «Марги судхӯр», «Ғуломон», «Ятим», «Мактаби кухна», «Аҳмади девбанд», «Ёддоштҳо» як силсила асарҳои насриё офарид, ки дар онҳо ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик дар як давраи таърихӣ чун дар оина инъикос ёфтааст. Адиб дар қиссаи «Одина» ва романи «Дохунда» ҳаёти мардуми кӯҳистони тоҷикро мавриди тасвир қарор медиҳад, кӯҳистоне, ки дар давраи ҳукумати амирӣ сокинони он дар торикӣ ва нодорӣ умр ба сар мебарданд ва акнун, дар даврони шӯравӣ, соҳиби ҷумҳурии ба ном Тоҷикистон гардида, ба ҳаёти нав қадам гузоштаанд. Асарҳои мазкур ба наслҳои гуногуни хонандагони солҳои 20-ум ва 30-юми тоҷик вобаста ба ҷаҳонбинӣ, муносибати ҷамъиятӣ ва завқи эстетикиву адабиашон таъсири калони маърифатӣ ва бадеӣ расондаанд ва ҳоло ҳам дорои аҳамияти калони таърихӣ ва эстетикиву омӯзандагӣ мебошад.

Макони баргузори воқеаҳои романи бузургҳачми «Ғуломон» бошад, шаҳри Бухоро ва гирду атрофи он буда, дар асар тавассути тасвири қору пайкори як авлоду се насли мардуми меҳнатӣ (Некадам, Эргаш ва Ҳасан) таърихи зиёда аз садсолаи халқи тоҷик (аз соли 1825 то соли 1932) ба таври реалистӣ ба қалам омадааст. Вақте ки хонандаи имрӯз дар баробари молҳои Абдурахимбой тамғазании Некадами ғулумбачаро ва чун мол рӯйирост харидуфурӯш кардани қанизак Ҷаҳонороро бо далелҳои ҳуҷҷатӣ меҳонад, зиёда мутаассир шуда, ба қадри арзишҳои воқеаи айёми истиқлолият ва ободии ин сарзамини зарҳез яке бар чанд мерасад. Ва ҷойи ифтихори миллати тоҷик аст, ки романи «Ғуломон» чун намунаи адабиёти бадеии халқҳои Осиёи Миёна дар 200-чиллаи китобхонаи адабиёти ҷаҳон ҷой гирифтааст.

Асари охири бузургҳачми устод Айни – «Ёддоштҳо»-ро, ки ҷамъулҷамъ аз 1000 саҳифа иборат буда, ба 23 забони дунё тарҷума ва ҷоп гардидааст, қомуси халқи тоҷик номида, дан ба мақсад мувофиқ аст, зеро дар он ҳаёти адабӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии халқи тоҷик дар як давраи муайяни таърихӣ бо тамоми паҳлуояш пешкаши хонанда гардидааст. Маълумоти нависанда оид ба сохту намуни биноҳои мадраса, хонаҳои масҷидҳои Бухоро, расму русум, урфу одатҳои халқӣ, маросимҳои мардумӣ, чун маърақаҳои моҳи шарифи Рамазон, иди Наврӯз, тӯй, гулгардонӣ, зочабозӣ, рафтору гаштори табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ, дар шароити Тоҷикистони соҳибистиклол низ дорои арзишҳои баланди илмӣ ва таърихӣ мебошад. Соли 2018 ва баъдтар солҳои 2019- 2021 аз ҷониби Сарвари муаззами давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Соли рушди сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ эълон гардидааст. «Ёддоштҳо» барои дуруст ба роҳ мондани хунаҳои мардумӣ маводди фаровон дода метавонад.

Соли 1951 дар шумораи 45 маҷаллаи «Новое время» мақолаи устод Айни бо номи «Ҷақдири як халқ» ба таъбиқ ме-расад ва дар он муаллиф, аз ҷумла, иброн мебард, ки: «Дар муддати умри худ ман китобҳои бисёре навиштам ва ҳамаи онҳо ба як мавзӯ бахшида шуда, аз як мавод таркиб ёфтаанд. Ҳамаи ин китобҳо дар бораи тоҷик ва Тоҷикистон, оид ба мамлақати кӯҳистони ман, бо қуллаҳои осмонбӯси Памир, оид ба сарзамини азизам, ки дар гузашта аз тарафи яғмогарони зиёде поймол гардид, оид ба фарзандони ин диёр, ки дар асри VIII солшумории мо номи «тоҷик»-ро ҳақиқатан қарданд, маълумот медиҳанд». Ин аст ки роҳи ҳаёт, қору пайкор ва осори безаволи Ҷаҳрамони Тоҷикистон устод Садриддин Айни дар замони истиқлолияти миллии тоҷикон арзишҳои боз ҳам бештари илмӣ, фарҳангӣ ва таълимиву тарбиявӣ касб карда, кишроҳои гуногуни ҷомеаи моро ба худшиносӣ, маъсулияти ватандорӣ, ҳувияти миллии ва таҳкими сулҳу субот ҳидоят мекунад.

Ин китоб ба силсилаи «Ахтарони адаб» мансуб буда, аз кассаҳои «Одина», «Марги судхӯр», хикояҳои «Аҳмади девбанд», «Мактаби куҳна» ва мунтахаби ашъори устод Айни фароҳам омадааст.

«Одина» чун аввалин кассаи реалистии адабиёти даврани нав тоҷик шинохта шудааст, зеро кассаи «Чаллодони Бухоро» харчанд соли 1920, яъне пеш аз «Одина» таълиф гардида бошад ҳам, он ба забони тоҷикӣ бори нахуст соли 1937 ба таъб расидааст. «Одина» дар муддати кӯтоҳ на танҳо дар байни хонандаи тоҷик ва собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, инчунин дар бисёр мамлики хориҷӣ низ маълуму машхур гардид. Повест танҳо дар байни солҳои 1929-1931 дар тарҷумаҳои П.П. Введенский ва З.Л. Хагсревин чор маротиба ба забони русӣ ба таъб расида, баъдтар ба забонҳои ўзбекӣ, украинӣ, белорусӣ, литвонӣ, уйғурӣ, фаронсавӣ, лаҳистонӣ... тарҷума ва чоп гардид. Ин асар то имрӯз ба ғайр аз матни рӯзномаи «Овози тоҷик» солҳои 1927, 1931, 1935, 1938, 1948, 1958, 1992, 2014... ба забони тоҷикӣ чоп гардида, диққати мутахассисони соҳаи филология ва таърихи мамлакатро низ ҷиддан ба худ ҷалб намудааст. Матни ҳозир дар асоси таъбиқи матнҳои чопӣ ба дастхати касса фароҳам омадааст. Мафҳумҳои эзоҳалаби матнҳои Мунтахабот дар поварақ ҳам аз тарафи устод Айни ва ҳам аз тарафи мураттиб шарҳу тафсири ёфтаанд ва шарҳу эзоҳи нависанда дар қавсҳои таъкид ёфтааст.

Умед аст, ки мунтахаби осори гаранбаҳо ва фароғири ин нависандаи ҷаҳоншумул хонандаи гиromикадрро шодоб менамояд.

ОДИНА

*Зи сар бигзашт бе ту оби чашмам¹,
Яке аз саргузаштам бе ту ин аст.*

ҚИСМИ ЯКУМ

I. ОДИНА

Одина ба синни дувоздаҳсолагӣ аз падару модари худ ҷудо шуда, ятиму бекас монда буд. Падари Одина камбағалу бечиз буд, ки ғайр аз модагов ба писари сағири худ меросе нагузост. Баъд аз мурдани падари Одина, ки хонааш дар деҳае аз музофоти Қаротегин² буд, қозии он ҷо мулозим ва муфти³ ристода моли ўро тарақа⁴ қунонид. Ҳаққи тарақаи қозӣ, харчи муфти, хизматонаи мулозим, ошпулии арбобу оксақол ба маблағе расид, ки баъд аз фурухта додани гов боз Одинаи сағир аз арбоби деҳа даҳ танга қарздор буд. Бинобар ин, аз забони модаркалони Одина, ки ўро аз ҷиҳати шавқат ба тарбияи худ гирифта, аз нўги чарху дуки худ парвариш мекард, ба хузури ноиби қозӣ ба ин мазмун хат (санад) гирифтанд: «Ман, ки мусаммоти⁴ Бибииша бинти Шохмурод ҳастам, аз барои харчи мурдаи падари набераи худам Одинаи сағир ва лади Бобокалон аз арбоб Камол васоиятан даҳ тангаи роиҷа⁵ қарздор шудам. Аз ҷониби Одинаи сағир ба гардан гирифтам, ки ҳар вақт ў калон ва аз дасташ қор меомадагӣ шавад, ба

¹ Муаллифи эпиграф маълум нест, ки инро Садриддин Айний низ дар нашри 1927 дар гушаи ростӣ байт дар кавсайн (...) – ишора кардааст.

² Қаротегин – номи таърихӣи ноҳияи қўҳӣи Тоҷикистон аст, ки дар ҳавзаи дарёи Сурхоб (болооби Вахш), байни қўҳҳои Қаротегин, За-рафшону Олой ва Дарвоз воқеъ гаштааст.

³ Тарақа – тақсим намудани моли мерос (шарҳи нависанда).

⁴ Мусаммот – исм дода шуда, ном дода шуда.

⁵ Танга – воҳиди пулест, ки аз тилло, нуқра, мис, никел, алюминий... сик-ка зада ҳамчун воситаи хариду фурӯш истифода мешавад. Қурби танга дар ҳар давра муҳталаф аст. Дар асри XIX дар аморати Бухоро як тангае, ки аз нуқра сикка зада мешуд, ба 15 тин ва дар хониғариҳои Хўканду Хева як танга ба 20 тини Русия баробар буд. Тангаи роиҷа – тангаи эътиборнок, тангаи дар хариду фурӯш ба қор раванда.

бадали маблағи мазкур ба арбоб Камол мазкур хизмат менамояд».

Бибииша Одинаро муддати се сол парвариш карда, дар синни понздаҳсолагӣ ба хизмати арбоб Камол супурд.

Арбоб Камол 50 сар гўсфанду буз ва як сар маркабро ба дасти Одина супурда, ўро ба хизмати ҷўпонӣ ва ҳезумкашӣ фармуд.

Одина ҳар рўз пагоҳӣ аз оғил молҳоро гирифта, ба чаро мебурд ва бегоҳ ҳезумхон он рўз аз дараву қўҳ шикаста гўн-доштагиашро ба ҳар бор карда, рамаро пеш андохта, ба хонаи хўчаини худ меовард.

Одина ду сол ба ҳамин тарз хизмат карда, ҳафдаҳсола шуд. Лекин дар муддати ин ду сол аз хўчаини худ рўйи хўроки серӣ ва пўшоки дурустро наид. Парчаҳои лағтаҳои қўҳнаву шолҳои даридаро аз роҳ ва аз даруни ҳасрўбаҳо ҷида, онҳоро бо ресмонҳое, ки аз пашми гўсфанду буз, ки дар вақти чаро-нидан метофт, дўхта ба пушти худ андохта, номи инро «чома» мениҳод. Чармҳои пўсидаро бо сардўз ба пойи худ печонида, номи онро «чорук» ё ки «мукӣ» мегуфт, талкону қурутҳои кирмзадае, ки ҳар рўз аз тарафи арбоб дода мешуд, он ҳам на ба қадри серӣ, бо беҳҳои гиёҳи қўҳӣ таоми пагоҳӣ, пешину бегоҳӣи ў ба шумор мерафт.

Бечора Одина бо ин ҳама сахтиҳо аз хўчаин ягон бор забони хуше ва рўйи қўшодаеро наид, балки ҳар вақт ки ба ў рў ба рў мешуд, бесабаб ҷанг, дашному ҳақорат мешунид. Арбоб Камол агар аз ҷойи дигаре ва ба сабаби дигаре хашмгин шуда бошад ҳам, дили худро ба дашном додани Одина ҳолӣ мекард ва кинаи дигаронро аз ў мекашид. Масалан, як қарздораш қарзи худро дар сари ваъда ба ў надодааст, Одина ҳақорат мешунид ё роҳи Самарқандро барф гирифта гузаронидани гўсфанд ба он тараф кам ва ин сабаб дар Қаротегин нархи қорпо арзон мешуд, Одина сазовори дашном мекардид.

Агар баноғҳ қўтоҳие аз Одина сар мезад, агарчи ин қўтоҳӣ бе ихтиёри ў шуда бошад ҳам, Арбоб рўзи равшанро ба чашми ин бечора шаби торик мекард.

Рўзе аз рўзҳои баҳорон қўҳистон бо вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навҳез монанди дарёи пуроб

мавҷ мезад, мавҷҳои сабагири танҳо харсангҳое, ки ҷо-ҷо аз камари кӯҳ барҷаста истода буданд, ҳалал мерасониданд. Лекин ин гуна сангҳо бо вучуди нотарошидагӣ, азбаски ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо шуда буданд, дар хусну зебоии сабазор меафзуданд. Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба ҷойи барфи сафед гиёҳҳои кабӯд рӯида буданд, вале куллаҳои кӯҳ ханӯз кулоҳҳои сафеди худро аз сар бадар накарда буданд, ки ин ҳол низ ба чашми бинанда олами дигареро чилвагар мекард.

Куллаҳои кӯҳ натаанҳо бо кулоҳи барфини худ манзараи хушнамоеро чилва медод, балки бо ҷўйчаҳои пуробе, ки аз хазинаи чандинсолаи худ кам-кам мебахшиданд, дар камару доманаҳо ҷўйборҳо равон карда, хусну зебоии ин марғзорро яке бар сад меафзуданд.

Шумо гумон накунед, ки ин ҷўйборҳо ҷўйҳои калон ва обхояшон ғуришдори ғалтон бошанд. Не! Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна пахнобе буд, қадаш аз қомати сабза ва себарғаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯида буданд, баландӣ надошт ва садои ҳаракаташ аз овози зангулаи симини сари зулфи симбарони нозукхироми тоҷик тафовуте намекард. Зеро ин тамошогоҳе, ки ба шумо нишон доданаширо хоҳонам, ки нишебӣ бисёр нишеб ва на ҳамвори тамои ҳамвор буд, балки дар ҳақиқат ин ҷо ҳамвор буд, лекин ҷун муҳубаи шармгине, ки ноҳост ба пеши назари ошики худ рост омада аз ҳаё сари худро андаке ҳам медорад, як сараш ба нишебӣ майлон дошт. Табиист, ки дар ҳамчунин ҷойе об, хусусан агар кам бошад, бисёр ба пахниву оромӣ равон мешавад ва қуввате намеёбад, ки сангрезаҳову хоку хошохоро аз роҳи худ ғелонада барои худ роҳи ҷукуре тайёр намояд. Сабзаву себарғаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин оби нозукхиром шумурдем, аз вазиши боду равиши об ҷунбиши бисёр нозук пайдо карда, гоҳе ба таги об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабзаву себарга, сабзаву себарга болои об ғел мезананд ё ҳукм мекард, ки сабзаву себарга барои бўсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаву себарга дар ҷавлон аст.

Одинаи мо, ки ҳеҷ гоҳе чашмаш аз ашқи ятимӣ хушк нашудааст, рамаи худро ба чаро сар дода, имрӯз танҳо дар ин тамошогоҳи табиат худро аз ҳама ғаму кулфат фориг ва дилашро аз андешаи ҷафоҳои арбоб Камол ҳолӣ дида, ба болои тахтасанге баромада, якпахлу хобида дар дарёи беҳудии тамошо ғарк шуда буд, ба андозае ки ғам чист, алам кадом аст, ба хотираш намегузашт. Агарчи гоҳ «как...как...»-ҳои кабки дарӣ, ки аз тегаҳои дурдасти кӯҳсор ба ғўшаш расида, ӯро аз олами беҳудии тамошо андаке ба худ меовард, вале худӣ ин ҳол ҳам як олами тамошои дигар буд. Дуруст, гоҳ порчаи абри сиёҳ ҷун чини доимии чабини арбоб Камол намудор шуда, рӯи офтобро гирифта олабро ба назари Одинаи бечора тираву торик мекард, лекин фурсате нагузашта офтоби оламтоб ба кӯшише, ки духтарони Шарк ба он гуна кӯшиш пардаи сиёҳро аз рӯи худ ҳоҳанд андохт, аз зери абри сиёҳ баромада ба олам равнаку шукӯҳи дигар медод.

Одина дар болои тахтасанг гоҳ ба ин пахлу, гоҳ ба он пахлу ва гоҳе пуштнокӣ ёзида оқибат хобаш даррабуд, дигар надонист, ки рама кучо рафт, маркаб ҷӣ кард ва хезум ҷӣ шуд?

Бузу ғўсандоне, ки пас аз сер шуданашон дар атрофи ниғаҳбони худ халқа зада хобида буданд ва хўроқхоеро, ки аз аввали рӯз то ҳол бо як хирси ҳайвонана ба шиками худ ҷой кардаанд, ба «каваша» кардан машғули доштанд, баъд аз соате шиками худро қадре ҳолӣ дида боз дар пайи баҳраандӯзӣ афтоданд ва ба талаби гиёҳҳои тару тоза ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Поёнтари ин ҳамвори ба нишебӣ моил, ки мо ханӯз аз тамошояш сер нашудаем, дараи ҷукуре буд, ки девораи он то канори ҳамворӣ аз зер ба боло ғўе ки рост баромада буд. Бузе ҳамроҳи ғўсандоне дар вақти чаридан то сари девори табиини ин дара омаданд. Ногоҳ чашми буз ба буттаи гиёҳе афтод, ки дар поёнтари ин баландӣ аз буни санге раста, монанди як банд алафи юнучкаи кўрпа ғим-ғим метофт. Бузи гурусна-чашм, ки дар устой ва маҳорати худ дилаш пур буд, худро якбора ба тарафи он гиёҳ андохта ва ба як ҳаракати ҷолокона ду пойи пеши худро дар буни санг банд карда, бо иштиҳое, ки

гӯё дар ин наздикиҳо чизе нахӯрдааст, гирич-гирич карда, бунчаҳои гиёҳро бо дандонаҳои арравори худ буридан гирифт. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар тахлука наандохтааст, лекин аз он ҷо, ки дар роҳ рафтани ва истодани ҳамеша бузро пайравӣ мекунад, бе ҳеҷ андешае ин низ худро аз паси буз ба поён партофт. Аммо дар ин пайравӣ на то ба ҷойе, ки буз истодааст, рафта истод, балки вақте ки кӯр-кӯрона худро ҳаво дод, пояш ба ҷойе банд нашуда муаллақзанон то ба қаъри дара рафт.

Ҳар сангери, ки дар аснои ғалтидани худ бархӯрда аз ҷояш бечо мекард, ин санг низ ба санги дигаре бархӯрда ўро дар ҷунбишу ҳаракат меовард. Ба ҳамин тарик, аз расидани санге ба санге гулгулае дар кӯҳсор бархоста буд. Аз тараққотируққи ба ҳам хӯрдани сангҳову акси садои кӯҳсор ва рамидани рама аз ин овозҳои хавлангез Одина саросемавор аз хоб бедор шуд ва чашми худро молида ба ҳар тараф назар андохта, воқеаро фаҳмидан мехост. Лекин ин вақт садои ба ҳамдигар бархӯрдани сангҳо хомӯш гашта, танҳо рамиди ба ҳар тараф гурехтани давидани гӯсфандон барқарор буд.

Одина аз ин ҳол гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст, барои донишани чигунагии аҳвол ором додани гӯсфандонро лозим донист, бинобар ин, «ҳей-ҳей» гӯён ба нармаву охиस्ताгӣ онҳоро ба як гӯша ғундошт ва ягон-ягон аз назар гузаронда дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест. Гӯсфандон тарсон-тарсон ба тарафи ҷарӣ нигоҳ карда, қад қад мепариданд. Одина аз ин ҳол пай бурд, ки ҳар ҷӣ ҳаст аз он тараф аст. Барои таҳқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта, ба поён чашм андохт ва дид, ки буз бепарво ба девори ҷарӣ дар буни сангҳо айёрони қадам ниҳода, ҳанӯз саргарми ҷаридан аст ва ҷунон ба оромӣ хӯрок меҳӯрад, ки гӯё дар дунё ҳеҷ воқеае рӯй надидааст. Одина аз будани буз ба ёфт шудани гӯсфанд умедвор шуда, қадре поёнтар назар андохт ва дид, ки гӯсфанд дар даруни об хобидаст ва сари худро боло бардошта мечунбонад. Аз ёфт шудани гӯсфанду зинда будани он аз ҳад афзун хурсанд шуда, дар пайи аз ҷарӣ баровардани он афтода, роҳи муносибтаре ёфта, ба даруни дара фурумад ва ба сари гӯсфанд рафта дид, ки ду

пойи пешаш шикаста, дунбааш дарида ва чанд ҷойи дигари баданаш низ захмдор шудааст. Ба дидани ин ҳол рӯзи равшан ба чашми Одинаи бечора шаби торик гардид. Дар натиҷаи ин кор ҷӣ ҷафоҳо аз арбоб Камол ба худаш расидаро андеша мекард, ҷӣ кор карданаширо намедонист. Ҳоло ҳам хайрият, ки афтодани гӯсфанд дар ҳангоми пур шуда омадани селоб наомадааст, ҳам ба ҷойе афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел ғирдобҳои шуда мондани як хавзча дар он ҷо об пайдо шуда будааст, вагарна гӯсфандро ё сел мебурд ё бо силдами худ ба сангҳои таги дара бархӯрда реза-реза мешуд.

Одина пас аз хайронии ошуфтаҳои хуши худро ба сар овард, аз тамои барҳам хӯрдани гӯсфанд ёфт шудани ўро, агарчи маиб ҳам бошад, бехтар шумурда аз почаш гирифта кашолакунон аз роҳе, ки фурумада буд, боло баромад. Лекин хотираш аз тарафи арбоб Камол ҷамъ набуд ва медонист, ки монанди арбоб Камол як нобакор ин воқеаро бо як ҳақорат ва дашноми мукаррарӣ нахоҳад гузаронид: оё бо кинаи гӯсфанди маибшудаи худ дасту пойи ўро хоҳад шикаст ё баданашро бо корд ҷок намуда, намак хоҳад ҷо кард ва ё бо тариқи дигаре, ки монанди арбоб Камол як сағдили хунхоро сазовор аст, ҷазо хоҳад дод?!

Одина ба ҳамин гуна фикрҳову андешаҳо аз даҳшат ба даҳшат меафтод. Як вақт хушёр шуд, ки рӯз бегоҳ шудааст, ғайр аз ба хонаи хӯҷаин рафта ҳар ҷӣ, ки шудани аст, дидан ҷорae надошт. Ҳезумеро, ки аввали пагоҳ ҷида монда буд, ду баст карда ба ҳар бор кард ва ба ҷойи сарборӣ ба сари ҳезум гӯсфанди маибшударо гузошта бо чилбуре маҳкам барбаст. Ҳарро пеш андохта, рамаро аз дунболи он ронда, раҳи хонаро пеш гирифт. Ҳар қадар, ки ба хона наздиктар мешуд, тапиши дил ва ларзиши дасту пояш зиёдтар мегашт.

Оқибат ба худ андеша кард, ки арбоб Камол ҳар ҷӣ кунад, аз куштани зиёдтар кор карда наметавонад, аз ин зиндагӣ, ки мегузаронам, мурдан ҳазор бор бехтар аст. Пас, ҷаро ин қадар метарсам, ҷаро мурданро ба хушиву шодмонӣ пешвоз намегирам?

Дар натиҷаи ин муҳокима дилаш кадре ором гирифт, дасту пояш қувват пайдо кард ва ба дари хонаи хӯчаин ҳам омада расид. Аввал ғусфанди маибро аз хар фуруварда, ба таги деворе гузошт, хезумро фуруварда, дар таги собот ниҳод ва рамаро ба оғил даровард.

Арбоб Камол аз ханг задани хар омадани рамаро фаҳмида ошери, ки хӯрда истода буд, нимкура монда берун баромад ва ба одати харрузааш бузу ғусфандонро ягон-ягон аз назар гузаронид, ҳамин ки дид як ғусфанд нест:

— Одина! Шишаки сиёҳ кучост? — гуфта фарёд кард.

— Ана ин чост, — гуфта Одина ҷавоб дод.

Арбоб Камол:

— Падарлаънат! Ин модар бахатоиро аз кӣ ёд гирифтӣ? Ҳамоно ин ғусфандро дуздидан меҳостӣ, ки ба оғил надароварда дар берун гузоштӣ. Занам, ки сиё ду дандонат ба халкат фуру равад!.. — гӯён ба сари ғусфанди маиб рафт ва онро ба он ҳол дида, якбора шӯриду ба Одина нигоҳ карда:

— Биғу ин чӣ ҳол аст? — гуфта бонг мезад ва ба ҳар чизе, ки ба дахонаш меомад, ўро дашном меод.

Одина воқеаро ҳикоя кардаш шуда «ман... хезум... чинӣ...» гуфта забонаш гирифта-гирифта суҳан сар карда буд, ки арбоб маҷоли гап задан надода, монанди шағоли гуруснае, ки ба мурге ҳамла оварад ё саге, ки ба гадое дарафтад, ба тарафи Одина хучум карда ва сангеро аз замин бардошта ҷунон ба сари Одина зад, ки сараш торс қафида ҳудаш ба замин афтод.

Бо ин қадар оташи хашми арбоб фуру нанишаста, Одинаи мазлуми ба замин афтодаро ҳай мезад, ҳай лағадкорӣ мекард, ҳам то овозаш мерасид, бонг зада ҳақорат меод. Одина дар аввали шатта хӯрдан як-ду бор «вой мурдам» гуфта бо ҳавли ҷон фарёд карда бошад ҳам, сонихо бемаҷол шуд ва ёрои овоз баровардан надошт.

Аз шарту шурти шатта, бонг зада дашном додани арбоб ва аз фарёди мазлумонаи Одина имоми деҳа мулло Ҳокироҳ бо ду-се нафар калоншавандагони дигар як ходиса воқеъ шуданаширо фаҳмида ба ҳавлии арбоб даромада омаданд.

Ин вақт хашми арбоб кадре паст гардида, ҳудаш ҳам аз задан бисёр монда шуда буд. Ба муносибати омадани аҳли деҳа Одинаро ба ҳоли худ гузошта, пеш аз пурсидани онон ҳикоят сар карду гуфт:

— Ин кўрнамаки модарсеталокро бубинед чӣ кардааст? Оши маро меҳӯрад, нони маро меҳӯрад, пӯшоки маро мепошад ва мурдаи падарашро, ҳамаатон медонед, ман гўрондам, имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин ғусфанди шишақ дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, мебинед, омадааст. Магар ман ҳоло ҳам ҳақ надорам, ки ин ҷувонмаргро бизанам? Не, задан он тараф истад, ба куштан ҳам ҳақ дорам. Як ғусфанд аз сад ҷунин сақалту бехтар аст. Агар шумоён намеомадед, то ҳол мекуштанамаш. Акнун ҷораи ин корро худӣ шумоён, ки калоншавандагони деҳа ҳастед, бубинед...

Калоншавандагон, ки дар монанди ин воқеаҳо раммузаҳманд, замири дили арбоб ба кучо роҷеъ буданро доништа, ба сари Одина омаданд, захмҳои хуншори ўро дида:

— Зарар надорад, зарар надорад, як порча намади сўхта баста шавад, ҳамааш ба ҳам меояд. Ту бачагӣ кардӣ, нодонӣ кардӣ, ин шӯриши арбоб ба ту ва заданаш туро аз дилсўзӣ аст, туро «хушёр шав, одам шав!» меғўяд. «Моли муъмин хуни муъмин» гуфтаанд. Ту моли арбобро талаф кардӣ, гӯё ки хуни ўро рехтӣ. Арбоб рост меғўяд, ки ў ҳақ дошт ба ин гуноҳат туро кушад. Ҳоло, хайрият, мо даромада омадем, акнун ба ту насиҳати падаронаи мо он аст, ки дар корҳо хушёр бош, моли арбобро аз онӣ худат барин доништа хабардорӣ кун, падар надорӣ, арбоб ба ҷойи падари туст!..

Калоншавандагон рӯйи суҳанро ба арбоб гардонда гуфтанд:

— Як бор беақлӣ кардааст, бубахшед, аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст; аз талаф шудани ғусфанд ғам нахӯред, илоҷи ин кор осон аст. Ба ҳамаи мо маълум аст, ки Одина аз шумо қарздор аст, аз ин ваҷҳ ба дастӣ шумо васиқа¹ ҳаст. Ин ғусфанди талафшударо ҳам як чиз нарх мекунем ва дар пуш-

¹ **Васиқа** — ҳуҷҷат ва шартномаи расмӣи хариду фуруш, доду гирифт. Ризоияти қонунӣи хаттӣ; забонхат.

ти он санад менависем. Агар умраш боқӣ бошад, Одина хизмати шуморо карда ҳамаи қарзагро адо намуда шуморо розӣ хоҳад кард. Ҳамин тавр нест? — гуфта ба Одина нигоҳ карданд.

Одина ҳам бо ишорати сарчунбонӣ ғайр аз «оре» гуфтан чораи дигар надошт, ҳатто «ин тахлука бо ҳамин осонӣ гузашт» гуфта, дар дили худ хурсандӣ ҳам мекард.

Калоншавандагон ӯсфандро даҳ танга карда, дар пушти санад навиштанд.

— Ба ширинкомаи ин оштӣ ягон зиёфат хоҳед кард, — гуфта хандакунон бо арбоб хуш бошед намуда, баромада рафтанд.

Арбоб Камол фардои он рӯз агарчи ӯсфанди маибшударо ба қассоб ба ҳашт танга фурӯхт, лекин Одина боз ҳам даҳ тангаи комил қарздор шуда монд.

II. ҲИСОБӢ

Гулбӣ аз падари худ Султонмурод дар синни яқсолағӣ ятим мондагӣ буд, то синни ҳафтсолағӣ ба дасти модараш Раҳимабегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт. Раҳимабегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбиро қадрас карда, ба хоҳарзодаи худ ба занӣ бубахшад, ба ин восита чароғи худро чароғи ҳамшираи худро фурӯзонад.

Лекин Раҳимабегим ба ин орзуи худ нарасида, вафот кард. Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Биби-оиша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ Гулбиро ба қатори Одина парвариш намояд, вақте ки қадрас шавад, бо Одина ҳамхона кунад.

Албатта, Биби-оиша ин васиятро фаромӯш накард ва шабу рӯз дар пайи ин буд, ки Одина зудтар калон шавад ва аз хизмати арбоб ҳалосӣ ёфта, асоби тӯйро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташ (яъне Гулбӣ)-ро аз дасти ӯ бигирад. Рӯзе Биби-оиша ба Одина гуфт, ки:

— Ҷони модар, солат ҳафдахи пурра шуд. Ду сол аст, ки ба арбоб хизмат мекунӣ, бояд ба бадали музди хидмати дусолаат ҳаққи ҳисоби арбоб ба ту баробар шуда бошад. Акнун вақти

он аст, ки аз хӯчаини худ рухсат гирифта, дар пайи кори худ шавӣ ва панҷу чоре пасандоз карда, дари хонаи модаратро кушой ва чароғи падаратро фурӯзонӣ...

Одинаро ҳам ягона орзу ҳамин буд, ки харчи зудтар аз дасти арбоб Камол ҳалос шавад. Монанди дигар ҳамватанони худ ба тарафҳои Фарғона¹ рафта муздурӣ ва ҳаммоли намояд. Вақте ки соҳиби як микдор чизу чора шуд, ба диёри худ бо-зомада ба духтари холаи худ Гулбӣи ҳамхона шуда, ба ху-шию хурраи рӯзгор гузаронад.

Аммо чӣ гуна ва ба чӣ роҳ аз дасти арбоб ҳалосӣ ёфтанро намедонист. Дашномҳо, шаттаҳо, шаллоқҳои арбоб чунон чашмашро тарсонида буд, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт. Чӣ ҷойи ҳисобталабию рухсатхонӣ. Лекин бо вучуди ҳама тарсу бим аз супориши модаркалонаш далерӣ пайдо карда рӯзе фурсат ёфта, ба арбоб матлаби худро изҳор кард.

Арбоб Камол аз шунидани ин мочаро мисли шери дарранда да ғурридан гирифт ва зери лаби худ мегуфт:

— Рухсат... ҳисобӣ... Ин чист?... Ҳамоно шиками ин модар-бахато аз нон сер шудааст.

Пас аз он чашмашро, ки аз ғояти хашму ғазаб монанди кӯраи оташ шуълавар шуда буд, ба тарафи Одина андохта гуфт:

— Сақалгуи кӯрнамак! Чӣҳо мегӯӣ? Магар кадом зансета-лок туро бироҳа кардааст?... Ту дониста бош, ки баъд аз мурданат устухонат аз дасти ман ҳалос хоҳад шуд, боз ту аз тағи қарзи ман раҳой намеёбӣ. Рав додатро ба Худо гӯӣ!..

Одина ба камоли адаб сар ҳам карда ва ба пушти пойи худ назар дӯхта гуфт:

— Модаркалонам меғӯяд, ки...

Арбоб ба Одина мачоли гапи худро тамои карданро на-дода, ба сӯяш давид ва ҷӯбдасти ҷўпониро, ки Одина ларзида ба он така карда истода буд, аз дасташ рабуда ба сараш чунон

¹ Фарғона — яке аз волиҳоест дар Осиёи Миёна, ки дар худуди он қисми вилояти Сугди Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилоятҳои Фарғона, Намангон, Андиҷони Ҷумҳурии Ўзбекистон ва вилояти Ўш Ҷумҳурии Қирғи-зистон дохил мешавад.

зад, ки чо ба чо ба замин фарш шуда, хун аз фарқи сараш монанди нӯл (чӯмак)-и офтоба равон гардид. Ба ин кадар ҳам хашми арбоб бартараф напуд, пасу думбол чӯб мезад. Одина аз хавли чон наъраву фиғон кашида, мардумро ба ёрмандӣ меҳонд. Аммо кист, ки ба фарёди ӯ бирасад.

Арбоб Одинаи бо шатта шалпаршударо ба холи худ гузошта, монанди касе, ки ногоҳ чизе ба хотираш расида бошад, давида ба сари кӯча баромада, ба пеши масҷид рафт, дар он чо имом ва чанд нафар каллачунбонони деҳаро дид:

– Биёед, бубинед, ки ин чӣ хол аст! – гуфт.

– Чӣ гап, чӣ шудааст? – гуфта харчанд аҳли деҳа пурсиданд, арбоб:

– Биёед, худ бубинед, ки чӣ шудааст, яъне, шумо дар ҳаққи ман чӣ кардед? Ин кореро, ки шумо кардед, бояд худатон дурӯст кунед! – гӯён мақсади худро равшан накарда онҳоро ба хонаи худ овард.

Вақте ки калонон ба хавлӣ даромаданд, Одинаро хоку хун оғушта дида, ба арбоб гуфтанд:

– Хуб, ту ятиматро задӣ, дар ин кор айби мо чист?

– Шумо набудед, ки харчи мурдаи падари инро аз ман гирифта додед, шумо набудед, ки дар бадали товони гӯсфанди маибкардааш ба ман хизмат кардани инро мутасаддӣ шуда, аз ман ширинкома хӯрдед. Акнун, ки ин аз ман ҳисобӣ, рухсат металабад, бояд шумо қарзи маро рӯёнида диҳед ва ё чорае ёбед, ки пули ман насӯзад, вагарна ман ҳаққи худро аз шумо талаб мекунам...

Мулло Ҳокирох ба ин ҳама шӯриши арбоб ханда карда гуфт:

– Ҳамин дардагро нашӯрида гӯӣ ҳам мешавад. «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан» гуфтаанд. Ту ишорат кун, ман ислоҳ кардан мегирам, барои ин ҳамаи моро ба қозихона кашола кардан лозим нест.

Яке аз мӯйсафедон ба мулло Ҳокирох:

– Биёед, монед, домолло, шумо ҳам як ҷанҷоли дигарро барпо накунед! – гуфту ба сари Одина омада насихат кард:

– Ту ханӯз бачаи нодон хастӣ. Гарму сарди дунёро надидай ва намедонӣ, ки пул аз кучо мерӯяду чӣ гуна ба даст медарояд. Дониста бош, ки дар дунё пули бекор нест. Ба касе дар

муддати дароз қарзулҳасана¹ намедиханд. Ҳамон даҳ тангае, ки арбоб ба мурдаи падарат харч кардааст, хар моҳе як танга фоида мезояд.

Мулло Ҳокирох сухани мӯйсафедро бурида:

– Фоида нагӯ, танзил² бигӯ! – гуфта лутқама дод.

Мӯйсафед ба сухани худ давом карда:

– Хуб, – гуфт, – ба қавли домолло гӯем, хар даҳ танга хар моҳе як танзил дорад, имсол, ки соли панҷуми қарздории туст, аз ғайри тани пул ба ҳисоби фоидаи он...

Ин даъфа мулло Ҳокирох саҳт шӯрида:

– Гӯш дорӣ? Як бор ба ту гуфтам, фоида нагӯ! – гуфт.

Мӯйсафеди дигаре ба гап ҳамроҳ шуда ба мулло Ҳокирох гуфт:

– «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» – гуфтаанд, хоҳ фоида гӯяд, хоҳ танзил, мақсад он аст, ки болои даҳ танга моҳе як танга зиёд мешавад. Барои ин ҷанҷол лозим нест, домолло!

– Чаро лозим нест, гуфт мулло Ҳокирох, фоида, яъне рибо аст. Рибо³ дар шарият бешак харом аст; бинобар ин, хар гоҳ судхӯрони такводори⁴ Бухорои шариф барои «ҳочатбарории мардум» фоида хӯрдани шаванд, номашро «танзил» меноманд.

– Худат – гуфт мӯйсафед, – судхӯрӣ кардани шавӣ, «танзил» гуфта хӯрдан гир. Арбоб мисли мардуми Бухоро такводор напудаст ва аз фоидаи гуфта хӯрдан ҳам рӯй намегардонад. Агар фоида харом бошад, бо номаш «танзил» мондан ҳалол намешавад, хар бо номашро «гӯсфанд» мондан гӯсфанд намешавад. Бехуда ба чойи «фоидаи» аз падару бобо шунда омадамон сухани номатълум «танзил»-ро оварда чӣ мекуни?

Мулло Ҳокирох:

– Ту ҳақ надорӣ, ки ба кори шарият забонрасонӣ кунӣ, –

¹ Қарзулҳасана – қарзи хуб. Қарзе, ки аз он фоида намегиранд.

² Танзил – дар истилоҳоти ҳукукии пештара даромаде, ки аз пули қарз долашуда гирифта мешуд.

³ Рибо – фоидаи пул, ки судхӯрон аз қарздорони худ мегирифтанд; судхӯрӣ, фолабарӣ.

⁴ Судхӯрӣ – касе, ки пулро ба шартӣ зиёд карда гирифта қарз медиҳад. Судхӯрии такводор – судхӯрони парҳезкор.

гуфта мехост ба мӯйсафед дарафтад, арбоб ба мобайн даромада гуфт:

— Домулло! Ин гапҳо ба ин ҷо дахл надорад, биё мон, ислохи корро бинем!

Мулло Хокирох дигар маҷоли дам задан наёфта, ду дасти худро ба синааш оварда, ба арбоб нигоҳ карда:

— Хуб, хуб, — гӯён хомӯш монд; мӯйсафеди ислохкор озодона ба сухани худ давом карда гуфт:

— Имсол, ки соли панҷуми қарздорӣ туст, аз ғайри тани пул (сармояи асли) ба ҳисоби ғойдаи он аз арбоб шаст танга қарздор шудай! Соли гузашта аз ваҷҳи ғусфанди майбшуда низ дах танга қарздор шуда будӣ. Ин ҳам моҳе як танга ғойда мезояд. Агар арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, ғойдаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он чиз ғойда мезоёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад. Бинобар ин, ту паси ҳаёлиҳои фосид магард, ба сухани дӯсту душман фирефта машав, ба игвоҳои модаркалонат, ки зани нокисулақл аст, гӯш мадеҳ ва ҷони ҷавони худро дар тахлука наандоз! Ба як порча ноне, ки арбобат медихад, шукр гуфта ба ҷону дил хизмат кардан гир, ба ҳарфҳои беҳуда ва ҳаракатҳои нолоик рӯйи гарми худро сард макун! Ин аст насихати падаронаи мо ба ту!

Одина ба сабаби ин воқеа ва аз шунидани суханони «маслиҳатомезонаи» мӯйсафедон хоб буд, бедор шуд ва маст буд, хушёр гардид ва ба хубӣ донист, ки рӯйрост, ба хушию хурсандӣ аз ин доми бало халос шуда наметавонад. Бинобар ин, ҳозир як дараҷа аз халосӣ умеди худро канда, то расидани фурсати муносиб тапиданро беғойда, балки зараранок доништа, ночорона хизмат кардан гирифт.

Ш. ФУРСАТ

Одина як соли дигар дар ин зиндони бало, яъне хизмати арбоб Камол, дандон ба дандон истодагӣ мекард. Дар ин муддат ҳеҷ ҷорас намеёфт, ки роҳи гузешро пеш гирад ва сари худро ба ягон диёри ғурбат кашида озодона нафас барорад.

Дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ҳарчанд ба сабаби ин воқеа Қаротегин зеру забар шуд, ба Одина роҳи гузеш омода гардид.

Тафсилоти ин воқеа ҷунин аст: ширкати роҳи охани Бухоро — Тирмиз¹, ки яке аз саҳмдорони калонаш амири Бухоро Олимхон буд, ба фикри ба даст даровардани коргарони арзон афтода аз амир мардикор талаб карда ва ба мардикорони талабгор ҳарчи роҳу музди кор доданро ваъда намуд. Аммо Олим ин маъноро ба ҳокими Қаротегин, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ яке аз пасмондатарини каламравҳои Бухорост, навишта аз аҳолии он ҷо дар ин кор ғойда бурдани шуд.

Ҳоким ин ҳодисаро барои пулбонии худ фурсати ғанимате шумурда мардумро, ки ҳанӯз аз ҳақиқати кор хабар надоштанд, ба зӯру ҷабр ғундошта ба Бухоро фириристодани шуд. Мардум аз ин ҳодисаи ногаҳонӣ дар андешаҳои дуру дароз афтода, барои начоти худ ҷорачӯӣ карданд. Аз рӯйи одаг, дар монанди ин воқеаҳо ягона наҷотдиҳанда пораву ришва буд. Оне, ки пул ва чизе доштанд, ба ҳокиму шогирдпешагонаш дода халос шуданд ва ононе, ки фақир буданд, лекин ҷавони ву қувват доштанд, нафси худро ба ятимии чандинсола, ба иборати дигар, ба ғуломии умрӣ ба боёну судхӯрон фурухта бадалашро барои ришва пешкаш карданд. Баъзе касон ба фурухтани писар ё ки духтари сағири худ маҷбур гардидаанд. Гуруҳе, ки на пул доштанду на қувват, на зан доштанду на фарзанд ризо ба қазо дода, Бухоро рафтани шуданд. Арбоб Камол ҳам дар навбати худ аз ин воқеа ғойда бурдани шуда, дар пешӣ калоншавандагон ба Одина гуфт, ки:

— Ман барои халос кардани ту аз ин тахлука ба ҳоким сад танга пора додам, акнун қарзи ту аз ман боз вазнинтар шуд, агар то қиёмат зинда бошӣ ва тамоми умратро ба хизмату авлоди ман сарф намой, ҳаққи маро адо кардан наметавонӣ.

¹ Ширкати роҳи охани Бухоро — Тирмиз — Ҳукумати подшоҳии рус ба мақсади дар ҷануби Осиёи Миёна боз ҳам мустаҳкам намудани мавқеи стратегияи худ қарор мекунад, ки роҳи охани Бухорои нав — Тирмизро созад. Сохтани ин роҳи охан (Когон — Қарши — Келиф — Тирмиз бо шохҳои Қарши — Ғузор — Китоб) 19 июни 1914 сар шуда, бо ёрии мардикорони Бухоро, аз ҷумла бенавоёни қаротегинӣ пеш аз муҳлат, яъне июни соли 1916 сохта ба истифода дода шуд.

Ва ҳол он ки қиссаи арбоб тамои дурӯғ буд. Оре, вай ҳам ба ҳоким сад танга пора дода буд, лекин на аз барои раҳони Одина, балки барои халосии Ибод ном писари бисту дусолаи худаш буд.

Одина аз воқеаҳои гузашта хушёр шуда, ахволу феъли арбоб Камолро хуб санҷида гирифта буд, вагарна ба ҷавоби арбоб мегуфт:

— Барои раҳони ман беҳуда захмат кашида, пора надех, маро ба ҳоли худ вогузор, ки ба қатори равандагон аз ин диёр биравам, агар натиҷа мурдану ҳалок шудан бошад ҳам, ман розӣ ҳастам. Ҳамин «давлат» маро бас аст, ки аз мурданам пештар аз дасти монанди ту золими нобакор ҳалос шавам.

Лекин аз ин мулоҳизаҳо, ки ба дилаш мегузашт, чизеро ба арбоб изҳор накард, балки тадбире ба кор бурда, дар зохир худро ҷунон намуд, ки аз ин кирдори арбоб миннатдору хурсанд шудааст. Аммо пинҳонӣ дар пайи кор ва фикри гурези худ афтод.

Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд: баъд аз як рӯзи ин гуфтушунидхо хати роҳи ҳалос шуданро кашида худро бемор нишон дод, ин бозиро ҷунон хунармандона бозӣ кард, ки арбоб Камол пиндошт, ки имрӯз ӯ фардо Одина аз дунё хоҳад гузашт. Бинобар ин, ба фарзанди худ Ибод гуфт:

— Писарам! Ҳарчи зудтар як-ду нафар ёфта ин салмаро¹ ба хонаи модаркалонанаш кӯчон! Агар ин ҷо бимирад, харчи гӯру кафанаш ба гардани мо афтода болои мурда сад ҷӯб мешавад.

Ибод ҳамон соат фармоиши падарашро ба ҷо овардани шуда, аз деҳа ду-се нафарро ҷеғ зада, ду ҷӯбро сароча баста ва Одинаи беморро ба болои он хобонида, бардошта хонаи Бибиониша бурда супорид.

Бибиониша набераи худро ба он ҳол дида соате беҳуш афтод, баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйканӣ ва мӯйканӣ оғоз

¹ Салма — кас ӯ чизи нодаркорест. Салмаи сақат — чизи дар роҳ афтодаи беистифодаест, ки барои бардошта бурдан ба гардани касе маҷбуран бор кардаанд. Маҷозан одами бефоидаест, ки ба касе ҷаспида гирифтааст ва аз ӯ ҳалосӣ ёфтан душвор аст.

кард, ба андозае ки мӯйи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид.

Одина вақте аз бозгашта рафтани Ибод ва рафиконаш хотирҷамъ шуд, чашми худро кунода ба модаркалонанаш гуфт:

— Бибиҷон! Беҳуда худро ба андуху алам наандоз! Ман дар ҳақиқат бемор нестам, лекин барои ҳалос кардани худ аз дасти ин ҷаллодон тадбире андешида худро бемор нишон додам.

Одина пас аз он ки қадре дам истод, гуфт:

— Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин деҳа меравам, ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе, маро мепурсад, «сахт бемор аст» гӯй! Баъд аз як ҳафта ба пурсандагон «дирӯз офият ёфта ба хонаи хӯҷаини худ рафт» гуфта ҷавоб деҳ.

Бибиониша аз шунидани ин воқеаи ногаҳонӣ, ки хабари фиरोки доими ӯна фарзанди дилбандашро мерасонид, зор-зор ҷун абри навбахор гирифта бетоқатӣ мекард ва:

— Рафтани ту мурдани ман аст, раво мадор, ки дар ин пинсолотай ман ба сабаби ҷудогии ту, гӯё ки ба дасти ту ҳалок шавам, — гуфта навҳаву зорӣ мекард.

Одина бо ҳазор гуна лобаву забонаварӣ модаркалонии худро ба сабру шикебой далолат карда гуфт:

— Бибиҷон! Ҳеч ғам нахӯр, агар ман зинда аз ин диёр ба саломат биравам, дар андак муддат соҳиби молу кола шуда ба хизмати ту пас хоҳам омад. Дар он вақт Гулбибино ба ман никоҳ намуда як фарзандатро ду карда ба муроди дилат хохӣ расид: гар зиндагист, дида ба дидор мерасад¹, аммо агар бесабриву бетадбирӣ намуда, ба нолаву шева сирри маро фош намой, дур нест, ки аз тарафи ғаним дастгир шавам, дар ин сурат ин нобакор маро дар ин дунё зинда нахоҳад гузошт, воқеаи гӯсфанди маибшуда ва ҳикояи рухсатгалабии маро аз хотир фаромӯш накарда бошӣ. Аз он ҳодисаҳо ба хубӣ маълум мешавад, ки одамкӯшӣ дар пеши ин ҷаллод аз

¹ Дар ҷумла мисраъ аз ин байти Бедил истифода шудааст.

Гар зиндагист, дида ба дидор мерасад,

Боз омадан зи рафтани хуриед дур нест.

гӯсфандкушӣ осонтар аст. Агар сиррам фош гардида, ба дасти ин номарди ғаддор талаф шавам, аз ман абай ҷудо мешавӣ ва баъд аз он пушаймониат ҳеҷ суд намекунад.

Бечора Бибиоиша, ки аз атвору кирдори арбоб ба хубӣ ҳабдор буд, аз гуфтугузори донишмандонаи набераи хурдсоли худ дигарбора хушёр шуда, захри ҷудони чандрӯзаро ба умеди шахди висоли дуру дарози оянда коми ҷони худ гуворо дид ва аз фироки абадӣ, ки ба сабаби фош гардидани роз ҳамон соат воқеъ буданаш дур набуд, тарсида ба ночорӣ ба сабру худдорӣ тан дардод.

Одина пас аз гирифтани ризои модаркалони худ ҷоруки даридаи худро ба по кард. Ба ҳалтае кадре талкону курутро андохта, тӯшаи сафарро тайёр намуд. Шаб баъд аз фуру рафтани олам ба торикӣ кӯлворро ба пушт бардошта, ҷӯдасте ба мушт гирифта роҳи Фарғонаро пеш гирифт. Ду пос аз шаб гузашта буд, ба қофилаи мардикороне, ки ба нияти сафари Бухоро ба роҳ баромада ба дараи кӯҳе хобида буданд ва аз бими гурехтани онҳо давро-даврашонро шогирдпешагони ҳоким қаровулӣ мекарданд, расид ва худро беихтиёр дар қатори он ғарибони маҷбурӣ андохт.

Шогирдпешагони ҳоким пагоҳируз ханӯз офтоб набаромада аз хоб бархостанд, аз нон ва яхнӣ, ки барои тӯша бардошта буданд, шикамҳои худро пур карданд. Пас аз он қофилаи мардикоронро ки бисёртарашон пир, мафлуку гурусна буданд, рамавор пеш андохта, ба сӯи Фарғона ронданд, кадом мардикоре, ки дар роҳ рафтган суस्तӣ мекард, ба сараш камчин (тозиёна) ва ҷӯби ясавулии шогирдпешагон ҳозир буд. Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи гӯсфандон монандӣ доштанд, ё бемор шаванд, ронандаи он гӯсфандонро ба хар бор мекард, аммо бемору пасмондагони инҳоро барои пеш рондан мезаданд, то вақте ки дар роҳ мурда монанд.

Қисса кӯтоҳ, гурӯҳе дар роҳ мурда бақия ба ҳолати беморӣ ва нотаваонӣ, ки мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор бехтар аст, ба хоки Фарғона расиданд.

Одина, ки ҷавониву қувват дошт, ҳам талкону курут кути лоямута¹ш¹ мухайё буд, дар роҳ ба осебе дучор нашуда аз ин дарёи фалокат ба канор саломат баромад.

Одина чанд рӯзи худро ба диду бозиди хамватанонаш, ки баъзе ҳаммолӣ, гурӯҳе қаровулӣ, чанде муздузиву мардикорӣ мекарданд, пас аз он бо далолати яке аз онҳо, ки дер боз дар Андиҷон дар заводи пахтағозакунӣ кор мекард, бахшид.

IV. ҲИЧРОН

Дар хотирхост, ки Одина модаркалони худ Бибиоишаро як ранг тасалливу таскин дода, ба сафар баромада буд. Шумо гумон мекунед, ки Бибиоиша бо суханони умедбахшоёнаи Одина ҳақиқатан таскину тасаллӣ ёфта буд. Не! Ҷи гуна ором мегардад як зани муштипаре, ки умраш ба ҳафтод расида бошад, дар дунё ғайр аз як набера каси мардинае надолшта бошад, ки дар вақти пиронсолагӣ ўро даст ба сар намоёд, дар вақти бемориаш парастӣ кунад, дар ҳангоми ҷонканиаш ба ҳалки хушқидан он об ҷақонад ва пас аз мурданаи гӯру қафанабро тайёр карда, ба хобгоҳи абадиаш супорад, ин ягона наберааш ҳам як азми сафари дуру дарозе намоёд... Кӣ медонад, балки ин набера дар диёрҳои ғарибӣ меморад? Агар зинада ҳам монад, эҳтимол он аст, ки барои бозгаштан ба ватан харчи роҳ намеёбад, агар асбоби боз омадан мухайё гардад ҳам, ин давлат ба чандин сол муяссар намегардад. Гумони ғойб он аст, ки то он вақт ин кампири ҳафтодсолаи пояш ба лаби гӯр расида ба бекасиву бенавой ҷон медиҳад...

Ин андешаҳову мулоҳизаҳо хирмани сабру шикебоии Бибиоишаро ба бод медод. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоиша хост хой-хӯй гирифта нолаву фарёд бароварад, лекин аз он ҷойе ки ин фарёди бемаҳал фош гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор охи сарде аз дили пурдард кашида лаб фуру баст. Аммо ҷунон лаб фуру бастане,

¹ **Кути лоямут** — ҳуроки ниҳоят каме, ки барои зинда мондан зарур аст. Ҳуроки аз марг раҳонанда.

ки дарунаш аз оташи ҷудоиву фирок чун кӯраи ангишттарон аланга мезад. Оре, аз ду чашми хунбораш сиришк равон шуда кӯшиш мекард, ки ин оташро кадре фуру нишонад. Аммо чӣ фоида ки!¹

*Шиддати оташи дил сард нашуд з-оби сиришк,
Ин танӯрест, ки андеша зи тӯфонаш нест.*

Суҳан кӯтоҳ, Бибиоиша то як ҳафта бе он, ки овозе баланд кунад, чун мӯйи оташдида ба худ мелечид, аз гайри он ки шуълаи равшане барорад, чун тӯдаи коҳи ба зераш ахтар гузошташуда дарун-дарун месӯхт:

*Не тоқати он ки сабр орад,
Не ёро, ки фиғон барорад.*

Арбоб Камол баъд аз як ҳафтаи бемории Одина, ки дар ин миён аз мурданах хабаре нагирифт, ба саломатӣ ёфтанах умедвор шуда писари худ Ибродро гуфт:

— Бирав, аз хонаи Одина хабар гир! Агар зиндаасту қуввати ба по гаштан дорад, биёяд ва рамаро саровонӣ кунад, вагарна зудтар фикре намоем ва дастёре ба даст дарорем, то ки гӯсфандон дуру дароз бе нигоҳубин монда лоғар нашавад, ҳоло ҳам гӯшту равғани онҳо хеле коствааст.

Ибод, мувофиқи фармоиши падар, ба хонаи Бибиоиша рафта аз ҳоли Одина пурсон шуд. Бибиоиша ҳамон ҷавоби сохтаеро, ки Одина дар вақти рафтанах ба ӯ омӯхта буд, ба ёд оварда гуфт:

— Дар рӯзҳои охир кадре бехтар шуда, сар аз болишт бардошта буд, ду рӯз шуд, ки ба хонаи шумо рафт, то ин дам дигар барнагаштааст.

¹ Ин воқеа соли 1333 хичрӣ рӯй дода буд — нависанда соли дар Қаротегин мардикориро дар назар дорад. Соли 1333 хичрӣ ба 12 ноябри 1914 — 8 ноябри 1915 баробар аст. Азбаски амир Олимхон дар огози сохтмони роҳи охани Бухоро — Тирмиз ба он ҷо фиристодани 3000 мардикорро ваъда карда будааст, пас сафари Одина тирамоҳи соли 1914 ба вуқӯъ пайваستاаст.

Бибиоша ба суҳани худ илова карда гуфт:

— Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷойи дигар меояи, ки нишонаи Одинаро мелурсӣ?

Ибод ба ин суҳан таъҷҷуб карда гуфт:

— Не, ман хозир аз хонаи худамон, бо фармоиши падарам, барои пурсиш ва хабаргирии Одина омадам. Аз он рӯзе, ки ба ин ҷо оварда супоридемаш, то ба ҳол ба хонаи мо барнагаштааст. Ба кучо рафта бошад? Ин воқеа хеле аҷоиб аст.

Бибиоиша вазифаи худро ба хубӣ адо карда буд, рози набераи худро то имрӯз пӯшида дошт ва ҷавоби сохтаро ҳам мавриду камоли хунармандӣ дода буд. Акнун ба ошкоро фарёд кашидани ӯ ва дили худро ҳолӣ карданах монеае намонда буд. Лекин барои нолаву шеван кардан бахонае даркор буд, ки онро ҳам омадани Ибод ва саволу ҷавоби дар боло навишташуда тайёр карда дода буд.

Бибиоиша худро ба Ибод ҷунон намуд, ки гӯё то ҳол Одинаро ба хонаи хӯчинах рафта мепиндошт, ҳоло фаҳмид, ки аз Одина дар он ҷо нишонае нест, ба ҳолати модаронае, ки ногоҳ аз гӯм шудани фарзандашон хабар ёбанд, дар изтиробу беқарорӣ афтода гуфт:

— Ин чӣ мусибат аст ба сари ман? Дар ин ду рӯз ба сари нури дидаи ман ҷиҳо омада бошад? Агар ба хонаи шумо намерафт, албатта мебойст ба ин ҷо бозмегашт. Магар ба дарае афтода талаф шуд? Ё ки аз нотаваии ӯ фоида бурда гурӯҳи дарронидандах? Ё деве захматаш расонд ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид?.. Во балам! Во, Одинаҷонам! Во, чашму чароғам! Во, қуввати дилам! Во, рафиқи шаби танҳоиям! Во, парастори шаби бемориам! Вой! Вой! Вой!

Оре, Бибиоиша имрӯз фарзанди худро гӯм кардааст, боз як ранг гӯм кардане, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданах умед надорад. Ҳарчанд таърихи мусибати ин аҷузаи нотава як ҳафта пештар аз имрӯз аст, аммо бинобар сабабе, ки дар боло гуфта шуд, то ҳол роҳи изҳори он баста буд. Имрӯз метавонад дилхоҳи худ рӯйканию синазанӣ намояд. Бинобар ин, Бибиоиша ҳой-ҳой гиряву зорӣ карда, ба мазмуни ин ғазал нолаву шеван менамуд:

То маро ин нури чашми меҳрубон аз даст рафт,
Тоқати тан, сабри дил, ороми ҷон аз даст рафт.
Рафт он гул аз назар, ёрои фарёдам намонд,
Булбули шӯридам, ки физон аз даст рафт.
Дар ҷаҳони бевафо дилбанди ман он боду бас,
Рафт дилбандам, сазад гӯям, ҷаҳон аз даст рафт.
Рафт то домони ороми дилу ҷонам зи каф,
Қисса кӯтоҳ мекунам, гӯё ки ҷон аз даст рафт!

Ибод, баъд аз он ки соате ин азоҳонаи ногаҳониро тамошо кард, ба пеши падараш баргашта сурати ходро баён кард.

Арбоб Камол, ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагии худ чандин нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯйро бо фиребу найранг ба доми хизматгории худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам ба оқибати қор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пай бурда донист, ки Одина гурехтааст. Пас ба писари худ Ибод:

— Сад хайф, ки шикорро муфт аз даст додам, албатта, ин кӯрнамек сари худро гирифта аз диёр рафт. Бо вучуди ин, бо-яд ба пеши модаркалонаш биравам ва худ таҳқиқ намоям, шояд нишонашро аз ҷойе дарёбам. Агар Одинаро ба даст дароварда натавонам ҳам, аз ин кампир никори худро бигирам, — гуфта ҷубдастери ба даст гирифта ба роҳ даромад.

Арбоб ба хонаи Одина омада Бибиоишаро ба гиряву зорӣ дарёфт. Бибиоиша вақте ки арбобро дид, оби чашмони худро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид ва муҳайёи гуфтугузор шуда салом дода, ба арбоб нигоҳ карда истод.

Арбоб ба ҷойи салом бо қахру газаби тамои:

— Одина кучост? — гуфта пурсид.

Бибиоиша бо нармаву мулоимат мочарони сохтаро ҳикоят кард.

Арбоб гуфт:

— Ман хилаҳои мисли ту занҳои девсириштро ба хубӣ мефаҳмам, албатта, Одинаро худ бадроҳӣ дода гурезондай! Имрӯз худро ба нодонӣ андохта ба ман суҳанҳои сохта мезанӣ. Албатта, албатта, бо раҳнамоиву далолати ту гурехтааст.

Лекин рост бигӯ, кай рафт ва нияти кучо дошт? То имкон бошад, худ ўро ба даст дарорам ва ту аз ҷанги интиқоми ман халос шавӣ. Вагарна ба ҷойи Одина ба дасти ману ба зерӣ ин ҷўб (ҷўбдасти худро нишон дода) ту ҳалок ҳоҳӣ шуд.

Бибиоиша дид, ки аз дасти ин сахтдили нобакор ба нарма-забонӣ халос шудан мумкин нест. Ночор ба душман фурсат надода, ҳар ҷӣ бодо бод худ хучум кардани шуд ва гуфт:

— Ўй Арбоб! Ман яқин медонам, ки писарамро худат кушта ба кадом дара гурондай! Акнун ба ман дуруғи пешопешаӣ мезанӣ. Ту гумон набар, ман роҳи ҳокиму қозиро намедонам. Ҳозир меравам ба ҳукумат ариза дода аз дасти ту додхоҳӣ мекунам, таҳқиқиву ясавул меорам, мебинӣ, ки ба сараг ҷӣ қиёмат барпо ҳоҳад шуд!

Инро гуфту ҷодари пора-пораи худро ба сар андохта ба роҳ даромад.

арбоб Камол аз ин рафтори Бибиоиша андешаманд шуд, зеро ў ба хубӣ медонист, ки ҳарчанд ҳокиму қозӣ парвои кушта шудани Одина надоранд, лекин додхоии як нафар, ҳоҳ ҳақ асту ҳоҳ ноҳақ, баҳонаи хубе ҳоҳад шуд ба дасти эшон барои порагирӣ ва пулситонӣ. Агар ин зан рафта ба ҳокиму қозӣ арз кунад, ҳамоно соат мулозиму навкарони эшон омада бе таҳқиқу тафтиш Одинаро ба дасти арбоб Камол кушта-шуда шумурда, аз арбоб бо номи пули хун маблағи калоне ситониданашон муҳаққак буд. Оре, агар дар ин миён Одина ба даст афтад, пас аз таҳқиқ кардан ба арбоб Камол ба ғуло-мии абадӣ месузуранд, аммо Одина дар он ҷойе набуд, ки дасти ҳокимони Қаротегин ба он ҷо бирасад.

Арбоб ҳарчанд дар зохир ба кибру гурури нафси худ ши-касте надода, «ба кучое, ки меравӣ бирам!» Ман аз касе бим надорам» — гуфта дўғ зад, аммо дар ботин ба сабаби ан-дешаҳое, ки дар боло навишта шуд, бағоят дар тарсу ҳарос афтод. Бинобар ин, ба як-ду нафар мўйсафедони кишлоқ мочароро хабар дода, аз роҳ боз доштани Бибиоишаро аз онҳо илтимос намуд.

Калоншавандагон аз думболи Бибиоиша рафта ба ў рӯй андохтанд ва аз сари ин даъво гузаштанашро хоҳиш карданд.

Баъд аз ин аз тарафи арбоб ба ӯ ҳеҷ зулму осебе нарасиданро ваъда доданд.

Бибиоиша ҳам, ки аз талаф нашудани Одина ба дасти арбоб дилчамъ буд ва ин ғавғои дурӯғро барои хифз намулдани шахси худ аз ҳучуми ин мардака¹ барпо карда буд, илтимосу илтиҷои калонро бахонаи хубе шумурда, гуё ки «барои поси хотири эшон» аз роҳи ҳокимхона баргашт ва ба ёди Юсуфи гумгашта² худ ба байт-ул-эхзонаш³ оромид.

V. ХУСНИ ТАБИЙ

Шумо бояд кӯхистонро тамошо карда бошед, ҳеҷ набошад доманае даште ё дараеро дар айёми баҳорон дидаед: хамин ки доманаи кӯҳе ё марғзоре мерасед, ҳамроҳи боди форами баҳорӣ ба димоғатон як хушбӯии латифе мерасад. Ин бӯйи хушро то мумкин аст, мешамед ва то қувват доред, ин ҳавои латифро фуру мебаред, лаҳза ба лаҳза ҷонатон тозагӣ, дақиқа ба дақиқа миҷозатон покизагӣ пайдо мекунад. Чашм мекушонед: як тараф чаман-чаман лолаи сурху сафед ва зарду нофармон шукуфта, тарафи дигар шохҳои дарахтони худрӯйи кӯҳӣ монанди арча (бурс), илғай (юлгун), чормағзу pista ба якдигар печида; ба боло менигаред то чашматон кор мекунад, давроварди сангҳои шаффофу дағалро баргҳои ревоҷ, шохаҳои сунбулу гулҳои бунафша фуру мебинед. Дар зери қадаматон чашм меҳӯзед, аз тағи сангҳо ҷўйчаҳое, ки обашон дар софӣ ба шишаи булур ва дар сардӣ ба ях баробарӣ меку-

¹ Мардака – дар «Фарҳанги Онанд Роч» чунин шарҳ ёфтааст: «Мусағғири мард бошад ва ин коф (ҳамсадон охири калимаи мазкур – А. К) барои таххир аксар оранд (Мухаммад Дабир Сиёӣ, Фарҳанги Онанд Роч, Техрон, ҷ.6, с.3936). Дар «Одина» бо мақсадҳои услубии таххир калимаи занаканиз истифода шудааст.

² Юсуфи гумгашта – ишораест ба афсонаи «Юсуф ва Зулайхо». Мувофиқи он Яъқуби пайғамбар дар байни 11 писар хурдиаш – Юсуфро ниҳоят дӯст медоштааст, ки ин бонси рашқи бародарон мегардад ва онҳо рӯзе Юсуфро ба сахро бурда, ба ҷох меандозанд ва ба падар «Юсуфро гург хӯрд» гуён ҷавоб медиҳанд. Яъқуб дар ғами Юсуфи гумгашта нобино мешавад.

³ Байт-ул-эхзон – ғамхона, хонаи ҳузн; киноя аз хонаи Яъқуб, ки аз ҳаҷри писараш Юсуф хонаи андух гардидааст.

над, ҷорианд. Ин ҷўйчаҳое, ки аз чашмаҳои хурд равон шудаанд, ба дараи ҷукургаре рехта ба андозае се-чор санг¹ об расида, бо камоли тундрави тезӣ равон мешавад, ки ин манзара шуморо тамои ба олами дигаре сайр мекунонад. Чаҳ-чаҳи булбулон бо нағмасароҳои дигар мурғон шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусикии олами маданияро тамоман фаромӯш мекунад.

Дар ин ҷароғоҳои пуралаф бозӣ кардани бузону бузголагон, ҷастухези гўсфандону баррагон, рамидану давидани охувон, рақсу бозии духтарон ва арўсонро, ки дар саҳнаҳои шаҳрҳои обод мебинед, аз ёди шумо мебарорад.

Ин манзараҳоеро, ки тамошо кардед, бе сарфи зар ва бе ранҷи дасти касе қуввати табииат рўёнда, ба ин обурангии хушрабо ҷилва кунандааст.

Ба муқобили ин манзараҳои табиии худрас боғҳои шаҳрҳои ободро, ки бо сарфи маблағҳои калон ва меҳнати бепоён ба вучуд овардаанд, ба назар оред, дар онҳо бисёр сармараҳои олии меҳнати мебинед, аммо ин гуна хусни табииро намеёбед.

Инак, арўси ҳикоягии мо, ки Гулбӣ аст ва дар замони хурдтаракиаш шумо бо ӯ шинос шуда будед ва дубора меҳомем, ки ӯро ба тамошоҳои шумо ҷилва диҳонем, ба ҳамаи хусну латофати табиий доро буд. Тафовути ӯ аз соҳибҷамолони шаҳрӣ монанди тафовути манзараву марғзорҳои табиии кӯхистон аст аз боғҳои сохтаи дасти олами маданият.

Гулбиро мо намегўем, ки аз дебо қабо, аз катон пирокан аз зарбофт камзўл, аз маҳмал калгача, аз фарангӣ сарбанд, аз дурру марворид овезаву гарданбанд, аз зари холис даспона ва аз алмос ангуштарин дошт, зеро ин ҳама асбоби зинагу зева-ре, ки шумурда шуд, на ин ки ба монанди Гулбӣ як духтари фақири ятима, балки аз сарватдорони кӯхистон ҳам ёфт намешавад.

Лекин Гулбӣ хусну ҷамоле дошт, ки танҳо духтарони гармобанадидаи кӯхистон, соҳибҷамолони шаҳрӣ, ки ҳамеша

¹ Санг – воҳиди ченаки вази, ки дар ноҳияҳои гуногуни Бухорои амирӣ аз се то панҷ кг-ро дарбар мегирифт.

худо бо ўсма, сурма, ғоза, сафедӣ ва сурхӣ меороянд, ин хусну ин ҷамол, ин лутфу ин камолро надоштанд.

Бо ин хусну ҷамол Гулбӣбӣ ҳаёли он надошт, ки мисли баъзе духтарони сабуқнои шахрӣ чилвафурӯшӣ намояд ва оламеро асиру волаи худ гардонад. Ҳагто назар ба софигарии кӯҳистонӣ ва содадилӣ табииву хурдсолиаш гумон бурда мешуд, ки ханӯз аз дараҷаи зебоии худ ҷандоне хабар ҳам надорад.

Лекин бо ҳама беҳабариву содагӣ дилаш ҳамеша вобастаи ҳаёли Одина буд. Модараш ва модаркалонаш ҳамеша суҳан аз ҳамхонагии Одина мезананд ва ўро абадиву рафиқи умриаш мешуморанд. Ба сабаби ин талқинот ў ҳам ба Одина ба назари як рафиқи умрӣ нигоҳ мекард. Дар аввалҳои қор ҳарчанд ин муносибат аз як муомилаи тифлонаи маъсумона дарнамегузашт, вале рафта-рафта қор ба як унсияту улфияти ошиқона даррасид.

Вакте ки Одина 17-18 сола шуд, Гулбӣбӣ ҳам ба 15-16 - солагӣ қадам монд, ин ду шефта ҳақиқатан ошиқи шайдои якдигар шуданд. Лекин тарбияи шаркӣ, ҳаёву шарми ирсӣ ва одати хонагӣ намегузошт, ки дарди дили худро ба якдигар ошқоро гӯянд. Танҳо нигоҳҳои дуздидас, ки ошиқонро миёнараву марҳамест, дар байни онҳо пайғомрасонӣ мекард. Тапиши дил, паридани ранг, ларзидани аъзо ва кашидани оҳҳои сарди бемахал ба забони холи ин ду гирифтормеку тарҷумон буданд.

Акнун мулоҳиза фармоед: ҳамин ранг дилаздастдодагон ба фироке дучор шаванд, ки оқибаташ маълум набошад, ба чӣ ҳолҳои табоху рӯзҳои сиёҳ меафтада бошанд?

Оре, аз он ҷо, ки Одина мард буд, синнаш ҳам нисбат ба Гулбӣбӣ болотару муҳокимааш зиёдтар, ҳама қорро танҳо ба ҳиссиёти ошиқона мулоҳиза намекард, балки дар бисёр ҷойҳо хоҳиши ақро аз фармоиши ишқ болотар медонист. Дар пеши Одина ду мушқил омада буд: яке ба ватан монда ба дастӣ арбоб Камол талаф шудан, дувум аз ин ҷо гурехта рафтан. Натиҷаи ин ду қор ҳам аз маҳбубаи худ ҷудо шудан буд, лекин дар нахустин ҷудои абадии навмедона ва дар дувум ҷудоиёе, ки дар пешашон умеди висол хаст, зеро бар тақдир

гурехтан дар фурсати муносиб боз омадан дар назар буд. Бо ин мулоҳизаҳо Одина фироқи ҷандсолаи ҳозираро ба умеди висоли оянда ихтиёр қард ва ҳарчанд душвор буд, бори тоқатфарсои ҳичронро бардошт.

Аммо холи Гулбӣбӣи бечора тамои дигар буд, аввал он ки ў ба ҳиссиёти ошиқона ҷунон мағлуб шуда буд, ки қуввати ақлияш ба ҳеҷ муҳокима дастёб намегардид. Дувум он, ки шароити зиндагонии нисбат ба Одина ҷанд дараҷа душвор буд, зеро Одина ўро, ҷунон ки маҳбуби аз ҷон ширинтар буд, инчунин ягона парастораш ҳам ў буд: падару модараш мурда, модаркалонаш ба мурдан наздик расида, душманони ғаддоре, ки аз ғайри ризоии ў ба номусаш эҳтимоли қасд қардан до-ранд, атрофашро фуру гирифта... Дар ин сурат Гулбӣбӣ ба сабаби ҷудо шуданаш аз Одина, гӯё ки аз ҳама ҷиз ҷудо шуда буд. Дарвоқеъ, дар ин ҳолу шароит холи як духтари бекас чӣ хоҳад шуд?

Мушқилтар ин буд, ки маҳрами розе надошт, ки ба ў дарди худро гӯяд ва шарм медошт, ки ба пеши модаркалони худ ба хой-хой бигирад, то дили пурдардаш қадре ҳолӣ шавад. Оре, аз ин мушқилтар рӯзе нест, ки ошиқи шайдо ба дарди ҷонсӯзи ҳичрон гирифтормеку ояд ва мумкин набошад, ки ба дилхоҳи худ ба нолаву фиғон дарояд... Дар ин ҳол чорае ҷуз ин нест, ки гӯшае гирад ва аз ғайри он, ки овозе барорад, аз ҷиғаргоҳи худ дарун-дарун бинолад.

Дарди Гулбӣбӣ, ҷунончи дар боло ишораг рафт, танҳо дарди ҷудой ва доғи ҳичрон набуд; ў метарсид, ки дилдодааш, яъне Одина ба ин зудӣ аз диёри гурбат бар нагардад, модаркалонаш ҳам ба хоҳиши аҷали табиӣ аз дунё даргузарад; синтамон беодғар, ки дар он деҳа ҳастанд ва одату ахлоқатон як дараҷа ба Гулбӣбӣ маълум аст, ўро ба холи худаш нагузоранд ва ба зӯру зулм дар панҷаи як марди аҷнабӣ, ки ному нишони ўро намедонанд, гирифтормеку созанд ва «рафиқи умри ту ҳамин аст» гуфта, ба зиндони абадиаш андозанд. Пас дар ин ҳол чӣ мекарда бошад?

Инҳо ҳам сахл аст. Мушкили бисёр бимнок он аст, ки Одина ин ҳолро бишнавад ва гумон кунад, ки Гулбӣ ба хоҳиши худ домани мухаббати дигарро ба даст гирифта ва ҳаққи ишқу мухаббати худашро поймол кардааст...

Гоҳо дар хотираш васвасаҳои дигаре ҳам мегузашт: кӣ ме-донад? Вақте ки Одина ба Туркистон меравад, дар он ҷо ёру дӯст пайдо мекунад, мумкин аст, ки рафта-рафта Гулбиро аз хотир фаромӯш кунад ва ба хоҳиши ҷавонӣ ба дигаре дил бандад, дасти худро, ки ҳаққи ҳалоли Гулбӣ аст, ба гардани он бегона андозад. Дар он вақт агар ҳаёли Гулбӣ ба хоти-раш гузарад, ба ӯ бо назари истехзо нигоҳ кунад.

Инҳо дардхое буданд, ки ҳеҷ сангдил ба бардоштанишон тоқат карда наметавонист, чӣ қойи монанди Гулбӣ як дух-тари чордахсолаи¹ дил аз даст додаи таҷрибанадида.

*Кӯҳ бо он ҳама сангиндишо хорой
Натавонад, ки таҳаммул бикунад вулқонро²
Дили ошиқ, ки фасурда зи ғаму андуҳ аст,
Ба чӣ сон сабр намояд алами ҳичронро?*

¹ Дар порчаи «чӣ қойи монанди Гулбӣ як духтари чордахсола...» дар соли Гулбӣ сахл рафтааст. Лаҳзаи тасвир ба айёми понздаҳ-шонздаҳсолагии Гулбӣ рост меояд, ки инро худӣ нависанда дар ҳамин боб андаке пештар гушзад кардааст: Гулбӣ ҳам ба 15-16 — солагӣ қадам монд.

² Вулқон — кӯҳи оташишон аст, ки дар вақти оташишониаш кӯҳро мекафанд, замин меларзад, сангҳо об шуда монанди дарёи оташи равон мегардад.

ҚИСМИ ДУВУМ

1. ЗОВУДИ ПАХТА¹

Дар Андиҷон ба наздикии роҳи оҳан дар майдони фароҳе як иморати бисёр бузургро мебинед. Дару девори ин бино он қадар баланду назаррабо бошад ҳам, бо мӯриҳои сар ба фалак кашидааш, ки нафаси қиромези онҳо рӯйи ҳаворо чун абри сиёҳ фуру мегирад, аз як фарсах роҳ диққати бинандагонро ба тарафи худ мекашад. Ин бино ду дарвозаи паҳлуи ҳам дошт: яке бисёр бузург, ки танҳо дар вақти даромад-баромади аробаҳо кушода мешуд, дувумӣ ду газ қад, як газ бардошта, ба даромади пиёдагон махсус буда, ҳамеша боз буд.

Агар шумо зовудро тамошо кардан мехоҳед, марҳамат карда аз ҳамин дари хурдакак, ки «дари партав»-аш менаманд, ба дарун дароед. Ба тарафи дасти ростатон як иморат мебинед, ки таҳминан чил газ² қад, даҳ газ бар ва даҳ газ баландӣ дорад, агарчи ин иморатро дари даромад-баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ, яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, дароед, то ки ин корхонаро як сарбояду шояд тамошо карда тавонед! Вақте ки аз ҳамин дар ба дарун даромадед, даррав ба рӯятон як зинаи тахтагӣ рост меояд. Шумо қадре заҳмат каша, бо ҳамин зинапоя ба ошёнаи дувуми ин иморат боло равед. Вақте ки ба болохона баромадед, дар муқобилатон як дари бузургро мебинед, ки дарояндаи аз ин дар бо як зинаи тахтагӣ васеи дарозе, ки ба он ҷо ниҳодаанд, бе он ки ба хонаи зерин дарояд рост ба замин мефурояд. Шумо андаке ба сари ин зинаи бузург истода тамошо кунед: мебинед, ки мардикорони тоҷик, ўзбек, пирси-

¹ Зовуди пахта — Садриддин Айний дар зовуди пахтаи Қизилтеппа аз сентябри соли 1915 то октябри апрели соли 1916 ба сифати фурушандаи пунбадона кор кардааст ва таассуроти худро аз он, аз қору маишати коргарони русу мардикорони маҳаллӣ, ки дар байни онҳо тоҷикони қаротегинӣ кам набуданд, дар эпизоди зовуди пахтаи Андиҷон мафассал баён намулдааст.

² Газ — воҳиди андозаи дарозӣ, ки дар Осиёи Миёнаи тоинқилобӣ, аз ҷумла дар Андиҷону Марғилон баробари 83-85 см буд.

ён¹ ва дигар миллатҳо қанорҳои калонро, ки дар ҳар қадам аз 8 то 10 пуд² пахтаи тозақунанда (чигитнок) ҷой шудааст, ба сар бардошта ба зинапои мазкур аз замин то ин болохона мебароранд. Коргарони дигар пахтаи ин қанорҳоро ба хонае, ки аз он ҷо ба хонаи зерин роҳи махсус ҳаст, мерезанд. Ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки аз дидани ин манзара сарсари нагузаред: хуб диққат диҳед, фарзанди одам чӣ гуна даҳ пуд бори ноҳинҷорро, ки панҷ газ қаду якуним газ ғафсӣ дорад, ба сари худ бардошта, бо як зинае, ки 20-25 поғунданок аст, ба боло мебароранд?... Ин одамон мавсими ин корро як бор намекунад, балки дар сола 7-8 моҳи мавсими пахта ҳар рӯз дувоздаҳ соат ба ҳамин ранг бор мекунад...

Холӣ кардани қанорҳо ҳам кори осон нест, агарчи холикунандагон бо як қачқорд қанорро ҷок карда бе заҳмате пахташро ба поён мерезанд, лекин ҳамеша рӯ ба рӯи ҷангу гӯборе, ки аз хонаи зерин монанди оби ғаввора ҷуш зада мебарояд, ба истодан маҷбуранд.

Агар шумо ба сари зинаи пеши дари шомлаш намебудед, ба муқобили ин ҷангу хокҳои қафаси бадбӯ нафасе истода натавониста, беҳуш шуда ба замин меафтид. Акнун мулоҳиза фармоед: монанди шумо як фарзанди одам дар даруни ин хонае, ки шумо як дақиқа тоби истодан надоред, чӣ гуна рӯзе дувоздаҳ соат истода кор мекунад?... Зеро агар накунад, аз гуруснагӣ мемурад.

Дар ин болохонаи ғурҷангу ғубор аз ин зиёда аз хикмат нест, марҳамат кунед! Зудтар бо як зинаи дарунӣ, ки ба ошёнаи зерин пайваст аст, поён шавед, дар ин ҷо ҷиҳо мебинед?

Сар то сари ин хона пур аз ҷарху ҳаллоҷӣ аст. Дар пешгоҳаш як ҷархи бисёр калони фӯлодин дар гардиш аст, ин ҷарх ба воситаи як тасмаи ғафсе, ки аз пӯсти ғавазн сохта шудааст, ҳаракат мекунад. Як тарафи ин тасма дар хонаи зерин, дигараш ба гардана (губҷак)-и ҷархе андохта шудааст,

¹ Пирсиён – порсиён. Нависанда мардикорони эронӣ (форсҳо)-ро дар назар дорад.

² Пуд – воҳиди ченаки вазн, ки ба 16,35 кг баробар буда, дар Русия, Украина ва Белорусия то соли 1924 эътибор дошт. Дар Осиёи Миёна як пудро 16 кг меҳисобанд.

ки он низ ба воситаи тасмае ба мошинхона вобаста аст ва қуввати аспиро аз он ҷо мегирад.

Дигар ҷархҳое, ки дар ин хона мебинед, нисбат ба ҷархи нахустин хурдтаранд. Лекин ҳамагӣ ба воситаи тасмаҳо аз ҳаракати ҳамон ҷархи калон дар гардишанд. Ин ҷархҳои хурд, ки дар ин хона ба ду қатор нишонда шудаанд, хизматшон гардондани тирҳои ҳаллоҷӣ ва тақсим карда рехтани пахтаи хом ба даҳони ҳаллоҷҳо ва монанди ҳамин дигар корҳо мебошад. Ҳаллоҷӣ, ки ба иборати дигар ўро «чин» меғўянд, иборат аз ду тирӣ ғафси дандонадорест, ки ба ҳам пайваста, рӯйиҳам ба воситаи ҷархе гардиш мекунад. Шумо дар болохона дида будед, ки мардикорон пахтаҳоро аз қаторҳо бароварда ба даҳони ҷукуриё мерезанд. Инак, ҳамон пахтаҳо бо роҳҳои махсус ба воситаи ҳаракат додани ҷархҳои махсус ба даҳони ҳаллоҷҳо мерезанд. Вазифаи ҳаллоҷҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона.

Пахта вақте ки аз ҳаллоҷӣ тоза шуда мебарояд, ба новаи тахтагии фароҳе, ки ба даруни он тирӣ морпече дар гардиш аст, мерезад. Ин новаи дароз пахтаҳои аз тахти ҳаллоҷҳо ба дарунаш рехтаро ба воситаи тирӣ морпечи худ кашида то ба болохонаи дигаре, ки онро тойхона ё ки прессхона меноманд, бурда мерезад.

Аммо пунбадонаи аз пахта ҷудо шуда аз шикофи махсус ба таххона мерезад ва дар он ҷо ба даруни ҳаллоҷии дигаре даромада дубора тоза шуда мебарояд: пас аз он ба новаи махсусе, ки он ҳам ба даруни худ тирӣ морпеч дорад, ба ҷойе, ки барояш муайян кардаанд, рафта мерезад. Пахтаи дубора аз пунбадона ҷудо шуда ба наварди калоне печида монанди пахтаи бо сабадҷўб сохташуда мешавад. Номии ин пахтаи дувумбораро «лентир» меғўянд, ки ба даруни кўрпа, болиш ҷома ва ба баъзе саноеъ сарф мешавад.

Тамошои ҳаллоҷихона, ба иборати дигар «чинхона»-ро ҳанўз тамои накардаед: дар ин хона ба сари ҷархҳо ва ҳаллоҷҳо коргарони моҳир нигоҳбонӣ мекунад, аз дуруст кор кардани ҳаллоҷҳо хабардорӣ менамоянд, тасмаҳои аз ҷояш бечошударо ба ҷояш меандозанд, ба тирӯ гӯбчаки ҷархҳо раванг мерезанд ва монанди онҳо...

Ин хона аз боло ҳам зиёдтар пургарду губор аст, ғайр аз ин аз бӯйи равгани ғализе, ки бе вай чархҳо дуруст ҳаракат намекунад ё месӯзанд, хеле бадбӯ ва муттафин мешавад. Ба зами инҳо аз шараққо-шурук ва тараққо-туруқки чархҳо гӯши одам ба қарӣ наздик мерасад ва ҳаёлҳо пароканда мешавад.

Биёед, аз ин хона зудтар бароем! Аз ин ҷо ба воситаи зинапоя ба болохонае мебароед, ки пахтаи тозашуда он ҷо мебарояд. Дар ин болохона қачбаҳои калон ё ки қуттиҳои чорраҳи дарозеро мебинед, ки ҳар тарафаш тахминан якуним газ ва дарозияш 6 ё 7 газ аст.¹ Мардикорон пахтаҳои тозашударо ба даруни ин қуттӣ ё ки қачбаҳо ҷой мекунад. Паз аз он қуттии аз пахта пуршударо ба сари сутуни ҷӯбие, ки дар муқобили он аз тарафи боло низ ҷўйне ба шакли пошнаи сутун вазъ шудааст, тела медиханд. Вақте ки роҳи қуватро мекушоянд, сутун ба воситаи ғулбаи оҳанине, ки аз зер замин ба мошинхона мерасад, ба қоидаи «тазйикӣ обӣ» дар ҳаракат омада бо қуввати тамои пахтаро ба даруни қуттӣ пахш мекунад. Пахта хурд шуда ба дараҷае мерасад, ки зиёда аз он хурд шуданаш мумкин нест. Ин дараҷа ба аломате, ки монанди соат ба даруни он хона овехта шудааст, маълум мегардад. Вақте ки ҳаҷми пахта ба ниҳоят хурдӣ мерасад, роҳи қуватро мебанданд ва тоӣи пахтаро ба мошини борбандӣ бо симҳо печонда, аз зер сутун мебароранд ва порчаҳои кандиро, ки ба тоӣи пахта печонда шудааст, бо ҷуволдӯз дӯхта аз дари дигар ба берун мегелонанд ва коргарони пурқуввате, ки дар он ҷо кор мекунад, ҳар яке як тоӣро мисли як бузгола ба пушт бардошта бурда ба анбор мегузоранд.

Акнун биёед, биравем ба мошинахона: аз дари тоӣхона ба майдони иморати зовуд баромада дар пешии ҳаллоҷихона ба хонаи ҷудогонае медароем. Дар ин ҷо чархҳои хурду калони бисёр дар гардишанд, ин чархҳо қувваи худро аз бухорхона

¹ Дар ҷумлаи «Дар ин болохона қачбаҳои калон ё қуттиҳои чорраҳи дарозеро мебинед, ки ҳар тарафаш тахминан якуним газ ва дарозияш 6 ё 7 газ аст» аз ҷиҳати шумора мувофиқат накардани аъзои ҷумла хис мешавад. Вале ҷумлаи мазкур дар дастхат ва ҳамаи матнҳои ҷопӣ дар ҳамин шакл истифода шудааст.

мегиранд, ки дар он ҷо ба воситаи гармии оташ ба даруни деги бисёр калоне об ҷўшида бухор пайдо мекунад ва ин бухор мошин ва чарххоро дар ҳаракат меандозад.

Дар як гӯшаи мошинхона як даста чархҳои ҷудогонаро мебинед, ки онҳо аз зўри бухор дар ҳаракат омада қуввати электрикӣ пайдо мекунад. Ин қувват шабҳо ба воситаи симҳо ба чароғҳои шишагӣ, дар тамоми хонаҳо, мошинхона, анборҳо ва роҳравҳо овехта шудаанд, рӯшноии электрикӣ расонида ҳама ҷойи он иморатро монанди рӯз равшан мекунад.

Дар ин хона дар як гӯшае як бўҷкаи оҳанинро мебинед, ки тахминан даҳ сатил ё зиёдтар обро ғунҷоиш дорад, дар болои он бўҷка як мили борики монанди нойчаи дарунковоке ҳаст, ки як сараш ба ҳазинаи қуввати электрикӣ пайваст аст. Агар ба шумо касе ҷӣ будани ин бўҷка ва барои ҷӣ дар ин ҷо гузошта шуданашро нафаҳмонад, албатта, барои обнўшии коргарон ва ё ҷўйи дастпўйи онҳо аст гуфта гумон мекунед. Лекин дар ҳақиқат ин тавр нест, балки ин бўҷкаи назарногир корномаҳои нишон медиҳад: агар ин бўҷкаро аз замин бардоред, дар тахташ низ як мили оҳанини борики дарунковок (ғулба – труба)–и шинондашударо мебинед. Як сари ин мил ё ғулба (кубур) аз зер замин рост меравад то тоӣхонае, ки шумо тамошо карда омадед. Дар ин ҷо сари мил ба зер сутун пайваста аст, ки дар вақти даркорӣ сутунро дар ҳаракат оварда, ҷунон ки диқед, тоӣҳои пахтаро пахш ва хурд мекунад. Акнун биёед, дафтархонаҳо ва ҷўйҳои истиқоматии ин биноро тамошо кунед: се тарафи иморати мошинхона ва ҳаллоҷихона майдони фароҳе аст. Ба гирдогирди ин майдон айвонҳои бисёр ва сёе бино ёфтаанд, ки дар онҳо пахтаҳои хому пумбадонахоро рехтаанд. Ба наздикии дарвозаи калони зовуд борхонаи бисёр баланди боҳавое бино шудааст, ки дар он ҷо пахтаҳои той ба ташшударо мегузоранд.

Дар тарафи дигар, рӯ ба рӯйи ҳаллоҷихона як иморати зебо ба тартиби аврупоӣ бино ёфтааст. Доираи аввалини ин бино иборат аз се хона аст, ки онҳо хучраҳои дафтардорӣ, мирзойна хучраи кории мудар аст. Доираи дувумиаш иборат аз панҷ хонаи бисёр базеб аст, ки дар он ҷо мудири зовуд бо хонаводааш зиндагӣ мекунад. Як тарафи ин доира ба боғчаи бисёр

мусаффе пайваст аст, ки дар айёми баҳорон ва рӯзҳои офтобноки зимистон мудирӣ зовуд бо аҳлу аёлаш дар он ҷо истироҳат ва ҳавогирӣ мекунад. Ҳамаи ин хонаҳо бо палос ва асбобҳои пурбаҳо музайян буда бо ҷароғҳои электрикӣ поркуват равшан мешавад.

Дар мобайни ин иморати оӣ ва айвони борхона як тангкучае ҳаст, ки агар шумо ба он кӯча равона шавед, ба як майдони борики дарозе мебароед. Як тарафи ин майдон ба пушти айвон пайваста, тарафи дигараш девори похсаи зовуд аст. Дар сар то сари ин майдон хонаҳои пасту торикӣ бадхавое бино ёфтааст, ки аз ғояти камхавой ва рутубат деворҳои ин хона аз тахт то шифт зах задааст. Ҳарчанд деворҳои ин хонаҳо оҳак ё қач молида нашуда бошад ҳам, аз мағору қарҳое, ки аз зах пайдо шудаанд, мунаққаш менамояд. Дар ин хонаҳо, ки ҳеч оғил монанди онҳо бадбӯ ва бадхаво нест, муздурону коргарони зовуд зиндагӣ мекунанд.

Рӯ ба рӯи ин хонаҳо, ки девори похсаи иморати зовуд аст, ҳар рӯз ҷошгоҳӣ ба зерӣ он офтоб метобад, вақте ки шумо ба ин офтобрӯя нигоҳ кунед, симоҳои аҷибӣ қатор нишастаро мебинед: Ранғҳо парида, чашмҳо дарун рафта, биниҳо тег кашида, дастҳо кубла зада, кафида ва хуншор шуда, пойҳо обила карда ва ҷароҳат пайдо карда ва либосҳо дарида, ба андозае ки аз пероҳан танҳо шерозаи гиребону аз эзор фақат нефа мондааст...

Аз ин сияҳбахтон яке дароз кашида ва аз дарди миён нола мекунад, дигаре латтаи ба пойи худаш бастаро кушода ҷароҳатҳояшро аз хуну чирк тоза менамояд, севумӣ порчаҳои қанорҳои даридаро ғундошта омадааст, ки бо онҳо либоси порашудаашро ямоқ кунад.

Агар шумо дар мавсими қори солҳои 1915–16 ба ин зовуд меомед, дар охири сафи ин меҳнатрӯзиён як ҷавони 17–18 соларо меидед, ки либосашро аз тан кашида шабулчинӣ мекунад ва қуҳнақолаи худро аз ин душмани хуншор, ки ҳама шаб дар изтироб андохта бедораш медорад, ба қадри имкон пок менамояд.

Аз ғайри шиносондану таърифи мо, албатта, шумо медонед, ки ин ҷавон қаҳрамони қиссаи мо Одинаи аз ёру диёр ҷудошуда аст.

Пас, ин фарзандони инсон бо ин ҳолати парешон ҷаро ин ҷо ништаанд?

Ҷавоби ин саволро ҳам бояд худатон ёбед:

Шумо аз тамошои мошинхона, тойхона, ҳаллоҷихона ва борхона ҳозир баромед. Дар ин ҷо дидед, ки садҳо коргар кор мекунанд. Албатта, шабу рӯз беором кор қардан мумкин нест. Барои ҳобо хӯр ҳеч набошад яқчанд соат аз қор қориг шудан лозим. Бинобар ин, ҳар 12 соат мардикорон бадал мешуданд. Ин сияҳбахтоне, ки шумо ба зерӣ ин девори бекай дидед, мунтазири буг задани зовуданд. Ҳар гоҳ вақти бадал шудани коргарон расад, зовуд бонги бадале мезанад. Ҳамон соат ин мардикорон ба қор ҳозир мешаванд ва онҳое, ки ба қор машғуланд, озод мегарданд.

II. ОДИНА ДАР ЗОВУД

Одина дар зовуде, ки шумо дар фасли боло даруну берунашро тамошо қардед, қор мекунад. Барои тамоми воқифи шуданатон ба гузориши аҳолии ӯ андаке тафсил лозим аст. Одина мачбур буд, ки ҳар рӯз қанору ҷувол бардошта ба зинаҳои, ки дар таърифи зовуд дидед, боло барорад ё ки дар ҳар шабонарӯз дувоздах соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода ҷувол ҳолӣ кунад. Ба ҷуниин хизматҳо натавонҳо Одина қор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар тахти дасти як нафар пудратгӣ қор мекарданд.

Пудратгӣ аз майдони зовуд боло баровардан ва ба даҳони ҳаллоҷи резондани пахтаро аз соҳиби зовуд қарор қарда гирифта буд. Ин пудратгӣ бечорагони бекасуқӯро, ки аз ҷабру зулми ҳокимону молдорон ва ба сабаби тангии аҳолии иқтисодиву ногузариини зиндагониашон аз ватан фирорӣ шуда буданд ё ин ки ба сабаби гузаштани заминашон ба дасти боғии судхӯр бекор монда буданд, ба нархи арзоне ба мардикорӣ гирифта қор мефармуд. Вақте ки мардикор ба ҷанги пудратгӣ гирифт қор мекард, дигар қасе аз қувату тоқати ӯ наменурсад, ҳок-ноҳок мисли гови қорӣ қор қунад. Мардикорон ҳақиқатан монанди гови қорӣ ба шумор мерафтанд. Пудратгӣ ҷӯдасте

монанди халачӯби говронӣ ба даст гирифта, онҳоро аз ин сӯ ба он сӯ меронд. Танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки агар гов тоқати кор надошта бошад, соҳибаш чанде осудааш гузошта тарбият мекунад. Аммо мардикоре аз кор фуру монад ё ки ба бемории сахте гирифта ояд, пудратчи ноинсоф ҳамон соат аз хизмат бароварда ба кӯчаи нокомиаш меандоخت ва ба ҷояш одами дигар мегирифт.

Одина ҳам аз бими бекорӣ ба ин ҳама корҳои тоқатгудоз бардошт карда хизмат мекард. Аз ғайри ин ки нафасе дам гирад, қанор мебардошт ё ҳолӣ мекард.

Ягона орзуи Одина ин буд, ки ҳар қадар душвор аст, тобоварӣ наояд, то аз музди кор чизе пасандоз карда ба ватани худ бозгардад ва маҳбубаи меҳрубони худро ба никоҳи худ дароварад.

Музди хизмати Одина бисёр кам буд. Дар қор фармудан агарчи ўро аз одамони калон фарқ намекарданд, аммо дар музд додан ба қатори бачагонаш мешумурданд. Бинобар ин, ҳар рӯз музди хизматаш тақрибан 30 тин меафтод. Бо 6 тин ду қадок¹ нони сиёҳ гирифта, дар шабонарӯзӣ наҳорӣ мекард. Боқимондари ба нияти тӯйи худ захира менамуд. Оре, бо ин гуна хӯрок қор қардан, хусусан қорҳои сиёҳи вазнинро ба ҷо овардан душвор буд. Аммо чӣ чора? Агар ба ҳаррӯза хӯрок қадре гӯшту рағван ҳам ҳамроҳ мекард, музди хизмат ба ҳа-роҷоти ҳаррӯза намерасид. Чӣ қойи пасандоз!

Пӯшоки Одина ҳам монанди дигар мардикорони он зовуд ғартуту чиркин буд. Парча-пораҳои қанорҳои дарида ва ҷуволҳои аз қор баромадаро ба ҳам дӯхта ба қойи ҷома қор мефармуд. Қойи истиқоматаш ҳам дар ғояти фалокат буд. Ба як хонаи пастаку торикӣ мартубе², ки шумо тарҳашро дар фасли гузашта дидед, 15–20 нафар якҷо ҳобу хез мекарданд. Барои шустушӯ собун ва барои ҳавогирӣ боғча, албатта, набуд.

Ба ин гуна зиндагӣ тоб овардан зӯру қуввати бисёро та-лаб мекард. Одина, ки ҳанӯз аз сад гулаш як гулаш нашукуф-

¹ Қадок – воҳиди ченаки вазн дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар Осиёи Миёна, ки баробари 409 грамм ҳисоб меёфт.

² Мартуб – рутубатнок, намнок.

та буд, ба ин ҳама машаққат чӣ гуна тоқат мекард? Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд соле намонда мемурд, чунонки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифта шуда бо садҳо ҳориву зорӣ ҷон доданд. Аммо Одина бо ин ҳама душворӣ бо як умедворӣ зиндагӣ мекард ва барои ба даст овардани мақсад ба ҳар гуна балову ҷафоҳо бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд. Чӣ будани талаби Одина ба шумо маълум аст: қор қардан, қадре пул посира намудан, бозгашта ба ватани худ рафта ва ба маҳбубаи дилроми худ восил шудан буд. Дуруст, дарди ҳичрон худ балои дигарест. Ин балоест, ки бисёр наваҷавонро аз бистари ноз ба мағоки хоки бемаҳал андохтааст. Аммо ҳичроне хеле тасалли мебахшад ва ба бардоштани ошики маҳчурро ҳеле тасалли мебахшад ва ба бардоштани машаққатҳо қувват медиҳад.

III. ҚОРПАРТОЙ

Соли 1915 ҳосилоти пахта аз ҳад зиёда бисёр шуда буд. Бо вучуди ин, азбаски саноати бофандагии Русия ба муносибати ҷанги умумӣ¹ аз ҳориҷ пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба асбоби ҷанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одаг берун гарм шуда рафт. Ҳарчанд доираи тичоратии Русия ба пахта нархи қатъӣ монда бошад ҳам, ин нарх расман шуда, ба бозори амалӣ ҳеҷ таъсир намекард, дар бозори амалӣ ва ғайрирасмӣ гӯё ки ба равиши «кӣ зиёд мекунад» («торги») ба ду-се баробари нархи расмӣ фуруш мешуд. Ин аҳвол дар Маскав ва умуман дар пахтаи тозашуда буда, аз деҳқон бошад, пахтаи хом пахтаи пунбадо-надор аз рӯйи нархи қатъӣ ҳарида мешуд. Ба ин сураг фоидани пахтаҷаллобон ва зовудчиён яке бар се меафзуд. Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёд мегардид. Пахтачиён одаган монанди сар-хуше, ки ба андозаи бисёр дар нӯшидан боз бисёртар шароб

¹ Ҷанги умумӣ – ҷанги якуми ҷаҳонии солҳои 1914 – 1918.

талаб мекунад, дақиқа ба дақиқа ба ғирдовариҳои ғоида зиёдтар мекушиданд; бозор ба бозор, кишлок ба кишлок, хона ба хона ғумоштағони худро давонда пахтаи хом меғундоштан. Зовуд пахтаҳои ғундоштаро тоза намуда наметавонист; анборҳо ва айвонҳои зовуд аз пахтаҳои хом пур шуданд. Оқибат пахтачиён маҷбур шуданд, ки пахтаҳои барзиёдро дар майдони болояш яла ғуздоранд.

Аз паси барфҳои зимистонӣ, ки ба болои пахтаҳо борида буданд, боронҳои сел ғармии ҳавои баҳорони соли 1916 сар шуданд; бо ғарм шудани ҳаво пахтаҳои таршуда ҳам ғарм шудан ғирфтан; кӯмаҳои пахта, ки ба қадди бом мерасиданд, монанди ҳолати пеш аз ҳаракати кӯҳи оташфшон ба осмон ба ҷойи бухор дуд баровардан ғирфтан; бо таъсири ин ҳол димоғи пахтачиён ҳам сӯхта дуд баровардан ғирфтан.

Лекин пахтачиён бисёр саросема нашуда зуд илоҷи ин корро ёфтанд: пахтаи ба сӯхтан саркардари пахн карда шамол додан ягона чораи онҳо буд. Аммо барои ин кор боз корғари бисёре даркор мешуд; барои пахтачиён бошад, ҳалвои бедуд – ғоидаи бемузду меҳнат даркор буд. Аз тарафи дигар, ба муносибати омадани баҳор ва сар шудани қорҳои деҳқонӣ корғари барзиёд ёфтан душворӣ мекард; бинобар ин, ин масъаларо бо Қурбоналии пудратчӣ¹ ҳал кардан осонтар намуд. Масъала ҳал шуд: Қурбоналӣ бо ғирфтани мукофоте аз хўҷаин ба воситаи корғарони зердасти худ адо кардани ин хизматро ба ғардан ғирфтан.

Қурбоналӣ корғарони дар зери дасти худаш қорқунандаро як нахўдшўрбон бегўшт зиёфат карда, ба онҳо ғуфт:

– Ободии зовуд ғоидаи мост; агар зовуд хароб шавад, мумкин аст, ки мо бекор монем; ободии зовуд бошад, ба сабаби хароб шудани молҳои хўҷаин ба даст намерояд. Агар шумо ғайрат карда, зиёда аз қорҳои муқаррариатон қор карда пахтаро шамол надихед, ҳама чиз хароб мешавад. Дар он сурат аҷаб нест, ки мо бекор монем ё ин ки хўҷаин моро бебуриш ғуфта, пеш карда, ба ҷойи мо корғарони дигар ғирад.

¹ Қурбоналии пудратчӣ – шахси воқеист, нависандаи ҳангоми дар зовуди пахтаи Қизилтеппа қор қардан ба вай вохўрда будааст.

Ақнун маслиҳат он аст, ман шавам, шумо шавед, ҳар рўз чанд соат барзиёд қор карда ҳамин пахтаҳои сўхтаистодаро қарфонда пахн карда партоем, боз дар охири қор, Худо хоҳад аз давлати хўҷаин вақти шуморо хуш мекунем.

Қорғарон ин қори барзиёдро ба умеди «аз давлати хўҷаин» нақташон хуш шудан қабул карданд. Қор сар шуд: қорғарон ҳар рўз пас аз тамоми қардани як баст (смена) қори 12 – соатаи муқаррариашон нони сиёхро ба оби сард тар карда хўрда, панҷшоҳои оҳанинро ба даст ғирфтида ба пахн қардани пахтаҳои ба сўхтан саршуда меғаромаданд. Ин қори барзиёд аз қори аслии муқаррарӣ вазнинтар ва сахттар буд: кӯмаҳои пахтаи ба сўхтан саршуда, ки қабатҳои зеринаш ҳатто ба дар ғирфтан наздик буд, аз нўги пойи қорғарон то миёнашон месўзонид, бўйи бад димоғро метарқонид, сарҳоро меғардонид, дилҳоро меғиронид. Қорғаре, ки дар ҳамин аҳвол 15 дақиқа қор мекард, аз хуш рафта ба ғалтидан маҷбур мешуд: қорғарони аз худ рафта ғалтидаро ҷўбдасти Қурбоналӣ ба қор ҳезонда дубора ба қорашон меандохт. Дар миёни қорғарон дарунравӣ, тиф ва марғ зиёд шудан ғирфтан. Қурби пул рўз то рўз меғуромад, аммо ба муқобили ин музди қори асосиро зиёд қардан он тараф истад, барои қори барзиёд ҳам чизе дода намешуд. Давлати хўҷаин рўз то рўз зиёд мешуд, аммо «аз давлати хўҷаин» хуш қардани вақти қорғаронро «Худо ҳеҷ намехост». Қурбоналии пудратчӣ, ки қорғарон то ҳол ўро яке аз худашон ва дилсўзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар қоре намекард.

Оқибат қорғаронро қор ба қону қорд ба устуҳон расид, миёни худ машварат карда аз хўҷаин зиёд қардани музди хизмати аслиро, барои қори барзиёд музди ҷудогона муайян қарданд, ҳеҷ набошад ин қори барзиёдро аз ғарданашон бардоштанро талаб қардани шуданд. Агар хўҷаин яке аз ин талабҳоро ҳам қабул накунад, ҳама якҷоя якбора ғи қорро партофтағи шуданд.

Ин машварати қорғарон пеш аз ба амал омадан ба воситаи Қурбоналӣ ба хўҷаин маълум шуд. Хўҷаин ҳам сурати ҳолро ба ҳукумати маҳаллӣ ҳабар дода, ба сари қорғарон пристав (миршаб)-ро бо полисҳо оваронид. Дар беруни зовуд як даста

солдатҳои казак¹ ҳам бо панҷтира ва найзаю тозиёнаҳои худ барои ҳар эҳтимол тайёр шуда истодаанд. Пристав ба коргарон гуфт:

— Ин вақт вақти ҷанги умумӣ аст, дар мамлакат идораи ҳарбӣ ҳуқуқфармо аст: коргарони ҳар зовуд ва корхона монанди идораи ҷангӣ ва сафҳои аскарӣ бечуну чаро ба кор кардан маҷбуранд. Ҳар кас, ки аз кор гардан тобад, мисли сарбози аз сафи ҷанг гурухта ба шумор меравад; ҷазои сарбози аз сафи ҷанг гурухта як тири милтик будан ба ҳама маълум аст. Агар бе чуну чаро ва бе ҳеҷ шарту қавл кор мекунад, бубинед, вагарна пеш дароед, равон шавед ба миршабхона!

Коргарони мо, ки аз ташкилоти коргарии даруни Русия бехабар буданд, ҳатто бо коргарони аврупоии худӣ ҳамин зовуд ҳам алоқа надоштанд, ба ҳамин як дӯғи пристав дил бой дода, ба кор кардан маҷбур шуданд.

Одина, ки бо бӯйи бади пунбадонаҳои мағоркардаи гармшуда тобоварӣ карда натавониста бемор шуда буд, дар қазармаи зовуд ба тарбияи яке аз ҳамватанони худ ҳобид.

IV. ҲАМДАРДОН

Ҳўчаини зовуд барои нигоҳдории тандурустии коргарон, барои хуб кардани хобгоҳ ва ҳўроку пўшоки онҳо ягон пул ҳарч накунад ҳам, барои гардонидани сари онҳо ба воситаи мулло ва пўпҳо пули худро дарёғ намедошт. Коргарони ба ҳар гуна дину миллат (точик, ўзбек, порсийн, арманӣ, рус ва барбарӣ)² мансубро, ки дар он зовуд кор мекарданд, муллову пўпхояшон бо талқиноти дин игво карда, аз як шудану ба ҳам пайвастан боз медоштанд: ҳар кадоми муллоён ва пўпҳо ҳам-дини худро игво мекарданд ва меғуфтанд:

¹ Солдатҳои казак — табақаи ҳарбиёни имтиёзнок дар Русия то инқилобӣ, ки ҳуқуқмати подшоҳӣ онҳоро барои мухофизати сарҳадҳо ва умуман тартиботи ҳуқуқматдории худ истифода мебард. Дар Осиёи Миёна, аз ҷумлаи дар даргоҳи амири Бухоро казакҳо тақияҳои ҳуқуқмат ҳисоб меёфтанд.

² Барбарӣ — ҳалқе, ки як қисми аҳолии мамлакатҳои Африқои Шимолиро ташкил медиҳад.

— Шумо аз ғайри миллати худу аз ғайридини худ бозхетиёт бошед. Ғофил нашавед, ки мабодо шуморо аз роҳ бароваранд на ба дини худ дароранд, дар роҳи дини худ садақа диҳед ва ба Ҳудои худ ибодат кунед. Имомону пешвоёни дини худро муҳтарам шуморед ва аз гуфту фармони онҳо набароед. Ба нонустамати одамони дунёдор ҳасад набаред ва ғамгин нашавед, ки ин ҷаҳон зуд гузаранда аст. Давлати дунё ба дунё менад, шумо аз давлати ҷовиди охираат умедвор бошед! Ба хонадон, ки хизмат мекунад ва аз ҷойе, ки нон меҳўред, ҳаққи намакро нос доред, ҳаққи намак бо ҳаққи Худо баробар аст. Ба манфиати ҳўчаини худ хиёнат накунад. Хизмат, ки ҳўчаин мефармонид, аз тахти дил ба ҷо оваред. Хизматдор бошед, лекин хизматгори содиқ бошед. Ҳўш доред, ки бечорагӣ айб нест, аммо куфрони неъмату кўрнамакӣ гуноҳи азим аст. Итоати подшоҳи ҷамону маъмуруни ўро воҷиб донед, ки подшоҳ сояи Худост ва соҳибнеъмат (валинеъмат)-и ҷаҳонӣён аст.

Бечора муздурон ба ин игвоҳо фирефта шуда ба якдигарашон бо ҷашми душманӣ назар мекарданд ва аз ҳамдигар эмин набуданд. Ҳар муомилае, ки аз ҳар кадоми ғайри дину ғайри миллати худ медидаанд, ба як нияти бад ҳамл менамуданд ва гумон мекарданд, ки он ғайри дин меҳоҳад онҳоро аз маҳзаби¹ бобоишон ҷудо кунад ва ба роҳи худ дарорад.

Аз 40-50 тангае, ки ҳар моҳ аз меҳнати сиёҳу араки ҷабини худ меёфтанд, як қисмашро бо номҳои ҷудогона, мисли хатми Кўрьон, садақаи сар, зақоти тани сихат² ё ки ба нияти аз гуноҳ пок шудан ба муллоёну пўпҳо медоданд.

Аммо дар солҳои охирӣ аҳвол дигаргун шудан гирифт: нахустин коргарони аврупоӣ, ки ба ҷамъиятҳои махфии инқилобӣ аъзо буданд, ба ташвиқот сар карданд, бо шиори «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!»³ ҳамаи марди-

¹ Маҳзаб — шохаи ягон дин, ки қисме аз диндорон ба он этикод доранд.

² Хатми Кўрьон, садақаи сар, зақоти тани сихат — пулу ашёе, ки барои наҷоти рўху ҷон ва омуриши гуноҳ аз тарафи мусулмонон дода мешуд. Зақот — яке аз талаботи дини ислом аст, ки иҷрои он хатмист. Вале барои рафъи гуноҳ садақа додан ва пул дода ояти Кўрьонро хондан низ дар ҳукми одаг буд.

³ Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед! — шиори инқилобие, ки

ронро ба бародарӣ чег заданд. Аз зулму таадлии соҳиби зовуд, аз туршрӯйиву дуруштгӯии пудратгӣ, аз ҳимояти политсиягону маъмуруни подшоҳӣ ин золимонро суҳанҳо заданд ва шикаҷтоҳ карданд ва гуфтанд:

— Ин ҳама давлату хашамаг, ки соҳиби зовуд андухтааст, ҳама самараи ранҷи дасти мо аст. Сармоя ва пули нақд, ки хӯҷаин ба воситаи ин моро ғулому бандаи худ кардааст, агар ба ҷойе гузошта шавад, ба худии худ сад тангааш садӯ як танга нахоҳад шуд. Соҳибони зовуд ба воситаи даллолону ғумоштагони худ ғӯзаву пахтаро аз деҳқонон, ки онҳо ҳам мисли мо ранҷбару мазлум ҳастанд, ба нархи дилҳоҳи худ харид мекунанд, ба зовуд оварда, ба ранҷи дасти мо, ки барои ором додани нафси худ ва дафъи ғуруснагии занону бачагони худ дар ин ҷо бандаи як лаб нон ҳастем, тоза мекунонанд, пас аз он ба воситаи роҳи оҳан, ки он ҳам бо кӯшиши ҳампешагони мо барпо шуда дар гардиш аст, ба Маскав фиристода фоидаи нақдро мегиранд, бӯйи калон мешаванд, соҳиби кошонаҳои олій ва дорои боғҳои зебо мегарданд. Бо гулрӯёни нозукандом, бо шароби ноб ва айши мудом умр ба сар мебаранд.

Шумо мулоҳиза кунед! Соҳиби зовуд ғайр аз банд кардани чил-панҷоҳ хазор танга, ки онро ба мурури замон аз ранҷи дасти мову шумо муздорону деҳқонон андухтааст, чӣ меҳнат ва машаққат кашид, ки мустаҳаққи ин ҳама айшу ишрат шуд?..

Не!.. Соҳибони зовуду ғумоштагони онҳо ба ҳеч чиз мустаҳақ нестанд. Ин гуна зиндагӣ ҳеч дуруст нест, ки онҳо дар неъмат бошанду мо дар фалокаг; онҳо дар роҳат бошанду мо дар меҳнат, онҳо сер бошанду мо ғурусна; онҳо шароб нӯшанду мо хуни чигар; онҳо лаби лаъли дилоромро бибӯсанду мо хоки замини сиёхро билесем; занону духтарони онҳо дар боғчаҳои ирамоин бо либосҳои рангини атрогин ба сад нозу карашма хироманду занони мо мисли мо дар меҳнати сиёҳ гирифта бошанд; фарзандони онҳо дар мактабҳои олий бо либосҳои нафису хӯрокҳои лазиз илми фиребандагиро омӯзанду фарзандо-

бори аввал соли 1847 аз тарафи Карл Маркс ва Фридрих Энгелс дар «Манифести Партияи Коммунистӣ» ба миён гузошта шудааст.

ни мо бесавод монда дар хурдсолӣ ба меҳнатҳои сахт гирифта оянд, сихатии худро барбод диҳанд ва бисёртаринашон ба камол нарасида талаф шаванд...

Ин гуна маишат, ин ранг зиндагонӣ, инчунин ранги ҳаёт ва усули иҷтимоӣ ҳеч раво нест ва пойдор шуданаш ҳам мумкин нест.

Моро лозим аст, ки ҷудогонагии дину миллатро дар назар наоварда ҳама як шавем, рус, мусулмон, арманӣ, тоҷик, ўзбек, ку барбарӣ нагуфта, якдигарро бародар донем ва манфиати ҳамамонро як шуморем. Барои салоҳи кори худ ва интиқом гирифта аз ин ғосибон ва дар роҳи ситонидани ҳаққи ғасбшудаи худ шӯрову кенгош намоем. Ҳар гоҳ мо муттаҳид на муттафиқ шавем, ҳаққи худро хоҳем гирифт. «Оре, ба иттифок ҷаҳон метавон гирифт», чӣ ҷойи ҳаққи худ!

Ҳар кас ва ҳар қуввате, ки моро аз як шудан бозмедорад ва ба ҳақталабии мо монеъ мешавад, душмани ҷониву хунии худ шуморем. Касоне, ки худро ноиби «Худо» ва вориси «пайғамбар» ба қалам дода, аз мо садақа меситонанд, ба ҷойи он ки ба мо ёрмандӣ кунанд, моро аз иттиҳоду иттифок боз дошта, сабаби заифу беқувватии мо ва ба ин восита сабаби ба даст надаромадани ҳаққи мо мешаванд, муллоёну пӯпҳо ҳастанд. Онҳо ба замми ин моро ба итоат кардан ба душмани мо далолат мекунанд; фармонбардории подшоҳро, ки дар ҳаққи мо ҷуз қасбӣ кори дигар накардааст, вомешуморанд. Дар ҳақиқат онҳо на «ноиби Худо» ва на «вориси пайғамбар», балки бандаи садақа, ғуломи хӯҷаин, фармонбардори сулорини подшоҳ ва гирифтагони ором додани нафси худ ба ин воситаҳо ҳастанд. Ноиби Худову вориси пайғамбар чаро садақа ситонад, чаро ба пулдорону боён банда ва фармонбардор бошад?.. Не! Эшон муфтиҳурони беномусанд. Масали онҳо масали зоғу сиёҳгӯш аст, ки худ дасту бозуи шикор надоранд, пеши по ё болои сари даррандагони бузург медаванд, то онҳо шикоре аз по дароранд ва инҳо аз бозмондаи дошан онҳо шикам пур кунанд. Бинобар ин, моро аз иттиҳод

Дар ҷумла мисраи дуюми байти зерини Ҳофиз истифода шудааст.
Хуснат ба иттифок малаҳат ҷаҳон гирифт,
Оре, ба иттифок ҷаҳон метавон гирифт.

боз медоранд; бинобар ин, моро ба пос доштани ҳақи намаки хӯчаин далолат мекунамд ва бинобар ин, моро ба итоати подшоҳ меҳонанд.

Ягон вақт касе надидааст, ки инҳо бойеро ваъз карда бошанд, то хизматгоришро озор надихад; ё подшоҳеро далолат намуда бошанд, то мазлумонро химоят намояд. Бояд мо ба суҳанони эшон ҳеҷ гӯш надихем ва бо иғвоияшон аз یتиходу یتтифоқи худ боз намонем. Агар аз ин зиёд ба кори мо ҳалал расонанд, аввал онҳоро аз миён бардорем.

Як қуввати дигаре, ки соҳибони сармоя, хӯчаинҳои зовуд ва дигар корхонадоронро ниғахдорӣ мекунад, ҳукумати ва полиси ӯст. Модоме ки даромади ҳукумат, ҳуруку пушоки маъмурон ва миршабони ӯ аз зироату саноат аст, ки ин ҳам ҳосили ранчи дасти монанди мо деҳқонони хокпешу коргарони меҳнаткаш аст, чаро ӯ ҳомии мо нашуда ба душманони мо ёрмандӣ мекунад?

Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрад ва бо хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорону ғу-моштагони соҳибони қорхона ва заминдорони қалон будааст. Ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздону панҷакхӯри роҳзанон будааст. Моро лозим аст, ки ҳарчи зудтар арбоби ҳукумати подшоҳиро ва тартиби ҳукуматдории эшонро аз миён бардорем ва ихтиёри қорро ба дасти қасоне супорем, ки баргузидаи мо бошад. Чун ақсарияти азимаи аҳолии мамлакат мо муздурон ва деҳқонон ҳас-тем, ба шартӣ یتтиҳод ва یتтифок ба қувваи ҳукумати под-шоҳӣ ғолиб ҳоҳем омад. Қувваи намоёне, ки ба дасти подшоҳ аст, аскар аст. Агар неқ нигаред, он ҳам аз синфи мо буда фарзандони деҳқонони фақир ва коргарони қанҷбар аст. Қа-дом писари бой милитқ бардошта ба сарҳад рафтааст ва қа-дом домоди соҳибони зовуду фабрик ба нони сиёҳ қаноат карда, дар гармову сармо кӯху биёбонро пиёда паймудааст.

Ғоятш ин аст, ки аскарро ҳукумати подшоҳӣ фирефтааст, бо ваъзу насиҳати муллоён, бо тавбаву қасам додани пӯпоҳ аскар асири дарбори ҳукумат шудааст.

Агар мо ҳақиқати ҳолро ба воситаи ташвиқотчиёни суҳан-пори худ ба эшон фаҳмонда тавонем, тӯпу милтике, ки ҳуку-мати подшоҳӣ ба дасти эшон барои дар қанбари итоат дошта-ни мо додаст, ба сӯйи худӣ ӯ оташфишонӣ ҳоҳад кард...

Ҳарчанд дар аввалҳои қор ин ғуфтуғузурҳо танҳо дар миё-ни коргарони аврупоӣ меҷафтанд, қам-қам мусулмононро ҳам дар доираи музокирати худ дароварданд, қиддиёна, танҳо ба қамолӣ эҳтиёу пинҳонӣ ташвиқот мекарданд, дарси инқилоб ёд меоданд ва сабақи ихтилол меомӯхтанд.

Аз миёни қоргарон қасе, ки аз ҳама бештар ин суҳанонро ҳақиқат доништа гӯш кард, Одина буд. Одина аз саргузашти худ, хурд бошад ҳам, ба ин суҳанон мисолҳо ёфта метаво-нист: ӯро дар сояи тартиби ҳукумати амир мағар ба арбоб Қамол ғулом қарда надода бададанд? Барои ин ғуломӣ қалони-ни қишлоқ, ҳусусан мулло Хоқироҳ мағар қам қушиш қард?..

Холо қизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки қкнун қай монанди пештара танҳо набуд, қкнун қай барои қушода ғуфтани қардҳои худ ё ин ки барои тарҷума қунонидани за-бони қоли худ қамдардҳо дошт; қкнун қай қақ надошт, ки «қард қаст, қамдард нест» ғуфта қинолад.

Танҳо қарди Ғулқибӣ – қарди ғули аз булбул қудо монда Одинаи дурафтқодаро қк дам қам бошад, осуда намеғузашт. Зурии ин қард дар ин чо буд, ки барои қушода ғуфтани ин қгон қамдард ёфт намешуд, қардҳои сиёсиву یتтисодии қар зовуд буда ақли қарди он қоро аз шунидани қарди Ғулқибихо на аз аҳамият додан ба он дур қарда буд.

Одина қачбуқ буд, ки ин қардро танҳо қашад, ин талқиро танҳо қашад ва ин борро танҳо бардорад.

V. ФЕВРАЛ – МАРТИ 1917

Аз аввалҳои моҳи февқали 1917 сар қарда қолидҳои аз ҳукумати подшоҳӣ аз таҳқонаҳо – аз қонаҳои зеризаминӣ ба қайдҳои қушода даромадан ғирифт, қиёнатҳои ақли дар-бор, ғурусначашмӣ ва қаннотии ақли бозор, ҳусусан бо тирӯ дору, қъне бо қони одам савдогарӣ қардани идораҳои қарбӣ на вазири қанг қар чо ошқоро ғуфтуғузур меёфт. Бозиҳои

мурдоркорунаи Распутин¹ аз чашми хар гуна коргарони бесаводу деҳқонони пасмонда ҳам кудсият – покии подшоҳро афтонда буд.

Дар мамлакат нон нест, пушукӣ нест, дору ва даво нест, дар сафи ҷанг тир нест, дору нест, милтик нест, тӯп нест, касалхона нест. Ҳоҳ дар сафи ҷанг бошад, ҳоҳ дар паси ҷанг танҳо як чиз ҳаст: марг! Мурдан! Аз гуруснагӣ, аз бараҳнагӣ, аз бепарасторӣ **мурдан!** Дар фабрикаҳо дар зовуҳо **мурдан!** Дар роҳҳо, дар кучаҳо, дар даштҳо, дар биёбонҳо **мурдан!** Дар сафи ҷанг бо дастҳои ҳолӣ, бе милтику дору дар дами тире тӯпу милтик ва пулемёт **мурдан!** Дар ҳар ҷо ва ба ҳар ҳол **мурдан, мурдан, мурдан** буду бас.

Ин аҳоли умумӣ ба зовуди пахтатозакунӣ, ки яке аз мавзӯҳои қиссаи мост низ бетаъсир намонда буд; дар ин ҷо ҳам қоргарон аз гуруснагӣ, аз бадҳазмӣ, аз тиф, аз варами шуш мемуриданд.

4 марти соли 1917 (ба ҳисоби кухна) буд. Чархҳои зовуд бо губчак – гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда ва бо тасмаҳои фарсудаи худ монанди идораҳои ҳукумати подшоҳӣ базӯр меагштанд. Як усто чархи калонро аз назар мегузаронид: як коргар ба гарданаи ҳамин чарх раванг мегузошт; як чинчӣ пай дар ҳам ба ду баст, ду баст – ду смен кор карда пинак рафта, бо як ҷӯби ниморшинӣ², ки дар даст дошт, тирҳои ҳаллоҷии пунбадона хоидаро пок мекард. Ҳамин чинчӣ якбора як фарёи ҷонхароше карда, ба даруни хонаи паси ҳаллоҷӣ афтод. Устое, ки ба чархи калон нигоҳубин мекард, меҳост фурумада ба чинчии фалокатзада ёрмандӣ расонад, чоки либоси мешии даридааш ба дандонаи чарх андармон шуда худаш ҳам ба либоси худ ба чарх печида рафт.

Распутин – аслаш аз Сибирия, як аспдузд буда, бо либосҳои рӯхонигӣ ба харами подшоҳ роҳ ёфта буд; дар ин ҷо аз худӣ подшоҳ гирифта то зану духтарони ӯ ба вай ихлос пайдо карда барои иҷро кардани ҳар гуна мурдоркорҳои ӯ, ки калам ба навиштани он мешармад, роҳ кушода буданд. Оқибат яке аз ҳешовандони подшоҳ дар арафаи инқилоби Феврал вайро кушта, теги қорғанро аз олуда шудан ба хуни мурдори ӯ халос карда буд (шарҳи нависанда).

2. **жуби нимоишин** – оршин – воҳиди андозаи дарозӣ, ки дар Русия ба 71 см баробар ва онро дар тоҷикӣ олчин гуянд.

Чарх, ки аз ҳаракати одиаш берун шуда бо зӯрӣ мегардид, тасмаро, ки дар асл фарсуда буд, қанда партофт; нӯти тасмаи қандашуда ба миёни қорғаре, ки ба ғардана раваған мерехт, бархӯрда ӯро ҳам ба коми чарх фиристод.

Ҳамаи ин ҳодисаҳо дар як дақиқа ва чунон ба зудӣ воқеъ шуд, ки бонг (гудок)-и фалокати аз тарафи зовуд задашуда бо фарёди чонхороши чинчии фалокатзада ҳамроҳ шуда, ҳавон як марши мотамро ба майдон оварданд. Дар ҳақиқат ҳам ба-рои коргарон мусибати сахте рӯй дода буд: дасти чинчӣ то оринҷ бо тири ҳаллоҷӣ ҳоида шуда, худаш ба ҳолати марг-афтада буд; усто ва мардикори равангрез бошад, инҳо ғурса-ти фарёд кашидан ҳам наёфта сар то пояшон реза—реза шуда аз дунё гузашта буданд.

Дар ҳамаи сеҳҳои зовуд қор ҳобид, қорғарон ба майдони зовуд ғун шуданд, ҳасади ниммурдаи чинӣ ва ҳасади пора-пора шудаи устову раванрезро дар пеши ҷамоат гузошта буданд.

Митинг сар шуд, коргарон яке аз думболи дигарӣ ба болои тоӣи пахта баромада гап мезаданд, аз тартӣби ҳукумати подшоҳӣ, аз гурусначашмӣи зовудҷӣ шикоят мекарданд, маҳсулоти айби имрӯза фоҷиаро ба гاردани хӯҷанину директорӣи зовуд бор мекарданд, дар ин бора яке аз устоҳо эзоҳ дода гуфт:

— Ман як моҳ аст ба хучайн ва директори ӯ мегуям: «тирҳои чарх хӯрда шуда, гарданаҳо кафида, тасмаҳо фарсулаанд; бо ин ҳол роҳ равондани зовуд хатарнок аст; ё бояд корро хобонем, ё асбобҳои нав ёбед». Онҳо мегуфтанд: «Як асбоб ин вақт чанд сӯм меистад? Вазифаи ту то мумкин аст кор фармудани ҳамин асбобҳо аст. Хатар — магар нест, ягон фалокат шавад ҳам ба ту чӣ?..»

Коргарон, ки то ҳол бо андак ҳаракати худ ба сари худ шофи полис ва тозиёнаи казаконро меиданд, имрӯз ба ҳар ҳодиса тайёр шуда буданд. Онҳое, ки монанди тапшонча ҷароҳҳои оташбори пинҳонӣ доштанд, бо худ бардоштанд, касоне, ки яроқи оташбор надоштанд, ҳоискҳо, оҳанпарчаҳоро ба даст гирифта мусаллаҳ шуданд, ба муқобили эҳтимоли ҳуҷуми казакон ба дарвозаи калони зовуд ҷойҳои пахтаро ҷида шинак бастанд ва ба дарвозаи хурд посбон гузоштанд, ки дарояндаву барояндаро тафтиш мекард.

Зовуд намуди майдони ҷангро ба худ гирифта буд, митинг давом мекард, аммо на аз полис ва на аз казакон асаре не. Ба ҷойи онҳо аркони ҳукумати маҳаллӣ бо либосҳои фукаррой ва аъзои идораи зовуд бо гарданҳои ҳам ба пеши коргарон омаданд. Инҳо ба «Долой! Долой! Дафъ шав! Нест шавед!» гуфтани коргарон нигоҳ накарда ба гап даромаданд, назар ба қавли онҳо ҳар коре, ки то ҳол дар ҳаққи коргарон шуда будааст, гӯё ба хоҳиши шахси подшоҳ будааст, имрӯз, ки подшоҳ бекор шудааст, зовуд барои коргарон «чаннат» мешудааст ва онҳо бо расонидани ин мужда ба когарон худро бахтиёр мешумурдаанд ва ба ин муносибат коргаронро аз «сидки дил» табрик мекарданд...

Дар ҳақиқат ҳам хабари бекор шудани подшоҳ, ки сабаби кушода шудани дари саодат ба рӯи коргарон аст, шоёни табрик буд, ин хабар митинги нафрату норозигиро ба намоиши шодӣ бадал карда, маҷлиси мотамро маҳфили тӯю суруд гардонид.

* * *

Ҳодисае, ки имрӯз дар зовуд воқеъ шуда буд, хурдтараки он ҳодисае буд, ки се-чор рӯз пеш аз ин (27-28 феврал ба хисоби кухна) дар Петроград рӯй дода буд: коргарон ва оммаи меҳнаткашони Петроград ба ҷонашон расида «интиком!» гуфта ба кӯча баромада буданд, аскарон, ки ҳукумати подшоҳ аз онҳо ёрмандӣ меҳост, низ ба сафи коргарон ҳамроҳ шуда, ба муқобили ҳукумати подшоҳ бархоста буданд.

Думаи давлатӣ¹, ки ба ҳар восита бошад, ҳукуматро ба дасти худ нигоҳ доштан меҳост, подшоҳро аз тахт фурумада эълон карда, худ ба роҳбарӣ гузашта ҳукумати муваққатӣ²

¹ Думаи давлатӣ – муассисаи намоёндагии давлатии Ҳукумати подшоҳии Рус, ки дар моҳи апрели 1906 ташкил шуда буд. Нависанда Думаи ҷорумро (15 ноябри соли 1912-27 феввали 1917) дар назар дорад.

² Ҳукумати муваққата – (Ҳукумати муваққатӣ) – дар Русия органи марказии ҳокимият, ки дар натиҷаи созиши байни кумитаи муваққатии думаи давлатӣ ва роҳбарони эсери меншевикӣ, Комичроияи Шӯрои депутатҳои коргарону солдатҳои Петроград 2(15) марти соли 1917 барпо шуда, 25 октябри (7 ноябр) соли 1917 бо ғалабаи Инқилоби Октябр барҳам хӯрд.

барпо кард: аъзои Думаи давлатӣ аз эсер Керенский¹ гирифта то кадет Милоков² ва монархисти сиёҳдил Гучков³ ба ин ҳодиса ҳамроҳӣ карда худро ба назари омма «инкилобчӣ» нишон додан меҳостанд.

Ин воқеа дар вақту соати худ (дар якуми март ба хисоби кухна) ба Туркистон⁴ маълум шуда бошад ҳам ҳокимҳои ин ҷо «то табар омадан кунда меосояд» гӯён ин хабарро маҳфӣ нигоҳ дошта як-ду рӯз бошад ҳам, дабдабаи ҳукумронии худро давом кунонидан меҳостанд.

Оқибат офтобро бо доман пӯшонидан мумкин нашуд. Хабари аз тахт фурумадани подшоҳ чун офтоб ба назари ҷаҳониён хувайдову намоён гардид.

4 март ҳокимони Туркистон ҳам хабари бекор шудани подшоҳро ба мардум расман эълон карда маҷбур шуданд, ки ба шодӣнаи умумӣ худро ҳамроҳ нишон диҳанд. Аз ин ҷумла ахли идораи зовуди мо, маъмурони ҳукумати маҳаллӣ ин ҳодисаро ба коргарон хабар дода ба теги ғзаби онҳо, ки ба муқобили худашон меҷушид, оби сард рехтанд ва бо ин хила аз интиқоми коргарон, ки ба пеши ҷашмашон намоён шуда буд, муваққат ҳам бошад, гиребони худро халос карданд. Коргарони зовуд ба ҳолату тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байроҳҳои сурхи инкилобро бардошта ба намоишу шо-

¹ Керенский Александр Фелорович – (1881 – 1970) – ҳодими сиёсии буржуазияи рус, аъзои хизби эсерҳо, аз марти соли 1917 дар хайати Кумитан муваққатӣ вазири адлия, вазири харбӣ – бахрӣ, аз 21 июл вазири раис, аз 12 сентябр сарфармондеҳи олий буд.

² Милоков Павел Николаевич – (1859 -1943) – таърихшинос, сарвари хизби кадетӣ, вазири корҳои хориҷии Ҳукумати муваққатӣ, идеологи асосии буржуазияи рус ва давомдиҳандаи ҷанги якуми ҷаҳон.

³ Гучков Александр Иванович – (1862 – 1936) – яке аз роҳбарони хизби буржуазӣ – монархистӣ (октябристҳо)-и Русия, ки дар хайати Ҳукумати муваққатӣ вазири харбӣ – бахрӣ буд.

⁴ Туркистон – истилоҳи ҷуғрофие, ки пас аз истилои Осиёи Миёна аз соли 1886 ин сарзамин бо таъсири гуруҳҳои туркпараст расман «кишварии Туркистон» эълон шуд, ба истиснои аморати Бухоро ва хонии Хева тамоми масоҳати ҷанубии Қазокистон ва Осиёи Миёнаро дарбар мегирифт. То ғалабаи инқилоби Октябр мафҳуми Туркистон нигоҳ дошта шуд ва баъд аз инқилоби Октябр боз мафҳуми Осиёи Миёна ва Қазокистон барқарор шуд.

диёна¹ баромаданд. Суханварони оташзабон мукаддимахоеро, ки дар болои ин фасл ёд кардем ва пеш аз афтодани ҳукумати подшоҳӣ ин суҳанон танҳо дар хонаҳои зеризаминӣ ва дар мобайни ранҷбарон махфияна гуфтугузор мешуданд, бо шарҳу иловаҳо мегуфтанд ва ба ҷисми афсурдаи коргарони маълум рӯхҳои инкилобӣ медамиданд.

Синфи ранҷбарон ба шодӣнаи имрӯз дар кӯчаҳо бо як овоз суруди озодиро² месуруданд.

I

Эй ситамдидагон, эй асирон!

Вақти озодии мо расид.

Муждагонӣ дихед, эй фақирон!

Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.

То ба кай ғусса хӯрдан ба ҳасрат.

Баъд аз ин шодмонӣ намо!

Бас ҷафо, бас ситам..., эй адолат!

Дар ҷаҳон ҳукмронӣ намо!

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!

Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!

Баъд аз ин ҷаҳон ҳукмрон бод.

Ранҷбар, барзгар бо тифок!

II

Ҳуни мо шуд ҳадар, рӯзгорон

Бар муроди ду-се нобакор.

Бар муроди дили дӯстдорон,

Ҷони ин нобакорон барор!

¹ Шодӣна – як навъи навохтани дойра, сурнай ва дигар асбобҳои мусикӣ хантоми шодӣ ва мукофот додани касе.

² «Суруди озодӣ» ё «Марши хуррият» – зери таъсири сурудҳои инкилобии «Интернатсионал» ва «Марселеза» соли 1918 таълиф гардида, бори аввал дар маҷаллаи «Шӯълаи инкилоб» (1919, № 23, 7 декабр) дарҷ гардидааст. Ин суруд аз тарафи С. Айнӣ борҳо тахрир ёфтааст. Аз ҷумла, мисраи чоруми он дар матни рӯзномавии «Одина» – «Хуррият, адолат мусовот», дар дастхат ва матни 1917 – «Хуррият, адолат, иттифок!», дар нашрҳои минбаъдаи касса – «Ранҷбар, барзгар бо тифок!» Ва дар маҷмӯаи «Ёдгори» (Сталинобод, 1935, с. 13) «Пролетор, пролетор, пролетор!» аст.

Дар ҷаҳон зулми золим намонад,
Ҳам ҷафо, ҳам ситам, ҳам нифок.
Дар ҳама шаҳди шодӣ ҷашонад,
Ранҷбар, барзгар бо тифок.
Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон! –
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

III

Ҳар ситамгори дун хурраму шод

Солҳо ҷоми ишраг ҷашид.

Дар шаби тираи ҷавру бедод,

Ҳар ситамдида меҳнат кашид.

Оқибат офтоби адолат

Бар сари бенавоён битофт.

Аз ҷаҳон нест шуд зулму зулмат,

Мустабид дар ҷаҳаннам шитофт.

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!

Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!

Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.

Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёда тар ёд мекунад: яке дар рӯзи бадию ғамгинӣ, дувум ба рӯзи хурсандию шодмонӣ. Одинаи мо, ки дар рӯзҳои одиву мукаррарӣ лаҳзае аз ёди дилоромии худ Гулбиёӣ фориг набуд, дар ин рӯзи фируз, ки бо умумии ранҷбарон ҷашну шодмонӣ менамуд, сад чанди аввала маъшукаи худро ёд карданааш табиист. Вай меҳост, ки ҳарчи зудтар ба ватан бозгардад ва ин воқеахоро, ки боиси шодмонии одамай шудааст, ба маҳбубаи худ ҳикоят карда ўро ҳам аз ин иди сайд баҳраёб гардонад. Танҳо бинобар баста будани роҳи кӯҳистон аз ҳучуми барфи зимистон ночор мунтазирӣ фурсат шуда ва ҷашм дӯхта буд, ки зудтар тобистон расад, роҳ кушода гардад, то ки бо аввалин қофилаи равандагон ҳамроҳ шуда азми сафари диёр намояд.

ҚИСМИ СЕВУМ

І. БОЗГАШТ

Одина се соли пурра дар зовуд кор кард. Ҳарчанд музди хизматгаш кам буд, азбаски нахӯрд, нанӯшид ва сарфакорӣ кард, ба нияти тӯй хеле чиз посира намуд; як тӯб сатин, як тӯб чит, як тӯб суф, ду рӯймоли фарангӣ, як либосвор шохӣ ва як чуфт кафшу маҳсиरो пеш-пеш харида дар хӯрчин ҷой карда монда буд. Гумон мекард, ки ҳар гоҳ Гулбибӣ ин чизҳоро бубинад, се соли ҷудоиву бекасири, ки бояд дар ин муддат хеле ле душвориҳо дида бошад, аз хотир фаромӯш ҳоҳад кард.

Одина модаркалони меҳрубони худро низ аз ёд набароварда буд: барои ӯ савготӣ гӯён як либосвор чит, як либосвор суф ва як қарсвор доқа харид кард. Барои бачагони қишлоқ ва ҳамсоғгон кадре канд, кандалот, конфету ҷой харида ба кӯлвор андохтанро ҳам фаромӯш накард.

Моҳи марту апрел ҳам гузашт, мавсими кори зовуд тамош шуд, роҳи кӯхистон ҳам андаке аз барф пок шуда, ба қавли кӯхистониён, ағба хартоз шуд, қофилаи нахустин муҳайёи сафар гардид. Одина ба се сӯм¹ барои бор кардани қолаи худ маркабе харида, бист тангаи нақдаи бухорию ба миён баста бо қофилаи муздурон ба роҳ баромад.

Одина ба роҳ баромад, аммо дилаш аз ғояти изтироб аъзои баданашро дар ларза андохта буд, зеро пешомади худро намедонист: оё сихат, саломат ба ватан мерасида бошад? Ё ки дар роҳ талаф шуда орзуҳои худро ба гӯр мебурда бошад? Баъд аз ба ватан расидан оё маҳбубаи худро, ҳамчуноне ки гузошта буд, дар хона меёфта бошад? Агар ба ӯ осебе расида бошад ё ба чанголи дигаре гирифтور шуда бошад, пас холи дили номурод чихо ҳоҳад шуд?

Агар толеъ мадад карда номзади худро бе ҳеч осебе дар хонаи худ саломат дарёфт, оё хотирчамъона тӯю тамошо

¹ Сӯм – воҳиди пул, ки тақрибан ба 6,6 танга (танга баробари 15-20 тин) рост меояд.

карда, дар миёни дӯсту душман ошкоро «ин моҳсимо рафкаи умрии ман шуд» гуфта метавониста бошад? Ё ин ки ба фитнаву фасоди арбоб Камол дучор шуда ба зиндони ҳокими вилоят гирифтور ва ё дувумбора ба фирор аз ёру диёр ночор мешуда бошад?

Ин ҳаёлҳои талху ширин, ин гумонҳои неку бад ва ин васвасаҳои пурташвиш, ки ҳеч ошики шайдое аз худ дураш карда наметавонад, Одинаи беҳонумонро, ки саргузашти маҳсуе дошт, лаҳзае ба ҳоли худ ором намегузошт.

Одина асбоби сафарро ба маркаб бор карда, ўро пеш андохта, худ ҷўбдастае гирифта аз думбол пиёда мерафт. Аммо ҳаёлаш гирифтори андешаҳои дар боло навишташуда буд, гоҳо дилаш аз ғояти умедворӣ ба ҷўш омада ҳамроҳи корвониён «Нақши мулло»¹ мегуфт ва муносиби ҳоли худ ин нақшро месуруд:

Домани кӯҳ, лолаи анбӯҳ,

Бар сари ман ҳавои ту зиёда карда.

Роҳ тур аз санг, маркаби ман ланг,

Шавқи ту дар роҳи туам пиёда карда.

Кабк паридо, аз ҷӣ рамидо?

Тири нигоҳе магараш нишона карда?

Мурғи хушиҳон – булбули хушхон

Васфи гули рӯйи туро тарона карда?

Ва гоҳо аз камоли маъюсиву навмедӣ дар дарёи андуху андеша фуру рафта, чун ғарқшудагони дар об аз худ беҳабар роҳ мерафт.

Қисса кӯтоҳ, корвоне, ки Одинаи мо ҳам рафики он буд, ба сарҳади хоки Қаротегин расида манзил гузидани шуд. Корво-

¹ «Нақши мулло» – суруди маҳсусест, ки тоҷикони кӯхистон дар мавриди тӯю шодмонӣ чанд нафар яке шуда бо ҳам месароянд. Дар Самарқанд дар гузари Тошкандӣ ва дар Хучанд низ ин расм дар шабҳои арӯси маъмул аст (шарҳи нависанда).

² Мисол аз адабиёти халқ:

Чор чамани гул, ҳавзи сари тул,
Хондани булбул – ҳама дар мулки Бухорост (шарҳи нависанда).

ниён ханӯз бору бунаи худро фуруд наоварда буданд, ки одамони закотӣ ва навкарони ҳокими Қаротегин атрофи онҳоро фуру гирифтанд, бору бунаи онҳоро ба гӯшае гирд оварда қаравул гузоштанд, маркабҳоро ҳам ба тарафе кӯшоқ карда бастанд, худӣ аҳли қофиларо ба гӯшае бандивор нишонданд. Баъд аз ягон-ягон ба тағишу коғуков даромаданд: либосҳои мусофиронро то нифаи эзорашон кӯк канда диданд. Остору абраи чомаҳояшонро чок заданд, чорукҳояшонро аз пояшон кашиданд. Дар ин коғуков хар чӣ нақдина, ки ёфтанд, ба як рӯймоле, ки дар пеши мири закотӣ паҳн кардагӣ буд, андохтанд. Албатта, дар ин яғмои умумӣ бист тангаи Одина ҳам рафт.

Корвониён фарёду фиғон мекарданд, бо лобаву хушмадгӯй ба навкарон ва закотӣ меғуфтанд:

— Ба ҳоли мо раҳм оред! Мо дар Туркистон арақи чабин рехта, нахӯрда, нанӯшида, нафақаи аҳлу аёл гӯён ин панҷ — шаш пулро захира карда будем, раво медоред, ки баъд аз чандинсола мусофирагу гурбат дасти хушк ба пеши хурду резаҳои худ биравем...

Закотӣ гуфт:

— Мо мусулмонем, шумо ҳам мусулмонед ва табааи подшоҳи исломед, бояд ба ҳукми подшоҳу аҳкоми шариат итоат кунед! Мо бору бунаи шуморо мебинем, ҳисобашро месанҷем, ин нақдинаҳоеро, ки гирифтём, ба ҳаққи закотҳои молҳоятон ҳисоб мекунем ва ба дасти шумо хатти закот медиҳем, ба сабаби он хат шумо аз дастдарозии дигар омилонии закот эмин мемонед ва ба хонаи худ саломат меравед. Ин амр, амри подшоҳу ҳукми шариат аст. Хар кас аз ин амр гардантобӣ кунад, молашро ҳам «яргу»¹ гӯён подшоҳӣ мекунем² ва худашро дар банди занҷир кашида ёғивор ба зиндони Қаротегинаш мефиристонем, дигар ҷойи гап нест, вассалом.

¹ Яргу — бо фармони подшоҳ ё ҳокимони он мусодира кардани молу мулки касе, ки лонки ҷазо доништа шудааст.

² Подшоҳӣ кардан — мусодира кардан, ба тарзи ҷазо ба ғоидани ҳукумат ситонидани молу мулки каси ҷазодида.

Бечорагоне, ки дар ғами панҷу чор нақдинаи худ хун меҳӯрданд, бақияи молу ашёи худро низ дар наздики талаф шудан дида, ночор лаб фуру бастанд ва ризо ба ҷазо дода сар ба зер андохта нишастанд.

Навбат ба тағишу коғукови борҳо омад, кӯлвору хӯрчинҳоро ягон-ягон кушоданд, хар матофе, ки ба назарашон хубтар менамуд, якеро — ин савғои мо, дигареро — ин ба ҷаноби мири ҳоким муносиб аст ва онӣ дигарро — ин барои беғиҷон бисёр мувофиқ аст гуфта мегирифтанд.

Навкарони хурд ҳам дар навбати худ аз рӯймолеро дар бағал задан ва аз лӯндаи кандеро дар киса андохтан рӯй намеғуфтанд. Корвониён, ки ҳама муздур буданд, ҷуз гираву зорӣ дигар чорае надоштанд. Аммо навкарони сангдил ба фарёди гиравулудӣ ин мазлумон ба хандаи истеҳзо (масҳара доштанд) мукобила мекарданд.

Муздуроне, ки ба зовудхо кор карда, ба ин намоишҳои инқилоби Феврал ҳамроҳӣ намуда, ваъзҳои инқилобиро шунида буданд, имрӯз ба яқин донишанд, ки аҳли зулму бедод, арбоби истибдод аз қадом дину миллате, ки бошанд, ҷуз тоҷ кардани зердастони худ кори дигаре надоштаанд. Дину шариат асбоби мардумкушӣ ва силоҳи яғмогарии онҳо будааст. Наҷот аз ин маҳлака «як шудани пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо» будаасту бас.

Хулласи калом, навбат ба кушодани бори Одина расид, ҳамин ки як тӯб сатини сурхи парчагули синдил намудор шуд, закотӣ беихтиёр аз ҷойи худ барҷаста, монанди калхоте, ки парчаи гӯштеро дида, бо иштиҳои тамом ҷанг занад, тӯби сатини мазкурро ҷангол зада гирифта:

— Хай-хай, ин хуб мол будааст, беғиҷони хурдӣ ба ҳамин нусха як тӯб сатин супориш карда буданд, боби он шахс аст, гуфта ба яҳдони худ андохт.

Одинаи бечора, ки ханӯз ғами бист тангаро фаромӯш накарда буд, ин ҳолро дида бо ҷашмони пуроб бо як ҳолати бечорагӣ гуфт:

¹ Яҳдон — сандуки ҷармин аст, ки дар сафари аспай як ҷуфти онро ба як асп бор мекунанд.

— Ҷаноби бек! Ба пот мирам, чонам фидоят, ба пешии пойи бачагонат мирам, ин сатинро ба нияти тӯй гирифтаам, раво мадор, ки тӯйи ман азо шавад. Ҷӣ мешавад, ки инро ба ман бубахшӣ, ба ҷавониву номуродии ман раҳм ор!
Закотҷӣ гуфт:

— Бача, бисёр фарёд макун! Худ мегӯӣ, ки тӯй дорам. Магар ба бегичон тӯёна намедихӣ? Ин ҷӣ бешармӣ аст?

Закотҷӣ ғайр аз ин як рӯймоли фарангири гирифта ба ҷайби худ зада «ин тӯёнаи мост» гуфта ханда мекард. Гираву зори Одинаро масҳара медошт.

Дар вақти қовтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду кадок ҷойи кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кухна печонидагӣ буд. Закотҷӣ рӯзномаро дида, ба навкарони худ фарёд зада гуфт, ки «бубандед ин ҷадидро»¹. Навкарони гурганиш, ки «салла биёр» гӯянд, калла меоваранд, Шарифи бечораро лагадқуб карда бо ресмоне дасту пояшро баста ба гӯшае гузоштанд.

Закотҷӣ ба қорвониён гуфт:

— Оё дар миёнаи шумо хешу табор ё ёру ошнои ин муртад хаст? Нишон диҳед!

Қорвониён, ки аз сабабу ҳикмати ин бигиру бубанд беҳабар буданд, дар хайрату бим афтода бо сад тарсу ларз гуфтанд:

— Ин мардакро мо намениносем, танҳо рафиқи роҳи мо аст.

Закотҷӣ дубора қофиларо пурсиш мекард ва мегуфт:

— Рост бигӯед! Кадоми шумоён ҷадидед!

Қорвониён, ки аз масъалаи ҷадиду қадиму кадим тамом беҳабар буданд:

— Мо Ҷадидро намениносем ва ба ин ном касеро наменинаем, — гуфта ҷавоб доданд.

¹ Ҷадид — ҳаракати миллии маорифпарварӣ, ки солҳои 80-уми асри XIX пайдо шуда, аввалҳои асри XX дар Осиёи Миёна паҳн гардид.

Дар ҳақиқат ин бечорагон ҳама бесавод буданд, шабу рӯз дар меҳнати сиёҳи худ саргардон буда, аз воқеаҳои, ки дар ин солҳои охири дар Бухоро ба болои ҷадиду қадим воқеъ шуда буд, хабардор набуданд. Аз ин мочаро, магар «Ҷадид» номи гунаҳкоре будааст, ки гурехтааст ва ўро суроғ мекунанд, гуфта гумон мебаранд. Бинобар ин: «мо Ҷадидро намениносем ва ба ин ном касеро наменинаем» мегуфтанд.

Хулласи калом, ашёу маркаби Шарифро подшоҳӣ карда худашро ба ниғаҳбонии ду навкар ба Қаротегин фиристоданд¹. Дигарон қорвониёни торочдида ҳам ба ҳолати табоҳе рухсат ёфта, ба роҳ даромаданд.

Вақте ки қорвониён ба даруни вилоят даромаданд, дар ҳар ҷойе, ки ноибӣ қозӣ, амлоқдори ҳоким ва закотҷӣ ба онҳо во меҳурданд, баъзе ба номи закот ва баъзе бо номи савғотӣ аз онҳо ҷизе базӯру заҷр меситониданд. Дар ин қатор бештарин ҷизҳои аз торочи аввалӣ боқимондаи Одина ҳам рафт. Агар мусофирон ҳатти зақоти зақотҷии сарҳад додаро нишон диҳанд:

— Инро нигоҳ доред, агар дарди сар шавед, тар карда меҳӯред, ба мо лозим нест. Агар ба шумо даркор бошад, мо ҳар қадар ки хоҳед, ин гуна хатро дода метавонем, гуфта масҳара медоштанд.

Муздурони бечора бо каму беш мағоз ва қолае, ки аз тороч боқӣ монда буд, ҳар қадом ба тарафи хонаи худ рафтанд. Одина ҳамроҳи Сангин ном мардикоре, ки қишлоқаш ба деҳаи ӯ наздик буд, раҳсипор шуданд. Вақте ки онҳо ба сари дуруҳае расиданд, ки аз он ҷо ҳар қадом ба хонаи худ бо роҳи ҷудогона мерафтани будаанд, Одина аз Сангин ба рӯзи тӯй омаданаширо илтимос карда аз яқдигар ҷудо шуданд.

¹ Ин воқеа дар моҳи июни соли 1917 воқеъ шудааст. Дар ин сол дар моҳи апрел ба муносибати ақсулҳаракате, ки дар Бухоро воқеъ шуда буд, амир Олим ба ҳама вилоятҳои Бухоро қаторхат фиристода, қасонро, ки ба ҷадидӣ шубҳаноканд, дастгир карданаширо амр фармуда буд. Бинобар ин, монанди ин воқеа дар он замон на танҳо дар сарҳади Қаротегин, балки дар тамоми сарҳадҳои Бухоро ҳар рӯз воқеъ мешуд.

II. БОЗДИД

Одина аз тарафи арбоб Камол бим дошт, бинобар ин, рӯзона ва рӯйрост ба кишлоқ даромаданро ба худ салоҳ надонист, маркаи худро ба чаро сар дода худ то шаб ба дарае хобид. Ба фуру рафтани офтоб ҳоло тахминан се соат вақт монда буд. Лекин ин сесоата интизорӣ барои Одина аз ҷудои сесола душвортар меомад: Одина гӯё ташнае буд, ки дар лаби дарё аз обаш маҳрум кардаанд ё гуруснае буд, ки дар пешап табаки ошу дахонашро баста нигоҳ доштаанд.

Одина, ки «боз касе дида намонад» гуфта дар паси харсанге хобида буд, ду чашмашро аз офтоб намеканд. Офтоб — он офтобе, ки ҳар рӯз бо баромадани худ аз сари Одина ғаму андуҳҳои шабонаро қадре дур мекард, он офтобе, ки ҳар шаб бо фуру рафтани худ ба фуру рафтани Одина дар ғаму ғусса сабаб мешуд, имрӯз ба Одина таъсири ҷашна меод, имрӯз Одина офтобро дӯст намедошт ва фуру рафтани ӯро аз ҷону дил хоҳиш дошт.

Лекин офтоб дар роҳ рафтан шитоб намекард ва ба андешае, ки дар дили Одина буд, ҳеҷ парво надошт.

Оқибат, ба охирагӣ бошад ҳам, офтоб дар паси кӯҳ пинҳон шуд, лекин шунаҳи вай ханӯз дар тегаи кӯҳи тарафи муқобил пар-пар карда намоён мешуд; аммо ин шунаҳ монанди шунаҳи харрӯзаи офтоб намуди хубе надошт, балки монанди шунаҳи шамъҳои сари мазор ғаму андуҳи пошда менестод.

Оқибат офтоби толеи Одина баромад, дунё ба назараш равшан шуд, ҷунки офтоб охири шуълаи худро аз тегаи кӯҳи гирифта ба уфук фуру рафта дунёро дар зерӣ пардаи торикӣ андохта буд.

Дуруст аст, ки барои Одина рӯзи хушбахтӣ ё шаби бадбахтӣ будани имшаб ханӯз маълум набуд; лекин соати маълум кардани хубӣ ё бадии оянда ва ҳалос шудан аз ин лақнаҳои ҷонгудоии биму умед наздик расида буд.

Ҳар ҳам гӯё аз мақсади Одина хабар дошта бошад, пас аз сер кардани шикамаш бо торик шудани дунё ба пеши харсанг омада, барои саворӣ тайёр шуда истода буд.

Одина хӯрчину кӯлворхояшро ба ҳар бор карда, дар муддати ин сафар танҳо ҳамин шаб худаш ҳам ба болои вай савор шуд; ҷунки харчи зудтар ба манзил расиданро мехост. Ҳар ҳам, ки се соат боз пайваста ҷарида дам гирифтааст, хеле ҷолона қадам мезад. Лекин Одина, ки зудтар — агар мумкин бошад, парида рафтани буд, ин рафтори харро хеле суст охишта мепиндошт, бинобар ин, аз ҳар пиёда шуда ба сағрии вай як-ду ҳалачӯб зада худ аз думбол давид. Аммо аз он ҷо, ки пойхояш дар ин чандрӯза пиёдагардии кӯҳистон обила зада буд, баробари ҳар роҳ рафта наметавонист. Ночор боз ба ҳар савор шуд; баъд аз чанд қадар роҳ рафтан боз дилаш тангӣ карда ба касди зудтар рафтан пиёда шуд. Ба ҳамин тариқа даме савора, даме пиёда шуда ба роҳсипори ҳавли худ расид.

* * *

Дар хона Бибиноша дар ҷоғоҳи худ ёзида ғап мезад ва Гулбӣ ба суҳанҳои ӯ гӯш дода, пойҳои ӯро мемолид. Агар ҷи ин суҳанҳо он гуна суҳанҳо буданд, ки Гулбӣ ҳар шабу рӯз инҳоро ғашта-барғашта мешунид, боз ҳам аз шунидан дилгир намешуд, балки толибу роғиб шуда мешунид, зеро суҳанони Бибиноша ҳамеша дар бораи Одина мерафт. Бештарини ин суҳанон ҳикоя ва таъсири хобҳое, ки Бибиноша дар бораи Одина медид.

Ҷунки бештарини хобҳои ӯ духӯра буд, ки хоби шаби тузашта дидагиаш ҳам ду тараф дошт, яъне ҳам ба хубӣ ва ҳам ба бадӣ таъбир кардани он мумкин буд! Шабонгоҳ дар вақте ки Бибиноша бо Гулбӣ хобида буданд, гӯё дузд ба хона даромадааст.

Бибиноша:

— Ту ҷӣ гуна дузӣ, ки ба хонаи кампири бенаво пахш карда даромада беҳуда метарсонӣ? — гуфтааст. Дузд дар ҷавоб:

— Ту як гавҳари бисёр қиматбаҳо дорӣ, ки вай ба ман даркор аст, — гӯён худро ба тарафи Гулбӣ партофтааст. Вақте ки Бибиноша бо ҳазор тарсу ларз ҷароғро даргиронда менигарад, ки вай дузд набуда, Одинаи худаш будааст.

Бибиноша ин хоби худро имрӯз чандин бор ба Гулбӣ ҳикоя карда бошад ҳам, боз вақти хоб як бори дигар нақл карда дар бораи таъбираш гуфт, ки:

– Тарафи хуби ин хоб ҳамин аст, ки Одина ба зудӣ расида меояд, аммо тарафи бад ҳам дорад, ки аз вай Худо нигоҳ дорад.

Бибиоиша тарафи бади хоби худро ба Гулбибӣ нагуфта бошад ҳам, худ ба худ меандешид: «Аҷаб нест, ки яке аз душманон ба қасди Гулбибӣ дуздвор пахш карда дарояд ва Гулбиро, ки ҳақиқӣ ҳалоли Одина аст, соҳибӣ кунад, ба ин муносибат он ноҳалаф дар хоб ба назари ман ба сурати Одина намоён шуда бошад».

Дар ҳамин вақт аз дар садои пойе шунида шуд. Бибиоиша, ки «мабодо тарафи бади хобам рост набарояд» гуфта меандешид, як қад парида Гулбиро нихта карда, ба баромадан аз дари дигар ишора кард. Ин вақт оянда аз дари пойгаҳ ба хона даромада буд. Бибиоиша ба ҳавли ҷон аз ҷой ҷаста:

– Ту кистӣ, дар хонаи як кампири бенаво дар ин вақти шаб чӣ кор мекуни? – гуфта фарёд кард.

Одина мулоимона:

– Модарҷон нагарс, ман писарат Одина ҳастам, – гуфта овоз дода ва Гулбибӣ будани қаси аз дари боло берун баромадаро доништа аз хавотирхое, ки дар роҳ андеша мекард, фариг шуда қадре ором гирифт.

Лекин барои Одина як ҳатари дигар рӯй дода буд. Ҷунонки бо шунидани калимаи «писарат Одина» Бибиоиша «вой!» гуфта беҳуш афтода буд, инчунин садои ба замин афтодани Гулбибии ба таги дар ростистода ҳам шунида шуда буд.

Дар ҳақиқат ин дақиқа хоҳ барои Гулбибӣ бошад, хоҳ барои Бибиоиша дақиқаи таҳлуқаноке буд. Аз рӯйи одат хурсандии аз ҳад зиёд ногаҳонӣ ва инчунин тарси саҳти ноҳост рӯйдода сустдилонро сабаби ҳалок мешавад. Бибиоиша ва Гулбибӣ бошанд, ҳар дуи инҳо як дақиқа ҳам ба тарси саҳт ва ҳам ба шодии аз ҳад зиёд бархӯрда буданд.

Ҳар чӣ бошад, аз кушодаву пӯшида шудани дари боло маълум буд, ки Гулбибӣ ба зудӣ худро ғундошта гирифтааст, аммо Бибиоиша ҳанӯз беҳуш хобида буд.

Одина бо ҳалос шудани Гулбибӣ аз таҳлуқа далерӣ пайдо карда дигар саросема шуда наистод: пойгаҳро даст-даст кар-

да мундин обро ёфта, аз вай чанд каф об гирифта ба рӯйи модаркалонии худ зад.

Бибиоиша бо таъсири оби сард ба худ омада:

– Тарафи хубии хобам рост баромад, – гӯён нури дидаи худ Одинаро дар бағал кашида соате ба хой– хой гирияи шодӣ кард. Баъд аз он ғирирд зада, ҷароғи сиёҳи худро даргиронд.

Ҷун чашми Бибиоиша ба рӯйи Одина афтод, дигарбора дастӣ ларзони худро ба гардани ӯ андохта сару рӯшро мебӯсид ва лабонашро мемакид. Танҳо ин бўсаҳо ҳар қадар ки гарм ва ҳар қадар ки муҳаббатомез буданд, ҳамон қадар ҳам хушк буданд. Бечора кампири ҳафтодсоларо аз ин хурсандии ногаҳонӣ кому забон хушк шуда буд. Лекин ашкҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯйи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани саруруяш даркор мешуд.

Бибиоиша вақте ки қадре ором гирифт, саргузашти сесолаи худро ва хучуми арбоб Камолро ягон-ягон ба Одина хикоят кард.

Одина ҳарчанд шарм медошт, лекин аз ин зиёда тобоварӣ карда натавоништа аз аҳволи Гулбибӣ пурсон шуд.

Бибиоиша гуфт:

– Шукр, Гулбибӣ саломат аст. Дарвоқеъ, ман ўро ба сабаби дидани ту фаромӯш кардаам, – гӯён аз ҷо ҳест ва берун баромада Гулбиро ба хонаи дигар гузаронида хобонид ва бозпас омада ба сухани худ давом карда гуфт:

– Ман меҳоҳам, ки ҳарчи зудтар номзадатро ба дастат сунорам, танҳо ҷанҷоли арбоб Камолро яктарафа қардан даркор аст. Бо Гулбибӣ, ки номзади туст ва ба зудӣ зани ту хоҳад шуд, то рӯзи никоҳ вохӯрдӣ қарданат мумкин нест. Пештар ту ва ҳам Гулбибӣ хурдсол бувед, диданатон якдигарро зарар надошт, акнун ҳарду ҳам қадрас шудед, ба расми мардум роия қарданатон даркор аст.

Ҳарчанд ин танбех ба Одина ва ҳам ба Гулбибӣ, ки аз паси Бибиоиша зуд ғашта омада ҳама суҳанхоро аз паси дар мешунид, бисёр душвор буд, вале чӣ бояд кард? Расми бобой ҳамин аст. Хуб, ин кор саҳл аст, агар зиндагист, ба зудӣ ба ҳамдигар хоҳанд расид. Танҳо масъалаи арбоб Камол

масъалаи бисе мушкил аст. Аз ин маҳлака ба зудӣ ҳалос шудан лозим, ба вучуд омадани ҳамаи орзуҳо ҳам ба ҳамин мавқуф аст.

Набраву модаркалон имшабро бо суҳбат рӯз карданд. Табиӣ, Гулбиро ҳам хоб намебурд, бо шунидани овози рӯҳафзои Одина айёми фиरोқи гузаштаро талофӣ мекард.

Ш. МУРОФИА

Одина имшаб тамоми шаб агарчи бо модаркалонаш суҳбат дошт, ҳавосаш тамоми ба масъалаи арбоб Камол банд буд, ҳарчанд андеша мекард, роҳи наҷот намеёфт. Охир ба худ андешид: «маросими тӯю никоҳ ҳеҷ гоҳ махфиёна ва ҷогоҳӣ нахоҳад шуд. Ҳарчанд дар хона пинҳон монам, охир мебояд, ки як рӯз ба берун бароям ё ин ки боз ба ёру диёр хайрбод гуфта, аз висоли Гулбӣ дил канда ба вилоятҳои гурбат биравам, лекин барои ман ҷон қандан назар ба дил қандан аз Гулбӣ осонтар аст. Он бех, ки харчи бодо бод ба майдон бароям ва харчи пеш ояд, бубинам. Шояд, ки роҳи наҷот ҳам дар ин миён ёфт шуда монад».

Одина баъд аз муҳокима ҷаштҳои ба кӯча баромад, ба масҷид рафта мулло Ҳокирохро, ки имоми он ҷо буд, дида, мулоқот кард, қадре қанду ҷойро раҳовард гӯён ба ӯ пешкаш намуд.

— Ҳочат набуд, ҳочат набуд, — гӯён имом қанду ҷойро гирифта, дар ҳаққи Одина дуо карда ва ба арвоҳи падараш фотиҳа хонд. Баъд аз он аз хубихои садакаву эҳсон шарҳҳо дод, иборатҳои арабӣ нақл карда маънидод намуд. Дар охир гуфт, ки:

— Ду шаб шуд, падаратро дар хоб дидам, хар ду рӯйш монанди себи сурх метофт, дар бараш либоси сафеди нав ва дар сараш дастор буд. Ба ман наздик шуда ба ман қадре қанду ҷой дода:

— Домулло, дар ҳаққи Одинаи ман дуо кунед ва дуои шумо дар ҳаққи вай, албатта, қабул аст, — гуфт. Ҳоло ки мебинам, ҳамин қанду ҷой ҳамон буд, ки падарат дар хоб ба ман дода буд. Аз ин маълум мешавад, ки аз рӯйи башорати арвоҳи падарат дуои ман ҳам дар ҳаққи ту қабул аст.

Албатта, мулло Ҳокирох ин дурӯғхоро барои рӯсиёҳии андак қанду ҷой бофта буд. Ба ҷойи Одина дигар кас мебуд, эҳтимол ин афсонаро бовар мекард. Аммо аз он ҷо, ки фикри Одина дар зовуд, дар миёни коргарон, хусусан дар ҷамъомадҳои, ки ба муносибати инкилоби Феврал шуда буд, кушода гардида буд, ба пастҳиммати ва дурӯғгии имом дарун-дарун ханда кард. Лекин аз ҷиҳати маслиҳати худ дар зоҳир суҳанҳои ӯро бовар кардагӣ барин менамуд.

Одина дуои домуллоро гирифта бозгашта ба хонаи худ рафт. Домулло ҳам баъд аз узот кардани Одина, ҳеҷ фурсат нагузаронида ба пеши арбоб Камол рафт ва гуфт:

— Муждагонӣ бидеҳ, ки Одина омад, акнун вақти он аст, ки ҳаққи худро аз ин гурезпо ситонӣ, лекин хар вақт ки ҳаққи худро гирифтӣ, ҳаққи маро фаромӯш макун ва аз давлагат бо зану бачагон як дег ҷӯш кунем.

Арбоб Камол имомро бо бале, оре хурсанд карда писараш Ибродро фармуд, ки савора рафта мулло Мардихудоро, ки ноибӣ қозӣ аст, ёфта биёрад, то ки дар ҳамин ҷо ба пеши ӯ масъаларо тамоми кунад. Зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки агар кор ба пеши худӣ қозӣ равад, аз ду тараф хароҷоти бисёре шуда боз масъала муғлақ хоҳад монд.

Ибод мувофиқи фармоиши падараш аспро савор шуда кишлок ба кишлок ноибӣ қозиро ҷустуҷӯ карда, охир ӯро аз як мурдахона ёфт ва шабонгоҳ ба хонаи худ овард.

Имшаб ба хонаи арбоб Камол калоншавандагонӣ деҳа — имом мулло Ҳокирох ва ноибӣ қозӣ мулло Мардихудо ҷамъ шуда маслиҳатҳо карданд ва зиёфатҳо хӯрданд. Дар бораи қори Одина ҷунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд. Ноибӣ қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда ӯро метарсонад, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда қорро ба ин тарика сулҳ мекунанд, ки Одина то тамоми шудани «ҳаққи» арбоб Камол ба ӯ хизмат кардано ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноибу муҳронаи қозиро ҳам аз Одина меситонанд.

Мувофиқи ин қарордод пагоҳии рӯз Одинаро талаб карда ба дари масҷид оварданд. Ҳамроҳи Одина Сангин ҳам, ки имрӯз барои хабаргирии ахволи тӯй ба хонаи Одина омада

буд, омад. Лекин масали машхури тоҷикон, ки меғунд: «ман омадам ба дилхушӣ, аз пеш баромад ғӯзакашӣ», дар бораи Сангин мувофиқ омад, ки ба нияти тӯй омада аз болои ҷанҷол баромад. Сангин чун аз мочаро хабардор шуд, ба Одина гуфт:

— Хуб шуд, ки ман омадам, гумон меравад, ки ин нобақорон туро хеле ташвиш доданӣ ҳастанд, дар ин бора шояд ба ту ёрмандӣ расонда тавонам.

Суҳан кӯтоҳ, Сангину Одина ба дари масҷид омада истоданд. Ноиби қозӣ мувофиқи сохтакории шабона Одинаро ба шиддат коҳиш кард, ўро дузд, моли мардумхӯру гурезпо номида нафрин дод ва бандӣ карданахро амр фармуд.

Имоми деҳа чун шахси ислоҳқоре ба миёна даромада гуфт: — Одина ба ҷаноби ноиб хизматонаи дуруст диҳад ва ба арбоб Камол ҳам хатти иқрор¹ диҳад, ки то тамоми шудани қарзаш аз хизмати ў гардан наметобад, ҷаноби ноиб ҳам аз гуноҳи гузаштаи ў даргузарад ва кӯтоҳихои ўро ба бачагино камтаҷрибагиаш ҳама намуда, муҳронаи ҷаноби шариятнапохро аз Одина гирифта қорро тамоми кунанд.

Ноиби қозӣ мулло Мардихудо:

— Не, намешавад! Магар мамлакат бе ҳоким аст? Ин гуна бачагони худсар бояд, ки ҷазои саҳт бинанд, то ки ба дигарон ибрат шавад! — гуфта фарёд мезад.

Калоншавандагони деҳа гӯё ба имом ёрмандӣ карда савобдиди ўро маслиҳат донистанд, хизматонаи ноиби қозиро ба як тӯб чит қарор доданд ва аз ноиб илтимос карданд, ки аз гуноҳи Одина даргузашта барои арбоб Камол аз забони ў хатти иқрорӣ бинависад ва барои муҳронаи қозӣ ҳам хар чӣ муносиб бинад, биситонад.

Сангин дид, ки кори Одина бад мешудагӣ барин. Чите, ки меравад, садақаи сар, танҳо душворӣ дар ин ҷост, ки Одина то охири умраш ба ғуломии арбоб Камол мемонд. Чорае андешада фарӣ худро дар миёна андохту ноиби қозиро имос карда ба ғӯшае бурд ва гуфт:

— Ҷаноби ноиб! Як тӯб чит ҳаққи ҳалоли шумост, ғайр аз

¹ Хатти иқрорӣ — хатти эътирофӣ; хатте ки, дар он ягон чиз эътироф карда мешавад, созишнома.

ин, як ҷуфт кафшу як рӯймоли фарангӣ ҳам аз Одина гирифта ба шумо медиҳам, коре кунед, ки Одина аз дасти арбоб Камол раҳой ёбад.

— Ин қор душвор аст, — ноиб гуфт, — танҳо ба хоҳири ту як қор мекунам. Лекин бояд ба сари ваъдаат истодагӣ кунӣ, вагарна ҳамроҳи Одина туро ҳам бандӣ хоҳам кард.

— Худо яқта, гап яқта, хотирчамъ бошед! — гуфта Сангин дили ноибро ба қасам пур кард.

Ноиб даррав аз забони Одина маҳзари¹ дафъӣ навишт. Назар ба ин маҳзар Одина ба даъвои арбоб Камол дафъ меғунд, ба ин тариқа, ки санади аз забони Бибиюша аз ҷониби Одина навишташударо Одина илдо мекунад, ки талбис аст. Ғайр аз ин худ аз Арбоб музди хизмати сесолашро талаб мекунад. Арбоб Камол ба зами ин ки ба Одина сесола ҳаққи хизмат медиҳад, аз ҷиҳати талбискориаш гунаҳгор шумурда шуда ба ҷазои саҳт мустаҳақ мешавад.

Ноиб маҳзарро ҳозир карда, ба пешӣ ҷамоат хонд, ҳама дар ҳайрат афтоданд, ноиб гуфт:

— Акнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман арбоб Камолро ҳам ҳамроҳи Одина ба қозихона бубарам, то дар миёнаи онҳо худӣ қозии ислом ҳукм намояд ва талбискорию арбоб тағтиш карда шавад.

Арбоб Камолу калоншавандагон диданд, ки қор душвор шуд, миёни худ машварат карда қарор доданд, ки ҷанҷоли арбоб Камол ва Одина маҷнонан ибро² шавад ва хар ду ҳам аз сари даъвои худ бе ҳеч даргузаранд, хизматонаи ноиб ва муҳронаи қозиро ҳам харду баробар диҳанд. Мувофиқи ин қарордод аз арбоб як ғусфанди қорӣ гирифта ба ноиб пешкаш карданд ва як тӯб читро ҳам аз ҳонаи Одина оварда ба ноиб доданд ва ба ў рӯй андохтанд, ки ҷанҷолро маҷнонан ҳамин ҷо соф кунанд. Ноиби қозӣ бо неву нестони бисёре «ба хоҳири

¹ Маҳзар — ҳуҷҷати ақлиявӣ дар мамлакатҳои Шарқи мусулмонӣ ва Осиёи Миёнаи тоинқилобӣ. Ҳукм ва фармони қозӣ. Маҳзари дафъӣ санадест, ки ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар пешниҳод мекард.

² Маҷнонан ибро шудан — муфт, бе сарфи маблағ ҳал шудани ин ё он масъала. Хатти иброй санаде, ки даъвогар «аз даъвоям гузаштам, дигар даъво надорам» гуфта медед.

имом ва калоншавандагон» розӣ шуда фотиҳа хонд ва хатти иброй навишта, ҳар ду тарафро ба гузаштан аз сари даъвоҳояшон иқрор кунонид, то ҳафтаи дигар хатро аз кози муҳр кунонида, бо касе, ки гӯсфандро ба худаш мерасонад, дода фиристоданашро ваъда намуд.

Сангин ҳам, мувофиқи ваъдааш, кафиро бо рӯймол дар бағал гирифта истода буд. Вақте ки ноиб меҳост ба асп савор шавад, бо баҳонаи доштани рикоб ва ёрмандӣ кардан ба савории ноиб наздик омада оҳиста онҳоро ба хӯрчин андохт. Ноиб қамчиро аз дасти Сангин гирифта «умрат дароз бод, писарам» гуфта бо роҳи худ рафт.

Чанҷол тамом шуд. Лекин Одинаи бечораро чизе намонда буд, ки тӯй кунад, маркабе, ки аз Фарғона оварда буд, ба сабаби кӯфти роҳ ҷунон лоғар шуда аз кор баромада буд, ки дар кӯхистон ўро касе ба чизе намеҳарид. Барои ноншиканон кардан ҳам роҳ банд буд, зеро ба расми ноншиканон се-ҷор нафар калоншавандагонро зиёфат кардан ва ба онҳо якдонагӣ рӯймолча додан даркор буд. Барои ин хароҷот ҳеҷ набошад бист танга лозим буд ва ҳол он ки ў як танга ҳам надошт, ба пул мерафтагӣ чизаш ҳам намонда буд.

IV. МАШВАРАТИ САФАР

Одинаро чорасе ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад, чанд гох дар он ҷо муздуриву ҳаммолӣ намояд, андаке нақдинаву кола посира карда бозгашта ба ватани худ ояд, тӯю тамошо карда Гулбиро ба никоҳи худ дароварад ва бақияи умрашро, агарчи як рӯз аст, бо ҷонанаи худ ба сар барад. Лекин ин матлабро ба Бибиоиша ҷӣ гуна фаҳмонда метавонист? Бибиоиша ба ҳеҷ вачҳ намеҳост, ки дигарбора ягона фарзанди азизи худро аз даст диҳад ва дувумбора худро ба даруни оташи хонумонсӯзи ҷонгудоии хичрон андозад.

Баъд аз тамом шудани чанҷоли арбоб Камол шабе Одина бо модаркалони худ аз ҳар дар суҳбат мекард ва меҳост, ки гапиро ба болои сафари худ оварад. Ҷаро ки ин матлабро яқу

якбора ба кушода гуфтан далерӣ наменамуд. Бинобар ин, аввал масъалаи тӯйро дар миён андохт ва аз модаркалони худ пурсид:

– Акнун ки ба дастамон чизе намонд, тӯйро ҷӣ гуна мекунем? Ва дар ин бора ту ҷӣ андеша дорӣ?

– Албата, бе чиз тӯй кардан мумкин нест, – гуфт Бибиоиша, – ҳозир сабр намудан даркор, Худо подшоҳ аст. Ҳар вақт дастрасо шавӣ, тӯй хоҳем кард.

– «Худо подшоҳ аст» гуфта нигоҳ карда ништастан кори бевазаноа аст, – гуфт Одина, пулу чиз ҳеҷ гох аз осмон ба дасти касе наафтадааст. Агар бекор таваккал карда нишинам, аз гуруснагӣ мемурем, ҷӣ ҷойи тӯй кардан. Магар ин ки бар мардум тӯй надода никоҳ кунем, баъд як зиндагӣ бошад, ҳар навъ карда мегузаронем.

Одина бо ин суҳанварӣ модаркалонашро аз як ҷойи бисёр нозук гирифта буд, зеро як кампири ҳафтодсолае, ки мӯяшро дар миёнаи расму одат сафед кардааст, ҳеҷ намеҳаҳад, ки одатҳои бобой андаке кам шавад, ҷӣ ҷойи тамом барҳам задан.

Ба ҷавоби ин суҳани Одина Бибиоиша гуфт:

– Не, бе тӯй ҳеҷ мумкин нест, ки никоҳ кунем. Дар ин сурат дар миёнаи мардум ҷӣ гуна сар бардошта мегардем, оё намегӯянд, ки ҷун қудрати як пуд биринҷ пухтан надоштед, ҷаро ҳаваси зан гирифтани келин фурувардан кардед? Агар аз суҳани мардум ҷашм пӯшем ҳам, тӯй накардан мумкин нест, зеро худӣ ман дар дил орзуҳову ҳавасҳо дорам, меҳаҳам, ки ба тӯй мардумро хабар карда оварда, ошу нон кашам, соҳиби келин шуданамро ба дӯсту душман нишон диҳам. Имрӯз фарзанди ман яке аст, орзуям ҳам яке аст, он орзу ҳам ин аст, ки тӯю тамошони фарзандамро ба ҷашми худ бинам ва орзуи чандинсолаамро шиканам...

– Ин тавр бошад, мо дар ин дунё рӯйи туро нахоҳем дид, – гуфт Одина, – зеро тӯй бе пул намешавад ва одами бекор пул нахоҳад ёфт. Дар ин сурат аз ҳаёли тӯй, орзуву ҳавас гузаштан даркор, ту нияти келинфурори, ман фикри зангириро аз дил бароварданамон лозим.

– Ман туро бекор нишин намегӯям, – гуфт Бибиоиша, – ба

хизмати касе даромада кор кун, музд гир, дар ин сурат ҳам нафақаи харрӯзаамон мерасад, ҳам тӯят саранҷом меёбад.

Одина суҳанро ба сари матлаб оварда буд. Худи модаркалонаш ўро ба кардани хизмати касе сулориш мекард, акнун мумкин буд, ки бо як мукаддимаи дигар матлабро ошкор дар миёни орад. Бинобар ин қадре хомӯш истода суҳан сар кард ва гуфт:

— Ман аз хизмат кардан гардан наметобам, агар хизмат ёфт шавад, ҳозир медароям, аммо ба хизмати кӣ? Дар кучо? Дар ин ватани мо, ки аз дастбурди ҳокимони золиму қозиёни хунхори амири Бухоро чун хонаи ҷуғз вайрона шудааст, дар ин ватани мо, ки аз зӯровариҳои амалдорони танҳоҳдор ва муллоёни ғушгир¹ харобазор шудааст, дар ин ватани мо, ки аз ҷабру зулми монанди арбоб Камол боёни ғаддор зиндони муздорону ранҷбарон гардидааст, ҷи гуна кор ёфт мешавад, ки ҳам ба сабаби ў рӯзгор гузарад ва ҳам тӯй саранҷом ёбад?²

Магар воқеаи хизматгории ман ва таадлии арбоб Камолро фаромӯш кардӣ? Агар дар болои ин ходиса ба дастам як тӯб ҷиту як ҷуфт кафшу рӯймоли аз Фарғона овардаам намебуд, ман аз сари нав ба ғуломии арбоб гирифтор мешудам. Боз ҳам чорае ҷуз ин нест, ки ба Фарғона сафар кунам, дар он ҷо чанд гоҳе ҳаммоливи муздурӣ намоям, то ки маблағе ба даст оварда амри хайри худро пеш гирам ва туро ҳам ба орзуят расонам. Хуб, агар ту розӣ шавӣ, бе чизе тӯй мекунам, яъне ни-коҳи бе тӯй менамоям.

¹ Дар вақти амири Бухоро китъа – китъа заминҳоро ба сипоҳиёну амалдорони калон танҳоҳ карда медоданд. Дехқонони қоранда ба қутӣ лоямут ё соҳиб мешуданд ё не. Аммо танҳоҳдор тамоми ҳосилро мебурид. Дар шарки Бухоро дар вақти амир қоида чун буд, ки ба муллоёну эшонони номдор кӯш-қӯш замин бахшида мешуд. Ин муфтхӯрон низ монанди танҳоҳдорон ҳамаи ҳосилро ғундошта мегирифтанд ва ба деҳқонони қоранда аз гов ғулуле медоданд (шарҳи нависанда).

² Дар ҷумлаи «ҷи гуна кор ёфт мешавад, ки ҳам ба сабаби ў рӯзгор гузарад ва ҳам тӯй саранҷом ёбад?» таркиби **ба сабаби ў**, ки баъдтар ба ҷумла илова кардааст, саҳнав баъди пайвандаки **ҳам** омада, услуби баёнро ҳалладор намудааст. Мантиқи гуфтор талаб дорад, ки таркиби мазкур пеш аз пайвандаки **ҳам** ояд.

Бибиноша ба никоҳи бе тӯй розӣ шуда наметавонист, ба далелҳои Одина ҷавоб ҳам ёфта нагавонист, ночор ба ин фикр омад, ки худаш ва Гулбибиноша ҳам бо ҳамроҳи худ ба Фарғона кӯчонад, то ки дубора ба доғи ҷудой ва балои бекаси гирифтор наоянд. Бибиноша ба ҳамин мулоҳиза ба Одина гуфт:

— Модоме ки аз сафар гузир нест, маро ва ин духтари ятимро дар ин вайрона танҳо мағузор, моро ҳам ҳамроҳи худ аз ин диёр бардор!

Ин маслиҳат ба Одина ҳам маъқул афтод, бинобар ин, маркаbero, ки аз Фарғона саворӣ карда оварда буд, парвариш намудан гирифт. Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба маркаб савор мекунонад ва худаш пиёда меравад. Лекин ҳамроҳи як духтари қадрасидаи соҳибҷамол ба як роҳи хатарноки пурмалол бе як мардинаи дигар баромадан аз маслиҳат набуд. Бинобар ин, пеши Сангин рафту ҳаёли худро ба вай изҳор карда гуфт:

— Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем.

— Ман ҳам то як ҳафта ба сафар ҳозир мешавам, – гуфт Сангин. – Лекин ҳаёли бурдани модаркалону фотиҳахондатро аз сар бадар кун, зеро ҳокими вилоят ба ин кор ба ҳеҷ ваҷҳ розӣ нахоҳад шуд. Ман ҳам чанд сол пеш аз ин хостам модарамро ҳамроҳи худ бубарам ва дигар бор рӯйи золимонии ин диёрро набинам, ризо надода буданд. Ҳатто боре Бухоро рафта аз қалонон ба номи ҳоким хатти илтимосӣ овардам ва илтиҷо намудам, ки руҳсат диҳад, модари кампирамро ҳамроҳи худ бубарам. Ҳоким қабул накард ва гуфт: дигарбора пайи ин кор ҷустуҷӯ кунӣ, туро ба зиндон хоҳам андохт.

— Во аҷабо! – гуфт Одина, – сабаб чист, ки инҳо ба сафари занон руҳсат намедиханд?

Сангин баъд аз хандидан:

— Додарҷон, ту ҳанӯз тифлӣ, таҷриба надидаӣ ва ҳокимони вилояти худро намешиноӣ, бинобар ин, тааҷҷубҳои бечо мекунӣ. Гумон мабар, ки ҳокимони мо содаанд ва бе сабабе ҳукме бароварда мардумро таъвиш медиҳанд. Не, ин тавр нест! Ҳокимон манфиати худашонро хуб медонанд ва дар зе-

ри ин коида, ки хонаводаи муздуронро ба баромадан аз вилоят рухсат намениханд, барои онҳо манфиатҳо хаст. Ба ту равшан бигӯям: вақте ки мо ва дигар муздурун аз Фарғона баромада ба сарҳади Қаротегин расидем, чӣ микдор молу нақдинаро зақотчиён гирифтанд?

— Микдорашро наменидам, — гуфт Одина, — ин қадараш маълум аст, ки хеле бисёр буд.

— Чит, чой, канду кафши ту қучо шуд? — пурсид Сангин.

— Ба коми наҳанг рафт.

— Пас, агар ҳоким рухсат бидиҳад, ки ту хонаводаатро ҳамроҳи худ аз ин ҷо бубарӣ, бозгашта ба ин диёр хоҳӣ омад?

— Не, ҳаргиз ёди ин вайро наӣ зулмободро нахоҳам кард.

— Бинобар ин, ҳоким ба кӯчонидани хонавода рухсат наменихад,¹ — гуфт Сангин, — ба ин восита ҳар сол аз муздуруни мусофири Фарғона ва дигар ҷойҳо танга ғоида мегирад. Агар ба кӯчонидани хонавода рухсат диҳад, ҳеч муздуре дигарбора ба ин ҷо нахоҳад омад. Албатта, дар ин сурат қисаи ҳоким, қозӣ, раис ва одамони онҳо ҳолӣ ва қосаашон хушк хоҳад монд.

Ҳар чӣ мекунӣ, бикун ва модарқалони худро розӣ намо, ҳафтаи оянда сафар хоҳем кард.

V. САФАР ВА ЧУДОЙ

Одина аз пеши Сангин ба хонаи худ баргашт, лекин бо як олам маъюсиву ноумедӣ баргашт. Зеро вақте ки ҳамроҳи худ бурдани модарқалонаш ва ғотиҳахондашро муқаррар карда буд, дилаш аз ғояти шодиву хушраамӣ ҷун хуми шароб мечӯшид. Дарвоқеъ, он ҳаёл ҳаёли басте ширин буд, агар он гуна сафар муяссар мешуд, Одина на танҳо худ аз ин зулмобод ҳалос мешуд, балки як тарика ҳалос мешуд, ки модарқалони меҳрубонаш ҳамсафар ва ороми ҷонаш дар бар...

¹ Ҷунончи, аз ҷавонбӯхориён рафиқ Зиёуддинзода дар хонаи худ як хизматгори тоҷик дошт. Вай хост, ки хонаводаашро аз Қаротегин қўҷонад. Ҳокими он ҷо рухсат наод. Ҳатто Зиёуддинзода аз қўшбегӣ ва қозикалон ҳам хат гирифта дод. Бо вучуди ин ҳоким розӣ нашуд (шарҳи алиб).

Ҳоло чӣ?... Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳии як қорвони андух ва қадар; бо дили бирён, синаи сӯзон ва чашми гар, ба ҳолате ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта, бозиди модарқалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не? Мушқилтар ин буд, ки ба ҳуҷуми андуху аламе, ки дар вақти видои бозмондагонаш табиист, ба худ бардошту таҳаммул наменид.

Одина бо ҳамин гуна андешаву вазвасаҳо ба хонаи худ расид. Аввал аз ҳар тараф суҳанҳо гуфта, пас аз он ба модарқалони худ фикри Сангинро дар бораи сафари ӯ ва Гулбиёӣ фаҳмонид.

Бечора Бибиноша аз ин хабари наведии шум ба андозае дар изтироб афтод, гӯё дар ҳолати назъ буд, ки ҷон меод. Ҷун мори сарбурдида ё монанди мӯйи оташдида ба худ мелеҷид. Оре, наведии ногаҳонӣ пас аз умедвории бисёр ва барҳам хӯрдани ороҳу ба якборагӣ пас аз ҷазм қардани вуқӯи он бағоят дахшатнок ва тоқатғудоз мешавад.

Бибиноша баъд аз он ки соате фарёду ғиғон қард ва соате беҳуш афтод, чашми худро боз карда, бо як нигоҳи пурҳасрат ва аламнок ба рӯйи Одина нигарист.

Одина гуфт:

— Модарҷон, чорае нест ҷуз ин ки бояд дар ин ду-се рӯз ҳамроҳи Сангин сафар кунам, ба умед, ки ба зудӣ бозгардам ва дар айёми пири ва нотаваониат ба хизматат бошам. Ҳоло гирия ва нола ғоида надорад, ҳар қадар ки фарёду ғиғон мебардорӣ, дили моро, ки худаш об шудааст, хун мекунӣ, дар ин сурат метарсам, ки маро бемор қарда ба сафар гусел кунӣ. Он бех, ки сабру бардоштро пеша намоӣ, ҷоку пораҳои либоси маро дӯзӣ ва маро бо дили сафеду синаи пурумед ғотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам.

Ақнун, ки аз сафар ва ҷудой гузир нест, бубаҳо, як орзуи худамро маълум кунам: худ медонӣ, ки ман туро фаромӯш нахоҳам қард ва ту ҳам маро фаромӯш намекунӣ, лекин ин басанда нест. Орзуи ман ин аст, ки танҳо маро ёд накунӣ, балки бо ёди ман Гулбиёии ятимаро дилшоду хушвақт нигоҳдорӣ...

Одинаро ин супориш, ки ба модаркалони худ дар бораи Гулбӣ кард, дар зери обу араки шарму хаё андохт. Лекин чӣ бояд кард? Ба зудӣ аз ин ҷо сафар хоҳад намуд, ба ҳолате ки намедонад баъд аз ӯ аз сари дилдодаш чиҳо хоҳад гузашт? Ва касе ҳам надорад, ки ба ҷойи ӯ ғамхору парастори ин бечора (яъне Гулбӣ) бошад. Баъд аз ин касе, ки ӯро ҳимояту ниғахбонӣ мекунад, танҳо ҳамин кампири мафлук (Бибиоиша) асту бас. Агар ба ин ҳам дар бораи ӯ супориш накунад, гӯё ки ӯро фаромӯш кардааст, бинобар ин, шарму ҳаёро як тараф ниҳода, орзуи худро изҳор намуд.

Рӯзи сафар даррасид. То имрӯз ҷоку пораҳои пӯшокиҳои дарида ва кухнаи Одина дӯхта шуд, барои сафар кадре талқону нони қок ҳам тайёр гардид. Дар сари ваъда Сангин ҳам омад. Қурутоберо, ки Бибиоиша махсусан барои ҳамин рӯз бо рағғани зард пухта буд, бо ҳам хӯрданд, хӯрчину қола-ро ба маркаб бор карданд. Одинаро Бибиоиша дар бағал касид, аммо бечораро қуввати он набуд, ки суҳане гӯяд, танҳо аз дидаи хунбор ашқаш шашқатор мерехту бас.

Сангин дар кӯча ба тағи дарвоза соате мунтазир истод ва дид, ки аз Одина асар нест, ночор фарёд баровард, ки «зуд бош, агар дер монем, имшаб ба манзил намерасем ва аз қорвоне, ки имрӯз омодаву озими Фарғона аст, бозмемонем».

Оқибат Одина худро аз оғӯши Бибиоиша ба зӯр кашаида ва даст ба ҳаво бардошта илтимоси фотиҳа намуд. Бибиоиша ҳам дастҳои ларзони худро қушода дошта барои Одина роҳи сафед, бахту давлат, умру саодат, хайру баракат, сафари беҳатар... ва боз чизи бисёро талаб намуд. Одина ҳарчанд мунтазир шуд, ҳеч нест, ки ин дуои дуру дароз тамои шавад, охир дастҳои худро ба рӯи кашаида «хайр, хӯш, то дидан, саломат бошeton!» гӯён аз дар баромад. Лекин танҳо Одина аз дар набаромад, балки ҳамроҳи он гӯё ки ҷон аз тани фарсудан Бибиоиша низ баромад. Бибиоишаи бечора монанди касе, ки ногаҳонӣ вафот кунад, ба замин афтод ва Одина бо Сангин маркаби худро савор шуда, ба роҳ даромаданд.

Гулбӣ чӣ шуд? Ҳолатеро, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбӣ рӯй дод, ба ҳеҷ ваҷҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбӣ як ғунҷаи ношуқуфтае буд, ки умеди як олам шу-

қуфтаҳо дар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафарии ёри меҳрубонаш шуқуфт, танҳо бо боди ҳазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолати навшуқуфтагӣ пажмурд ва ба замини хорӣ рехт! Оре, Гулбӣ ғунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро, ҳам шуқуфт ва ҳам пажмурд.

Одинаву Сангин роҳ мерафтанд. Аммо Одина ба таъсири ҳолате, ки аз видои бозмондагонаш рӯй дода буд, қуввати суҳан гуфтаи надошт, ҳатто гуфта мешавад, ки хуш ҳам надошт. Бо таъсири ин аҳволи Одина Сангин ҳам ҳомӯш монда буд. Ба ҳамин тарз, ҳар ду монанди ду девонаи бо ҳам дӯстшуда ҳомӯшона роҳ мерафтанд. Баъд аз соате роҳ рафтани Сангин бо хондани нақше ин суҳбати ҳомӯшонаро барҳам зад. Ҳар садову нолае, ки аз гулуи Сангин мебаромад, гӯё аҳволи пурма-лоли Одинаро тарҷума мекард. Хусусан дар ин банд:

Ин чӣ дашти бекаси,

Ин ҷо намебинам касе.

Эй ҳаёли ёри ман,

Шояд ба фарёдам расӣ!

Гар ба фарёдам расӣ,

Ман зинда мемонам басе,

В-арна дар рӯи замин,

Гардам намеёбад касе. —

Сангин овози худро аз хаспарда бароварда ба қуллаи кӯҳ ме-расонид. Дигар Одинаро тобу тавон намонд ва садои гиря-луди худро баланд карда, дар ин нолаи ҷонхарош ба Сангин ҳамовоз шуд, баъд аз ин ҳар байт дар вақти акс бо гиря ва ҳангоми авҷ бо нола ба ӯ ҳамроҳӣ мекард. То вақте ки Сангин сурудро ба охир расонид, Одина ҳам ба нолаву гиряи паёпай дили худро кадре ҳоли намуда, ба худ қуввати сурудгӯиву нақшхонӣ пайдо карда буд ва бо сӯзу гудоze, ки дили Сангин, ҳатто дили санги кӯхро ҳам об мекард, ба хондани ин ғазал сар кард:

Фигон аз ғаму дарду доғи ҷудой,

Ки з-ӯ шуд ба сад меҳнатам ошной.

Ҷудой зи ҳар чиз мумкин бувад, лек

Киро ҳаст ёрои аз ҷон ҷудой.

Зи чонон чудо кас чӣ сон зинда монад?

Зи чонон ҷудоист аз ҷон ҷудой.

Ҷудой ба ҳар ҳол мукил, хусусан

Зи чонон ҷудой пас ошноӣ.

Ба васлу ба ҳаҷр аз ту осудагӣ нест,

Ту эй ишқ, бар ҷони ман як балой!

Ту, эй васл, нагзӣ, вале бесаботӣ!

Ту, эй ҳаҷр дардӣ, вале бедавоӣ!

Ба водии андуҳ саргашта гаштам,

Ту, эй роҳбари хуррамӣ, дар кучой?

Ҳамин аст фарёди ман то ба мурдан:

Фигон аз ҷудой, фигон аз ҷудой!

Мо аз тафсили ин сафар, ки саросар пурмалолу андуҳовар буд, сарфи назар менамоем, ҳамин қадар меғӯем: баъд аз чанд рӯзе, ки Одинаву Сангин дар кӯҳистон ва биёбон сурудгӯиву фироқномаҳои карданд, ба Андиҷон расиданд ва марқаҳои худро ба сарой баста, худ ба коргоҳи пахта, ки порсол дар он ҷо қор карда буданд, рафтанд. Қурбоналии пудратчиро дида, худро ба хидмат нависонданд. Фасли пахта ва мавсими қори зовуд ҳам расида буд. Қурбоналӣ аз онҳо ваъда гирифт, ки рӯзи якуми моҳи сентябр, ки расми қушоди зовуд мебошад, ҳозир шаванд, вагарна ба ҷояшон мардикори дигар гирифта мешавад.

Одинаву Сангин марқаҳои худро фурухта, рӯзе чанд ба диду боздиди ошноҳову ҳамватанонашон рӯз гузаронида, ба рӯзи ваъда ба сари хизмат ҳозир шуданд.

VI. ТАБОБАТ БО «УСУЛИ ЮНОНИЙ»

Маълум аст, ки Одина дар солҳои гузашта дар хизмати зовуд ҳеле азият кашида буд, дар ин ҷо ғайр аз ин ки моҳонаи басанда ва ҳӯроки сериро намедид, ҷойи хоби дурӯсте ҳам надошт. Бо ин ҳама меҳнату машаққат рӯйи қушода ва забони хуше аз қорфармоён надида буд. Бинобар ин сабабҳо Одина ба худ муқаррар карда буд, ки баъд аз ин

ба зовуд қор накунад ва барои худ қори дигаре пайдо намояд. Аммо аз он ҷойе, ки инқилоби Феврал воқеъ шуда, забони бадгӯии хӯҷаиноро баста ва гардани такаббурашонро қадре шикаста буд, Одина гумон мекард, ки баъд аз ин дар зовуд ҳар қор мувофиқи манфиати қоргарон шуда, хурсандӣ ва осоиш пайдо хоҳад шуд.

Одина дар ин гумони худ ҳақ дошт, зеро он ҳама намоишҳо, шодӣнаҳо, пойкӯбиҳо ва кафзаниҳо, ки дар рӯзҳои инқилоби Феврал аз оммаи мардум сар зада буд, ҳар касро ба ҳамин гумон меандоخت. Ва ҳол он ки ин гумони хушқу ҳолӣ буд. Зеро, агарчи пошох аз сари қор рафта буд, дигар арбоби истибдоду арқони ҳукумати сармоядорӣ мисли аввал побарҷо буданд. Ҳамчуноне ки дар замони подшоҳ ҳукумат бо ишорати сармоядорон, заминдорони қалон ва соҳибони зовуду қорхонаҳо ҳаракат мекард, ҳамчунин баъд аз инқилоби Феврал ҳам ҳокими ҳақиқӣ сармоя ва сарват буд. Вақте ки ҳокими мамлакат сармоядорон ва ҳар қор ба ихтиёри онҳо бошад, манфиати қоргарон, ки бар зидди онҳо аст, чаро ба вучуд ояд?.. Ва чаро сармоядорон ба ихтиёри худ ва бо дастӣ худ қисаи худро ҳолӣ қарда, шиками гуруснаи муздуронро пур кунанд?... Албатта, роҳбарони қоргароне, ки ба ҷамъиятҳои ҷоғохӣ аъзо буданд, ин гапхоро хуб медонистанд ва дар роҳи қордани сармоядорон ва гирифтани қор ба дастӣ худ кӯшиш мекарданд. Аммо монанди Одинаи мо қасоне, ки саводи сиёсӣ он тараф истад, ҳатто саводи муқаррарӣ ҳам надостанд, ба ин нозуқиҳо пай намебурданд.

Хулосаи қалом, Одина ба умедвории бисёре дубора ба зовуд даромад, лекин пас аз ду-се рӯз дид, ки гирудори хӯҷаин, қордории қорфармоён ва хорию зории қоргарон айнан монанди қорсалаву перорсола аст, танҳо номҳо, лақабҳо ва унвонҳо дигар шудаанд. Ҷунончи, барои қоргарон қумига барпо шудааст, вале раиси қумита, ба иборати дигар ҳокими мулқи қоргарон, боз ҳамон Қурбоналии пудратчӣ аст, хӯҷаин ҳамон хӯҷаини қорсалааст, танҳо тафовут дар ин ҷо аст, ки агар ба ӯ ариза додани шаванд, монанди пештара «ҷаноби хӯҷаин» гуфта наменависанд, балки ин шахсро ба унвони «ҳамватани мухтарам» («почтенный гражданин») гуфта ёд

Зи чонон ҷудо кас чӣ сон зинда монад?

Зи чонон ҷудоист аз ҷон ҷудой.

Ҷудой ба ҳар ҳол мушкил, хусусан

Зи чонон ҷудой пас ошноӣ.

Ба васлу ба ҳаҷр аз ту осудагӣ нест,

Ту эй шиқ, бар ҷони ман як балой!

Ту, эй васл, нагзӣ, вале бесаботӣ!

Ту, эй ҳаҷр дардӣ, вале бедавоӣ!

Ба водии андуҳ саргашта гаштам,

Ту, эй роҳбари хуррамӣ, дар кучой?

Ҳамин аст фарёди ман то ба мурдан:

Ҷигон аз ҷудой, ҷигон аз ҷудой!

Мо аз тафсили ин сафар, ки саросар пурмалолу андуҳовар буд, сарфи назар менамоем, ҳамин қадар меғӯем: баъд аз чанд рӯзе, ки Одинаву Сангин дар кӯҳистон ва биёбон сурудгӯиву фиқономаҳои карданд, ба Андиҷон расиданд ва марқабҳои худро ба сарой баста, худ ба коргоҳи пахта, ки порсол дар он ҷо кор карда буданд, рафтанд. Қурбоналии пудратчиро дида, худро ба хидмат нависонданд. Фасли пахта ва мавсимии кори зовуд ҳам расида буд. Қурбоналӣ аз онҳо ваъда гирифт, ки рӯзи якуми моҳи сентябр, ки расми кушоди зовуд мебошад, хозир шаванд, вагарна ба ҷояшон мардикори дигар гирифта мешавад.

Одинаву Сангин марқабҳои худро фурухта, рӯзе чанд ба диду боздиди ошноҳову ҳамватанонашон рӯз гузаронида, ба рӯзи ваъда ба сари хизмат хозир шуданд.

VI. ТАБОБАТ БО «УСУЛИ ЮНОНИЙ»

Маълум аст, ки Одина дар солҳои гузашта дар хизмати зовуд хеле азият кашида буд, дар ин ҷо ғайр аз ин ки моҳонаи басанда ва хӯроки сериро намедид, ҷойи хоби дурӯсте ҳам надошт. Бо ин ҳама меҳнату машаққат рӯйи кушода ва забони хуше аз корфармоён надида буд. Бинобар ин сабабҳо Одина ба худ муқаррар карда буд, ки баъд аз ин

ба зовуд кор накунад ва барои худ кори дигаре пайдо намояд. Аммо аз он ҷойе, ки инқилоби Феврал воқеъ шуда, забони бадгӯии хўчаиноро баста ва гардани такабурашонро қадре шикаста буд, Одина гумон мекард, ки баъд аз ин дар зовуд ҳар кор мувофиқи манфиати коргарон шуда, хурсандӣ ва озоиш пайдо хоҳад шуд.

Одина дар ин гумони худ ҳақ дошт, зеро он ҳама намоишҳо, шодӣнаҳо, пойкӯбиҳо ва кафзаниҳо, ки дар рӯзҳои инқилоби Феврал аз оммаи мардум сар зада буд, ҳар касро ба ҳамин гумон меандохт. Ва ҳол он ки ин гумони хушку ҳолӣ буд. Зеро, агарчи пошох аз сари кор рафта буд, дигар арбоби истибдоду аркони ҳукумати сармоядорӣ мисли аввал побарҷо буданд. Ҳамчуноне ки дар замони подшоҳ ҳукумат бо ишорати сармоядорон, заминдорони қалон ва соҳибони зовуду корхонаҳо ҳаракат мекард, ҳамчунин баъд аз инқилоби Феврал ҳам ҳокими ҳақиқӣ сармоя ва сарват буд. Вақте ки ҳокими мамлакат сармоядорон ва ҳар кор ба ихтиёри онҳо бошад, манфиати коргарон, ки бар зидди онҳо аст, ҷаро ба вучуд ояд?.. Ва ҷаро сармоядорон ба ихтиёри худ ва бо дастӣ худ қисаи худро ҳолӣ қарда, шиками гуруснаи муздуронро пур кунанд?!.. Албатта, роҳбарони коргароне, ки ба ҷамъиятҳои ҷоғохӣ аъзо буданд, ин гапҳоро хуб медонистанд ва дар роҳи рондани сармоядорон ва гирифтани кор ба дастӣ худ қўиш мекарданд. Аммо монанди Одинаи мо касоне, ки саводи сиёсӣ он тараф истад, ҳатто саводи муқаррарӣ ҳам надостанд, ба ин нозуқиҳо пай намебуданд.

Хулосаи қалом, Одина ба умедвории бисёре дубора ба зовуд даромад, лекин пас аз ду-се рӯз дид, ки гирудори хўчаин, қордории корфармоён ва хорию зории коргарон айнан монанди порсолаву перорсола аст, танҳо номҳо, лақабҳо ва унвонҳо дигар шудаанд. Чунончи, барои коргарон қумита барпо шудааст, вале раиси қумита, ба иборати дигар ҳокими мутлақӣ коргарон, боз ҳамон Қурбоналии пудратчӣ аст, хўчаин ҳамон хўчаини порсолааст, танҳо тафовут дар ин ҷо аст, ки агар ба ӯ ариза доданӣ шаванд, монанди пештара «ҷаноби хўчаин» гуфта наменависанд, балки ин шахсро ба унвони «ҳамватани мухтарам» («почтенный гражданин») гуфта ёд

мекунанд¹ ва дигар корҳо ҳам ба ҳамин қиёс мисли собик аст.

Вакте ки Одина аз хонааш баромад, аз ягона матлубаш, ки Гулбӣ аст, чудо шуда баромада буд. Танҳо ба Фарғона рафта дар зовуд ба осудагӣ ва бо манфиати хуб кор кардан, чизҳои дарқории тўйро тайёр намудан, пас аз он ба ватани худ бозгашта ва ба маҳбубаи дилором расидан чун офтоби бегоҳии лаби бом ё монанди шамъи боқимондаи саҳаргоҳӣ ба торикҳои навмедияш нирӯшонии умедворӣ медод. Вакте ки аҳволи зовудро ба тарзе ки дар боло навишта шуд, дида аз ин умедаш ҳам маънос шуд, ба аъзойш сустӣ ва ба дилаш мурдагӣ рӯй дода, ба беморӣ афтод.

Рузи дувуми бемориаш Курбоналии пудратчӣ аз номи кумитаи коргарони мусулмони зовуд² ўро аз хизмат озод карда аз зовуд баровард. Табиӣ, бо дидани ин муомилаи нобаҳангоми золимона, ки харгиз чашми ин надошт, бемориаш сахттар шуд. Пас аз баромадан аз зовуд бо роҳбари Сангин ба хучрай яке аз тоҷикон, ки ба сароёе саройбонӣ мекард, рафта чанд рӯзе хобид, аммо рӯз ба рӯз ҳолаш табохтару касалиаш вазнинтар мешуд.

Саройбон дилсӯзӣ карда як дуохонро, ки худ ба вай ихлос дошт, ёфта оварда Одинаро чанд навбат ба ў хононд. Албатта нафъе дида нашуд. Пас аз он яке аз табибони маҳаллиро оварда, Одинаро ба вай нишон додани шуд.

Табиб: «Бисмилло, бисмилло» гўён ба хучрай саройбон даромада, дар пешгоҳ нишаста, як дуои дуру дарозе хонда, даст ба рӯй кашид ва пас аз он ба саройбон нигоҳ карда:

— Канӣ, ука, чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

¹ Дар ҷумлаи «ин шаҳро ба унвони «гражданини муҳтарам» («почтенный гражданин») гуфта ёд мекунанд» мантик коствааст. Чӣ хеле ки аз дастхат мебарояд, нависанда бадтар ба ҷумла таркиби «ба унвони»-ро ҳамроҳ карда, мувофиқан аз ҷумла хат задани калимаи «гуфта»-ро фаромӯш кардааст.

² Баъз аз инкилоби Феврал, ҳатто дар аввалҳои инкилоби Октябр ҳам дар Туркистон ин одат буд, ки ҳар ҷо кумитаи коргарон ё иттифоқи касба барпо шавад, мусулмонон дигар ва авропоиён дигар кумита ташкил мекарданд. Ба ин ҷиҳат дар миёни ҷиддияти миллий меафтод ва инчунин ду тоифа аз ёрмандии яқдигар маҳрум мемонданд. Аммо дар солҳои соғӣ ин одат барҳам хӯрд ва ташкилотҳои ҷамъиятии байналмилалӣ шуданд.

Саройбон Одинаи дар он ҷо хобидаро ба табии нишон дода:

— Ин бародарамон, — гуфт, — чанд рӯз аст, ки бемор шудааст, як дуохон оварда хонондам, фоидааш маълум нашуд. Акнун умеди мо аввал ба Худо, дувум ба шумо монд, шояд ба шарофати қадами шумо саломат ёбад. Худаш як ҷавони мушофири бекас аст; ҳар хизмат бошад, ман мекунам; ҷони ҷанон дорад, саломат ёбад, ба ман савобаш мерасад.

— Дуохонӣ ҳам, — гуфт табии, — аз дасти худамон меояд, шумо пулро беҳуда бегона кардед; дуохонҳои ин замона ҳама бесаводу нодонанд; дуохонӣ ба тахта кандашударо монанди муҳри читгарӣ¹ ба коғазпораҳо пахш карда медиханд; ба бондон ин пир надоранд, устоз надоранд ва лочарам дуоҳояшон нафъ намекунанд.

Мо бошем, шукр, алҳамдулиллоҳ,² хат дорем, савод дорем; аз падари марҳумамон эшони Ҳақими Калон фотиҳа ҳам гирифтем. Раҳматӣ дар бозгашти сафари ҳаҷ ба Кашмир³ ном шаҳр расида, аз дуохонони он ҷо, ки ҳама валиоллоҳ⁴ буданд, дуоҳоро омўхта, ба нисобаш расонда,⁵ фотиҳа гирифтаанд. Аз он ҷо як китоби дуо ҳам оварда буданд, ки дар вақти аз дунё нафас пӯшиданашон ба ман доданд...

Саройбон аз шунидани ин муноқибаи дуру дароз ба ҷон омада, сухани табиро бурида гуфт:

— Хуб, тақсир! Акнун марҳамат карда беморро бинед.

Табиб дасти худро ба тарафи саройбон дароз карда:

— Канӣ, дастонатонро деҳед, «назм»⁶ -атонро бинам, — гуфт.

— Не, тақсир, ман бемор нестам, ана ин укаам бемор аст, — гуфта дубора Одинаро ба табии нишон дод.

¹ Муҳри читгарӣ — қолабҳои махсуси гулпартоӣ, ки пештар ба воситаи он матоъро пардоз медоданд.

² Алҳамдулиллоҳ — ҳамду сано ба Худо, шукр Худоро.

³ Кашмир — вилояте дар Осиёи Марказӣ дар байни кўҳҳои Ҳимолой ва Тибет, ки ба сифати шғат ба ҳайати Ҳиндустон дохил мешавад.

⁴ Валиоллоҳ — маънои валии Оллоҳ, аз наздикон ва содиқони Худоро дорад.

⁵ Нисоб — ҳадди охир, дараҷаи олии ҷизе, ба нисобаш расондан — ба дараҷаи олӣ бурда ба анҷом расондани ин ё он кор.

⁶ Назм гуфтан меҳост (шарҳи нависанда).

Табиб «хуб, хуб» гӯён банди дасти Одинаро ба дасти худ гирифта, кабза карда, монанди шайхоне, ки ба муруқаба¹ ме-
рафта бошанд, чашми худро пӯшида, сари худро ҳам карда,
пас аз фурсате чашми худро кушода, дасти Одинаро сар дода,
ду дасти худро ба рӯ кашида, бо як қазму боварӣ, ки гӯё
ҳамаи дардҳои дарунӣ ва берунии беморро фаҳмида гирифта
бошад, гуфт:

— Ҳеч боке нест. Ба ин бача ҳеч бемории хавфноке рӯ
надодааст, танҳо меъдааш гирифт карда ба бандҳои устухо-
наш андаке бод пайдо шудааст. Аз рӯйи нишондоди илми
Лукмони Ҳаким як миқдор доруи дарунронӣ хӯронем, бех
мешавад.

Саройбон ба табиб ду танга «ҳаққи қадам» гӯён ва ду танга
пул барои дору дода, зудтар тайёр карда овардани даворо аз
вай хоҳиш кард.

Табиб боз як бори дигар дар ҳаққи бемору саройбон дуо
карда баромада рафт ва пас аз соате як коса барин доруи оба-
кии ширгарми бадмазаро оварда «бисмилло, бисмилло» гӯён
ба Одина хӯронид ва худ ҳам барои ёрӣ додан ба амали доруи
худ тасбеҳашро ба даст гирифта пичир-пичир карда, тасбеҳ
гардонида дар он чо нишаст.

Тахминан пас аз як соат ба бемор печиши шикам рӯй дода
тақозо шуд, бемор бо ёрмандии саройбон ба хало рафта ома-
дан гирифт. Ҳар боре, ки Одина ба хало рафта меомад, табиб:

— Даҳяки иллатҳо рафт, нухяки иллатҳо рафт, ҳаштяки ил-
латҳо рафт...— гӯён хурсандӣ мекард ва ба хурсанд кардани
саройбону бемор ҳам кӯшиш менамуд. Агарчи саройбон су-
ханҳои табибро бовар карда хурсандӣ мекарда бошад ҳам,
Одинаро мачоли худро хурсанд нишон додан намонда буд.
Рафта-рафта печиши шикам шиддат кард ва бемор дар хало
истода фарёдҳои дилҳарош мекашид, табиб аз пичир-пичир
дуо хондани худ фоидае надида, дуохониро баланд карда ва

¹ **Муруқаба** — сарҳам нишаста ба дунёи ҳаёлотӣ рӯхию лилӣ фуру рафтани;
вазъиятест, ки рӯҳониён сари худро ба тарафи дилшон ҳам карда, гӯё
ба дили худ нигоҳ карда хомушона ибодат мекунанд.

дар ҳар сари банди дуо «ё шофӣ, ё кофӣ»¹ гӯён даст ба рӯ ме-
молид.

Оқибат бемор дар хало бодҳои баланд шикастан гирифт,
табиб ҳам ин ҳолро аз таъсири дуои худ дониста:

— Ё мурсиларриёх! (эй фиристонандаи бодҳо!) — гӯён ба
дуохонии худ шиддат меод ва «кушоиш» шуд гуфта хур-
сандӣ мекард.

Магар ба даруни Одина ғайр аз рӯдаҳои озурда дигар чизе
намонда буд, ки амали дору ва печиши шикам бозистод ва
табиб ҳам:

— Ҳамаи иллатҳо бартараф шуд, боз фардо омада хабар
мегирам, — гӯён баромада рафт. Аммо дар Одина мачоли
чунбидан намонда буд ва иштиҳо ҳам надошт. Аз шӯрбон
гӯшти гардани гӯсфанд, ки саройбон бо фармуди табиб пухта
буд, қадре хӯрда бошад ҳам, фаври қай кард ва аз бемадорӣ
монанди мурдае афтода хобид; ғайр аз сулфае, ки гоҳ-гоҳ ме-
кард, дигар асари ҳаёт нишон наметод.

Баъд аз ин ҳаққи қадами табиб ба як танга ва пули доруаш
ҳам ба як танга фурумада бошад ҳам, то як ҳафта ҳар рӯз як
бор омада хабар мегирифт ва дар омадан ба бемор монанди
маъҷуни турбут,² ҷавориши зира, гулканд, шарбати бунафша,
шарбати нилуфар,³ ягон маъҷун ё шарбате оварда ба бемор
хӯронида меарфт.

Оқибат табиб монанди доруҳои худ ҳам ба дили бемор ва
ҳам ба дили саройбон зад. Бемор бошад, рӯз то рӯз сушттару
бемадортар мешуд, ниҳоят ин хароҷоти беҳосил ба ҷони са-
ройбон расонда ба табиб гуфт:

— Дору, даво як сабаб аст, агар умраш боқӣ бошад, бо

¹ **Ё шофӣ, ё кофӣ** — шифодилҳанда ва кифояткунанда. Тавсифҳои Худо.

² **Маъҷун** — омехтаи чанд модда. Ҳамираи хӯрдани, ки аз чанд даво ба
асал ё шакар пухта шудааст (чун гулканд, ҷаворишҳо...) Маъҷуни тур-
бут — мумкин, нависанда давои аз турб тайёр шударо дар назар дошта
бошад.

³ Дар ҷумлаи «Дар омадан ба бемор монанди маъҷуни турбут... ягон
маъҷун ё шарбате оварда ба бемор хӯронида меарфт» аз набудани кали-
маи ҳар (дар ҳар одам) ва тақрори бемавқеи таркиби ба бемор услуби
баён ҳалал ёфтааст. Ба сабаби набудани маъҳаз тағйири ҷумла салоҳ до-
ниста нашуд.

хамин қадарҳо сихат меёбад, бисёр хизмат карда музди кам гирифтед, саломат бошед, баъд аз ин наоед ҳам мешавад.

— Хуб-хуб, — гуфт табиб, — боз ба дили шумо аз вачҳи доруҳои ман ягон шак наафтада бошад, агар шаккоқӣ кунед, ба ҷойи нафъ зарар мерасад. Доруҳои дарунрониро, ки ман додам, «санои макка»¹ мегӯянд, ки вайро падари марҳумамон эшони Ҳақими Калон дар сафари ҳаҷ аз Макка тулло² ба дастӣ худ ҷида овардаанд, маъҷун ва шарбатҳои мо аз гиёҳхоеанд, ки падари марҳум дар бозғаши сафари ҳаҷ ба Ҳиндустон ном шаҳр расида, аз Сарандеб³ ном мазоре, ки қабри ҳазрати Одам⁴ дар он ҷост, гирифта овардаанд. Сулаймоншайхӣ афгон ҳам ҳамеша маъҷуну шарбатҳои маро қор мефармоянд. Сулаймоншайх⁵ одами хурдтарак нестанд. Ин шахс сайри сулук⁶ карда ба мартабаи кашфи⁷ кубур расидаанд. Тартиби таболати мо ҳам бо усули ҷунонӣ аст, ки пешвоёни мо Луқмони ҳақим ва шоғирдони он шахс Афлотунӣ ҳақим ва Сукротӣ ҳақиманд,⁸ инҳо ҳама мусулмонони пок буда, илми ҳикматро

¹ Санон макка (сано) — аз ҷинси гиёҳ, бутта ва дарахтони хурд, ки мисли рустаниҳои шифобахш ҳамчун воситаи ислоҳовар, таболати ҷигар ва бугумлард ба қор мебаранд.

² Макка — шаҳри муқаддаси мусулмонон дар худуди Арабистони Саудӣ. Табиби нодон ҳам барои афзудани қимати доруи худ онро аз Макка тулло оварда мегӯяд.

³ Сарандеб — Шри Ланка (Тселон).

⁴ Ҳазрати Одам — мувофиқи асотири динӣ номи аввалин инсон, ки Худо онро аз гил офаридааст ва ба васасаи шайтон аз гандуми мамнуъ хурда бо занаш Ҳаво аз ҷаннат ронда шудааст.

⁵ Сулаймон — шахси афгон буд, ки дар Андиҷон ҳам савдогарӣ, ҳам дуохонӣ ва ҳам табибӣ мекард (шаҳри нависанда).

⁶ Солиқ (сайри сулук) — пайрави тариқати суфӣ, ки ҷониби ҳақ қадам мезнада ва дар ин роҳ аз мушқилиҳо нагарида, бо нури ҳидоят мунтазам ба пеш меравад; зиндагии дарвешона ва парҳезгоронаи суфӣ.

⁷ Кашф (кашфи қулуб) — истилоҳи назарияи маърифати тасаввуф, ки мувофиқи он аҳли тасаввуф зимни риёзат ва муроқбаи қалбӣ қўшиш мекунанд, ки ба дарки ҳақиқат бирасанд.

⁸ Пешвоёни мо Луқмони ҳақим ва шоғирдони он шахс Афлотунӣ ҳақим ва Сукротӣ ҳақиманд — Луқмони ҳақим шахси афсонавист, ки дар алабиёти даҳонӣ ва ҳатти тоҷик чун шахси фозил ва табиби ҳозиқ шуҳрат дорад. Сукрот (469 — 399 то э.м.) ва Афлотун (428 — 348 то э. м.) файласуфони Юнони Қадим. Дар қатори Луқмон Афлотун ва Сукротро низ ҳақим доништан ва ин мутафаккирони ҷунонӣро мусулмон ном бурдан симони маңфур ва риёкории табиби нодонро дучанд зоҳир месозад.

аз ғайб омӯхта буданд. Мо мисли духтурони кофир ҷавҳариёт¹ дода одамро намекушем...

Саройбон дид, ки ин суҳбат ҳеҷ тамои намешавад:

— Хуб, тақсир! Акнун равед ҳам мешавад, бемор камтар истироҳат кунед; ман ҳам имрӯз бор мебардам, — гӯён дасти худро пеш гирифта аз табиб узр хост.

Табиб дар ҳолате ки чашмашро аз дасту кисаи саройбон намеканд, «хуб-хуб» гӯён аз дар баромад ва боз баргашта сари худро аз дар дароварда:

Ука! Як гап аз ёдам баромадааст: мабодо боз ба ин укаам ё ки ба худатон ягон беморӣ рӯй диҳад, маро фаромӯш накунед-дия, — гуфт.

— Саройбон бе он ки ба тарафи табиб нигоҳ кунед, рӯйи худро турш ва пешонашро чин карда:

Худо нигоҳ дорад, — гуфт.

— Табиб ҳам бо дили кашол ба паси худ нигоҳ карда — нигоҳ карда аз сарой баромада рафт.

VII. ЁРМАНДИИ НОҒАҲОНӢ

Одина пас аз як ҳафтаи аз дасти табиб ҳалос шуданаш қадаре иштиҳо пайдо карда бехтар шуда бошад ҳам, бадҳазмӣ ва нотаъониаш ҳамчунон боқӣ буд, хусусан сулфа шиддат карда, ҳамчуноне ки Одинаро азият меод, инчунин монанди Сангин баъзе рафиқонашро ҳам дар тасу бим андохта буд.

Як рӯзи бекорӣ тоҷиконе, ки дар Андиҷон баъзе ба зовуд қор мекарданд ва баъзе ҳаммоли, қаровули, саройбонӣ ё хизматҳои касеро менамуданд, бо далолати Сангин ба сари болини Одина ҷамъ шуданд ва миёнаи худ машварат карда табили хаворо ба ӯ созгор дарёфтанд ва аз мобайни худашон ҷанд сӯм иона ҷамъ намуда ӯро ба Тошканд равон кардани шуданд.

Фардои он рӯз як-ду нафари онҳо ба Сангин ҳамроҳ шуда

¹ Ҷавҳариёт — давое, ки бо амали кимйёӣ аз ҷизҳои дорушаванда (масалан, ҷавҳари лимӯ, афлесун) месозанд.

Одинаро ба вокзали роҳи оҳан бароварданд, то Тошканд би-
лети поезд харида дода ўро дар вағони Андичон – Тошканд,
ки дар истоғи Хавос табдил наёфта рост ба Тошканд ме-
рафт, шинонданд ва бақияи пули чамъшударо, ки аз билет зиёдатӣ
карда буд, ба Одина супурда, бо ў видоё ва «хушбошӣ» карда
узот намуданд.

Одина баъд аз як шабонрӯз ба истоғ (стансия)–и Тошканд
расида аз поезд фурумад, аммо намедонист кучо равад ва чӣ
кор кунад? Аз думболи равандагон афтода, аз зал гузашта ба
тарафи стансияи трамвай баромад. Баъзе равандагон бо трам-
вай, баъзеашон бо фойтун ва баъзеи дигарашон пиёда ба як сӯ
– ба сӯйи шаҳр нигоҳ карда рафтани гирифтанд. Одина хар-
чанд бо умедворӣ ба равандагон нигоҳ кунад ҳам, ҳеч кадоми
онҳо ба вай нигоҳ намекарданд, ҳатто як ғариби бекасуқӯй
дар ин ҷо ҳайрон шуда мондааст гуфта, ба хотирашон ҳам
намегузарониданд. Ниҳоят дар атрофи вокзал ба ғайр аз ҳам-
молоне, ки боркашӣ мекарданд, дигар касе намонд. Онҳо ҳам
ба кашондани бори равандагони наве, ки аз шаҳр ба вокзал
меомаданд, машғул ва барои ёфтани пули ноне саргардон бу-
да, аз Одина ном як ғариби мусофир тамоман беҳабар буданд.
Одина пас аз он ки аз ҳеч кас рӯйи ёриву роҳбарӣ наид,
оҳиста аз болои роҳи трамвай гузашта ба майдончае, ки дар
миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада дар он ҷо
дар таги дарахте дароз кашида ёзида хобид. Аз бемадорӣ аз
хуш рафт ё ки аз мондагӣ хобаш даррабуд, ҳар чӣ бошад,
баъд аз соатҳо чашм кушода ба атроф нигарист, ки шом
наздик расидааст, ханӯз ҳам трамвай ҷаранг-ҷаранг садо ба-
роварда дар атрофи майдонча дар гардиш аст, ханӯз ҳам мар-
дум ба тарафи Одина нигоҳ накарда ба ин сӯ – он сӯ дар
рафтуомаданд. Ин шом аввалин шоме буд, ки Одинаи беҳо-
нумон кучо рафтанаширо намедонист ва қуввати аз ҷо
бархостан ҳам надошт. Ин шом барои Одинаи ғариб
ҳақиқатан шомии ғарибон буд.

– Магар тоҷик ҳастӣ?

Чашми Одина, ки бо наведӣ аз ҳама чизи дунё пӯшида
шуда буд, бо шунидани ин пурсиш дар забони модарии худ
якбора кушода шуда дид, ки ба болои сараш як ҷавон рост
истодааст:

– Оре, як тоҷики камбахт! – гуфта ҷавоб дод.

– Ин ҷо чӣ кор мекуни?

– Намедонам.

– Бошишгоҳат кучост?

– Ин ҷост.

– Ин ҷо ба касе бошишгоҳ шуда наметавонад ва дар ин ҷо
шаб хобидан ҳам мумкин нест, қаравулон нахоҳанд гузошт.
Ба ягон ҷойи дигар рафтани даркор аст.

– Ҷойеро намедонам ва касеро намешиносам.

– Магар дар ин шаҳр нобаладӣ? Биё бо ман!

– Қуввати бархостан надорам.

Касе, ки бо ин ғариби бекасуқӯй, яъне бо Одина ин
гуфтугӯро мекард, аз зери бағали ў гирифта ба роҳ даровард
ва ба трамвае, ки дар он ҷо ҳозир буд, савор карда ҳамроҳи
худ бурд.

Ин шахсе, ки ноҳост ва аз ғайри чашмдошти Одина ба сари
болини ғарибии ў расида, дар ҳангоми музтарибӣ ва наведи-
аш ба ў ин ҳама дилчӯй ва ёрмандиро кард. Шохмирзо ном як
тоҷик буд, ки чанд сол боз дар шаҳри нави Тошканд ба само-
ворхонае кор мекард ва имрӯз барои узот (гусел) кардани
хӯҷаини худ, ки ин вақтҳо аз даромади самоворхона ҳалтачи-
гиро фойданоктар дида, дар миёнаи Самарканд, Тошканд ва
Оқтеппа рафтуой дошт, ба вокзал баромада буд. Шохмирзо
хӯҷаини худро ба поезд савор карда бармегашт, ки иттифоқан
чашмаш ба рӯйи Одина афтод ва аз шаклу шамоилаш пай
бурд, ки тоҷик аст. Бо хоҳиши муҳаббати ҳамватанӣ ва ҳам-
пешагӣ, ки ҳар ду муздур буданд, аз аҳволи ў ҷӯён шуд ва дар
натиҷаи саволу ҷавобе, ки ба боло навишта шуд, ўро ҳамроҳи
худ бурда дар самоворхонаи худаш ҷой дод.

Шохмирзо имшаб Одинаро бемордорӣ кард, хусусан барои
ў як коса мастоба пухта, ҷойи хобашро ба болои чорпоёе ҳозир

карда, кўрпаву болини тозае андохт. Одина харчанд ба сабаби кўфти рох монда шуда аҳолаш аз пештара бадтар шуда бошад ҳам, баъд аз хўрдани мастоба, ки барои мусофирони мондашуда таоми бисёр муносибе аст, кадре аҳоли худро бехтар дид. Дар вақти навмедӣ дидани ин ҳама навозиши ройгон аз шахси ношиносе, ки Одина дар тамоми умраш аз касе инчунин муомиларо надида буд, ба дили ӯ хурсандии аз одат берун бахшид. Албатта, ин ҳам ба сихатиаш фоида дод. Одина хобҳои имшабаашро ҳам пеш аз ин ба хоби шабаш надида буд, бинобар ин, имшаб бо камоли осудагӣ хобида пагоҳӣ хеле боқувват шуда бархост, ҳатто бе ёрмандии касе ва бе таъя намудан ба асое берун баромада шустушӯ кард.

Шохмирзо, ки ба сари самовор нишаста лабу даҳони чойникхоро бо дастмоле пок мекард, Одинаро ба наздики худ чой дода ғурсупос кард. Ба лаълие чою нон гузошта ба пеши вай ниҳод ва дар аснои чойчӯшонӣ аз кучо ва бо чӣ ният ба Тошканд омаданаширо чӯён шуд. Одина харчанд тамоми саргузашти худро изҳор накард, лекин воқеаи бемориаш ва аз зовуд ронда шуданаширо то хикояти дуохону табиб ягон – ягон гуфта ва дар охир бо маслиҳати ҳамватанон барои табдили ҳаво, ба умеди шифо ба Тошканд омаданаширо изҳор намуд.

Шохмирзо гуфт:

– Хуш омадӣ! Тошканд шаҳри калон аст, баъд аз сихат ёфтанат дар ин ҷо қор ҳам ёфт мешавад, барои дур шуданат аз зовуд ғам нахӯр! Дар ин ҷо шифо ёфтан ҳам осон аст, зеро ин ҷо духтурони донишманд бисёранд. Ба яке аз онҳо, ки бо ман шиносӣ дорад, имрӯз туро бурда нишон хоҳам дод, умед аст, духурҳои ӯ ба ту нафъ кунад. То саломат ёфтанат ин ҷо хонаи туст, осуда бош ва ҳеч мулоҳизаву андешаро ба худ роҳ надеҳ!

Одина дар тамоми умри худ пеши духтур нарафта буд ва нияти рафтан ҳам надошт ва дар ин эътиқод буд, ки беморӣ роне, ки доруи духтурро меҳӯранд, бештарашон мемуранд. Ин эътиқод ба Одина дар зовуд пайдо шуда буд: қоргарон дар он ҷо ба бемориҳои монанди арақӣ (тиф) ва варами шуш (воспаление лёгких) гирифтор мешуданд. Вақте ки аз сихат ёфтани гирифторони ин касалиҳо умед канда шуд, рафико-

нашон хар чӣ бодо бод гӯён ба духтур нишон медоданд. Табиб, ин гуна табобати бемаҳал нафъе намебахшид. Зотан дар шароити зиндагӣ, ки он вақт дар қорхонаҳо буд, баъд аз гирифтор шудани як қоргар ба касалии офият ёфтаниш бисёр душворӣ мекард. Бинобар ин, бисёртаринашон мемурданд ва монанди Одина ҷавонони камтаҷриба ин ҳолро аз духтур мемурданд. Ба ин сабаб ба духтур бо чашми бад назар мекарданд ва ҳол он ки дар ин қор ба духтур ҳеч айбе нест ва ҳар айбе, ки бошад, дар гузаронидаани вақти табобат ва ба нобобии чойи истиқомат буд.

Одина ба хоҳиши ин бадгумонии худ дар ҷавоби суҳанҳои Шохмирзо гуфт:

– Бисёр хуб, лекин ман аз духтур метарсам. Агар бародарӣ карда маро табобат мекунонида бошӣ, ба ягон табиби мусулмон нишон деҳ! Меғунд, Тошканд шаҳри калон аст, бояд дар ин ҷо табибони чойдорӣ донишманд ҳам бошанд.

– Ту саҳв мекунӣ! – гуфт Шохмирзо, – ман ҳам пештар монанди ту ба ҳаққи духтурон бадгумон будам. Аз бозе, ки дар ин самоворхона ба хизмат даромадам, чӣ қадар донишманд ва барои фарзанди одам чӣ қадар судманд будани онҳоро фаҳмидам. Хар сол аз Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва Тошканд шаҳрҳои вилоятҳои Туркистон ҳазорҳо беморон ба Тошканд танҳо аз барои ба духтур нишон додан меоянд. Ба бисёртарини бемора ба самоворхонаи мо манзил мекунанд. Ба пеши духтур ман роне, ки ба мо меҳмон мешаванд, ба пеши духтурон раҳбарӣ мекунам. Ман ба чашми худ дидам, ки бештарашон ба сабаби доруи духтур тандуруст шуданд. Ба қавли худшон, бисёртарини онҳо чанд вақт пеши табибони қорхонаи чойдорӣ ва дуохонро рафта пули бисёро ба ройгон сарф карданд, оқибат шифо наёфта ночор шуда ба пеши духтур омаданд. Оре, ба баъзеи инҳо доруи духтур нафъ намебахшид, лекин ин на аз таъсир накардани дору ё аз зарар қардани он буд, балки сабаби аслиаш гузаштани вақт аз сари барвақт наомадани онҳо ба духтур буд. Бинобар ин, чунин ҳаёлхоро аз сари худ дур қун ва ҳозир бош, ки имрӯз ба пеши духтур ҳамроҳ меравем.

Одина ба ин далелу исботҳои Шохмирзо ҳеҷ вачх наёфта, ночор шуда аз рӯйи дилу нӯти забон розигӣ дод, лекин дилаш ханӯз дар ҳаяҷон буд, ханӯз метарсид, ки ба сабаби хӯрдани доруи духтур мемурад ва аз висоли Гулбиёӣ абадӣ маҳрум менамояд. Боз ба худ меандешид, ки Шохмирзоро то имрӯз намешинохтам, то ки гӯям ба ман душманӣ дорад, аз ин ҳама некиҳои ройгон, ки дар ҳаққи ман карда истодааст, маълум мешавад, ки одами хубе аст, одами хуб ҳеҷ гоҳ касеро ба роҳи ҳатарнок далолат нахоҳад кард. Бинобар ин, аҷаб нест, ки ин баддумониҳои ман бечо бошад ва умед аст, ки ба сабаби роҳбариву далолати ин дӯсти беғараз аз касалӣ ҳалос шавам...

Одина бо ин мулоҳизаҳо тасаллӣ ёфта, бо дили қавӣ ва ҷазми дуруст дубора гуфт:

— Хуб, ба духтур меравем, кадом вақт ки ту хоҳиш кунӣ, ман ҳозирам.

VIII. ДУХТУР

Дар роҳрави қабулхонаи духтур дар қатори беморон Одина ҳам ҳамроҳи Шохмирзо нишаста буд. Духтур дар вақти гусел кардани беморе аз дари қабулхона сари худро берун карда беморонро аз назар гузаронид; чун дар қатори беморон Шохмирзоро дид, ўро аз навбат берун ба даромадан ишорат намуд. Шохмирзо Одинаро ҳамроҳи худ гирифта, дар зерӣ «ин ҷӣ бетартибӣ, чаро духтур дилхоҳони худашро бе навбат медарорад» гуфта гур-гур кардани беморони дар навбатнишаста ба қабулхона даромад.

Духтур дар дунболи Шохмирзо Одинаи ҷомакухнаро дида қадре рангаш дигаргун шуда:

— Беморат ҳамин аст? — гуфта пурсид.

Шохмирзо дигаргун шудани аҳволи духтурро аз назар гузаронида буд, бинобар ин, духтурро хотирҷамъ кардани шуда дар ҷавоб:

— Ҳо, ҳамин аст. Ин як ғариби камбағалу бекас аст, ба касиву камбағалии ин раҳмам омада бо хароҷоти худ табобат кунондани шуда овардам, — гуфт.

Духтур аз ин ҷавоби Шохмирзо андаке хичолатманд шуда бошад ҳам, худро ба нофаҳмӣ зада ба дидани бемор сар кард, барои бартараф кардани шубҳаи Шохмирзо хеле ҳам диққат карда, тамоми аъзои бадани Одинаро дида, ба сари чорпояи худ барои дору навиштан нишаста:

— Номи бемор чист? — гуфта аз Шохмирзо пурсид.

Шохмирзо то ҳол номи меҳмони худро намедонист, бинобар ин, вай ҳам аз худ Одина:

— Дарвоқеъ, номат чист? — гуфта пурсид.

— Одина! — гуфт ў.

Акнун духтур худ аз худ хичолат мекашид ва ба дили худ мегуфт, ки: «Як камбағали бесавод як камбағали дигари дар роҳмондари, ки ханӯз номашро ҳам намедонад, барои ғам-хорӣ бо харҷи худ табобат кунондани шавад, аммо ман, ки бо даъвои маданият ба нияти хизмат кардан дар олами инсоният ҳонда мактаби олиро тамои карда, духтур шудаам, дар вақти дидани бемор аввал пулдорӣ ва бепулии ўро дар назар гирам, айб аст ба ман!...»

Духтур бо ин мулоҳизаи худ дар зерӣ обу арақи хичолат монда даворо навишта тариқи хӯрдани вайро гуфта дод.

Шохмирзо ҷайби худро кофта меҳост ба духтур музди заҳмат диҳад, духтур:

— Не, ҳоҷат нест. Ба касе, ки раҳми ту омадааст, раҳми ман ҳам меояд, беморони фақирро бепул табобат кардан ба ман ҳеҷ зарар надорад, як пули ман харҷ намешавад, — гуфт.

Лекин табиӣ намудани инсонияти духтур вичдони худашро азоб меод, бинобар ин, бо як шӯхӣ аз ин риёкорӣ баромадани шуда:

— Дигар ин ки ту бисёр беморони хушпулро ба пеши ман овардӣ, дар қатори онҳо як бепулро гузаронем, ҷӣ зарар дорад? Дар урфи шумо «як ҷувол харбуза дута партав дорад» меғунд. Ин фақир ҳам дар қатори беморони пулдор партав шавад, — гуфта ханда кард.

Духтур дар вақти гусел кардани Шохмирзо:

— Фардо қадре балғами пеш аз хӯрок кандаи беморро ба зарфе андохта ба ман биёр! — гуфта супориш кард.

Шоҳмирзо мувофиқи фармоиши духтур фардои он рӯи қадре балғами Одинаро оварда дод. Духтур ба ӯ гуфт:

— Иллати бемори ту сил аст. Аз аҳволаш маълум мешавад, ки як сол пеш аз ин ба ин дард мубтало шуда будааст, лекин аз он ҷо, ки ҳеҷ дору — дармон накардааст, ҳам тарзи зиндагӣ ва тартиби ҳӯроқаш бо нигоҳдории тандурустӣ баробар наомадааст, ин иллат ба шуши ӯ аз одат берун харобӣ овардааст. Ҳоло дарёфти ман ҳамин аст, боз баъд аз бо қоидаи кимиё ҷудо карда дидани балғам ҳақиқат равшантар хоҳад шуд. Бечора бемор ғайр аз ин касалӣ ба ҳастагии асабӣ низ гирифта шудааст. Дар болои инҳо ба ин наздикиҳо чизе хӯрдааст, ки ба рӯдаҳояш таъсири бад кардааст, ба ин сабаб ба бадҳазмӣ, беиштиҳои ва камхунӣ дучор шудааст. Давое, ки дирӯз навиштам, барои ҳамин дарди охиринаш буд. Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯдаву меъдааш дуруст шавад. Аммо барои силаш баъд аз ҷудо карда дидани балғам даво хоҳам навишт.

— Хуб дарёфтед! — гуфт Шоҳмирзо. — Аз рӯйи қавли худӣ бемор маълум мешавад, ки чанд рӯз пеш аз ин дар Андиҷон як табиб ба ӯ доруи исҳол хӯронида будааст.

— Хайрият намурдааст, — гуфт духтур, — дарунравӣ ба ин гуна бемор рахнамои марг аст, хусусан доруҳои исҳоли табибони кӯҳна, ки печиши шикам яке аз ҳосиятҳои доруи онҳо аст, одамони тануманди тандурустро барҷомонда мекунад: ин аст ки рӯдаи ин бечора сар то по озурда шудааст.

Духтур дар охири суҳбат гуфт:

— Албатта, ҳар чизеро, ки ман дар ҳақи ин бемор гуфтам, ба ҳудаш изҳор нақун ва «духтур ба саломатӣ ёфтанат ҳукм кард» гуфта тасалло деҳ, вагарна бо кӯтоҳ шудани умри ӯ сабаб хоҳӣ шуд.

Рӯзи дигар Шоҳмирзо ба пеши духтур омада аз аҳволи балғами Одина ҷӯён шуд. Духтур гуфтаҳои дирӯзаширо боз таъкид карда ва «балғамаш ҳам ба гуфтаҳои ман гувоҳӣ дод» гуфта давое навишта дод ва супориш кард, ки ҳамеша ҳӯроқҳои хушҳазми пурқувват бихӯрад, ҳар рӯз шири ҷӯшонда ва тухми нимдумбулро ба қадри бардошти табъаш тарк накунад, то мумкин аст дар ҳавои покизаи хуб сайр намояд ва

дар офтобрӯяхо бинишинад, дар мавсими кимиз ба марғзорҳои кимизнок баромада мувофиқи дастуруламали духтурони он ҷо як моҳ, якуним моҳ кимиз хӯрад.

Ва дар охири суҳанаш гуфт:

— Агар ба ин гуфтаҳо амал намояд, тамои дуруст нашавад, аз мурдан ҳалос мешавад ва умри дароз мебинад, вагарна ба андак беэҳтиётӣ ба зудӣ зиндагии худро ба бод хоҳад дод. Инро ҳам доништа бош, ки касалии ин бемор гузаранда аст, бо андак беэҳтиётӣ ба дигар қасон мегузарад. Бинобар ин, коса, табак, чойнику пиёлаширо аз дигарон ҷудо кун, баъд аз хӯрдану нӯшидани зарфҳояширо бо оби ҷӯшон шӯёнида бо латаи покизае хушкун, агар мумкин бошад, дар офтоб гузор. Барои балғам ва оби даҳонандозиаш туфдони ҷудогона гузор, ҳар бор заминро чуқур қанда туфдонро дар он ҷо ҳолӣ карда болаяширо саҳт гӯр кун ва худӣ туфдонро бо оби ҷӯшон шуста дар офтоб хушкун. Коре кун, ки чизҳои махсуси ӯ ба дасти дигарон наафтад ва ба хӯроқвориҳо нарасад, вагарна ин касалӣ ба дигарон ба зудӣ мегузарад.

ҚИСМИ ЧОРУМ

1. ОКТЯБР

Кўчаҳои Тошкандро овози милтику пулемёт фуру гирифта, мардум ба ҳар тараф мегурехтанд, дуконҳо баста, дарҳову тирезаҳо аз зарби тир сӯрох шуда ва шикаста буд... Шохмирзо тарсону ларзон аз паскўчахову бераҳаҳо гузашта, ба пеши дукони худ расид. Табиист, ки самоворхонаи Шохмирзо ҳам монанди дигар магазини дуконҳо баста буд: аз дари партав ба даруни дукон даромада дид, ки 15-20 нафар одамони ношinos ба он ҷо ғун шуда ништаанд ва ҳар кадом ҳар замон аз ҷо бархоста барои фаҳмидани аҳвол аз тарқиш ва сӯрохҳои тахтабандии дукон ба кўча нигоҳ мекарданд. Инҳо касоне буданд, ки бо бархостани шўриш гурехта худро ба даруни ин дукон гирифта буданд.

Одина ҳарчанд қувату ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳие ба кўча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш така карда ништа буд. Ҳамин ки чашми Одина ба Шохмирзо афтод, бо асабияти тамои:

— Саломат омадӣ? Дар ин шўриш ба кучо будӣ ва ин воқеа чист? — гуфта пайдарпай саволҳо меод.

— Андак ист, нафасамро рост гирам, — гуфта Шохмирзо куртаи худро бо дасти худ ҷунбонда сари дили худро шамол дод ва аз он пас ба гап даромада гуфт:

— Ман дар сари пули Солор будам ва барои ин ҷониб омадан ҳарчанд чашм доштам аз трамвай дарак нашуд, ночор ба кўчаи Пушкин пиёда омадан гирифтам. Як вақт аз тарафи Сквер садои қарс-қурси милтиқ баланд шуд. Ман «магар сарбозон машқ мекунанд» гуфта ба худ нагирифта омадан гирифтам. Ҳар қадар ки ба Сквер наздик мешудам, ҳамон қадар ҳам садои милтику ғалоғулаи мардум баландтар мешуд. Ман ҳанўз ин мочароро машқи сарбозӣ мепиндоштам. Пас аз чанд қадами дигар омадан аз пешам гурезагон баромаданд; онҳо монанди мушоне, ки аз гурба гурезанд, бо бисёр парешонӣ ва саросемагӣ мегурехтанд. Аз ҳар кадоми онҳо, ки «чӣ гап, чӣ

шудааст?» гуфта мепурсидам, бе он ки лаб во кунанд, китфаи шонро боло кашида ишораи «ман чӣ донам?»-ро меоданд. Боз омадан гирифтам. Нохост тире гуррос зада аз буни гўшам гузашт. Ман «вой мурдам» гўён худро ба замин партофтам ва дасти худро паси гўшам бурда молидам, ба дастам як чизи обакни нимгарм расид. Тир хўрдани худро яқин карда «хай дарег, муфт мурда рафтам» гуфта афсўс хўрда ба ваҳм афтодам ва дасти худро пеши чашмам оварда дидам, ки он чизи обакӣ хун набуда арақи баданам будааст...

Яке аз паноҳандагони он дукон:

— Боракалло, шер! Тир нахўрда худро мурда гумон кардӣ? — гуфта Шохмирзоро масҳара дошт.

— Шумо, ки шермарди майдон будед, ин мушхонаро чаро ичора карда нишастед? — гуфта Шохмирзо хамаи паноҳандагони он ҷоро, ки масҳара доштани он мард ҳамроҳӣ карда хандида буданд, лат дода партофт.

— Биё мон! Гап задан гир! — гуфт Одина.

Шохмирзо ҳикояти худро давом кунанда гуфт:

— Дидам, ки асари хун нест, шукр гуфта аз ҷо бархостам ва яқин кардам, ки ин мочаро машқи сарбозон набуда, машқи ҷондихиву ҷонситонӣ будааст. Пас аз он роҳи худро чаппагаф дода, худро ба тангҷуае гирифтам, аз он ҷо, аз миёнаҳои ҳавлиҳо, боғҳо ва обраҳаҳо ба роҳ афтодам. Боз чанд бори дигар аз болои сарам тир виззос зада гузашта бошад ҳам, монанди аввала натарсидам, балки худро дар паноҳи деворҳои тарафи омади тир гирифта равон шудам.

— Хуб, сабаби ин шўришу мочаро чӣ будааст? — гуфта Одина пурсиши аввалаи худро такрор кард.

— Ҷунончи гуфта гузаштам, — гуфт Шохмирзо, — аввал машқи сарбоз гумон карда будам, сонӣ маълум шуд, ки як воқеаи қалони дигар будаст, аммо надониستم, ки чӣ воқеа бошад?

Як шаҳси ношиносе, ки дар охири ин суҳбат, дар вақти саволу ҷавоби охири Одина бо Шохмирзо омада ба дукон даромада буд, ба гап ҳамроҳ шуда:

— Сабаби ин шўришро ман медонам! — гуфта диққати ҳамаро ба тарафи худ кашид.

— Хуб, чӣ будааст? — Одина пурсид.

— Крински — гуфт ношинос, — Николайро бекор карда худ ба ҷойи ӯ подшоҳ шуда будааст, коргарону деҳқонон вайро бекор карда, корро ба дасти худ гирифтаанд. Акнун одамони Крински бо одамони Николай як шуда ба муқобили коргарону деҳқонон хестаанд, шудааст ҷанҷол.

— Гапи бекор! — гуфта шахси дигар он шахси ношиносро дурунгӯй кард.

— Чаро гапи бекор? — гуфта шахси ношинос далел талаб кард.

— Крински, — гуфт он шахс, — ҳамин тавр қаҳрамонест, ки Николай барин подшоҳро, ки аз ҷор подшоҳ яқта ҳисоб меёфт, бекор кард, чӣ шуд, ки аз як мушт пойбараҳнагон шикаст хӯрд..

— Ман ин гапҳоро худам бофта намегӯям, балки аз як ошном, ки чанд сол боз дар Пиёнбозор дастақфурӯшӣ мекунад, забони русиро ҳам ёд гирифтааст ва бо вучуди бесаводиаш аз қонун ҳам хеле хабардор аст, шундида мегӯям, — гуфта гапи худро қувват дод ношинос.

Агарчи ин шахси ношинос ба сиёсат ва тартибҳои ҳукуматдорӣ тамом бегона буд ва шундидаҳои худро бо як иборати авомонаи сода ифода менамуд, лекин бо ин ифодаи хурд сиёсату воқеаи онрӯзаро тамом шарҳ дода буд. Зеро агарчи Керенский номи худро подшоҳ наниҳода буд, аммо сиёсати подшоҳӣ ва сармоядориро биайниҳӣ давом кунонида буд, ҳатто ҷангро, ки хонумони коргарону деҳқонони Русияро ҳароб карда сарвату ободии мамлакатро тамоман барбод дода буд, ба давом кундан қарор карда, ба ҳучум фармон бароварда буд ва ҳол он ки як мақсади коргарону фақирон аз подшоҳбекоркунӣ барҳам додани ин ҷанги хонумонсӯз буд.

Роҳбару дохили ягонаи коргарон рафиқ Ленин бо дониш ва таҷрибаҳои худ ин воқеаро пеш аз вукӯаш медонист, бинобар ин, ӯ инқилоби Февралро на мақсади охирӣ, балки дарвозаи инқилоби бузурги иҷтимоӣ дониста ба инқилоби дувум ҳозирӣ медид, фикрҳои коргарон, аскарон ва деҳқонони фақирро, ки аз вазъияти Ҳукумати муваққатӣ ва тартиби иҷтимоии он замон ҳеҷ розӣ набуданд, ба як нукта — ба

нуктаи «Ҳамаи ҳокимият ба Шӯроҳо» ғун мекард. Ин буд, ки дар 25 моҳи октябри (ба ҳисоби нав 7 ноябри) соли 1917 ин инқилоб ба вукӯъ омада ба номи инқилоби Октябр дар таҷрибаҳои таърих навишта шуд.

Ҷунончи, сиёсидони содаи мо гуфта гузашт, дар ҳар ҷо ба муқобили коргарон ва инқилоби Октябр тарафдорони Николай ва Керенский як шуда бархоста буданд.

Як каси тошкандӣ аз он шахси ношинос:

— Шӯрои исломи мо ба қадом тараф бошад? — гуфта пурсид.

Сиёсидони мо ин масъаларо намедонист ва «намедонам» гуфта ҷавоб дод.

Одина ба гап ҳамроҳ шуда:

— Шӯрои ислом кист? — гуфта пурсид. Одина гумон мекард, ки «Шӯрои ислом» иборат аз як шахс аст.

Яке аз аҳли маҷлис гуфт:

— Баъд аз бекор шудани Николай боёну одамшавандагон бо муллоён як шуда як ҷамъияте барпо карда буданд, то имрӯз дар шаҳри қуҳнаи Тошканд ҳамин ҷамъият ҳамроҳӣ мекунад ва номи ҳамин ҷамъиятро «Шӯрои ислом» мегӯянд.

— Шӯрои ислом хуб кор кард, — гуфт дигаре, шаҳрхоро муқулмонобод намуд, намозхон бисёр шуд. Ҳар касеро, ки намоз нахонад, имоми маҳалла таъзир мекунад ва аз номи Шӯрои ислом пули ҷурмона мегирад.

— Агар Шӯрои ислом иборат аз муллоён, боён ва одамшавандагон бошад, — гуфт Одина, — албатта, ба коргарону фақирон муқобил хоҳад буд.

Одина ба сурати илмӣ зиддияти синфҳоро ва манфиати қадим табақа бо қадом синф вобаста буданро, албатта, намедонист. Лекин аз саргузашту таҷрибаҳои хурдгараки худ ба ҳуббӣ дониста буд, ки гурӯҳи бою мулло муқобили фақирон хастанд. Ҷунончи, арбоб Камол, ки хурдтарини бойҳост, ӯро ин ҳама азият дод, мулло Хокироҳ ва одамшавандагони қишлоқ ба бедодихои арбоб ёрӣ доданд.

Эҳтимол Одина аз воқеаи арбоб ва мулло Хокироҳ ба зиддияти синфҳо пай намебурд, лекин сесола хизмати зовуд ва ташкилоти коргарон, ки дар он ҷо буд, фикри ӯро ба андозае ки аз саргузашти худ ибрат гирифта тавонад, яла карда буд.

— Тик, тик, тик...

— Гум, гум, гум...

Вакте ки Одина сухани худро тамои кард, бо ин садо дари самоворхона аз тарафи берун кӯфта шуд. Ҳама сокит ва ҳо-мӯш гардиданд, дурандешон дар паси сандуки ҷойникмонӣ, дар пушти куттии нондон ва болои рафчаи ҷойхобгузори пинхон шуданд. Шахсе, ки Шохмирзоро тарсад гуфта, мас-хара дода буд, монанди харе, ки аз гург тарсад, сари худро ба даруни куттии ангишт тикқонид. Шахси номаълум баъд аз ду-се бор дарро бо шиддат задан: «Шохмирзо! Шохмир-зо!» гуфта овоз дод.

Шохмирзо бо ҳазор тарсу ларз охиста ба пушти дар раф-та, аз тарқиш ба берун нигоҳ кард ва:

— Иван! Ту будӣ! Ман ягон одами ноҳалаф будагист гуф-та тарсида будам.. Чӣ мегӯӣ?

— Дарро кушо, аз ташнагӣ мурдам.

— Аз дари партав биё!

— Аз ҷӣ метарсӣ? Дарро кушодан гир!

— Агар об меҳохӣ, аз дари партав биё! Вагарна маро бечанқол мон ва ба роҳат рафта гир!

— Ҷёрт,— гуфта Иван дашном дода, рафта аз дари партав ба самоворхона даромад, ба ҳолате ки ба дасташ тапонча буд.

Ахли самоворхона ин ҳолро дида ба ларза афтоданд.

— Натарсётон! Ин ошнои деринаи ман аст, одами бад нест,— гуфта Шохмирзо ба онҳо тасалли дод.

Ҳама ором гирифтанд, шахси сари худро ба куттии ан-гишт тикқонда ҳам хеста ба ҷойи худ нишаст, рӯйи ӯ аз гарди ангишт сип-сиёҳ шуда буд. Шохмирзо:

— Ҳа, ҳонашер! Магар ба даруни куттӣ ба тирборон вохӯрдӣ, ки рӯят сиёҳ шудааст,— гуфта хандид.

Иван ба лаби суфача нишаст ва тапончаро ҳам ба як та-рафи худ гузошт, пас аз он ба Шохмирзо:

— Зуд бош, як коса оби хунук бидеҳ! — гӯён тугмаҳои камзули мешии сиёҳи худро кушода сари синаи худро ша-мол додан гирифт.

— Гарм шуда арак карда омадӣ, оби сард мабодо зарар накунад, ҷой хӯрӣ-чӣ? — гуфт Шохмирзо.

Иван дасту бозуҳои худро нишон дода гуфт:

— Ин дасту бозу ба даруни кӯраи оташ ва кӯмаи барф калон шудааст, мо коргарон дар зери бори меҳнат ба камол расида-ем, бо гармову сармо пухта шудаем, акнун моро на аз сардӣ парҳез астун аз гарми гурез. Ин маслиҳатро ба касоне деҳ, ки бо дастӣ худ коре накарда, танҳо самараи меҳнати дигар-онро хӯрда, ба бистари ноз хобидаанд.

Шохмирзо косаи пуробро ба дастӣ Иван дода гуфт:

— Хайр, биё мон! Бисёр лоф мазан, тез бош, обатро нӯшу воқеаро гӯӣ, ин чи ҳодиса аст, ки шаҳрро зеру забар кард.

— Ҳоло шаҳр зеру забар нашудааст ва ҳеҷ воқеаи калон ҳам рӯй наводааст,— гуфт Иван,— агар фарз кунем, ки ин шаҳр ва тамоми шаҳрҳои дигар, ҳатто тамоми дунё ҳам зеру забар шавад, аҷаб несту ҳам боқе нест. Имрӯз дунёи нав барпо шу-данист. Барои ин аввал дунёи кунҳаро вайрон кардан даркор аст ва бояд, ки вайрон шавад. Агар ту самоворхонаатро аз са-ри нав иморат кардани шавӣ, аввал ин иморати фарсударо вайрон мекунӣ, пас аз он барои иморати нав такурсӣ менихӣ ва иморати кунҳа вайрон шуд гуфта ғам ҳам намехӯрӣ.

— Аз ин гапҳои ту ман ҳеҷ чиз намефаҳмам,— гуфт Шохмирзо,— ва гумон мекунам, ки худат ҳам нафаҳмида гап мезанӣ. Магар арак хӯрдаӣ, ки мастона пойдархаво сухан ме-ронӣ!

— Рост аст, ки камтар арак хӯрдаам, аммо гапҳои мо хуб фаҳмида ва доништа гуфта истодаам.

— Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап зан! — гуфт Шохмирзо.— Ва ин ранг титолбофӣ наку.

— Ҳар ҷӣ гӯям, шарҳи ҳамин гуфтаҳои мо хоса буд. Гӯш деҳ, инан гап мезанам,— гӯён Иван як коса оби дигарро тамои нӯшида, ба гап задан сар кард:

— Мо, коргарон, солҳои дароз дар зери зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдём ва пӯсидём, миллионҳо ҳампешагону гузаштагони мо дар банди ғуломиву гуруснагӣ ҷон доданд. Дар корхонаҳо, дар роҳҳои оҳан, дар қонҳои ан-гишту равғани лампа кор кардем.

Аммо тамоми ғоидаро соҳибони сармоя ба қисаи худ зада айшу нӯш карданд, ҳар вақт, ки мо нони серӣ мепурсидем, ба ҷойи нон ба мо тири ҳукумати подшоҳиро ҳавола мекарданд. Агар аз мо норозигӣ медиданд, ҷойи мо зиндон, тамошгоҳи мо Сибир ва қароргоҳи мо пойи дор буд.

Оқибат коргарон ба ин фикр омаданд, ки то тартиби ҷамъиятӣ дигар нашавад, то қоидаи сармоядорӣ аз миён барнахезад ва то ихтиёри ғоидаро кор ба дасти коргарон набошад, бисёртарини мардум, ки меҳнаткашу фақир ҳастанд, осуда нахоҳанд шуд.

Бинобар ин, роҳбарони коргарон солҳои бисёр боз барои барҳам задани тартиби сармоядорӣ ва барпо кардани усули зиндагии нав ҳозирӣ медиданд. Сабаб ин буд, ки дар моҳи феврари гузашта бо норизоиёни ҳукумати подшоҳӣ як шуда Николайро бекор карданд, лекин бо ин қадар мақсад тамом нашуда буд, боз ҳамон сармоядороне, ки душмани мо, ба иборати дигар, душмани бисёртарини мардум буданд, бар сари қор нишастанд. Дар натиҷа, Ҳукумати муваққатӣ – ҳукумати Керенский барпо шуд.

Сиёсидони содаи мо ба қасе, ки аз болои Керенский лоф мезад:

– Ана пунидӣ, Николайро ҳам коргарон бекор карда буданд–ку? Кринский ту як бекорхӯчаин будааст–дия! – гуфта гур-гур кард.

– Хомӯш, ҳап шавед, гапиро шунавам, – гуфта Одина он шахсро аз суҳан боздошт ва Иван ба гапи худ давом карда гуфт:

– Албатта, коргарон, аскарон ва деҳқонони меҳнаткаш ба ин қор розӣ шуда наметавонистанд ва розӣ ҳам нашуданд. Дохиву роҳбари ғамхори меҳнаткашони дунё рафиқ Ленин дар атрофи фирқаи болшевикӣ фикрхоро аз нуктаи назари манфиати синфӣ меҳнаткашон ғун карда, оммаи меҳнаткашонро аз як гиребон сар бароваронид, ки омма ба муқобили ҳукумати Керенский ва тартиби сармоядорӣ бархоста ўро аз миён бардоштанд ва ихтиёри қорро ба дасти Шўроҳои қоргар ва аскар деҳқон супориданд.

Сиёсидони содаи мо дигар худдорӣ карда натавонист ва аз ҷойи худ барҷаста:

– Молодес, зинда бош Ленин! – гуфта фиристод ва ба Иван нигоҳ карда:

– Товариш, лаънатӣ Кринский чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Гурехт, – гуфт Иван.

– Афсӯс, ки ба даст наафтод–дия. Кучо гурехта бошад?

– Чёрт медонад, ба ягон гур гурехтагист–дия, – гуфта Иван ба вай ҷавоб дод ва гуфт:

– Гап дар болои гурехтан ё ба даст афтодани Керенский нест, вай як одам аст, зинда ва мурдаи вай баробар аст. Гап дар болои тарафдорони ў, ба болои он синфест, ки Керенскийро ба майдон овардааст. Ана ҳаминхоро ёфта барҳам додан дарқор аст. Албатта, ин қор бо осудагиву осонӣ намешавад. Да... – гуфта Иван қадре фикр карда ҳавосашро, ки ба сабаби ҷўшишу шодӣнаи сиёсидони сода парешон шуда буд, ғун кард ва суҳани худро аз ҷойи буридашудааш гирифта гуфт:

– Албатта, ин қор осудаву ором намегузашт. Албатта, он ҷамоае, ки солҳо, асрхovu қарнҳо боз ҳуқмронӣ мекарданд, ҳуни ҷамоаи меҳнаткашонро мемакиданд, барои манфиати худ бар сари қоргарон оташҳо дармегирониданд, осон–осон аз сари қор намерафтанд ва ба ихтиёри худ ба маҳв шудани худ розӣ намешуданд.

Дарвоқеъ ҳам чунон шуд: дар ҳама ҷо ниҳониву ошқоро ба муқобили меҳнаткашон ва ҳукумати онҳо бархостанд ва ис-тодагӣ кардани шуданд; табиӣ, меҳнаткашон ҳам ба ҳуҷум ё муқобилати онҳо дам ва хомӯш намеистоданд. Бояд ҳуқуқи худро, ки имрӯз ба даст даровардаанд, маҳкам нигоҳ ме-доштанд. Бояд душманонро ба андозае ки дигар сар бардошта натавонанд, мезаданд ва маҳв мекарданд.

Дар ҳақиқат ҳам чунин шуд ва дар ҳар ҷойи мамлакат ҷанги ҷамъиятӣ барпо гардид. Имрӯза воқеае, ки дар Тошканд рӯй дод, аз он ҷумла аст. Лекин ин воқеаҳо воқеаҳои охири

1 Ҷанги ҷамъиятӣ – муаллиф ҷанги гражданиеро, ки пас аз рӯзҳои аввали инқилоби Октябр дар сарзамини Русияи шўравӣ ва гирду атрофи он байни синфҳои истисморгарӣ сарнагуншуда ва меҳнаткашони нав ба сари ҳокимият омада баргузор гардида, то аввали соли 1922 давом ёфта буд, дар назар дорад.

нестанд, бояд ин мубориза то тамои вайрон шудани усули сармоядорон, махв шудани тарафдорони онҳо, мустақкам гардидаи ҳукумати коргарон, аскарон ва деҳқонон, барпо шудани тарзи зиндагонии нав давом кунад ва кашол ёбад. Мо аз ҳар чиз пештар бояд аввал ҳамаи сарвагу сомони сармоядоронро, ки дар ҳақиқат ҳаққи ҳалоли ҳудамост, ба даст дарорем.

Ман дар аввали суҳан ҳамин гапҳоро ба иборати «дунёи куҳнаро вайрон мекунем ва дунёи нав месозем» кӯтоҳ карда ба ту фаҳмондани шуда будам, аммо ту нафаҳмидӣ ё фаҳмидан нахостӣ. Акнун бояд фаҳмида бошӣ, ки он гапҳои ман асари мастӣ ё ин ки титол набудааст, балки кӯтоҳ ва ҳулласи як китоб суҳан будааст.

Аз ин суҳанҳои сода ва мисолҳои равшани Иван на танҳо Шохмирзо, балки тамоми ҳозирон ҳақиқати ҳолро фаҳмида буданд ва Иванро таҳсин карданд:

— Саломат бош, бародар Иван! — гуфт Шохмирзо, — ҳа-барҳои хуш расондӣ, майнаи моро яла кардӣ.

— Акнун мо камбағалон ҳам рӯзи равшан мебинем, гӯй! — гуфта дигаре ҳам ихори хурсандӣ кард.

Танҳо як кас — касе, ки аз болои Керенский лоф мезад, ба ин шодиёнаи умумӣ ҳамроҳ намешуд, балки худ ба худ:

— Ҳай дарег, сад дарег, зовудҳои чармгарӣ магар аз дастам мераванд, — гуфта афсӯс меҳӯрд ва Иван ҳам бо шунидани овози буғи роҳи оҳан, ки коргаронро барои ғун шудан ҷег мезад, як косаи дигар оби хунук нӯшида, аз маҷлис баромада рафт.

Одинаро ҳарчанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд, лекин аз суҳанони Иван ба таърих ва сабаби инқилоб пай бурда, мазмуни ин шеърро аз дили худ мегузаронид:

Чумлаи «Одинаро ҳарчанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд» ба матнҳои солҳои 1948 ва 1958 мувофиқат намекунад. Зеро дар матнҳои мазкур муносибати аҳли ҷойхонаи Шохмирзо ва суҳанони Иван на бо хитоба ва «урро» — ғӯҳо, балки ба воситаи ҷумлаҳои хикоятӣ баён шудааст. Дар ин ҳолат ба каф задан ва урро гуфтани Одина зарурат наменонад. А. Деҳотӣ бо рисоғии муаллиф хитобкуниҳои аҳли ҷойхонаи Шохмирзоро тағйир дода, мувофиқи он тағйир додани ҷумлаи мазкурро, зоҳиран, аз ёд баровардааст.

Буд чанде ба ғам мубтало шайху шоб¹
Шайх дар таҳлука, шоб дар печу тоб.
Канда бунёдоҳро ҷавру бедодоҳу,

Синаҳо пур зи хун, дидаҳо пур зи об.
Фирқае бесабаб дар ниам,² дар тараб,
Фирқае бегуноҳ дар бало, дар азоб.

Фирқае ҳукмрон дар ҷаҳон бе амон,
Фирқае ҳукмбар бе суолу ҷавоб.³
Фирқае рӯзу шаб дар тапиш, дар тааб,³

Фирқае субҳу шом масти ҷому шароб.
З-ин муҳолиф гурӯҳ мамлакат дар сутӯҳ,⁴
З-ин муонид⁵ фирақ⁶ мулк дар изтироб.

Ҳол ин гуна буд... Хост шӯре ануд,⁷
Кард қошонаи мустабидон хароб.

П. СОЛИ 1918

Соли 1918 барои меҳнаткашони Туркистон бисёр бад омад. Соли 1917 дар Осийи Миёна бебориш ва хушқсоли шуда, қахтӣ рӯй дода буд. Дар охириҳои имсол захираҳои ҳама кас тамои шуд, дар ғӯша, бешаҳо агар чизе хӯрдани ёфт мешуд, ханнотон ғун дошта ба анборҳо ҷой мекарданд. Баъд ба ғу-руснагон, гӯё ки ба бадали нақди ҷон як лаб нон мелоданд. Дар зимистони он сол мамлакат ранги як биёбони беобу алафери гирифт, ки саҳроӣён, деҳқонони фақир, мардиқо-

¹ Шайху шоб — пиру ҷавон

² Ниам — неъматҳо,

³ Тааб — ранҷу мондагӣ

⁴ Сутӯҳ — тангӣ, малули...

⁵ Муонид — зид ва муҳолиф

⁶ Фирақ — фирка, гурӯҳҳо.

⁷ Дар матнҳои соли 1948 ва Куллийет чор мисраи охири газали «Инқилоб» партофта шудааст.

Ҳаҷратам даррабӯд, к-ин ҷӣ ошӯб шуд,

Омад аз ҳаши сӯ инҷунинам ҷавоб.

Инқилоб, инқилоб, инқилоб, инқилоб,

Инқилоб, инқилоб, инқилоб, инқилоб.

рони бекасу кӯй ва бодиянишинони бехонумон гуруҳ-гуруҳ монанди рамаи гӯсфанд ба талаби хӯрокворӣ ба шаҳрҳо рӯй оварданд.

Гуруснагон дар сари рохҳо, дар миёнаи кӯмаи барфҳо, ба даруни чариҳову лаби рӯдҳо мурда мемонданд. Ин манзараи фоҷиаангез махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одаг даромада буд.

Бо ҳамин ҳол соли 1918 даромад. Ҳар кадар ки баҳор наздиктар мешуд, ҳамаи кадар ҳам захираҳо кам шуда, шумораи гуруснагону аз гуруснагӣ мурдагон зиёдтар мегардиданд.

Дар болои ин касалии арақӣ (тиф), ки фарзанди баркамоли қаҳтиву гуруснагӣ аст, рӯй дода, то метавонист мардумро ба хоки ҳалок месупурд.

Фочеаи мухторияти Куканд,¹ хуручи Эргаш² ва босмачиёни дигар, бетартибҳои дашнакиён³ рӯй дода Фарғонаро, ки боғчаи Осиёи Миёна ба шумор мерафт, чун ҳонаи ҷугз вайронро хароб кард. Дар натиҷаи воқеаи Колесов хунрезӣ ва беодғарихои амири Бухоро ба сари меҳнаткашони он тараф, ки аз гуруснагӣ ҷон медоданд, як балои дигар шуд.

Дуруст дар ҷойҳое, ки Ҳукумати Шӯроӣ барпо шуда буд, як дараҷа ин селоби фалокат пешбандӣ карда шуд. Чунончи,

¹ Мухторияти Куканд – ҳукумат дар Куканд, ки худро дар ноябри соли 1917 дар Туркистон мустақил шуморида, дар Съезди 4-уми Фавқулодаи Умумимусулмонии кишвар декабри соли 1917 ҷудо кардани Туркистонро аз Русия ба миён гузошт. Ҳукумати Мухтори Куканд 20 февралӣ соли 1918 аз тарафи дастаҳои аскарони сурх ва коргарони Куканд торумор карда шуд.

² Эргаш – яке аз сардорони мучоҳидини Фарғона ва роҳбари Мухторияти Куканд буд, ки пас аз торумор шудани ин ҳукумат ӯ бо гуруҳи худ бо дастаҳои мучоҳидин як шуда ба мукобили давлати шӯравӣ мубориза мебуд.

³ Дашнакиён (Дашаксутюн – Иттифок) – ҳизби буржуазии Арманистон, ки соли 1890 дар Тифлис ба вучуд омада буд. Аз майи соли 1918 сар шуда, то моҳи ноябри соли 1920 ҳизби ҳукмрони ҷумҳурии Арманистон буд. Феврари соли 1921 дашнакиён исёни зиддишӯравӣ бардоштанд ва шикаст хӯрданд.

дар ҳар кучо кумитаҳо ва ҷамъиятҳои муборизакунандаи бо гуруснагӣ барпо гардид. Захираҳои мамлакат дар як ҷо гун карда шуда, ба оммаи аҳоли ҳаррӯза бо сатҳи муайян маҷсонӣ дода шуд, гуруснагони бекасу кӯй ба ошхонаҳо ва хобгоҳҳои умумӣ ҷамъ карда шуда, ба кадрӣ имкон ҳӯронда ва пӯшонда шуданд, барои пешгирии касалии тиф ҷораҳои тиббӣ дида шуд.

Лекин ин корҳо дар шаҳрҳо ва, ҷунунчи дар боло гуфта шуд, дар ҷойҳое буд, ки дар он ҷо Ҳукумати Шӯроӣ нуфуз дошт. Аммо дар дигар ҷойҳо ва хусусан дар кишлоқҳои дур толеи фарзандони одам тамоман ба тақдир ҳавола карда шуда буд.

Ин ахвол то вақти гандумпазии соли 1918 давом карда, баъд аз даромадани ғаллаву дона ба дасти мардум охишта-охишта рӯ ба беҳбудӣ овардан гирифт. Лекин дар ин вақт дар тамоми Русия ва Туркистон ҷанги дохилӣ¹ сар шуда буд: сармоядорони беруна ба аксулинкилобчиёни даруни Русия ёрӣ дода сар то пойи ин мамлақати васеъро оташхонаву кассобхона гардонида буданд! Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Русия бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба хифзу нигоҳдорӣи Ҳукумати Шӯроӣ маҷбур шуданд. Дар ин ҳол сафедони ашқободӣ² бо ёрмандии англисон роҳи Боқуро бурида омада, нефту рағвани лампаро боздоштанд. Найза ва шамшери худро ба сафҳаи синаи меҳнаткашон ва ҳукумати шӯроӣи Туркистон рост карда, то наздикии Ҷорҷӣи ҳуҷум намуда омаданд. Дар натиҷаи ин ҳол асбоби нақлиёт аз кор монд, корхонаҳои маҳаллӣ хоб рафтанд. Роҳи оҳан

¹ Ҷанги дохилӣ – нависанда ҷанги гражданиро, ки дар ҳоки мамлақати мотобистони соли 1918 сар шуда, то моҳи ноябри соли 1920 давом кард, дар назар дорад.

² Сафедони ашқободӣ – ҳангоми ҷанги граждани (1918 – 1920) мучоҳидоне, ки барои аз нав барқарор намулдани соҳти буржуазӣ – помещикӣ мубориза мебуданд, дастаҳои харбии худро бо номи милитсияи буржуазии Финландия дар соли 1906 ташкил карда, гвардиячиёни сафед ном ниҳоданд. Сафедони ашқободӣ – гвардиячиёни сафеди дар Ашқобод амалкунада.

маҷбур буд, ки бо ҳезум ҳаракат намуда дар мудуфиаи Туркистони сурх ҳамроҳӣ кунад.

Табӣӣ, ҳоли бемори мо Одина ҳам бо таъсири ин аҳвол аз аввалааш бадтар шуд, ҳаёли қимиз хӯрдану сихат ёфтан дар катори ҳаёли Гулбӣ гузашта, як орзуи маҳол шуда рафт.

Ба толеи Одина хайрият, ки Шохмирзо буд, вагарна дар рӯзҳои вазнин қурбони нахустин ӯ мешуд. Даромади самоворхонаи Шохмирзо монанди пештара фаровон набуд, тангии аҳволи иқтисодии умумӣ ба ин ҷо низ таъсири худро нишон дода буд. Мусофирон гӯё ки ҳеҷ намеомаданд, касе ки як чойник чой хурданӣ шавад, бо ҳисобу сарфакорини бисёр базӯр меҳӯрд. Шохмирзо ба ин тангиҳо нигоҳ накарда як лаб ноне, ки меёфт, аввал ба Одина меҳӯронид, мувофиқи супориши духтур хобгоҳу либосҳои ӯро ба қадри имкон покиза нигоҳ медошт. Хусусан, баъд аз пайдо шудани касалии тиф духтур дар ин бора бо муболиғаи бисёр таъкид карда гуфта буд, ки «хушёр бош, агар ягон шабуши одами тифдор ба бадани Одина роҳ ёбад, ҳамон рӯз ба касалии тиф гирифторм хонад шуд, ин заъфу бекуватӣ, ки дорад, ба ин касалӣ тобоварӣ карда натавониста талаф хоҳад шуд».

Шохмирзо азбаски ба гуфтаҳои духтур тамоми боварӣ дошт, рост будани дарёфтҳои ӯро чандин сол боз ба чашми худ дида ва Одинаро ҳам бо як муҳаббати бародарона дӯст медошт, фармоишҳои духтурро дар бораи ӯ нукта ба нукта риоя мекард.

Ба сабаби ин тадбирҳо Одина агарчи намурда монд, лекин бисёр заифу бемадор шуда буд, бе ҳимояти касе аз ҷой бархоста наметавонист, дар вақти сулфа балғамаш хунолуд меомад. Мушқилтар ин буд, ки бештар аз як сол боз аз маҳбубаи дилоромаш хабаре надошт, намедонист, ки ба сари ӯ чихо омада бошад. Аз заъфу нотаваҷҷи чонаш ба лаб расида, гӯё ки фақат аз барои шунидани ягон хабари ҷонони худ мунтазир истода буд.

Ш. КҶҲИСТОНИ БУХОРО

КҶҲИСТОНИ БУХОРО,¹ ки ба дасти амирон афтидан боз рӯйи беҳбудиро надидааст, дар соли 1918 бисёртар ба тангӣ афта буд: беборишӣ ва хушқоилии соли 1917 дар он ҷо ҳам қаҳтину гуруснагӣ оварда буд. Факирони КҶҲИСТОН, ки дар солҳои фаровонӣ барои ёфтани пули ноне ба Туркистон муҳтоҷ буданд, дар ин сол эҳтиёҷмандии онҳо зиёдтар шуда буд. Лекин ҳукумати Бухоро имсол рафтуомади Туркистонро мамнӯъ карда намегузошт, ки касе аз аҳолии КҶҲИСТОН аз сарҳад бариояд ё ки дарояд, метарсид, ки агар мардум ба Туркистон рафтуой кунад, ба талқиноти болшевикону гурезагони Бухоро² гӯш карда ба муқобили ҳукумати амир шӯриш хоҳанд кард. Баъд аз воқеаи Колесов³ ин гуна гирифтгирӣ амир аз аввала ҳам зиёдтар шуд. Бар болои ин, амир имсол аз ҳарсола бештару вазнинтар андозҳо андохт.

Ҳокимоне ки дар ин ҷо аз ҷониби амир ҳукмронӣ мекарданд, андозҳои подшоҳиро яке бар чанд карда аз мардум меитониданд ва мазодаи⁴ чизеро, ки ба ҳазина супурда мешуд, ба қисаи худ меандохтанд. Қасонеро, ки ин гуна андозҳои аз одат берунро намедонанд ё ки дода наметавонистанд, ба зиндон меандохтанд, ё ёғӣ гуфта бандӣ намуда ба Бухоро мефиристоданд. Дар ин бедодгариҳои ҳокимон амалдорони маҳалливу муллоён ёрӣ медоданд ва рохнамоӣ мекарданд. Зеро ҳар чизе, ки аз қисаи фуқаро барояд, як қисмаш аз дасти ҳокимон ба номи инъому эҳсон ба қисаи онҳо мебаромад.

¹ КҶҲИСТОНИ БУХОРО (КҶҲИСТОН) – Тоҷикистони марказӣ, ки қаторқўҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор, Қаротегинро дарбар мегирад.

² Гурезагони Бухоро – ҷавобҷуҳориёну озодхононе, ки ба сабаби бемувафакият анҷом ёфтани нақшаи Колесов ҳамроҳи аскарони рус ба Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Туркистон паноҳ бурданд.

³ Колесов Фёдор Иванович (1891 – 1940) – раиси Шӯрои комиссарони халқи Туркистон, ки дар охири моҳи февралӣ 1918 қувваҳои ҳарбии худро аз Қуқанд ва Самарқанд ба Қогон оварда 2 март ҳамроҳи ҷадидҳо барои сарнагун кардани ҳукумати амир ба Бухоро ҳуҷум намуд. Веле ин ҳуҷум бемувафакият анҷом ёфт. «Воқеаи Колесов» ишора ба ҳамин ҳуҷуми бемувафакияти ўст.

⁴ Мозода – истилоҳи молиявии Бухорои амирӣ буда, ба маънии «чизи барзиёдмонда аз он чизе, ки ба ҳазина супурда шудааст» мебошад.

Дар вақти сар шудани воқеаи Колесов амир амалдорону навкарони Кӯҳистонро ба Бухоро талаб карда буд. Баъд аз тамои шудани ин воқеа ва имзо ёфтани сулҳи Қизилтеппа¹ ҳам амир ба қувва ҷамъ намудани худ давом мекард ва барои оянда ҳозирҳои меид. Аз ин ҷумла мардуми Кӯҳистонро ҳам ба ёрӣ талаб карда буд. Танҳо ҳуҷуруну амалдорони калон, албағта, барои ёрӣ додан ба амир ҳозир буданд. Аммо ин киҳои намекард: амир меҳост, ки аз ҳама гуна қувватҳои моддӣ маънавии Кӯҳистон барои нигоҳдорӣ тоҷу тахти худ фоида барад. Барои ба даст даромадани ин муддао амалдорони калон ва муллоён дар миёнаи мардум ташвиқот мекарданд. Аз як тараф, ташвиқоти онҳо ва аз тарафи дигар, иҷбору зӯр кардани ҳукумат як қисми мардумро ба ёрии амир маҷбур карда бошад ҳам, қисми кулӣ, хусусан синфи фақирон, ки ғайр аз пул додану ҷон додан ба дарбори амир дигар муносибат надоштанд, ба ин кор ҳеҷ розӣ набуданд, то фурсат меёфтанд, аз ёрмандӣ қардан ба амир ва ҳукумати ӯ меғурехтанд, ҳагто зимнан ва охиаста-охиаста ба муқобили ҳукумати амир ташвиқот ҳам мекарданд. Барои ин кор дар дасти онҳо санаду дастакҳои таърихӣ бисёр буд. Мардуми Кӯҳистон ин санадҳоро аз падару бобоҳоишон даҳан ба даҳан шунда ёд ме-донистанд.

Мо дар ин бора аз воқеаҳои ҷандинсолаи пешгараи Кӯҳистон ҷашм пушида, танҳо баъзе фоҷиаҳоеро, ки дар аҳди амирони манғит² дар ин мулк рӯй додаст, ба тариқи мисол ба хотири хонандагон меорем.

Дар вақти гузаштани ҳукумати Бухоро аз астархониён³ ба дасти манғитиён тамоми Кӯҳистон ба сари худ мустақил буд.

¹ Сулҳи Қизилтеппа – муоҳидаест, ки баъди шикасти ҷӯрдани Колесов роҳбарияти кишвари Туркистон ва амيري Бухоро ба имзо расониданд.

² Амирони манғит – сулолаи амирони Бухоро аз қабилаи манғитиҳо аз соли 1753 то соли 1920 Мухаммадраҳимхон (1753 – 1758), Дониёлбек (1758 – 1785), Шохмурод (1785 – 1800), Хайдар (1800 – 1826), Насруллох (1826 – 1860), Музаффар (1860 – 1885), Абдулаҳадхон (1885 – 1910) Олимхон (1910 – 1920).

³ Астархониён ё аштархониён – сулолаест аз авлоди Ҷучихон, ки аз с.80 асри XIV дар Астрахан ҳукмронӣ карда, дар солҳои 1599 – 1753 дар Мо-вароуннаҳр ва қисми Хуросон ҳукмронӣ кардааст.

Агар дар он вақт тарзи зиндагии аҳолии Кӯҳистон ибтидоӣ ва тартиби ҳукуматашон оксақолӣ бошад ҳам, бо вучуди ин, ба деҳқонӣ ва чорводорӣ худ машғул, ба зан, фарзанд, ирзу но-муси худ худ соҳиб ва ба хонаи худ як дараҷа осуда рӯзгор мегузарониданд.

Вақте ки Раҳимхони манғит ҳукумати худро дар Бухоро мустаҳкам карда, ба тарафи Кӯҳистон лашкар кашид, нахустин задухӯрди ӯ бо хисориён ба наздикии қалъаи Пош-хӯрд дар қалъаи Тангевон воқеъ шуд (1169 хичрӣ),¹ ҷун Раҳимхон дар ин ҷанг ғолиб баромал, мардонро тамоиан кушт, занону духтаронро асир карда ба Қаршӣ оварда дар бо-зори Қаршӣ ба воситаи ҷарҷӣ ҷеғ занонда, занону духтарони асираро ба толибонашон фурухт. Ба тақсими дигар ғани-матҳое, ки дар ин ҷанг ба даст афтод, шаш рӯз сарф шуд.

Раҳимхон дар сафари дувуми худ ба тарафи Кӯҳистон ба наздикии қалъаи Шеробод, дар қалъаи Кӯҳтан бо хисориён ва соири озодиҳои Кӯҳистон рӯ ба рӯ шуд. Ҷун Раҳимхон ба фатҳи ин қалъа даст ёфт, тамоми мардуми ба дастафтодаро кушта, аз сари онҳо дар он ҷо калламанора сохт (яъне, сарони буридаро болои ҳам ҷида ба шакли манора рост кард), занону духтаронро ба сипоҳиён тақсим карда дод (1170 хичрӣ).²

Ҷун боқимондаи аҳолии Кӯҳистон ин даҳшату ваҳшатро диданд, ба умеди хифзи ҷону моли худ бе ҷангу ҷадал қалъаҳоишонро ба ғумоштагони Раҳимхон супурданд. Қалъаи Қаротегин ҳам ба ихтиёри худ тақлим шуд. Ҳокими Ҳисор Мухаммадаминбий гурехта ба Афғонистон илтиҷо бурд.

Раҳимхон баъд аз тақлим шудани аҳолии Кӯҳистон аз он ҷо бист ҳазор хонаворро ба тарафҳои Бухоро кӯчонид ва аз аҳолии ба номи пули амонӣ бист ҳазор тиллои нақда, се ҳазор асп ва панҷсад шугур бор андоз карда гирифт, дар ҳама шаҳрҳои Кӯҳистон аз тарафи худ ҳоким монда барои муҳофизати хоки-мони худ илғор³ гузошт. Аз ин ҷумла дар шаҳри Душанбе пи-сари Саримсоқбек – Ғулчабегро ҳоким таъин кард.

¹ Соли 1169 хичрӣ ба солҳои 1755 – 1756 мелодӣ рост меояд.

² Соли 1170 хичрӣ ба солҳои 1756 – 1757 мелодӣ рост меояд.

³ Илғор – ин ҷо ба маънои гарнизон аст.

Раҳимхон пас аз тороҷ кардани аҳолии Кӯҳистон ва андохтани занҷири ғуломӣ ба гардани онҳо бозгашта ба Бухоро рафт. Ҳокимони Раҳимхон аз худӣ ӯ ҳам зиёдтар ба аҳоли ҷабру бедод кардан гирифтанд. Аҳоли ба ин ҳама зулму ноҳаққориҳо тобоварӣ карда натавониста, соли дигар исён карданд ва қалъаи Гурзакро мустаҳкам намуда ба худ па-ноҳгоҳ сохтанд. Чун ғумоштагони Раҳимхон ба Гурзақ хучум оварданд, озодиҳонон аз он ҷо кӯчида ба қалъаи Сина рафтанд ва аз он ҷо ба Дараи Нихон кӯчида, барои шӯриши умумӣ ҳозирӣ دیدанд. Вақте ки қувваташон тайёр шуд, 22 рамазони соли 1171 хичрӣ¹ ба қалъаи Дехнав хучум карда шаҳрро гирифтанд. Ғумоштагони Раҳимхон ба даруни қалъа (арк)-и Дехнав дар муҳосира монданд.

Бисёртарини лашкариёни Раҳимхон, ки дар яйлоқи Бо-лохисор буданд, ин хабарро шундида, дигар илғорхоро ҳам ғун карда шаҳри Дехнавро аз берун ба муҳосира андохтанд. Ин вақт озодиҳонон ба ду ҷабха мечангиданд: аз як тараф, ба арк дар хучум, аз тарафи дигар, ба беруни шаҳр дар мудофия.

Ин ҷанг чил рӯз давом кард. Оқибат бо расида омадани худӣ Раҳимхон шаҳр фатҳ шуд.

Раҳимхон аз саркардагони озодиҳонон Амонбоқӣ номро ба сари ҳода шинонда кушт; дигар аҳолиро, ки ба даст афтоданд, сар бурида, дар болои пуштае, ки ба муқобили дарвозаи шаҳри Дехнав буд, аз сари кушташудагон қалла-манора баст.

Баъд аз он Саричӯӣ, Регар, Душанбе ва соири қалъаву шаҳрхоро гирифта, ҳар қадар асир, ки ба дасташ афтод, кушта сарашонро ба Дехнав фиристода ба қалламанора зам кард.

Чорсад нафар хучандӣ ва уротеппагӣ, ки бо фармудӣ² ҳокими Хучанд Фозилбӣ барои ёрии хисориён рафта бу-

¹ 22 рамазони соли 1171 хичрӣ ба 1 июни 1758 мелодӣ баробар аст.

² Ин фоҷиаҳои таърихӣ, ки дар ин боб нақл ёфтанд, аз «Ғуҳфаи хонӣ» ном китобе, ки ба номи Раҳимхон ва ба фармоиши ӯ аз тарафи Қозӣ Муҳаммадзафо (Шухрат) бинни Қозӣ Зухайр ном карминагӣ навишта шудааст ва қисми охири ин китоб аз тарафи муҳаррири мазкур ба фармоиши амир Дониёл таҳрир ёфтааст, хулоса карда гирифта шуд (шаҳри нависанда).

данд, дар Дараи Нихон ба дасти ғумоштагони Раҳимхон афтода кушта шуданд ва сарони онҳо ҳам ба сари қаллама-нора баромад.

Ин аҳвол танҳо дар Ҳисор ва кӯҳистони атрофи он рӯй надода буд, балки Панҷакент, Ёрӣ, Киштут, Урметан, Моғиён, Фароб ва Фалгар ҳам бо ҳамин дахшату ваҳшат ба дасти Раҳимхон даромада буданд (1166).¹

Баъд аз сари Раҳимхон дар аҳди амир Дониёл боз ҳамин ош буду ҳамин коса: аҳолии Кӯҳистон озодӣ мевоҳанд ва ор-зу мекунанд, ки ба сармояи меҳнати худ худ соҳиб бошанд, ҳосилоти деҳқонӣ ва чорводорӣи худро ба рӯзгори худ сарф намоянд. Дониёл мевоҳад онҳоро асир намояд ва буду набу-дашонро бирабояд. Боз ҳамон исён, боз ҳамон хучум, боз ҳамон кушокушӣ ва қалламанора.

Дар аҳди амир Ҳайдар, Насрулло (Ботурхон) ва Музаффар боз ҳамон мочароҳо такрор меёбанд. Хусусан, фоҷиаҳои аҳди Музаффар воқеаҳои даври Раҳимхонро тамои дар хотирҳо андохт. Як даста лашкар бо ғулу ғулуна дар зерӣ фармон-фармоии Яъқуб кушбегӣ тамоми дара ва Кӯҳистонро гашта буду нобудӣ мардумро ба номи пули амон ситонид. Баъд аз фатҳ ва сӯхтани шаҳри Дехнав амир Музаффар асиронро та-моман ба сари як пушта ғундошта, агар ба иборати «Тоҷут-тавориҳ» гӯем,³ монанди говони қурбонӣ сарашонро бурид.

¹ Соли 1166 хичрӣ ба соли 1752 – 1753 мелодӣ рост меояд.

² Дар миёнаи ин ду «қаҳрамон», яъне Раҳимхон ва Музаффар, як хусусияти таърихӣ аҷиб ҳаст: ба ҷи таърифи Раҳимхон бо ғулу ғулунаги Нодирхони Афшор, ки вай меҳост Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Осиёи Хурд, Осиёи Миёнаро дар зерӣ як ҳукумати марказӣ дароварда, барои сармояи тиҷорат, ки дар вақти мулуқуттавоифӣ парешон шуда буд, замина ҳозир намояд – ва зифаи хун рехта ба ҳукумати марказӣ толеъ кардани Мовароуннаҳрро ба гардан гирифта бошад, ба ҳамон тавр Музаффар ҳам пас аз шикаст хурда ба ҳимояти императори рус даромаданаи ин вазифаи бо ғулу ғулунаги барон капитали рус замири ҳозир карданро ба гардани худ гирифта буд (шаҳри нависанда).

³ Агар ба иборати «Тоҷуттавориҳ» гӯем – воқеанигор ва амири Афғони-стон дар солҳои 1880–1901 Абдурахмонхон (1844–1901) дар «Тоҷут-тавориҳ» оид ба бедодгариҳои ғулоношунӣ амир Музаффар суҳан ронда, аз ҷумла менависад: «Рӯзе дар байни роҳ китъаи замини мур-тафъро дидам, ки ҷиҳати ҷодарҳои амири Бухоро (Музаффар – К. А.)

Дар аҳди Абдулахад ва Олимхон бошад, дар аҳолии Кӯҳистон маҷоли ҳаракат намонда буд: мол, ашё, зан, фарзанд, ирзу номусашон ҳамагӣ поймоли амиру гумоштағони ӯ гардид.

Амир Олим боз имрӯз меҳост, ки дар пойдор кардани қасри зулму истибдоди худ аз қуввати ҳамин аҳолии барҷомондаи Кӯҳистон истифода намояд, ононеро, ки бо реҳтани хунашон ба даст даровардааст, дар хунрезии худ шарик намояд. Ононе, ки манфиаташон ба манфиати амир яке аст (монанди амалдорону муллоён), албатта ба ӯ ёрӣ мебахшанд ва аҳолиро ҳам барои ёрӣ додан ба ӯ далолат мекунаанд. Аммо оммаи мардум ба ризову рағбати худ ҳеҷ гоҳ ба ӯ ёрӣ доданӣ набуданд.

Ҳокимони амир (чунончи дар боло гуфта шуд) ба розигӣ ва норозигии мардум нигоҳ накарда андозҳои аз одат беруноро ғундошта гирифтанд. Амалдорону навкаронро ба Бухоро фиристоданд ва дар қатори онҳо бандиёнеро, ки дар зиндонҳои Кӯҳистон маҳбус буданд, низ фиристоданд.

Дар Бухоро амалдоронро дар чорбоғҳои подшоҳӣ ва хонаҳои мардум ҷой доданд, бандиёнеро ба дастаи «шербача»,² ки аз дуздон ташкил ёфта буд, ҳамроҳ карданд.

Кӯҳистониён ба ҳавои Бухоро тоб наоварда баъзеашон мурданд, баъзеашон гурехтанд ва қисме, ки амалдорони қалон буданд, ба ёрии амир монданд.

мусаттаҳ карда буданд ва ин китъа замин ба хун олуда буд. Аввал ҳаёл кардам, ки ин хуни говҳост, ки ба ҷихати садакаи нусрат ва фатҳе, ки ба амир руҳ додаст, забҳ намулдааст. Пурсидам: «Чаро говҳоро дуртар забҳ накардед?» Мардони он ҷо ӯҳе кашида гуфтанд: «Ин хуни инсон аст, на хуни гов» (Амир Абдурахмон. «Точуттаворих», ҷ, аввал, Бомбай, 1322х, с. 67).

¹ Аз «Тухфаи шоҳӣ» ном китоби Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ.

² Дастан «Шербача» – дастае, ки амир Олимхон баъди воқеаи Колесов аз хисоби дуздон ва роҳзанон ташкил карда буд. «Шербачаҳо» бо яроке, ки аз амир гирифта буданд, дар Бухоро ва шаҳрҳои гирду атрофи он роҳзанӣ ва ғоратгарӣ менамуданд. Баъди инқилоби Октябр як қисми онҳо ба кишлоқҷойҳо рафта, қисми дигарашон бо амири гуреза ҳамроҳӣ карданд.

IV. ШАХСИ НОШИНОС

Одинаи бечора, ки ду сол боз ба ин касалӣ мубтало аст, бисёртар дар офтоб нишастани ӯро супориш кардани духтур табиист. Агарчи дар айёми тобистон, дар моҳҳои ҷавзаву саратон, ғайр аз аввали пагоҳ дигар вақт дар офтобруйи нишастан мумкин набуд, дар моҳи мизон бисёртари рӯзро ба офтоб гузаронидан муяссар шуд, зеро офтоби ин моҳ он қадар гарм нест, ки инсон ба вай тоқат карда натавонад.

Бинобар ин, Шохмирзо дар ин рӯзҳо қати Одинаро ба офтобруй бароварда, Одинаро аз пагоҳ то бегоҳ дар он ҷо меҳобонид.

Як рӯз, дар вақте ки Одина бар болои қати худ дар офтобруй нимҳобу нимбедор дароз кашида ёзида буд ва Шохмирзо ба ояндаву равандагон ҷойи ҷилим медод, шахси ношиносе омада ба як ғўшаи чорпоия самоворхона нишаст ва ба Шохмирзо як ҷой супориш намуд.

Агарчи афғу андоми ин шахс ба як тоҷик монандӣ дошт, аммо либосаш, ки иборат аз як телпаки куҳнаи кафқозӣ, кулҷаи даридаи сарбозӣ ва ҷолвори васеи мешии сурх буд, ба либоси ҳеҷ дохунда монандӣ надошт.

Шохмирзо бо вучуди бегонагии пӯшук аз андоми ин шахс тоҷик буданаширо гумон карда ва барои фаҳмидани ҳақиқати ҳоли ин шахс як ҷойник ҷой дам карда оварда дар миёнаи Одина ва ӯ нишаста бо кашидани ҷой сар кард. Аввал ҷойро худ нӯшида, пиёлаи дувумро ба шахси ношинос дод ва дар аснои ҷойхӯрӣ ба ӯ нигоҳ карда гуфт:

– Меҳмон! Пурсидан айб нест, шумо кучой ҳастед?

– Қаротегинӣ, – гуфт шахси ношинос.

Одина ҳамин ки қалимаи «қаротегинӣ»-ро шунид, ҷалмо-ни нимпӯшидаи худро қалон кушода, ба тарафи ин шахс бо диққати тамои нигоҳ карда дид, ки ба назараш ошно менамояд.

¹ Дохунда – аз қалимаи «додар» ва «хонда» – додархонда. Дар байни қисми тоҷикони ҷануби Тоҷикистон маънои ошно, ҷўраро дорад. Лекин дар «Одина» ва «Дохунда» он ба маънои пойбархонагони кӯҳистонӣ истифода шудааст.

яд, аммо дар кучо дидани ўро ба хотир оварда натавонист. Ҳарчанд меҳост, ки хавоси худро як ҷо ҷамъ карда фикр намояд, шояд, кӣ будани ин шахс ба ёдаш ояд, аммо ҳаёлаш ба тарафҳои дағар мегурехт ва ба муносибати дар миён омандани калимаи «Қаротегин» айёми гузаштаи дар он вилоятш бо хотираҳои талху ширини он ҷо ягон-ягон ба пеши назараш меомад. Аз байни хотираҳо чизе, ки Одинаро бисёртар ба худ машғул мекард, албатта, хотираи Гулбӣ буд.

Қаротегин... Ин чӣ қадар ҷойи азиру муборак буд, ки Одина азизтарин умри худро, ки айёми хурдсолӣ аст, дар ин ҷо ба висоли Гулбӣ гузаронида буд.

Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки ба шумин арбобкамолҳои он Одина аз маҳбубаи худ абадӣ ҷудо шуда буд!

Оре, Одина худро аз ёри меҳрубони худ ҷудо шуда мепиндошт, зеро имрӯзо беморӣ ба ӯ ҷунон зӯр оварда буд, ки ба ҳалос шудан аз ӯ ва дарёфтани висоли ёр ҳеч умед надошт. Танҳо орзуе, ки дар дил дошт, ин буд, ки хабаре аз тарафи ёри диёр шунавад. Агар хуш аст, ба лаззати он хабар ва агар бад аст, бо талхияш ба осонӣ ҷон диҳад.

Ба умеди усули ин орзу дубора ба суҳанҳои шахси ношинос бо диққат гӯш дод.

Шоҳмирзо ба шахси ношинос гуфт:

— Магар ба ин шахр тоза омадаӣ?

— Як моҳ шуд.

— Аз Қаротегин кай баромада будӣ?

— Тахминан чор моҳ шуд.

— Магар аз болои Фарғона омада дар он ҷо чанд гоҳе мондаӣ?

— Не, роҳи байни Қаротегини Фарғона баста аст, Ҳукумагдорони Қаротегин намегузоранд, ки касе аз он ҷо ба Фарғона ояд.

— Набошад ту чӣ гуна ва аз кадом роҳ омадӣ?

— Ман аввал аз Қаротегин ба Бухоро омадам, дурустгари суҳан он аст, ки маро ба Бухоро оварданд, баъд аз чанд гоҳе аз он ҷо ба ин тараф омадам.

— Бародар, (ба худ ва Одина ишора карда), мо ҳам тоҷик

ҳастем, бинобар ин, аҳволи туро покиза доништан хостем, ба сабаби ин пурсишҳои пайдарпай маро айб нафармой.

— Ман ҳам медонам, шумо тоҷик ҳастед. Аз бозе, ки ман ба Тошканд омадаам, ҳар рӯз аз ҳар кас «дар ин шахр тоҷик ҳаст ё нест» гуфта суроғ мекардам, дируз касе шумову дукони шуморо дарак дод. Бинобар ин, ба шумо шиносо шавам гуфта ба ин ҷо омадам.

— Бисёр хуш омадӣ, аз ҳоли худ гап зан, аз Қаротегин чӣ гуна омадӣ ва дар Бухоро чӣ мекардӣ?

— Ман дар зиндони Қаротегин бандӣ будам. Имсол амир бандиёро ҳам ба катори навкарон ба Бухоро талаб кард. Ҳокими он ҷо маро ҳамроҳи дигар бандиён ба Бухоро фиристод: дар ин ҷо маро ба «шербача» ном дастае, ки аз дуздон барпо шуда буд, ба навкарӣ дароварданд. Баъзе касони даста, монанди ман ба тухмат гирифтор шуда бошанд ҳам, бисёртаринашон дуздони номдори хунхӯр буданд. Чанд гоҳе ҳамроҳи ин даста дар Бухоро ва атрофи он посбонӣ кардем, аммо чӣ гуна посбонӣ, ки мардум аз дасти дастаи мо ба дод омаданд. Навкарони дастаи мо ба ҳар кишлок, ки мекарданд, бачагон, зану духтарони бекасро оварда базм мекарданд, моли фуқароро рӯйрост тороч менамуданд... Касеро, ки ба худашон ва корхояшон нигоҳи бад кунад, дасту пояшро баста, «чадид» гуфта ба Бухоро мефиристонданд. Ин гуна бандиён агар дар Бухоро пули бисёре харҷ карда тавонанд, яъне пораву ришва диҳанд, ҳалос мешуданд; бо вучуди ҳалос шудан ба кишлоқи худ омада наметавонистанд, зеро агар биёянд, дубора ба ҷанги ин даррандагон гирифтор меомаданд. Аммо касе, ки пора дода натавонад, дар обхонаи Бухоро¹ кушта шуда, ҷасадаш ба кӯли дарвозаи Уғлон² партофта мешуд.

Ин аҳволест, ки баъд аз осуда шудани мамлакат шуда ис-

¹ **Обхонаи Бухоро** — яке аз ҳабсхонаҳои Бухорои амирӣ, ки он зиндони дарунии роҳрави арки Бухоро ҳисоб меёфт ва ниҳоят сернаму бадбӯй ва торикӣ ифлос буд.

² **Дарвозаи Уғлон** — яке аз ёздаҳ дарвозаи Бухорост, ки дар тарафи шимолӣ ғарбии шахр дар байни дарвозаҳои Талипоч ва Ҳазрати Имом воқеъ аст.

тодааст, аммо дар вақти ҷанги Колесов ва то ду ҳафтаи баъди он, меғянд, мардумро монанди мӯру малах поймол карда мурдаҳояшонро ба кӯчаҳо андохтанд. Хайрият, ки ман дар он вақтҳо дар Бухоро набудам, вагарна ба дидани он ҳама хунрезиҳои ноҳақ тобоварӣ карда натавониста мемурдам. Дар он рӯзҳо мардумро на танҳо-танҳо, балки тӯда-тӯда мекуштаанд. Чунончи, рӯзе дар атрофи Қизилтеппа гаштугузор мекардем, гузори мо ба зовуди сӯхтаи пахта афтод. Дар он ҷо ба даруни чуқурӣ як тӯда устухони одамиро дидам ва аз як ҳамроҳам, ки онҷой буд, пурсидам:

— Магар ин устухонҳо устухонҳои шаҳидони ҷанг аст, во аҷабо! Ба ҷойе, ки инҳоро ба болои пуштае гӯронда ба сарашон тӯғ бардоранд, чаро ба ин чуқурӣ бо ин хориву зорӣ гузоштаанд?

— Инҳо шахид—маҳид нестанд, — гуфта ӯ ҷавоб дод, — балки барбарӣ ва тоҷикони мусофир буданд, ки дар ин зовуд ба қатори мардикорони рус кор мекарданд ва ин зовуд моли яке аз ҷадидони Бухоро буд. Вақте ки ҷадидон тамои шикаст хӯрда аз Когон гурехтанд, коргарони ин зовуд худро ба оташароба гирифта, роҳи Самарқандро пеш гирифтанд, аммо тоҷикони мусофир дар ин ҷо монданд. Дар ҳамин асно мо ба ин ҷо расида омадем, ба тороч кардану сӯхтани ин зовуд ва ба куштани касоне, ки дар ин ҷо ёфт мешаванд, аз ҳокимон ба дасти худ фармон доштем. Аввал ба куштани ин коргарон шуруъ кардем. Онҳо мегуфтанд: «мо тоҷик ҳастем, мо мусулмон ҳастем, моро чаро мекушед? Гуноҳи мо ин аст, ки моро коргарони рус ҳамроҳи худ ба қафо гаштан далолат карданд, лекин мо ин корро қабул накардем ва дар паноҳи подшоҳи ислом монданро ба худ муносиб донистем, оё ҷазои касоне, ки ба ҷанг ҳамроҳӣ накарда бошанд ва сояи подшоҳи исломро ҳомии худ дониста, ба ақиб нагурехта бошанд, ҳамин аст!?!» Инҳо мехостанд бо ин забонбозиҳо моро фиреб дода аз кушта шудани худ халосӣ ёбанд.

¹ Тӯғ бардоштан — мӯйи думи асп, ки дар сари ҳолаҳои сари қабр ҳамроҳи матоғ мебарданд. Ин нишонаи эҳтиром ва эътибори марҳум аст.

— Магар онҳо дурӯғ мегуфтанд ва дар ҳақиқат ба ҷанг ҳамроҳӣ карда буданд? — гуфта ман аз рафиқи худ пурсидам.

— Не, рост мегуфтанд, ки онҳо ба ҷанг ҳамроҳ нашуда буданд, лекин ҳамеша дар ҳимояти подшоҳи ислом осуда нишастани онҳоро кӣ даъво карда метавонист?! Магар касоне, ки император барин як подшоҳи калонро бекор кардаанд, коргарон набуданд, магар касоне, ки ба ҷадидони Бухоро ёрӣ дода ба ҷаноби олий теғ кашониданд, коргарон набуданд? Инҳо ҳам имрӯз набошад, фардо ба ҷаноби олий теғ мекашиданд, бинобар ин, мо ба гапи ин кофирони ҷойдорӣ ҳеч гӯш надодем ва дар як ҷашм пӯшида кушодан ҳамаашро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби зовуд буд, андохтем. Баъд аз ин ҷизҳои гаронбаҳои зовудро ғанимат гирифта, пас аз он ба иморати анбор ва мошинҳо оташ дода ҳокистарашро ба осмон баровардем. Азбаски дар вақти сӯзиши зовуд ин мурдагон ба даруни об буданд, носӯхта монданд, вагарна гардашон ҳам дар миёни ҳокистари зовуд дида намешуд. Баъд аз он ки гурезагон омада оби ин ҳавзро хӯрда тамои кардаанд, мурдаҳои намоён шуда дарандагон ва парандагон гӯшти инҳоро хӯрданд ва устухонашон ба ин ҷо тӯда шуда мондааст.

— Шаҳси ношинос баъд аз тамои кардани нақли ин фоҷиа гуфт:

— Агар ин ҳикоятро аз касе мешунидам, бовар намекардам. Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқрориқунандагони ин қор ба бовар қардан маҷбур шудам ва саҳт дар хайрату тааҷҷуб афтодам, ки ҳамин дараҷа ҳам зулму бедод будааст, аз номи подшоҳи ислом дар мамлакати исломӣ ҳукмронӣ карда факирони мусулмонро бе ҳеч гуноҳ ва бо ин дараҷа хориву зорӣ мекуштаанд ва мекушондаанд?..

— Одина, ки бо шунидани ин фоҷиа аз ғояти ғазбу ҳисси интиқом ҷашмонаш чун машъали оташ медурахшид, дастони чун поғачӯб хушқидои худро ҷунбонида гуфт:

— Ҷӣ, бародар! Он тоҷикон дар ҳақиқат гунаҳгор будаанд. Гуноҳи бузурги онҳо наодонӣ аст; гуноҳи бузурги онон ин аст, ки барои мардумфиребӣ, барои нобуд кардани душмани худ ва барои пур намулдани қиса олат будани номи дину миллатро надонистаанд. Агар факирони ҳарҷой ва деҳқонони кишлоқӣ

инро надонанд, айб набуд, аммо коргароне, ки ба корхонае ғун шуда кор мекунанд, найрангҳои душманони синфҳои худро бо-яд медонистанд, зеро дар миёнаи онон касони донишманд ёфт мешавад, аз мусулмонон ёфт нашавад, аз русон ёфт мешавад. Албатта, он донишмандон чӣ будани диндорӣ арбоби ис-тибдодро, фиребу найранги миллатдӯстии сармоядоронро ба ҳампешагони худ мефаҳмониданд. Онҳо барои халосии ранҷбарон, чораи якум аз кадом дину миллат, ки бошанд, як шуда ба муқобили подшоҳ ва аҳли истибод, ба муқобили зулму бедод ва ба муқобили сармояву сарват бархостанро меғўянд ва ба душмани синфӣ ба ҳеҷ ваҷҳ ва ҳаргиз эътимод кардан дуруст набуданро медонанд. Бо вучуди ин «ҳамдинам ва ҳаммиллатам» гуфта худро ғўсфандвор ба дасти душманони одамхўри худ супоридан гуноҳ набуда чӣ буд?..

Хуб, инҳо гуноҳҳо ва ҷазоҳои гузашта, лекин мо агар аз ин воқеаҳо ибрат гирем ва баъд аз ин дўсти мо кисту душмани мо кист, донем ва барои талаби ҳақку хуни ҳампешагонамон ҳозир бошем, он хунҳои баноҳакрехта ҳадар нахоҳад рафт... Шохмирзо ба Одина нигоҳ карда гуфт:

— Хайр, биё мон! Худатро бисёр нахоҳон, гуфтаи худат ба-рин, онҳо воқеаҳои гузашта, шояд аз ин ҳодисаҳо ибрат ги-рифта, фақирону коргарони мо ҳам дар оянда хушёрона кор кунанд. Ҳозир хикоятро шунавем, (бо шахси ношинос нигоҳ карда) баъд чӣ шуд?

Шахси ношинос ҷавоб дод:

— Чӣ шуд? Дидам, ки агар ба ноҳақ рехта шудани хуни он бечорагонро изҳор намоям, маро ҳам хоҳанд кушт, ночор дам шудам.

Баъд аз он дастаи моро бо саркардагии Ёвқочтигуқсабо ба Кармина фиристоданд. Аз рӯи шунидам Ёвқочтӣ яке аз муқаррабони деринаи амир будааст, аз фоҳишасагони кўчагӣ гирифта то каландарбачагони амрад ба амир тайёр карда ме-додааст. Азбаски Кармина наздики сарҳад ва дамғаҳи талкиниҳои болшевикист, ин муътамади дарбор (Ёвқочтӣ)¹ -ро ба он ҷо фиристодаанд.

¹ Ёвқочтӣ — лақаби ҳарбиест, ки дар назди амир эътибори калон дорад.

Вакте ки ба Кармина омадем, дастаи мо яғмову торочи худ-ро ба як ғартиби муайян андохт: ҳар рӯз ин даста гуруҳ-гуруҳ шуда барои хабаргирии роҳи Самарқанд ва нигоҳбонии Ҷўли Малик ба гаштугузор мебарояд. Ба ҳар роҳгузаре, ки во-мехўрад, «ту ҷадид ва кофир ҳастӣ» гуфта дастгир мекунад ва баъд аз ситондани биду набудаш, агар дар ҳақиқат каси шубҳанок бошад, бандиаш мекунад, вагарна сар медиҳад. Муқобила ва ё изҳори норозигикунандагонро мекушад; дасту гардани бандиёро баста ба Кармина ба пеши Ёвқочтӣ мефи-ристонанд. Он ҳам агар лозим донанд, бандиро ба Бухоро мефи-ристонанд ва ё баъд аз ҳабси чандрӯза ва таъзири саҳт бо кафо-лати одамҳои муътамад ва ситонидани ришва озод мекунад.

Баъзе торочдидагонии хомтамаъ то халос ёфтан аз дасти дуздон лаб во накарда, баъд аз он ба Кармина омада, ба Ёвқочтӣ шикояту додҳои мекарданд. Ӯ мегуфт: «Кӣ медо-над, ки моли шуморо одамони ман гирифтаанд? Магар шумо болшевик ё ҷадидед ва мехоҳед, ки навкарони ҷонсупори ҷаноби олиро бадном кунед? Аз назарам дафъ шавед. Вагарна ҳозир ба зиндонатон хоҳам фиристод...»

Даст дароз кардан ба зану фарзандонии фукаро аз ҷумлаи корҳои муқаррарии ин «шербачагон» шуда монда буд.

Ман ба дидани ҳеҷ кадоми ин воқеаҳо тоб оварда намета-вонистам, орзу доштам ва мехостам, ки фурсате ёфт шавад, то аз миёни ин гуруҳи ҷаллодон гурезам, аммо намедонистам ба кучо ва чӣ ранг гурезам? Албатта, ба вагани худ гурехта раф-та наметавонистам, зеро агар дар роҳ ба даст наафтам ҳам, дар худӣ он ҷо дастгир шуда кушта гардидам ва ё ба зин-дон афтоданим муқаррар буд.

Ба гузаштани ба тарафи Самарқанду Тошканд ҳам далерӣ карда наметавонистам, зеро ба мо ҷунон нишон дода буданд, ки «ҳар касеро, ки аз тарафи Бухоро ба он тараф равад, бол-шевикон мекушанд, аҳолии худӣ он ҷо низ аз дасти онҳо осу-дагӣ надоранд».

Боёну муллоёне, ки аз тарафи болшевикон гуреза шуда ба тарафи Бухоро мерафтанд, гуфтаҳои одамони амиро ро яке бар чанд карда тасдиқ менамуданд.

Агар аз гурезагони Бухоро гап яла шавад, меуфтанд: «Он ёғи муртад мурданд, хок шуданд, рафтанд, ҳоло аз он қирони ҷойдорӣ дар рӯи дунё асаре намондааст».

Дар ин асно як шахсеро аз тарафи Қаттакурғон бандӣ карда оварда, ба Ёвқотӣ рӯ ба рӯ карданд.

Ёвқотӣ ба бандӣ гуфт:

— Эй муртад! Акнун ки ба даст афтодӣ, албатта, монанди сағ ба хориву зорӣ кушта ҳоҳӣ шуд. Агар рост бигӯӣ, ки гурезагони Бухоро дар Самарқанду Тошканд чӣ қор карда гаштаанд, ба муқбили ҷаноби оӣ чӣ гуна ҳозирӣ мебинанд ва бо болшевикон робиташон чӣ тавр аст, мумкин аст, ба ҷаноби оӣ арз карда хуни туро бахонам...

Бандӣ гуфт:

— Беҳуда маро фиреб доданӣ машав, ман аз он аҳмақон нестам, ки ба сухани шумо дурӯтгӯни беномус бовар кунам ва ҳам доништа бош, ки ман аз мурдан наметарсам. Вақте ки ман ва дигар рафиқонам ба муқбили амиру шумо бархоста будем, мурдрано ба гардан гирифта будем. Имрӯз, ки ман ба даст афтодам, албатта, кушта ҳоҳам шуд, ба ин ҳеч шак нест. Лекин доништа бош, ки аз кушта шудани ман ба ту ва амири ту ҳеч нафъе нест, на танҳо ман, балки тамоми гурезагони Бухоро кушта шаванд ҳам, ба шумо роҳи ҳалосӣ нест: аз паси мо ояндагон шуморо аз дунё нест карда, рӯи заминро аз вучуди мурдори шумо пок хоҳанд намуд.

Аз аҳволи гурезагон чӣ мепурсӣ? Дар миёни онҳо ҳеч сирӯ асрори пинҳонӣ нест, ки ман ўро ба ту гўям. Дунё медонад, ки онҳо шабу рӯз тайёрӣ мебинанд, то як рӯз пештар аз шумо интиқом кашанд ва ин рӯзи фирӯз ҳам наздик расидааст, агар боварӣ надорӣ, ба ин наздикӣ ба ҷашми худ ҳоҳӣ дид. Чӣ муносибат доштани гурезагони Бухороро бо болшевикон ҳама медонанд. Вақте ки онҳо ба сояи химояи болшевикон ҳам бурданд, толеи худро бо толеи онҳо барбаста буданд.

Ёвқотӣ бо шунидани ин сухани оташфшон аз ғазаб чун шуълаи оташ даргирифта ҳамон соат меҳост ин бандии оташзабонро пора-пора карда ҷасадашро дар оташ сӯзонд. Лекин шикореро, ки ба машаққати бисёре ба даст оварда буд, ба амир пешкаш карданашро муносиб дониста, ба задани

чанд бунгардани оташи хашми худро кадре фуру шинонда ва бандиро бо чопорҳои тезрафтор ба Бухоро фиристод. Назар ба шунидам, амир ин бандиро дар қорбоғи Ситора-Махоса¹ ба пеши назари худ бо шамшер гардан занонда ба данашро пора-пора қунонда куштааст.

Баъд аз пурсуков маълум гардид, ки ин бандӣ Мирзо Усмон² ном яке аз аҳолии гурезаи Бухоро будааст, ки ба Тошканд рафта болшевик шудааст ва ўро яке аз ақсулҳаракатчиёни Қаттакурғонӣ ба даст дароварда аз Тошканд ба Қаттакурғон фиреб дода оварда бандӣ карда, ба дасти шербачагони Ёвқотӣ дода фиристода будааст.

Ман аз ин воқеа пай бурдам, ки дар Туркистон барои гурезагони Бухоро паноҳгоҳе ҳаст ва ҳам гурезагон дар он ҷо дар фикри қор ва омодаи гирудоранд.

Баъд аз ин ман ба тарафи Самарқанду Тошканд гурехтанро ба худ қазм кардам ва як сахари барвақт худро дар истгоҳ (стансия)-и Кармина гирифтаам. Дарди дили худро ба қоргарони роҳи оҳан гуфтам ва аз он ҷо бо ёрмандии онҳо ба ин ҷо гурехта омадам.

Одина барои дубора суханро ба болои Қаротегин бурдан аз шахси ношинос пурсид:

— Дар Қаротегин ба чӣ гуноҳ бандӣ будӣ?

Шахси ношинос гуфт:

— Ин воқеа ҳам аҷиб аст. Порсол, вақте ки ман бо мусофирони тоҷик аз Фарғона ба Қаротегин мерафтам, дар сарҳад одамони ҳокими амир маро қадид гуфта...

Шахси ношинос ҳанӯз сухани худро тамои накарда буд, ки Одина рост шуда бо диққати тамои ба ҷашмони ў нигоҳ карда:

— Вой, ту Шариф нестӣ? — гуфта фарёд кард.

Шахси ношинос аз дарёфти ногаҳонии ҳамсухбати ношиноси худ дар хайрат афтода, бе он ки ба пурсиши ў ҷавоб диҳад, ба ў нигоҳ карда истод ва якбора гуфт:

— Эҳ, ту Одина нестӣ?!

¹ Ситора — Махоса (Ситораи Моҳи хосса) — қасри сулолаи манғитиён, ки 4 км дуртар аз Бухоро воқеъ гардидааст.

² Мирзо Усмон — шахси таърихӣ, яке аз иштирокчиёни ғайриҷавобу-хориён аст, ки дар Қаттакурғон дар байни моҳҳои май — июни соли 1918 ба қатл расонида шудааст.

Ин ду рафики дери на ба чойи он, ба пурсулохон худ
чавоб гиранд, якдигарро дар бағал гирифтанд, сару рӯйи ҳам-
дигарро бўсиданд ва дубора ба чойи худ нишаста ба саломат
дарёфтани якдигарашон шукрхо гуфтанд.

V. ШАРИФ

Ин манзара бисёр тамошо дошт: Одинае, ки ду дақиқа
пештарак барои фаҳмидани хабаре мехост ноиносро бо таъби-
ре ба сари мағлаб оварад, хозир ва ба як ногох ба ӯ ошнои дери-
на шуда баромада буд. Акнун метавонист бе ҳеҷ андеша аз вай
хабарҳо пурсад ва бе ҳеҷ мулоҳиза ба вай саргузашти хуро накл
намояд.

Аз ҳама хушнаматар вазъияти Шохмирзо буд. Ӯ як соат
пештар бо чашми худ дида буд, ки ин шахс Одинаро намеш-
нохт ва яқин дошт, ки Одина ҳам ба вай шиносой надорад. Ӯ
шуд, ки ин ду шахси ноиносо якбора бо ҳам ошно шуда ба-
ромаданд, ба ҳақде ки якдигаро бо ному нишон ёд карданд.
Ин воқеаи аҷиб Шохмирзоро ба ҳайрат андохта буд ва бисёр
мехост, ки ҳамин дақиқа асрори ниҳонии ин муамморо ёд ги-
рад. Лекин Одина ба ҳусули ин орзуи Шохмирзо роҳ надод ва
ба вай гуфт:

— Акашариф ба мо мехмони азиз аст, бемалол бошад, таоме
тайёр мекардӣ, ҳуб мешуд, агар палав пазӣ, боз бехтар аст.
Ман ҳам қадами ин касро ба худ муборак шуморида, имрӯз
пархезро хоҳам шикаст ва бо шумо оши палав хоҳам хӯрд.

Дар ҳақиқат ба Одина ба сабаби шиносо баромаданаи ба
Шариф як хурсандиву як хушвақтии аз одаг беруне рӯй дода
буд. Вай на ин ки танҳо бемориашро бартарафшуда гумон
мекард, ҳатто худро боқуввату тавоно мепиндошт, бинобар
ин, ин соат ба шикастани парҳез ҳақ дошт.

Шохмирзо ба Одина гуфт:

— Ду дег дорем, барои ту як коса шӯрбои мурғ хоҳам пухт,
ту то тамои сихат ёфтани худ пархезатро нашикан.

— Барои ман ҳеҷ ташвиш нақашед, дар бошишгоҳи худ ош
дорем, саломативу сихатии якдигар ғанимат аст, ош хӯрдан
писанд нест, — гуфта Шариф узр хост.

— Худам ҳам гурусна мондаам, ошпазӣ барои ман ҳеҷ
ташвиш надорад, ту намебудӣ ҳам, мо ягон чиз пухта
мехӯрдём, — гӯён Шохмирзо як чойи тоза дам карда оварда
монд ва худ ба сари дегу оташдон рафт.

Одинаву Шариф харду як чойник чойро дар миён гирифта
аз сари нав ба сари суҳбат ва чак-чак нишастанд. Одина ме-
пиндошт, ки Шариф аз тамоми мочарои ӯ беҳабар аст, бино-
бар ин аввал саргузашти худро ба вай накл карда, сонӣ аз вай
хабаре аз хонадони худ пурсидани шуд ва:

— Бародарам! Ман ба ин ҷавониву хурдсолӣ дар дунё бисёр
ташвишҳо дидам, ту худ медонистӣ, ки аввалин дафта ман ба
ҷӣ азобу укубат аз дасти арбоб Камол гурехта ба Фаргона
омада будам; дар вақти бозгаштан ба дасти закотчиён ба ка-
тори дигар мусофирон рафтани чизҳои маро ҳам худ дида
будӣ, — гуфта гап сар кард ва тамоми воқеаҳоеро, ки пас аз он
ба сараш афтода буд, ягон-ягон ҳикоят намуд ва дар охир
гуфт:

— Як сол беш аст, ки аз аҳволи модаркалонам ва фо-
тиҳахондаам хабаре надорам. Агар ту дар бораи онҳо чизе
шундида бошӣ биғӯ.

— Вақте ки маро дар сарҳад ба банд гирифтанд... — гуфта
Шариф мехост ҳикоя сар кунад. Одина сухани ӯро бурида:

— Дар сарҳад ба банд афтодани туро ман худ медонам; пас
аз он ба сарат чиҳо омаданаширо сонӣ ҳикоят хоҳӣ кард; ман
аз тарафи хонаводаи худ бисёр хотирпарешонам, агар аз онҳо
хабаре дорӣ, зудтар биғӯ ва маро аз ин парешонахволи раҳой
деҳ! — гуфт.

— Он қадар хабар надорам, аз вақте ки ба банд афтода аз
шумоён ҷудо шудам, то фиристода шуданам ба Бухоро дар
зиндон будам, — гуфта Шариф мехост гапро чағалат андозад
ва аз чизҳои, ки ногуфтани аст, гурезад. Аммо ҷумлаи «он
қадар хабар надорам»-и ӯ Одинаро ба шубҳа андохта, барои
Шариф роҳи гурез вонагузошта буд.

— Агар андаке хабар дорӣ, зуд бош, бад аст ё нек, биғӯй ва
маро хотирчамъ гардон, — гуфта Одина пурсиши худро такрор
кард.

Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани чорае намон-

да буд, лекин кӯшиш мекард, ҳар чизеро, ки бояд ночор биғӯяд, дертар ва ҳам сабуктар карда биғӯяд.

— Сабр кун, чизеро, ки медонам, мегӯям ва аз даруни воқеаҳои, ки нақл хоҳам кард, мағлуби ту ҳам мебарояд, — гуфта хикоят сар кард:

— Вақте ки маро бандӣ карда ба Қаротегин бурданд, дар тахти дарвозаи кӯргони он ҷо тамоми либосҳои маро аз тан кашид, маро ба хоначае андохта, дараширо куфл заданд. Баъд аз соате дари хона боз шуда миригазаб бо чанд нафар пешхидматони худ даромад, номам, номи падарам, кучой буданам ва дар Фаргона ҷи кор карданамро ягон-ягон пурсид.

Чизе, ки пурсид, ҳамаро ба ростиву дурустӣ ҷавоб додам. Миригазаб гуфт:

— Ҷадидиро аз кучо ёд гирифтӣ?

— Ҷадид-мадиро намедонам, — гуфтам.

Миригазаб бо ду нафар пешхизмате, ки ба болои сарам рост истода буданд, имо кард. Ин ду девсиришт аз ду тарафи рӯям кашидаву кушода ду турсақӣ заданд, ки дуд аз димоғам баромад, чашмам сиёҳ рафт ва пас аз як-ду печутоб хӯрдан рӯйноқӣ ба замин афтодам, он ду нафар фаврӣ аз бозувонам гирифта, рост карданд ва рӯ ба рӯи миригазаб бо ду зону шинондандам.

— Нӯги кини подшохири дидӣ, ин аз нӯги ҳамир фатир аст. Акнун зуд бош, росташро биғӯ ва ҷонатро аз азоб халос кун, — гуфт миригазаб.

Ман:

— Чизеро, ки намедонам, ҷи биғӯям? Ҳар ҷи ба сарам ояд, аз толеам медонам.

— Ҷӯбро биёр! — гуфт миригазаб ба яке аз одамони худ.

— Хӯш, таксир, — гуфта ин одам рафт ва як банд ҷӯби илғайро, ки тахминан сӣ-чил дона буд, оварда ба миёнаи хо-на партофт.

— Биғӯй! Вагарна ба зер ин ҷӯб пора-пора шуда хоҳӣ мурд, — гуфт миригазаб.

— Ҷи биғӯям?

— Чизеро, ки аз ҷадидӣ медонӣ?

— Нав гуфтам-ку: чизеро намедонам. Миригазаб дар ғазаб шуда:

— Ба гап задан хушат намеояд, хеле дамдорӣ. Пахш кунед ин муртадро! — гуфт ба одамони худ нигоҳ карда.

Онҳо маро рӯ ба замин хобониданд, яке ба гарданам савор шуда маҳкам пахш карда истод, дигаре ба болои ронҳоям савор шуда, пойҳоямро нигоҳ дошт ва ду нафарашон ду ҷӯбро гирифта аз ду тарафам истода ба сари шона то пушти ронам ношумур заданд, баъд аз як-ду катор ҷӯбқорӣ кардан миригазаб гуфт:

— Монед! Акнун бояд чун бирешими чортгор хуб нарма шуда бошад.

Боз маро рост карда шинондани шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд.

Миригазаб гуфт:

— Ҷӣ тавр астӣ? Ханӯз як ҷӯб ношикаста худатро бой додӣ. Ҳолат, ки ҳамин будааст, чаро росташро нагуфтӣ? Ин аз сиву ду кини подшоҳӣ яке аст. Баъд аз ин ба сари зону ва нӯги нохун задан, тамоми баданро хуншор карда намак ҷой кардан, ба фарқи сар аз ҳамир охурча сохта равғани доғро рехтан ва монанди инҳо, ки то иқрор карданат ҳамаро ягон-ягон хоҳӣ дид, меояд¹. Ҳоло ҳам сари барвакт аст, ҷони ҷавонатро дар азоб намон ва корхоеро, ки дар роҳи ҷадидӣ кардаӣ, биғӯ!

Ман...

Яке аз пешхизматон ба миригазаб гуфт:

— Ҳоло андак сушт шуд. Имрӯз нагуфта бошад ҳам, фардо хоҳад гуфт, имшаб монед, ки хуб фикр кунад, агар фардо ҳам нагуяд, боз қин хоҳем кард.

Миригазаб:

— Рӯз ҳам бевакт шуд, ҳар ҷӣ лозим бошад, фардо мекунем.

¹ Дар вақти ҳукумати амир ин тарз истинток ва иқроркунонидани ҷабрӣ (қин) маҳсус ба вилояте ва ҳокиме набуд, балки аз шаҳри Бухоро гирифта то вилоят ва туманҳои хурд ин усул дар ҳукми одат буд. Бисёр вақт мешуд, ки бандиён ба ин гуна азобҳо тоб оварда натавониста ба гуноҳҳои калоне, ки накарданд, «кардем» гуфта иқрор мекарданд. Сиву ду кини подшоҳӣ дар усули ҳукуматдорони амирони Бухоро маҳз гапи хушк набуда, ҳамаи онҳо дар вақти лузум ба амал меомад. Қини охири ба фарқи сар аз ҳамир охурча карда равғани доғ рехтан буд, ки гирифтори ин ҷазо, албатта, мемурд (шаҳри нависанда).

Ба гарданаш чел ва ба пойхояш кунда¹ занед! Хеле таҳамтан менамояд, мабодо нагурезад, – гуфта бирафт.

Пешхизматон баъд аз он ки ба гарданам чел заданд, поям-ро дар кунда андохта фона заданд, озоре, ки аз кунда ба поям расид, то имрӯз асараш бокист, – гуфта Шариф пояшро ба Одина нишон дод. Дарвоқеъ, ба банди пояш доғҳои сафед ва асари ҷароҳати баҳамомада ҳанӯз намоён буд.

Шариф ба сухани худ давом карда гуфт:

– Албатта, он шаб то рӯз хобам набурд, аз як тараф, озори пой ва аз тарафи дигар, бими кини фардо ба чашм пӯшидан роҳ намерод.

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоптгоҳ шуд, пешин расид, аз миригазаб дарак нест. Агарчи ду рӯз аст ғайр аз ҷӯб ва торса-кии дируза чизе нахӯрдам, асари гуруснагӣ ба худ намедидам, лекин тақозои қазои ҳоҷат маро бисёр танг намуда ва ташнагӣ ҳалқамро бағоят хушк карда буд.

Гаштҳои пешин буд, ки қулфи дари хонаро касе кушодан гирифт, ман ҳам барои кашидани қинҳои дигар ба худ тайёри медидам. Дар боз шуд, яке аз бандиҳои дар ҳолате ки дар дасташ як офтоба об ва як парча нон буд, даромад. Бе он ки ба ман гап занад, поямро аз кунда бароварад ва ҷукурчаеро, ки дар як гӯшаи хона буд, ба ман нишон дода гуфт: «Қазои ҳоҷат кун». Баъд аз истибро кардан дубора поямро ба кунда андохт, лекин ин дафъа фонаи кундари он қадар саҳт назад ва гуфт:

– Ман пойи туро сусту осуда мондам, ин хизматамро аз хотир фаромӯш накун, агар ягон хешат ба дидани ту ояд, ба вай фаҳмон, ба ман дурусттар хизматона диҳад.

Ман чизе нагуфтам. Баъд аз он офтобаи об ва парчаи нонро, ки оварда буд, ба пешии ман гузошт ва дубора дарро қулф зада рафт.

Ин бандиҳои то як ҳафта ҳар рӯз як бор меомад, маро ба

¹ Кунда – ҷӯби ҷоррахи калоне буд, ки миёнашро ба андозае, ки ду пойи одамеро гунҷонад, сӯроҳ кардаанд ва миёнаҷойи ин сӯроҳ як сӯроҳии рост-нокии дигар ҳам дошт. Вақте ки пойи бандиро аз сӯроҳ меғузaronиданд, аз сӯроҳи дигар дар миёнаи ду пой фона мезаданд, ки пойҳои банди аз ду су таъйик ёфта ба шикастан наздик мерасид (шарҳи нависанда).

қазои ҳоҷат мекушод, дар вақти дубора бастан масъалаи хизматонаро дар миён меовард, обу нони муқаррари ро ба пешам монда мерафт.

Дар рӯзи ҳаштум аввали пагоҳӣ дар кушода шуд, ду бандиҳои даромада челро аз гарданам ва кундари аз поям ҷудо карданд, дастамро ба пушт бастанд. Дар ин ҳол бандиҳои дигар, ки ба хонаи дигар буданд ва аз сӯроҳӣ аҳволро медидаанд, маро муборакбод мегуфтанд. Ман гуфтам:

– Бародарон, ин ҷӣ қойи муборакбодӣ аст? Агар ман озод шудани мебудам, дастҳоямро намебастанд, ҳоло ки бастанд, маълум мешавад, ки бандиҳои ман давом дорад. Пас, ба кадом рӯзи ман муборакбод мегуёед?

Яке аз бандиён гуфт:

– Дастатро ба пушт бастан аломати он аст, ки туро нахоҳанд кушт, агар куштани мешуданд, туро пешбанд мекарданд, яъне дастҳоятро ба пушт не, аз пешат мебастанд, модоме ки аз кушта шудан ҳалосиат муқаррар аст, қойи муборакбодӣ аст. Акнун ҳар коре, ки ба ту рӯй диҳад, аз куштан поёнтар аст.

Ба дил гуфтам: «Ин гуна одат барои аз кушта шудан ҳалосиёбандагон нишонаи баде нест, бинобар ин, ин одати расмиро дар ҳаққи монанди худам аз мурдан «ҳалосиёбандагон» аз ҷумлаи одатҳои одилонаи ҳукумати амир шумурда метавонам».

Қисса кӯтоҳ, маро даст баста пеши ҳоким бурда рӯ ба рӯ карданд; ҳоким аз ясавулбошии худ, ки ҷӯбдасте ба даст гирифта ба он ҷо рост истода буд:

– Шарифи ҷадид ин аст? – гуфта пурсид.

– Ҳамин аст, – гуфта ясавулбошӣ ҷавоб дод.

– Баред! – гуфта ҳоким ишора кард.

Маро каш-кашон ба таги дарвозаи кунгон бароварданд ва дар он ҷо пуштамро бараҳна карда, як кам-чил ҷӯб заданд ва баъд аз тамош шудани ҷӯбзани ясавулбошӣ гуфт:

– Ҷаноби олиро дуо намо!

Лекин ба ман ҷаноби олиро дуо кардан он тараф истад, маҷоли дашном додан ҳам намонда буд.

Баъд аз он ясавулбошӣ барон ба зиндон бурдан маро ба

дасти миршаб супорид ва миршаб ҳам ба одамони худ супурд, ки онҳо бурда маро ба зиндон андохтанд. Гарчи дар зиндон ҳам ба гарданам чел ва ба поям ишкел заданд, аммо поямо аз кунда нагузарониданд. Дар зиндон ғайр аз ман бандихон дигар низ буданд, ҳар кадоме аз ман сабаби бандӣ шуданамро мепурсиданд ва воқеаҳои худро ҳикоят мекарданд.

Рӯзе як одами ясаулубошӣ ба зиндон омада аз ман аз ҳешу табор кихо доштанамро пурсид. Ғайр аз модари кампире дигар касе надоштанамро фаҳмондам.

— Агар миннатдор шавӣ ва ба ман хизматонаи дурусте ваъда намой, ба модарат хабар мерасонам, то ки туро омада бинад, — гуфт вай.

— Ҳаргиз лозим нест, — гуфтам ман, — балки нафаҳмондан лозим аст, зеро ки агар бечора модарам маро ба ин ҳол бинад, ғуссамарг хоҳад шуд.

Лекин бо вучуди ин, ба умеди хизматона ситонидан ба модарам хабар доданд, ки баъд аз чор рӯз бечора кампир омад, барои ман як куртаву як лозимӣ, як мурғи яхнӣ, камтар нон ва як коса равғани зард оварда будааст. Ба дари зиндон мурғу равғани зардро зиндонбонон аз дасташ хизматона ғӯён ғирфтаанд, либосу нонро ба саҳми ман мондаанд.

Модарам ба зиндон ба пеши ман даромад, ба ҳолате ки душман ҳам ба он ҳол ғирифтор мабод: мӯйҳо канда, рӯйҳо харошида, чашмон аз ғояти ғиря сурх шуда ва овозаш аз ниҳоятӣ нолаву фарёд ғирифта буд, ба андозае ки хиш-хиш карда базӯр нафас мебаровард. Бечора чунон заифу нотавон шуда буд, ки дигар қуввати фарёдш намонда буд, чун маро дид, ғирякунон аз сару рӯям бўсид ва беҳуш гардида ба кано-рам афтод. Ҳарчанд саъй мекардам, ки хушёр шавад, чаш-машро мекушод, баъд аз як теғ кашида ба ман нигоҳ кардан дубора беҳуш мегардид. Ман ғумон кардам, ки ҳозир ҷон хоҳад дод.

Бандиёни дигар ба ёрмандиам расиданд ва камтар оби сард оварда ба сару рӯйи модарам пошиданд, то хушёр шуд ва дар рӯ ба рӯям нишаст, ҳоламо ва ба ҷӣ сабаб бандӣ шуданамро пурсид.

— Толеи ман ва бадбахтии ту! — гуфта ҷавобаш додам. Баъд аз соате нишастан ҳар ҳафта як бор омада диданро ваъда дода ба ғамхонаи худ рафт.

Дар вақти бозгашта рафтаниш зиндонбон ғуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса равғани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод.

Модари бечораам аз дидани ман ғузир надорад ва барои тайёр кардани равғани хизматона чизе ҳам надорад, қувват ҳам надорад, ки кор кунад ва музди хизматашро ба равған диҳад. Ночор ба гашту ғадой баромадааст, ба ҳар дари хона рафта воқеаи бандӣ шудани ман ва бадбахтии худро ҳикоя карда супориши зиндонбонро, худаш гову ғӯсфанд надошта-нашро ба як ҳолати маъюсона мефаҳмондааст. Агар соҳиби хона равған дошта бошад ва ба ҳоли вай раҳм орад, кадре ме-додааст. Ба ҳамин тариқа аз чанд хона як коса равған тайёр карда ба дидани ман комёб мешуд. Бисёр шудааст, ки барои дарёфти як коса равған се-чор рӯз аз пагоҳ то бегоҳ кӯҳис-тонро гаштуғузур кардааст.

То ғиристода шудани ман ба Бухоро ҳоли модарам ҳамин буд. Баъд аз он ба сари он бечора ҷихо омада бошад, ба ман маълум нест, ба ҳар ҳол ғумон намекунам, ки то имрӯз зинда бошад — гуфта Шариф саргузашти худро тамои намуд ва катраҳои ашкро, ки дар охири ҳикояташ аз чашмаш ба руҳсо-рааш қатор шуда ҷорӣ шуда буданд, ба даструмомл пок карда, охи аламноке кашиду лаб аз ғуфтан фуру баст.

Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир ғу-зошта буд, ба андозае ки қариб буд ғочаҳои худро аз хотир бароварад ё мусибатҳоро, ки то имрӯз ба сараш афтодааст,

¹ Пештар дар каламрави Бухоро олат буд, ки ҳокимон бо бахонае ё тухма-те ба гардани касе пули хун меандохтанд. Агар он шахс чизе медошт, дода халос мешуд, агар чизе надошта бошад ё ки ҷизаш ба пули хун нарасад, ба гарданаи говдӯша андохта ба ғадой мебаромад. Ҳар кас, ки ин ҳолатро медид, медонист, ки он бечора ба тухмате ғирифтор шудааст, садақа ғӯён чизе мебахшид, ба ҳамин тариқа солҳои дароз ғадой карда пули хун ғун дошта мелод. Аммо бандиёро ба дари зиндон бароварда ишкел карда монда ба ғадой водоштан, шабонгоҳҳо ҳосили ғадони онҳоро тамои аз дасташон ғирифтан олати ҳаррӯзаи зиндонбонон буд (шарҳи нависанда).

нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтормода ҳеҷ ангорад. Ҳозир Шариф ба назари Одина як шахси ношинос ё ин ки Шарифсаройбон шуда наменамуд, балки гавҳари инсоният буд, ки дар буттаи фалокат бо оташи зулму бедодии нокасон гудохта софу беғаш гардида, мучассам шуда, дар рӯ ба рӯи ӯ нишаста буд.

Бинобар ин, ин дафъа мисли аввал худпарастона ба пурсидани ахволи хонаводаи худ аз вай далерӣ накард ва дар роҳи тасалли додани ӯ ва худаш гуфт:

— Бародар! Ғам махӯр ва андуҳгин мабош, ки дар дунё ва хусусан дар Қӯҳистони тоҷикони мусибатзадаву фалокатдида танҳо ману ту нестем, балки бисёр Шарифҳо, бисёр Одинаҳо ва бисёр Сангинҳо дар зиндони ҷавру бедод ҳок шудаанд ва шуда истодаанд.

Агар ғамзадаву аламкашида танҳо ману ту мебудем, мумкин буд, ки махв шуда аз дунё беному нишон мерафтем. Чун гирифтронии ситам бисёру зулмидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста қасонеро, ки моро ба ин рӯз андохтаанд, махву нобуд хоханд кард. Хусусан, дар ин замон, ки меҳнаткашони Русия ба майдон баромада тоҷу тахти императорони азамат¹ ва кибриёи сарватдорони худро бар ҳок заданд, агар фақирони тоҷик ҳам дар роҳбарии инҳо кор кунанд, ҳеҷ мумкин нест, ки ба муқобили ин тӯфони халқ арбобкамолон, Муллохокироҳхон, ҳокимону амалдорони мо истодагӣ карда тавонанд.

Дер аст ё зуд мақсади меҳнаткашони тоҷикон ҳам ҳосил ва синфи ранҷбарони қӯҳистонӣ ҳам озод хохад шуд. Дар ин сурат аз махву нобуд шудани ману ту ҳеҷ боке нест, балки дар ин роҳ қурбон гардидан боиси шарафу ифтихори ману ту аст.

Шунидани саргузашти ту маро ҷунон аз худ бурд, ки агар шафқати модаркалонам ва муҳаббати Гулбӣ ба гарданам ҳаққи бузурге нагузошта мебуданд, аз ахволи онон чизе наменурсидам; ҳоло ки риштаи силаи² раҳим маро ба онҳо вобаста доштааст, агар дар бораи онҳо чизе медонӣ, илтимос мекунам ба ман биғӯй.

¹ Император — унвони якқасардорон ва ҳокимони мутлақ дар давлатҳои гуногуни дунё.

² Силаи раҳим — алоқа бо ҳешу табор ва меҳру муҳаббат ба онҳо.

VI. ГУЛАНДОМ

Пас аз он ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ӯ хабаре расонад, моро лозим аст, ки баъд аз сафари дувуми Одина ба Фаргона воқеаҳои ба вай дахлдореро, ки дар Қаротегин рӯй додаст, ба хонандагон ҳикоя намоем. Маълум аст, ки Одина Бибиюшаву Гулбиро дар ҳолати бисёр бад гузошта, ба Фаргона сафар карда буд. Инҳо чизе надоштанд, ки биҳуранд ва қасе надоштанд, ки аз инҳо хабардорӣ кунанд, инҳо ҳақиқатан бечора, бекас ва бенаво буданд. Аз ҳама бадтар ин аст, ки арбоб Камол ҳамеша дар пайи кинахоҳиву интикомчӯй буд. Ӯ меҳост Гулбиро ба писари худ Ибод ба занӣ гирад ва ба ин восита ҳам «ҳисобхояш» баробар шавад ва ҳам аз Одинаву Бибиюша интиқоми худро гирифта бошад.

Бибиюша ин нияти бади арбобро аз пасу пеш шунда бисёр дар изтиробу андеша меафтод. Танҳо аз он ҷойе, ки як бор ҷашми арбобро тарсонида буд, гумон мекард, ки ӯ дигар бор ба ҳучум намудан далерӣ карда наметавонад. Дарвоқеъ ҳам арбоб Камол аз Бибиюша хеле мулоҳиза мекард, бинобар ин, рӯйро ба вай ҳучум оварданро ба як тараф гузошта, мунтазири фурсати муносиб ва дар пайи дарёфти роҳи ҳилаву фиреб буд.

Вақте ки роҳи миёнаи Фарғонаву Қаротегин баста шуда, рафтуой дар ин миёна барҳам хӯрд, ҳамчуноне ки умеди арбоб ба ҳусули муддаои худ кавитар гардид, ҳамчунон тарсу бими Бибиюша ҳам зиёдтар шуд.

Арбоб Камол умед мекард, ки ин бастагии роҳ ба дуруй кашад. Одинаро мурда ангошта ба ҳар восита, ки бошад, матлабро ба даст хохад даровард. Бибиюша метарсид, ки омадани Одина ба дуруй кашад ва ё аз омадани ӯ умедҳо қанда шавад, ҳоҳ-ноҳоҳ ба душман таслим хохад шуд, зеро гумон намекард, ки як духтари қадрасеро дар як хонаи бекас солҳои дароз нигоҳ дошта тавонад. Ба фарзе, ба ҳар гуна ҳучум ва дастдарозӣ истодагӣ карда тавонад ҳам, ин ҳол бисёр дароз намекашид, зеро умраш аз ҳафтод гузашта ва хабари аҷал соат ба соат ба гӯшаш расида истода буд, агар ӯ ҳамин рӯз аз

дунё чашм пўшад, ҳамон соат ба дасти душман афтодани
Гулбӣбӣ мукаррар буд.

Чизе, ки Бибишаро тасаллӣ меод, ахволи Ибод буд.
Ибод ҳеҷ намехост, ки ба Гулбӣбӣ хонадор шавад, зеро дили
ӯ ба ҷойи дигаре баста ва дари ин дилбастагӣ риштаи ихти-
ёраш гусаста буд.

Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли ҳудаш буд,
алокаи муҳаббат дошт. Гуландом духтари Шохназар ном яке
аз қадҳудоёни он деҳа буд, ки арбоб Камол дар давлат, сарват
ва эътибор ҳамсарӣ дошт ва ҳарду аз хурдсолӣ бо якдигар
ҷўраи ҷонӣ буданд. Ва инчунин модари Ибод ҳам бо модари
Гуландом дугонагӣ доштанд. Ба сабаби ин алоқаву муноси-
батҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд.
Гуландому Ибод ҳар ду ханӯз ширхора ва дар гахвора буданд,
ки падару модарашон инҳоро келину домод мехонданд. Вақте
ки Ибоду Гуландом роҳравон ва гапзанон шуданд, бозии онҳо
келину домодбозӣ буд, модархояшон ҳам инҳоро бо ҳамин
бозӣ вобаста соатҳо тамошо мекарданд ва завқҳо меги-
рифтанд. Баъд аз синнашон калонтар ва худашон ба назар
намоёнтар шудан ҳарчанд дар пеши падару модарашон шар-
мида ин гуна бозихоро намекарданд, дар кунҷу гўшаҳо аз лаз-
затбӣ аз ин ҳазлу мазох фуруғзошт надоштанд. Рафта-
рафта ин ҳазлу бозихо ба муҳаббати самимона бадал шуда,
робитаи ошиқӣ ва маъшукӣ ба миён омад.

Лекин дар ин вақт фикрҳои падарон дигаргун шуда буд:
арбоб Камол ба худ андеша мекард, ки агар Гуландомро ба
худ келин кунад, ҳарчи бисёре хоҳад кашид, зеро Шохназар
худо яке аз одамшавандагони замон шумурда розӣ намешуд,
ки духтараш арзон аз даст барояд. Ӯ мехост, ки туккўзҳои¹
калон, ёлукҳои² қатор ва маҳри гарон гирад ва «ба духтари
ман ҳамин қадар чиз омад» гуфта дар миёни дўсту душман
ифтихор намояд ва тўйҳо диҳад.

¹ Туккўз – як қисмати маҳри арўс, ки танҳо ба матоъҳои тўйӣ оид аст. Ҳар
туккўз мувофиқи номаш (қалмаи туркӣ – нух) маънои нух хел ли-
босвориро дорад.

² Ёлук – парда, чодар, сўзанӣ барои тўй.

Агар арбоб Камол ба ҷойи Гуландом Гулбӣбиро ба даст
даровада тавонад, аз як тараф, беҳароҷот соҳиби келин
мешуд, аз тарафи дигар, аз Бибишару Одина интиқоми
худо кашида дар миёнаи мардум сарбаланд мегардид, зеро
дар ин сурат мардум мегуфтанд, ки ҳаргиз ба арбоб панча ан-
дохтан дуруст нест. Ҷунончи дидел, Одина сари набобаширо
гирифта охир бархўрдор нашуд, ҳудаш аз ватан саргурез
шуда беному нишон рафт ва номзадаш ба қанзакии арбоб
афтод.

Арбоб Камол ба ҳамин мулоҳиза «ман духтари Шохназар-
ро ба худ келин намекунам, хусни ӯ ба писари ман лоиқ нест,
ягарчи ятим аст, Гулбӣбӣ сазовори он аст, ки ба ман келин
шавад» гуфта мегашт.

Табиӣ, ин гуфтугўйҳо ба гўши Шохназар расида ба иззати
нафасаш бархўрд ва ба ҳеҷ кас маслиҳат накарда духтарашро
ба Амонбоқӣ ном шахсе номзад кард.

Амонбоқӣ шахсе буд, ки синнаш аз панҷоҳ гузашта, дар
муддати умраш се бор хонадор шуда ва дар ҳар бор хонааш
шикаста, алҳол мучаррадона умр мегузaronид. Азбаски бисёр
занонаш мурда буданд, ўро «занкуш» ва «қадамаш шум»
гуфта ҳеҷ кас духтар намедод. Акнун, ки ҳуди Шохназар ба
домод кардани ӯ моил шудааст, вай ҳам домани инро пур
карда хурсанд карданах мукаррар буд. Шохназар бо ин кори
худ гўё ба арбоб мегуфт: «Агарчӣ ту духтарча маро келин
накардӣ, касе ёфт шуд, ки се баробари ту пул харч карда
қадрӣ маро ва духтари маро баланд кард».

Аммо Ибод, Гуландом ва модархояшон ба ин қор ҳеҷ розӣ
набуданд. Ҳамчуноне ки модари Ибод ба арбоб Камол ил-
тиҷову илтимос намууда рад кардани Гулбӣбиро талаб мекард,
модари Гуландом ҳам ба Шохназар зориву тавалло менамуд,
ки духтари гул барини худро бароварда ба дасти як мардаки
панҷохсолаи занкуш надихад ва то яктарафа шудани қори ар-
боб Камол сабр кунад. Лекин ин норизоиҳо, ин зориҳо ва ил-
тиҷоҳо ба ин ду марди худписанди худком ҳеҷ таъсир накар-
ду шудани шуд.

Шудани шуд, лекин алокаи Ибоду Гуландом бурида
нагардид.

ҲҶ. КЕЛИНФУРОРИ

Рӯзе шуд, ки фалак ба коми арбоб гардид. Бибиоиша ба да-
руни нокомиҳо, номуродиҳо ва маъюсиҳо як тарафа бемор
хобида вафот намуд.

Ин хабарро аз хама пештар имоми деҳа мулло Хокирох ба
арбоб Камол расонид, ўро муборакбодӣ кард ва гуфт:

— Ин азои Бибиоиша нест, тӯйи ту аст. Баъд аз гузаронида-
ни бегоҳи ҷумъааш Гулбиро ба Ибод никоҳ хоҳем кард,
тӯёнаи маро дурусттар хохӣ дод.

— Домулло, шумо аз пастназариатон харгиз намондед, —
гуфт арбоб, — Худо ба хурсандиҳо расонад, тӯёна писанд
нест, саломатии якдигар ғанимат аст. Ҳозир мардумро хабар
кунед, мардари обу тақфин¹ карда гӯронда, зудтар Гулбиро
ба хона овардан даркор аст.

Арбоб пеш аз он ки ба ҷаноза ҳозир шавад, ба хона даро-
мада ба зани худ гуфт:

— Бибиоиша мурдааст, баъд аз гӯронидани ӯ келинро ба
хона меорем. Ту барои Ибод ва келин ба қадри зарур пушук
ҳозир кун, ба даруни ҳамин ҳафта никоҳ хоҳем кард.

— О, мардак, — гуфт зан, — шуморо чӣ шуд? Оё тӯю келин-
фурорӣ ҳамин тарр мешавад? Мардум чӣ мегӯянд? Ман ҳеҷ
вақт ин ятимаи бекасро ба худ келин намекунам. Келини мо
бояд ба худӣ мо муносиб бошад, тукӯз фиристонем, тӯй фи-
ристонем, бурду овард кунем, хама расму одати дунёро ба ҷо
оварда, орзуҳоморо шикаста келин фуриорем. На ин ки аз як
мурдахона як духтарро аз мӯйш кашола карда оварда ба хона
нишонем ва ба мардум гӯем, ки ин келини мост! Оё ман ба
ҳамин ният бо шумо ба як болиш сар монда будам? Оё ба
ҳамини умед фарзанд калон карда будем?!...

— Занака², — гуфт арбоб, — бисёр пургӯй накун, арбоб Камол
хар чӣ кунад, арбоб Камол аст. Мардум маро айб нахоҳанд
кард. Ман модоме ки давлат дорам, хашамат дорам, иззатам

¹ Обу тақфин — шустан ва кафан кардани мурда; ба ҷо овардани русуми
мурдадорӣ.

² Занака — ниг, ба мардак.

ҳам барқарор хоҳад буд. Ман аҳмак нестам, ки мардум айб
мекунанд гуфта, буду шудамро харҷ карда келин фуриорам ва
ин духтари муфтро аз даст диҳам.

— Ман ҳеҷ вақт ба ин кор розӣ намешавам, ки аз мурдахона
як духтари луб-лурҷо келин гуфта ба хонаам биёрам. Ин чӣ
гап?

— Хуб, гуфтаи ту шавад. Аввал келинро ба хонаи домулло
мефиристонем, баъд аз гузаштани бегоҳи ҷумъаи мурда, бо
расму одаг тӯю тамошо карда меорем.

— Ба сабаби аввал ба хонаи домулло фиристодан ин духта-
ри ятим одамшаванда мешавад? Гадодухтар хар кучо бошад,
гадодухтар аст, ба хонаи домулло бошад ҳам гадодухтар аст,
келини арбоб Камол шавад ҳам гадодухтар аст.

— Ман нагуфтаам, ки Гулбиро бидухтар аст. Ман ҳам ме-
донам ӯ гадодухтар аст. Лекин вай ба ҳисобҳои сӯхтаи ман ба
дасти ман, гӯё ки муфт медарояд. Медонӣ, ки Одина дар
ҳаққи ман чӣ кӯрнамакиҳову рӯйганиҳо кард. Ман имрӯз аз
зиндаи Одина ва аз мурдаи Бибиоиша интиқом мегирам.

— Ибодро чӣ кор мекунад? Ӯ ба мурдан розӣ мешавад, ам-
мо ба ин кор розӣ нахоҳад шуд.

— Розӣ шудану розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл до-
рад? Розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ
дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестон кунад, — гуфта
арбоб баромада рафт.

Занаш:

— Ҳо мардак, ба ман нигоҳ кунед, ба ман нигоҳ кунед, —
гуфта гириякунон дар хона монд.

Як хавлии вайронаи бедевор, дар он ҷо як хонаи сақфаш
фурурафта ва як хонаи дигаре, ки як девори қачшудаашро ба
тиграке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тара-
фи кӯчаи ин хавлӣ ба сари роҳ калону хурди аҳли кишлоқ гун
шуда сари дулоӣ нишастаанд.

Ба даруни хона дар як гӯшае сари зонухон худро дар
бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16-17-сола

ништааст¹. Аз тарҳи андоми ин духтар маълум мешавад, ки хеле соҳибчамол будааст. Лекин ҳозир бо шиддати аламу андуҳе, ки ба вай расидааст, монанди гули хазондида хеле пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нолаву фарёд намекунад, лекин аз нигоҳҳои ҳасратноке, ки гоҳо ба рӯи хона ва гоҳо ба сакфи он мендозад, таъсири як олам нолаи ҷонсӯзу ҷонгудодро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампири ҳафтодсолае ништааст, ки худ ба худ меғӯяд: «Дунё фонӣ аст, ин рӯз ба сари ҳар касе омаданист. Имрӯз Бибиоиша мурда бошад, фардо мо ҳам нахоҳем монд, дер аст ӯ зуд ҳама бояд аз ин дунё биравем». Ба духтар нигоҳ карда меғӯяд:

— Бачам, дили худро қавӣ дор, ба ин мусибат худро бой надох. Агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷойи ӯ қабул кун. Ман медонам, ки ту дар андешаи танҳой ҳастӣ, лекин хотирчамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хохӣ, ин ҷо мешинӣ, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар ме-хохӣ, ба қулбаи вайронаи ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман ғайр аз Акашарифат ди-гар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифтор шудааст. Кай халос шуданаш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту бекасу бечораи мусибатзадаам, ҳар ду дар як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдардӣ хоҳем кард.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбӣбӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Модари Шариф ба ин ҷо бо як иттифоқи аҷиба рафтуойноқ шуда буд. Дар хотирхост, ки ӯ барои дидани пи-сараш ҳар ҳафта гашту гадой карда як коса равғани зард тай-ёр менамуд. Дар аснои гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиоиша рӯзе ба ин хона даромада, бо Бибиоиша шиносо

¹ Дар дастхат ва тамоми матнҳои ҷопӣ ба ҷумлаи зерин дучор меоем: «Ба даруни хона, дар як гӯшае сари зонуи худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтари 16-17-сола ништааст». Ин ҷумла синну соли Гул-биро баъди сафари дуҷуми Одина (пеш аз сафари аввали Одина Гул-бӣбӣ 15-16-сола буд) нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат ҷумла танҳо ба ҷопи рӯнома, ки дар он Одина баъди як соли қори зовуд сафари ёру диёрро ихтиёр карда буд, мувофиқат мекунад бас. Зеро дар сурати дар зовуд се сол қор кардани Одина (чун дастхат ба матнҳои минбаъда) синни Гул-бӣбӣ ба 18-19 мерасид.

шуда буд. Ҳамчуноне ки модари Шариф бадбахтии худ ва ги-рифтори Шарифро ба Бибиоиша ҳикоят карда дилашро холи намуда буд, Бибиоиша ҳам ба ӯ саргузашти Одина ва фи-роқномаи худро гуфта изҳори ҳамдардӣ карда буд. Ин ду кампири навиносо ба муносибати ҳамдардӣ монанди дуго-нагони дерин ба ҳамдигар ошнои бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳарчанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиоиша намехо-бид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиоиша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбид, баъд аз мурданаш манаҳашро баст, ба обу тақфин ва азодориаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиоиша ба мазористон дар рӯ ба рӯи Гул-бӣбӣ ништа ба ӯ тасаллӣ меод, ёрмандиву ҳамроҳии худро тақлиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоғон ва аҳли деҳа ҷамъ шуда буданд. Инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиоиша мурдаҳои худро ба ёд оварда, қадре доду фарёд карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми ҷақ-ҷақ ва суҳбати худ шуда буданд. Дар вақте ки Гулбӣбӣ ба дарёи ан-духу ҳайрат фуру рафта ва модари Шариф ўро тасаллӣ дода истода буд, яке аз ин занон аз бадвазъии шавҳараш, дигаре аз ноқобилии домодаш, савумӣ аз сиёҳбахтии духтараш ҳикояту шикоят мекард. Ҷизе ки дар он миёна ба Бибиоишаву Гул-бӣбӣ дахлноқ гузашт, ин буд, ки яке аз он занон гуфт:

— Ман гумон карда будам, ки мурдаи Бибиоиша дар роҳ хоҳад монд ва ҳол он ки ба ҷанозаи ин аз бойзанон дида зиёд-тар мардум гун шуданд, аз бисёрии одам тобуташ аз даст ба даст намерасид.

Дигаре ин суҳанро тасдиқ карда гуфт:

— Ба сари кӯча нигаред! Хурду калон ҳама ҷамъ шуда фо-тиҳаҳои карда ништааанд, дар рӯзи мурдаи зани Орифбой нимаи ин миқдор одам гун нашуда буд.

Савумӣ гуфт:

— Инҳо ҳама рӯи хотири арбоб Камол аст.

— Мурдаи Бибиоиша ба арбоб Камол чӣ дахл дорад? — гуф-та яке тааҷҷуб кард.

– Ибӣ, дугона, шумо аз дунё беҳабар будед. Арбоб Гулбибро ба писари худ номзад кард, дар ин ду-се рӯз тӯю ни-коҳ мешавад.

– Кай номзад шуда буд, ки то ҳол ҳеҷ кас нашунидааст?

– Ҳамин рӯз баъд аз мурдани Бибиоиша.

– Мурдари мону тутхӯрӣ кун, гӯед-а?..

– Хоҳ тутхӯрӣ кунед, хоҳ тӯйхӯрӣ, шуданӣ шуд.

Дар ин вақт мардон хона ба хона рафтанд. Аз миёнаи инҳо арбоб Камол бо домуллоимом ба дари хона омаданд, домуллоимом ба занон гуфт:

– Раҳматӣ Бибиоишаро гӯронда омадем, шумо ҳам хона ба хона равед! Духтарам, Гулбибӣ! Ту биё, ба хонаи ман пеши модарат меҳобӣ.

Занон ҷодарҳои худро ба сар гирифта рафтанд, дар хона Гулбибӣ бо модари Шариф монданд.

Домулло баъд аз андаке истодан:

– Зуд биё, духтарам, шом ҳам наздик расид, ман ту ро ба хонаам бурда монда, ба масҷид меравам, – гуфт.

Гулбибӣ:

– ...

– Хобӣ ё бедор? Бевақт шуд, ту ро зуд биё, меғӯям, – гуфт домулло.

– Шаби якуми модаркалонашро нагузаронда ба кучо меравад? – гуфт модари Шариф – Имшаб дар ин ҷо шамъу ҷароғ мегиринад ва азоддорӣ мекунад.

– Як духтари хурдсол дар як хонае, ки имрӯз мурда бародааст, чӣ гуна танҳо меҳобад? Шамъу ҷароғ бошад, худаш ҳам сӯхтан мегирад. Барои ин дар ин ҷо хобидани Гулбибӣ ҳоҷат нест.

– Гулбибӣ дар ин ҷо танҳо нест, агарчи Бибиоиша мурдааст, ман ба ҷойи ӯ Гулбибро нигоҳбонӣ мекунам, – гуфт модари Шариф.

Арбоб Камол, ки то ин вақт тамкин карда истода буд, дигар худдорӣ карда натавониста якбора шӯрида, ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

– Ин Бибиоишаи тоза дар кучо буд, нав якеашро гӯронида омадем, инаш боз аз кадом мазор омад? Худи ту кистӣ? Аз

кучо ба Бибиоиша ноиб ва ба Гулбибӣ соҳиб шуда омадӣ? Ҳозир по' шав! Вагарна ҷангтро аз осмон меорам!

Ба домуллоимом нигоҳ карда:

– Шумо мешиносед, ин кист? Ман нашинохтам.

Домуллоимом аз дари хона дарун нигоҳ карда, кампирро дид ва ба арбоб гуфт:

– Ин як зани сарсарӣ аст, ки ҳар рӯз дар кӯчаҳо гадоӣ карда мегашт, дур нест, ки барои бадроҳӣ додани Гулбибӣ омада бошад.

Ва ба хона нигоҳ карда гуфт:

– Ҷӯй, кампири ҳарҷойӣ, ҳозир аз ин ҷо баромада аз кучо, ки омадӣ, ба ҳамон ҷо рав! Ту ба Гулбибӣ маҳрам нестӣ. Аз рӯйи шарият занони кӯчагарди сарсарӣ дар хукми марди ҷаннабӣ буда, ба занону духтарони бономус номаҳраманд. Хез, дафъ шав, хез меғӯям, хез!..

Домуллоимом суҳанҳои охиринашро, асои худро ба тарафи хона намоиш дода дар ҳолате меғуфт, ки агар кампир зуд баромада намерафт, ба сари ӯ заданаш муқаррар буд.

VIII. КАСАЛИ СОҲТА

Посе аз шаб гузаштааст. Ҳама ҷо торик, ҷунонки агар ба замин менигаред, тахти пойи худро дида наметавонед, ба осмон назар андозед, ғайр аз он ки ситорае гоҳ-гоҳ аз паси абри даргузар намоён мегардад, чизе ба ҷашматон наменамояд. Дунё хомӯш, ғайр аз шаввош задани бороне, ки гоҳ-гоҳе аз абри даргузар меборид, садое ба ин хомӯшӣ ҳалал намерасонид.

Дар ин вақти шаб арбоб Камол аз кӯча омад. Магар имшаб баъд аз адои намози хуфтан ба домуллоимом ҷақ-ҷакаш барор гирифта буд, ки хеле дер мондааст, вагарна ба одати ҳаршабааш бояд ду соат аз ин пеш меомад.

Вақте ки арбоб ба хавлии дарун даромад, аввал ба пушти хонаи Ибод рафт ва охишта аз тарқиши дар ба даруни хона назар андохт. Дид, ки дар гӯшае бар болои ҷорпои ҷӯбин ҷа-

¹ Тоҷикони кӯҳистон дар мавриди бархез, дафъ шав, гурез – «по шав» меғӯянд (шарҳи нависанда).

роги сиёҳи ҷўяи афрӯхта истодааст. Магар равғани ҷароғ кам монда буд ё ин ки ба ин наздикӣ хокистари нӯги пилтааш дур карда нашуда буд, ки бисёр ба зӯрӣ милт-милт карда месӯхт. Ҷароғ ба андозае камрӯшн буд, ки даруни хона ба назар дуруст наменамуд.

Арбоб аз тарқишҳои дар хаму рост шуда ба ҳар тарафи хона бодикқат нигарист: Гулбиро дар тағи девор дид. Дар вазъияте ки рӯзи мурдаи Бибиоиша ништа буд, ништааст. Танҳо ин вақт ба зер ва боло монанди он рӯз бо ҳайрат нигоҳ намекунад, балки ба оромии тамои сар ба зону ниҳода, гӯё ки дар ҳоб бошад, чашмаш пӯшидааст. Лекин мо гумон намекунем, ки ӯро ба ин наздикиҳо ҳоб бурда бошад, танҳо шиддати андух, ғояти алам ва ниҳояти маъюсӣ ӯро ба ҳолате овардааст, ки бинанда гумон мекунад, дар ҳоб аст.

Арбоб Камол ҳарчанд ба ин тараф, он тарафи хона назар андохт, Ибодро надид, аз он ҷо даргузашта ба хонаи худ даромад, дар он ҷо занаш ба ҳаллоҷи қардани пахта машғул буд. Арбоб гуфт:

— Ҳамин рӯзи озод туро дар сари ҳаллоҷӣ мебинам, ин қадар пахтаро ҷӣ мекунӣ?

— Барои дуруст қардани камбудихои тӯйи бемаҳали шумо ман бояд боз бисёр вақт меҳнат кунам. Ҳар кас ба хонаи мо барои келинбинӣ меояд, ман аз изо мемурам, дар он вақт замин намекафад, ки дароям: келини нав, домоди нав, аммо як кӯрпачаи тозапахта нест, бар тор як ҷома ва як куртаи нав нест, ба девори хона ё ба рӯйи ҷойи ҳоб як сӯзанӣ нест, агар шумо ба гуфти ман мефаромедед, ҳамаи ин гуна ҷизҳоро ҳамроҳи келин гирифта меовардед, акнун мани меҳнатрӯйи ҷон меканам, ки як қадар ҷиҳоз тайёр наоям.

— Ту ҳаргиз, — гуфт арбоб, — аз ин пургӯнаи намондӣ, даҳонат, ки боз шуд, монанди сурнайҷӣ нафас нагузаронда гап мезанӣ. Ту магар гумон мекунӣ, ки ин келин ба ман муфт омадааст? Не, ин тавр нест, мурдаи падари Одинаро гӯрондам, худашро се сол парвариш кардам, ба ҳокимон пора дода ӯро аз мардикорӣ халос кардам. Дар бадали ин ҳама некиҳои ман вай як гӯсфанди маро нобуд кард, худаш аз хизматам гурехт, сабаби ба ҳаром баромадани як гӯсфанду як микдор хароҷоти

ман шуд. Дар охир омада мурдаи Бибиоишаро ҳам ман гӯронидам. Дар бадали ин ҳама хароҷоту ташвиш ин духтарро ба келинӣ гирифтаам. Ту ҳеҷ қадоми ин қорҳоро мулоҳиза намекунӣ ва то ҷон дорӣ, манаҳ мезанӣ. Ҳоло ин гапҳоро мон! Чил рӯз шуд, ки никоҳ қардем, то имрӯз маълум нест, ки инҳо як ҷо ҳобида бошанд. Оё айб ба келин аст ё ба ҷувонимарги Ибод?

— Айб на ба келин аст ва на ба Ибод, — гуфт зан, — балки айб ба худӣ шумо аст, ки як гадодухтари девонаро келин гуфта овардед! Ибод пеш ҳам гуфта буд, ҳозир ҳам меғӯяд, ки ман ин духтарро ба занӣ қабул нахоҳам кард. Келин бошад, аз рӯзе, ки омадааст, то имрӯз на ба ман, на ба Ибод ва на ба касоне, ки ба келинбинӣ меоянд, лаб во карда як даҳан гап назадааст. Ҳарчанд гап мепурсам, ҷавоб намедиҳад ва ба тарафам нигоҳ ҳам намекунад. Агар бисёр пурсуков қарда танг кунам, ба ман теғ қашида як нигоҳ мекунад боз чашмашро ба замин медӯзад. То ҳол ҷизе хӯрданаширо ва ҳобидаанаширо касе надидааст, ҳар вақт мебинам, ки сари ду по ништааст.

— Дар ҳар қор ту айбро ба қардани ман мемонӣ, — гуфт арбоб. — Айб дар ту аст, ки писаратро насихат намекунӣ, айб дар туст, ки келинро ба худӣ писари худ ром намекунӣ, балки то ҷон дорӣ ба вайронии миёни онҳо мекушӣ ва баъд аз он айбро ба ман ҳавола мекунӣ. Ман аз наздик нашудани инҳо ба ҳамдигар бисёр дар андеша будам, лекин то ҳол ҳам намедадам ва гумон мекардам, ки худӣ ту созгорӣ хоҳӣ қард. Акнун яқин қардам, ки ту ҳеҷ қор нахоҳӣ қард. Аз ҳамин шаб сар қарда худам дар пайи ҷораи ин қор афтадам: имшаб до-муллоимомро дида ӯро ба дуохонӣ фармудам; имшаб бин, ман ҷӣ тавр қорро дуруст мекунам!

Дар ин вақт овози пойи Ибод баромад.

— Ибод! — гуфта арбоб вайро ҷеғ зад.

— Лаббай!

— То ин вақти шаб дар қучо будӣ, сақалгу?

— Ҳеҷ ҷо не! — гуфта Ибод ба пеши падараш даромад.

— Ҷӣ тавр ҳеҷ ҷо не, ҳозир аз берун наомадӣ?

— Ҳеҷ ҷо не, дар сари кӯча бо бачагон гап зада ништа будам.

— Одами нав хонадоршуда ин тавр мешавад. Чаро дар хона намешинӣ, чаро дили бахшидаатро ба даст намегириӣ? Ту гумон мекуни, ки агар сари набошамиро гири, ман ба ту зани дигаре гирифта медихам? Лекин ин ҳаёли хомро аз сар бадар кун. Агар ҳаминро ба худ зан кунӣ, мекуни, агар накуни, ҳардуюнро зиндаву зор ба мазор мефиристонам! Маро арбоб Камол мегӯянд, магар ту намедонӣ?

Арбоб Камол дар вақти ин гуфтугузор ҳолате пайдо карда буд, ки агар аз даҳони Ибод ягон гапи нисбат ба худаш ношо-истаранг мебаромад, зада сарашро мекафонд. Ибод ҳам ин ҳолро доништа роҳи ҳиларо пеш гирифт ва гуфт:

— Агар ман хоҳаму ӯ нахоҳад, айби ман чист?

— Ман медонам, аз аввал ту намехостӣ, акнун ки шуданӣ шуд, айбро ба гардани вай мепартоӣ. Агар ту рағбат дошта бошӣ, аз дасти як зани муштипар чӣ меояд?

— Дуруст аст, аввал намехостам, аммо ризои шуморо аз ҳар хоҳиш пеш доништа охир қабул кардам, лекин ҳар бор, ки ба пешаш наздик мешавам, мегурезад. Агар даст дароз карда нигоҳ дорам, ҳаракатҳои ношоиста мекунад... гуфта Ибод гирия карда сар дод.

Арбоб гуфт:

— Рав ба хонаат, як ҳафтаи дигар ба ту муҳлат. Агар ром карда тавонистӣ, чӣ хубу чӣ нағз, вагарна чӣ кор карданамо худам медонам.

Ибод рафта ба хонаи худ даромад, лекин ӯ яқин медонист, ки падараш аз паси дар омада хоҳад поид. Бинобар ин, ҳилофи одати ҳаршабааш ҷароғро накушт ва танҳо ҳамин шаб, ки шаби чилуми никоҳ аст, ба пеши Гулбӣ рафта хост дасташро бигирад. Гулбӣ, ки сар ба сари зонуи худ монда нишаста буд, яқбора рост бархоста пушт ба девор така карда истод. Ибод наздиктар шуда, хост даст ба гарданаш андозад, Гулбӣ ду дасти худро ба сафҳаи синаи ӯ ниҳода ҷунон бо қувват тела дод, ки Ибод ба рӯйи хона пуштнокӣ афтод. Эҳтимол зӯри Гулбӣи нотавон ба тела дода афтонидани монанди Ибод як ҷавони тавоно намерасид, лекин барои нишон додан ба падар сохтакории худ Ибод ҳам ба ин кор ёрӣ дод.

Арбоб Камол, ки дарвоқеъ аз тарқиши дар пойда истода буд, тела додани Гулбӣи ва афтодани Ибодро дида, худдорӣ карда натавониста ба даруни хона даромад ва ба Гулбӣи гуфт:

— Ёй, духтари беҳаё, ин чӣ муомилаи бешармона буд, ки ба шавҳарат кардӣ!

Гулбӣ, ки чил рӯз боз дар ин хона касе овози ӯро нашендааст, мисли шер дар гурриш даромада гуфт:

— Беҳаё ту, золим ту, беномус ту!!

— Инак, беҳаёро аз ман бин, — гуфта арбоб ба тарафи Гулбӣи давид ва барои ба зерӣ по афтондан аз бозувонаш гирифт. Гулбӣи ҳам аз риши калони сафеди арбоб, ки монанди як банди беда сари синаашро пур карда истода буд, бо ду даст печонда гирифта буд. Вақте ки арбоб аз бозуи Гулбӣи гирифта ба замин гардонда зад, аз вазни афтондани Гулбӣи як банча риши арбоб канда шуда ба дасти вай монд.

Арбоб, ки дар асл ба шӯриш омада буд, ба сабаби канда шудани риш зиёдтар хашмгин шуда Гулбӣи ба замин афтодaro то метавонист лагatkорӣ кардан гирифт¹.

Дар ин вақт зани арбоб ғалоғуларо шунида ба ин хона давида омада дид, ки шавҳараш Гулбӣиро мезанад ва ба писараш, ки монанди сурат ба девори хона така карда истода буд, гуфт:

— Ту чӣ гуна кас ҳастӣ? Аз дасти ин золим занатро халос кун!

Арбоб аз забони зани худ номи «золим»-ро шунида Гулбӣиро ба ҳоли худ гузошт ва дартоз омада занашро бардошта ба замин зад. Инро ҳам як миқдор мушту лагatkорӣ кард. Пас аз он занро гузошта ба тарафи писараш давид ва «ба ҳама ноқобилии ту сабаб аст» гуфта меҳост ӯро ҳам занад. Лекин Ибод фурсат надода аз дар баромада гурехт ва арбоб ҳам ӯро пеш карда баромад. Лекин пояш ба лой лағжида афтод ва бозгашта ба хонаи худ даромада, мисли сағи сӯзанхӯрда аз алами риш «ох, вох» гуён нолида оқибат хобаш бурд. Аммо Гул-

¹ Ин сафҳаи сиёҳи зиндагӣ маҳсуси кӯҳистон набуд, балки то замони шӯрони мо дар Бухоро ва атрофи он ҳам ин гуна аҳвол бисёр рӯй медод: аввал бе ризоии келин ва домод никоҳ карда, баъд аз носозгорӣ на танҳо ба задан, балки падароне буланд, ки хатто ба баста ҷормеҳ карда додани келин ба дасти домод «чораҷӯӣ» мекарданд (шарҳи нависанда).

бибии бечора, агарчи аз хавли ҷон бо арбоб дастбагиребон шуда буд, баъд аз он ки ба замин афтода аз дасти арбоби нобакор он хама зарбу лат дид, дигар касе намедонад, ки аз ҷой бархоста бошад ё не.

Баъд аз ин воқеа хеле вақт арбобро касе ба кӯча наид, аз шарми риши кандашуда худро бемор сохта берун набаромад. Баъд аз чанд рӯз, агарчӣ ришаш ханӯз тамои нарасида бошад ҳам, барои обу такфин, расми ҷаноза ва таъзияи келинаш Гулбӣ маҷбур шуд, ки ба берун барояд.

Ҳар кас, ки ба фотиҳахонӣ меомад, бо арбоб вохӯрӣ карда, ба муносибати сиҳат ёфтаниш муборақбодӣ мекард. Арбоб ҳам дар ҷавоб «Худо ба ман умри дубора дод, вагарна бемориам бисёр сахт буд, мӯйҳои баданам тамои рехта аз сари нав баромаданд. Бубинед, асараш ханӯз дар ришам боқиаст» гӯён шукрона мекард.

IX. ДУЗД

Ҳар қадар ки Гулбӣ аз Ибод нафрат дошта бошад, Ибодро ҳам ҳамон қадар ба Гулбӣ бедилӣ буд. Балки ӯ волаву шайдои Гуландом буд. Савдои ишқи Гуландом ӯро ҷунон шевта карда буд, ки на танҳо Гулбиро, балки падар, модар, хешу табор, ҳатто худро, номусу обрӯи худро фаромӯш карда буд. Гуландом ҳам соате бе висоли Ибод ором надошт. Ба ҷӣ тарзе ки пеш аз хонадор шуданашон ин ҳар ду дилдода ҳар рӯз фурсате ёфта бо ҳам дарди дил мегуфта бошанд, баъд аз никоҳи Ибоду Гулбӣ ва рафтани Гуландом ба дасти Амонбоқӣ ҳам ин муносибат бурида нашуд. Ибод ҳамчун парандас, ки ба сабаби афтодани бачааш ба хонаи дигар ҳамеша атрофи он ҷо парвоз мекунад, доимо ба даври хавли Амонбоқӣ гаштугузор дошт. Ҳамин ки фурсати муносиб ёфт шуд, ба пушти девор ё ба даруни оғил ва ё ба гӯшаи ошхона ин ҳар ду бо ҳам вохӯрда дили худро холи мекарданд.

Амонбоқӣ аз бисёр намудор шудани Ибод ба атрофи хонаи худ дар шубҳа афтод. Зотан аз сар нафуровардани Гуландом ба худаш дар ҳаққи ӯ бадгумон шуда буд. Рӯзе барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол ба Гуландом гуфт:

— Ман имшаб ба хонаи фалон дӯстам ба меҳмонӣ меравам, азбаски роҳ дуру шаб торик аст, он ҷо меҳобам. Агар меҳохӣ, ту имшаб ба хонаи падарат рав ё модаратро ин ҷо оварда бо ҳам хобетон.

Гуландом гуфт:

— Хуб, ҳамчунон мекунам.

Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада рафт. Баъд аз соате сарсариёна ба кӯчаҳо гаштан бозгашта ба хонаи худ омада, бе он ки овози пойе барорад, аз девор ба хавлӣ фууромада ба гӯшаи коҳхона пинҳон шуд ва мунтазири дарёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст.

Моҳи ҳафтруза ба фуру рафтани наздик расида буд. Ба таги деворҳо аз зери дарахтон сояи шабона пардаи сиёҳи худро паҳн карда ба дидану шинохтани оянда ва равандагон дуруст роҳ намедод. Гуландом, ки дар вақти равшан будани моҳтоб ба ҳар тарафи боғча андешамандона қадам мезад, пас аз ба торикӣ рӯй овардани шаб ба нуқтае омада рост истод. Ин нуқта ҷойе буд, ки Гуландом шабҳои шавҳараш дар хона набудан ба ин ҷо омада ишоратеро чашм медошт.

Интизории Гуландом бисёр дер нақашид: чормағз барин як кулӯҳча омада ба пеши пояш афтод. Вай ҳам аз ду дона сангчае, ки ба дасташ ҳозир карда истода буд, якеашро ба тарафи омади кулӯҳча хаво дода мунтазири натиҷа шуд. Як сиёҳӣ ба сари девор пайдо шуда ҳамчунон ба он ҷо часпида монд. Гуландом сангчаи дигари дар дасташ бударо ҳам ба тарафи сиёҳӣ андохт. Ин тасдиқи ишорати аввалии буд.

Гуландом пас аз хаво додани сангчаи дувум дигар мунтазири натиҷа нашуда, дар ҳолате ки дилаш монанди моҳии аз об дур афтода метавид, рафта ба хонаи худ даромада дарро нимкоф монд.

Сиёҳӣ ҳам аз сари девор шорида фууромада, бе он ки қад рост кунад, таг—таги девор ҳазида худро ба дари хона расонида дарун даромад ва дари нимроғмонда ҳам пушонида шуд.

Амонбоқӣ нуқта ба нуқта ин аҳволро аз равшани коҳхона дида истода буд. Вай Гуландом будани каси аввали ба хона даромадаро доништа бошад ҳам, кӣ будану ҷӣ будани сиёҳии

дувумро муайян карда натавонист. Ҳагто агар пас аз ба хона даромадани сиёҳӣ дар пӯшонида намешуд, ин сиёҳиро одами-зод гумон накарда, балки «саг аст, ки ба хонаи дараш бозмон-да омада даромад» мегуфт.

Амонбоқӣ барои ба даст даровардани ин шикори ба дом-афтода тозивор тохта омада ба хона даромад. Хона торик буд, ба кадом гӯша будани сайди матлубро дидан мумкин набуд. Ба андак беэҳтиёӣ аз дар баромада гурехтани касе, ки дастгир кардани ӯ матлуб аст, муқаррар буд. Бинобар ин, Амонбоқӣ ба тағи дар рост истода дар пайи таъйин кардани нишонаи хучуми худ афтод.

Аз ду гӯшаи хона фашшос зада нафас кашидани ду кас маълум мешуд. Азбаски ҳар дуи ин нафаскашандагон ҳам бо як ранг тапиши дил ва тангии шуш нафас мекашиданд, аз бе-гона то ошно фарқ кардан мумкин набуд.

Амонбоқӣ барои тайёр шудан ба муқобили ҳар ноомади кор ба тоқчаи пушти дари хона даст дароз карда хост шашпа-реро, ки ҳамеша дар он ҷо меистод, гирад. Ба ҷойи шашпар ба дасташ куттии гӯгирд вохӯрд. Чашми Амонбоқӣ ҷароғ барин равшан шуда буд.

Амонбоқӣ гӯгирд зада дар рӯшноии вай дар кадом гӯша будани сайди матлуби худро дид, ҳагто кӣ будани вайро ҳам шинохт. Амонбоқӣ монанди гурбае, ки худро ба тарафи муш андозад, худро ба он тараф ҳаво дод. Сайд ба даст афтод, ам-мо шикори ҷавони пурқуввати 25-сола сайёди пири нотаवони 50-соларо мисли бузгола ба сар бардошта ба замин зад ва худ аз дар баромада бадар рафт.

Дар вақти бо ҷавон дастбагиребон шудани Амонбоқӣ Гуландом ҳам аз хона гурехта баромада буд, вай либосҳои худро дарронида, рӯҳояшро харошида, мӯйҳояшро канда ба хонаи падару модари худ рафт ва:

— Шавҳарам маро зад, қариб буд, ки кушад, базӯр гурехта халос шудам,— гуфта ба онҳо паноҳ бурд.

Амонбоқӣ дар мушкил ҳоле афтода буд. Кучо равад, ҷӣ кунад, холи дил киро гӯяд? Ӯ ба кадом рӯй ба мардум «занам ба ман хиёнат кард» гуфта метавонист? Оре, агар ҳариф ба

даст меафтод, ҷунонки одат аст, ӯро бо зани худ кушта дома-ни номуси худро гӯё аз ин доғ пок мекард, ин ҳам нашуд. Ак-нун ҷӣ бояд кард? Ин заҳрро нӯшида дам даркашидан ҳам мумкин набуд, зани худро сар дода дили худро аз ҳамаи ин андешаҳо фориғ кардан ҳам душвор буд. Аз дӯзде, ки бар за-ни дар ҷавоби «қабул карделаш ба занӣ» гуфтани имом бо «қабул кардамаш ба занӣ» гуфтан моли халоли ӯ гардида буд, дастдарозӣ кардааст, никор гирифтаг даркор буд...

Дар ин ҷо калимаи дӯзд, ки аз дили Амонбоқӣ гузашта буд, ба вай ёрмандӣ кард: барои вай роҳи никоргириро кушода дод.

Амонбоқӣ миёни ба шикастан наздикрасидаи худро моли-да-молида аз ҷой хеста берун баромад ва худро ба машаққати бисёр ба болои бом гирифта то расидани овозаш:

— Дӯздро намонед! — гуфта фарёд кардан гирифт. Ғайр аз арбоб Камол, ки ба сабаби канда шудани ришаш худро бемор сохта ба берун намебаромад ва Шохназар, ки ба сабаби шикоятӣ духтар аз домод дилмонда шуда буд, ҳамаи аҳли деха калону хурд «ҷӣ гап, ҷӣ гап» гуфта ба пешӣ хавлиии Амонбоқӣ гун шуданд.

Амонбоқӣ аз бом фурумада ба пешӣ мардум баромад ва гуфт:

— Дастгираш накардед?

— Киро? — гуфт яке аз аҳли деха.

— Дӯздро — Ибодро.

— Кадом Ибод?

— Писари арбоб Камол.

— Писари арбоб Камол дӯзд аст? Ман ҳеҷ гумон намеку-нам.

— Ман ҳам гумон надоштам,— гуфт Амонбоқӣ, — лекин пас аз бо чашми худ диданам ба бовар кардан мачбур шудам. Воқеа ин тавр шуд: шаб занам ба хонаи падараш рафта буд, ман танҳо хобидам. Як вақт дари хона оҳиста кушода шуда касе ба хонаи ман даромад ва хисир-хисир карда чизхоро гундоштан гирифт. Ман аз ҷо барҷаста гӯгирд зада ҷароғро гиронда дидам, ки Ибод аст. Хостам, ки ҳарифро даст гирам, маро бардошта бар замин заду бадар рафт. Ин буд, ки болои

бом баромада фарёд баровардам. Ман гумон карда будам, ки мардум ўро дастгир хоханд кард. Ин нашуд, шикор аз даст рафт. Акнун меравам ба шаҳр ва ба ҳоким шикоят мекунам, ясавул оварда ўро бандӣ карда ба шаҳр бурда бо ӯ ба забони ҷӯби миришаб гуфтушунид мекунам.

Амонбоқӣ ба «имшаб сабр кун, ҳар чӣ кор бошад, фардо мекунӣ» гуфтани мардум гӯш надода, ҳамон соат ба роҳ баромада ба тарафи шаҳр рафт.

Агар баъзе содадилон ин сохта ва бофтаҳои Амонбоқиро бовар карда бошанд ҳам, таҷрибақорон дӯзди чӣ будани ин «дӯздро» донистанд.

Шоҳназар ҳам, ки баъд аз гурехта ба хона даромадани дӯхтараш овози «дӯздро намонед»-ро шунид, яқин донист ин дӯзд дӯзди муқаррарӣ нест. Лекин барои манфиати худаш рӯ кушодани ин сирро муносиб намедид.

Вакте ки Шариф дар зиндони Қаротегин буд, рӯзе як ҷавони 24-25-соларо ба зиндон дароварданд. Чун ин меҳмони навомада бандиёро ба гардан ҷел, ба по ишкел бо ҳолати фалокатомезе дид ва манзараи тангу торики гӯрмонанди зиндонро мушоҳида кард, дар дахшат афтода гираву зорӣ оғоз намуд ва «ба тухмати ноҳақ гирифтор шудам» гуфта фарёд мекард. Яке аз бандиён пурсид: «Ту аз кучой ва писари кистӣ?»

— Аз фалон деҳа, писари арбоб Камол ном шахс.

— Падарат зиндааст?

— Ҳо.

— Могу мулк дорад?

— Мувофиқи ҳол рамаи гӯсфанд, замини қорам, хонаву ҷой дорад, одами соҳибзатбору баобруӣ аст, аз дута яктаи кишлоқ ба шумор меравад.

— Ин тавр бошад, ҷаро метарсӣ? Дар зиндон абадӣ мондан, дар банди ҷелу ишкел нӯсидан, ба зерӣ ҷӯби миригазаб ҷон додан насиби монанди мо бекасонӣ бечораву бечиз аст. Ту хоҳ бо тухмати ноҳақ афтода бошӣ, хоҳ бо тухмати ҳақ, зуд наҷот меёбӣ ва ҳам чанд рӯзе, ки ин ҷо бошӣ, монанди меҳмон ба иззату ҳурмат рӯз мегузаронӣ. Модоме ки падарат

пулдор ва молдор аст, ҷилави хама, аз ҳоким гирифта то зиндонбон, ба дастӣ ўст. Агар аз ғайри туро ба зиндон овардан аз падарат пул рӯёндан мумкин мебуд, туро ташвиш дода ба ин ҷо намеоварданд. Чун ба сабаби ин ҷо афтодани ту нони хамаи аҳли ҳукумат равғанӣ мешавад, як дарача туро овардаанд. Вакте ки қомашон ширин шуд, ту ҳалос мешавӣ. Агар моро ё падарони моро ҳам ҷор пули пучак¹ мебуд, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо наемондем.

Ин ҷавон агарчи аз тасалли додани ин бандӣ қадре осуда шуда бошад ҳам, ҳар гоҳ аз берун овози пойе шунавад, тарсида ба аъзои баданаш ларза меафтад. Вакте ки садои кушодани қулфи дари зиндонро шунид, қариб буд аз бим қолаб тикӣ кунад ва аз тарс худро ба паси бандиён пинҳон кард.

Зиндонбон дар ҳолате ки ба дасташ дуто нон ва як ҷойник ҷой буд, даромад ва ба зиндониён:

— Бойбача кучост? — гуфта пурсид.

— Қадом бойбача? — гуфт яке аз бандиён.

Зиндонбон:

— Ибод, писари арбоб Камол.

Ибод, ки ба дастӣ зиндонбон ҷою нонро дид, осуда шуда, аз ғайри дарак додани бандиён, ба по бархост:

— Ман Ибод, чӣ мегӯӣ? — гуфт

— Ҳеч не, ба ту ҷою нон овардам, Худо хоҳад, зуд ҳалос мешавӣ ва дар он вақт хизмати маро, албатта, фаромӯш нахоҳӣ кард.

Ва охишта ба гӯши Ибод гуфт:

— Нону ҷойро ясавулбошӣ фириристоданд, ҳар вақт падараш ба дидан ояд «агар маро дӯст дорӣ, дар сарф кардани пул ҳа-сисӣ макун» гӯяд, вагарна ба ҳоле, ки дигар бандиён афтодаанд, меафтад, — гуфтанд.

Шариф аз ин гуфтугӯзорҳо донист, ки ин писари ҳамон арбоб Камол аст, ки модари ўро аз хонаи Бибиониша «зани сарсарӣ» гуфта пеш карда, Гулбиби мусибатзадаро гириёну нолон гирифта бурдааст.

¹ Пули пучак — (пули сиёҳ) — пули ҳулагини замони амир, ки ҳар 64 донааш 50 тин буд, пули қамқимат.

Шариф барои фаҳмидани оқибати кори Гулбӣи робитаи худро бо Ибод кавӣ карда, дар байни чанд рӯзе, ки Ибод дар он ҷо буд, аз ӯ тамоми воқеа ва фоҷиахоро доништа гирифт.

Х. ХАБАР

Вақте ки Одина дар самоворхона аз Шариф хабаре аз хонаводааш пурсид, аввал аз бими он ки ба Одина таъсири бад хоҳад кард, бо вучуди донистанаш ин ҳама ахволро ба ӯ нагуфтани буд. Чун баъд аз нақли саргузашти худаш ӯро хеле осудаву оромида ёфт, ба ин ахволи ӯ фирефта шуда ҳамаи ин воқеахоро, агарчи ба ин тафсил ҳам, кӯтоҳ карда гуфт. Шариф дар вақте ки ин воқеахоро ба Одина ҳикоят мекард, дар ҳар сари сухани худ ба ҳоли ӯ бодиккат менигарист ва ӯро аз аввал ҳам осудатару оромидатар ёфта ба ҳикояти худ давом мекард.

Баъд аз тамоми шудани ҳикоят дид, ки Одинаро хоб бурдааст, яқин кард, ки ӯ ба ин ахвол аҳамияте надодааст. Дар ин асно Шохмирзо палав ва шӯрборо кашида овард ва хост Одинаро бедор кунад, то ҳамроҳ хӯрок хӯранд. Ҳарчанд саъй кард, Одина бедор намешуд. Пас маълум гардид, ки мадхуш гардидааст. Шариф донист, ки он ҳама осудагӣ ва оромиҳо на аз ҷиҳати аҳамият надодан, балки аз ҷиҳати заъфу нотаъвоӣ будааст.

Агарчи Одина баъд аз дасту пояшро молидан ва ба рӯяш об задани Шохмирзо ба хуш омада, чашмашро кушода бошад ҳам, чиз хӯрдан он тараф истад, ёрои ҳаракат кардан ва ҷунбидан надошт, танҳо чашми худро кушода ба як нуқта теғ кашида нигоҳ карда меистод ва боз меҷушид.

Бо таъсири ин ахвол аз гулуи Шохмирзову Шариф ҳам ошу нон нагузашт ва таомро ба як сӯ ниҳода ҳар ду кати Одинаро бардошта ба даруни самоворхона бароварданд.

Шариф ҳам ба боз омадан ваъда дода баромада ба кӯшхонаи худ рафт.

Х. ХАЗОН

Дар 22 моҳи октябри соли 1918 дар ҳавои Тошканд як хунукии аз одат берун рӯй дод¹. Барҳои дарахтони сабз, ки аз аввали ин моҳ боз рӯ ба зардӣ оварда буданд, дар ин рӯз ба шамоли нофорами хазон тобоварӣ карда нагавоништа чун кабутарони ба ҳучуми боз ростомеда бо як парешонию парокандагӣ ба ҳар тараф мепариданду мегурехтанд ва худро ба чуқуриҳо, ҷўйчаҳо ва кўлмакҳое, ки дар онҳо оби борон аз ҳар тараф ифлосихоро гирд оварда буд, бе ибод зада, гӯё ки аз дастбурди боди хазонӣ барои худ паноҳгоҳе меҷустанд.

Борони барфолуде, ки меборид, ба хоки замин омехта кӯчахоро чун чағбути кухнаи дар об афтада ба назар баднамо карда буд.

Ояндаву равандагон, ки ханӯз пӯшоки зимистонии худро тайёр накарда буданд, дар зерин барфу борони бемаҳал чун ҷўйчаҳои сихпари дар об ғўтазада ларза ба аъзойшон афтада, дар тахти соғирдаҳо², соябонҳо ва айвончаҳои дуконҳо ҳазина, кучо рафтани ва аз кӣ ёрӣ талабиданашонро намендонистанд. Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонаку осмон резандаи борону барф буд.

Кам-кам вайронии ҳаво ба дараҷае расид, ки аз кӯчаҳои рафтуомади мардум қариб бурида гардида, монанди Тошканд як шаҳри пурғулгула ранги манзилгоҳи хомӯшонро гирифт, ба андозае ки ғайр аз ғурриши шамол дигар садое шунида намешуд.

Дар ин вақт аз тарафи Қашқармаҳаллаи Тошканд як тобути фақиронае намудор шуд, ки агрофашро ба чор газ карбоси бо рӯян рангкарда печида буданд. Ҳамроҳиқунандагони ба ин тобут аз ҳашт то нух нафар мардикорони побараҳна бештар набуданд, инҳо ҳам тобутбардор, ҳам азодор ва ҳам соҳиби мурда буданд.

¹ Дар 22 моҳи октябри соли 1918 дар ҳавои Тошканд як хунукии аз одат берун рӯй дод – ин фикри нависанда ҳақиқати маҳз аст, зеро устод худ шохиди ин хунукии аз одат берун буд. «22-юми октябри соли 1918 аз Тошканд баргашта ба Самарқанд омадам» – кайд кардааст. С. Айний дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» (К, ҷ. 1, 90).

² Соғирда – паноҳгоҳи андаке аз қабилӣ ҳамташғи девор.

Тобут монанди шутури пурбор бисёр ба охиштагӣ роҳ ме-
рафт. Оре, ин тобут пурбор буд, лекин бораш на он боре буд,
ки бо қуввати шутур, асп ва инсон нақл ёбад, балки ин бор
бори андуху алам, ғам, хасрат, хичрону хирмон буд, ки
кӯхлайкарони дунёро камар мешикаст. Маълум буд, ки ин
борро ғайр аз мардоне, ки тобутро бардошта мебуданд, касе
кашида наметавонист.

Тобут охишта-охишта аз Ёрда ва соири гузару маҳаллаҳо
гузашта, ба мазори Шайхованди Тахур¹ даромад ва ба сари як
лаҳаде, ки имрӯз дар он пушта канда буданд, ниҳода шуд.

Тобутро кушоданд, мурдари дар лаҳад гузоштанд, дари
лаҳадро бо кулӯхҳо маҳкам карданд. Айвонашро бо хок пур
намуданд ва рӯйи қабрро монанди кӯхони шутур дарозрӯя аз
замин бардоштанд ва ба сарғаҳи он ба чойи санги мазор як-
чанд дона чимро болои ҳам чиданд.

Баъд аз тамои кардани ин корҳо яке пурсид:

— Одина чӣ гуна одам буд?

Дигаре ҷавоб дод:

— Одина як ҷавони фақир, ғариб, номурод буд, ки дар ҷа-
вонӣ қурбони ғадр, хиёнат, зулму бедоди арбоби истибдод ва
боёни бадбунёд гардид!

Пурсандаи ин пурсиш Шохмирзо ва ҷавобдиҳанда Шариф
буд.

Дигарон ҳама якбора:

— Интиқоми Одинаҳоро аз золимон хоҳем гирифт! — гӯён
ба роҳи омадашон бозгаштанд.

Пас, маълум шуд, ки Одина баъд аз як моҳи он рӯзе, ки дар
самоворхона бо Шариф суҳбат карда буд, вафот намулдааст.

¹ **Мазори Шайхованди Тухур** — шайхованди Тухур (Шайхантахур) яке аз
авлоди Хоча Ахрор буда, аз одамони бонуфузи давр ба ҳисоб мерафт.
Мақбараи Шайхантахур дар асри XV бино гардида, дар шаҳри Тошканд
ҷойгир аст.

ХII. ХОТИМА

Дар кӯхистони тоҷик аз бозе ки таърих нишон медиҳад,
бисёр зулму бедодиҳо ба кор рафт, бисёр хунҳо рехт, бисёр
хонаводаҳо парешон шуд. Мардуми тоҷики Кӯхистон дар
таърихи ҳаёти худ нисбат ба соири мардуми Осиёи Миёна
харобиҳоро бисёртар диданд. Онҳо ҳамчуноне ки аз тарафи
амирони Бухоро ва амалдорони худ ҷавру бедод медидаанд,
инчунин аз дастӣ расму одат ва хурофот низ азобҳо мекаши-
данд. Дар ин роҳ бисёр Одинаҳо, бисёр Шарифҳо, бисёр
Шохмирзоҳо, бисёр Сангинҳо, бисёр Гулбибиҳо, бисёр
Бибиношаҳо ва бисёр Гуландомҳо фидову қурбон гардиданд.

Агарчи инкилоби соли 1920 Бухоро ҳукумати амиронро аз
сари онҳо бардошт, аммо барои пайдор кардани озодӣ чандин
соли дигар муборизаи хунин давом кард. Қавми тоҷик аз
хучуми босмачиён, ки фарзандони баркамолӣ амири охирии
Бухоро ва дастпарвардаҳои ҷаҳонгирони хориҷӣ буданд, ха-
робихоеро дид, ки монандашро таърих кам нишон медиҳад.

Оқибат тақсими ҳудуди миллий, ки дар соли 1925 дар Осиёи
Миёна ба амал омад, субҳи содиқи саодат ва озодиро аз уфуқи
кӯхистони тоҷик ҳам намоён гардонид. Ҳукумати Шӯроии
Ҷумҳурияти Мухтори Тоҷикистон¹, ки дар натиҷаи тақсими
ҳудуди миллий барпо шуда буд, бо ёрмандии аскарони сурх ва
деҳқонони фақир тоҷик босмачигариро хотима дода дар охири
ин китоби фоҷиа «таммати билхайр»²-ро гузошт.

Имрӯз дар фазои софи кӯхистони тоҷик аэропланҳо дар
парвозанд, имрӯз дар камари пурпечу тоби кӯхҳои Тоҷи-
кистон автомобилҳо, автобусҳо дар ҳаракатанд ва зуд аст, ки
оташаробаҳо ҳам дар байни кӯхсор дар рафтор оянд. Имрӯз
на танҳо дар шаҳрҳо, балки то ба кишлоқҳои тоҷик мактабҳо,
сағирахонаҳо, беморхонаҳо, клуб, китобхона ва қироатхонаҳо

¹ Тоҷикистон дар соли 1929 боз мустиқлиан ба қатори ҷумҳуриятҳои ит-
тифоки СССР даромада бошад ҳам, бинобар аҳамияти таърихнаш он чи
дар ин маврид дар таҳрири якуми хотима буд, ба ҳоли худаш монда шуд
(шарҳи нависанда).

² **Таммати билхайр** — иборати арабиест, ки маънои анҷоми кори некро
дорад.

боз шуда ва боз шуданианд. Имрӯз ба ҷойи калламанораҳо куллаҳои телеграфии бесим, дудкаҳои зовуди пахта ва дид-бонҳои роҳи оҳанро тамошо мекунед.

Одина мурд, аз мурдан ва зистани Шарифу Шохмирзо хабаре надорем, лекин ин қадар ба мо маълум аст, ки монанди Одина, Шариф ва Шохмирзо ҳазорон фақирону мазлумони даври собиқ имрӯз дар роҳи тараққии хоҷагӣ ва маданияти шӯроии ватани озоди худ содиқона кор карда истодаанд.

Гулбиви Бибиноша ва ҳазорҳо монанди инҳо қурбон шудаанд, лекин ҳоло Гулбибиҳо ва Бибиношаҳо баромадаанд, ки дигар намегузоранд занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мاردони бемуруват шаванд. Имрӯз ҳамчуноне ки мاردони фақир тоҷик ба қорҳои худ соҳибхитёранд, инчунин занони онҳо низ соҳибхукуку озоданд.

Мумкин аст ҳоло ҳам дар миёни қавми тоҷик арбобка-молҳо, Муллохокироҳо ва Мулломардиҳо бошанд ва зимнан бар зарари мардуми тоҷик қор кунанд. Лекин хотирҷамъ ҳастем, ки ҳақи меҳнатдӯсти сар аз ҷанбари зулм берункашидаи тоҷик дигар ҳудро ба доми найранги онҳо нахоҳад гирифт қард ва вучуди нопоки ҳар гуна хоинро метавонад аз дунё несту нобуд намояд.

Хулоса, имрӯз Тоҷикистони Шӯроӣ гул қард, фардо ба олами Шарқ меваҳои ширин хоҳад дод.

Самарқанд, солҳои 1924–1925.

МАРГИ СУДХҶР

ЯК-ДУ СУХАН ДАР БОРАИ «МАРГИ СУДХҶР»

Ман тахрири «Марги судхҶр»-ро дар соли 1936 тамом карда да дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоки нависандагони советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар омади суҳан ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки «Марги судхҶр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф пеш аз ҷоп шуданаш дар Иттифоки нависандагони советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи коллективи нависандагон додашударо ба назар гирифта, асарро дубора тахрир карда ба Нашриёт супурда будам.

Ин асар дар ҷопҳои гуногуни тоҷикиаш ва инчунин дар ҷопҳои чандинбораи тарҷумаи русиаш аз хонандагони советӣ хеле баҳои баланд гирифт ва мунаққидон ҳам дар танқидоти худ ба ин китоб камбудии ба назар намоёнеро нисбат надоданд.

Аммо баъд аз ҷопи якуми тоҷикиаш, вақте ки бо назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақлёфта халқ кам иштирок мекард: дар асар образи Қоришкамба ба сифати як судхҶр пурра нишон дода шуда, ҳислатҳои умумии судхҶрон ва сифатҳои шахсии судхҶри мазкур акс кунонда шуда, муомилаи ӯ бо майдасавдогарон ва дукондорони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороч кардани ӯ оммаи меҳнаткашонро, ҳусусан деҳқонро, бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вуқӯъ омадани амалиёти судхҶрии Қоришкамба судхҶрони шаҳр ва аз ин ҷумла Қоришкамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худҳошон ва бештарин ба воситаи судхҶрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороч мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти судхҶрии Қоришкамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар додугирифтӣ савдогарон ва судхҶрони калон ба сифати хучҷати қарздорӣ вексел ҷорӣ шуда, васиқаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ обрӯӣи худро гӯм карда буд. Зеро муомилаҳои пулӣ, ки бо васиқа ба амал меомаданд, дар вақти қатъ кардани бештарини он муомилаҳо қор ба даъво ва хараша оид мешуд. Ин гуна даъвоҳои қозихо ва намоёндагони онҳо ва муфтиҳо ривоч ва кашол меоданд, ҷунки ин гурӯҳ аз он гуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо ғойда мебурданд. Бештарини савдогарон ва судхҶрони калон барои давидан аз паси ин гуна даъвоҳо фурсат намеёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як хучҷати қатъӣи молӣ векселро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳмаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексел ду навъ буд – муҳлатнок ва бемуҳлат. Дар вексели муҳлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамаи рӯзи муайян кардашуда қарзи худро адо наояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торгӣ) фурӯхта шуда маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемуҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхон вобаста буд, қарзхоҳ қадом вақт ки хоҳад, маблағи дар вексел қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамаи хусусияти вексели бемуҳлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои пушт кандани деҳқонони меҳнаткаши бесавод дар дасти судхҶрон хизмати қорди буррои қассобиро ба ҷо меовард. Ҷунончи, як судхҶр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, ғойдаи яқсолашро, масалан сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст монанда мегурифт.

Судхӯр ба деҳкон барои адои қарз забонӣ як сол муҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин муҳлат дар вексел қайд намеёфт, баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисёр дер монад, баъд аз ду моҳ, векселро ба воситаи нотариус протест кунонда, маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яқсолаш аз деҳкон меситонд ва агар деҳкон надиҳад ё дода нагавонад, ба воситаи иҷроқунандаи ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексел қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексел дар ҳама ҷойи мустамликаҳои подшоҳӣ қарӣ бошад ҳам, бадтарин, бераҳмонагарин ва пурфочиагарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳии Русия идора кардани ин қисми мустамликаи худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷойи ҳукмронии худ ба иҷро кардани ҳар гуна қори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеҷ гуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеҷ гуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба болои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексел на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи импературӣ» шумурда сазовори хурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин агар деҳконе «дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯёндани фоидаи яқсола»-ро ба асоси вексели сафед бедодгари бехаёна шумурда доду фарёд кунад, баъд аз рӯёнда гирифтани пули дар вексел қайдшуда он деҳконро ба сифати таҳқиққунандаи «фармони имперотури аъзам» мезаданд ва ба ҳабс мегирифтанд.

Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд. Ниҳоят имсол – соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти қори дубора ҷунонки камбудии асосии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қори-

ишкамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодияти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурфочиаеро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти таҳрири ин парчаҳои нав қайд кардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шаҳр ва саҳроро, бо ҳамаи ин дар мавриди тороч кардани деҳқонони меҳнаткаш бо ҳам созиш карда аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар рафти воқеаҳои саҳро як шахси реалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар торочи деҳқонон ҷӣ гуна ёрӣ додани онро, ҳатто дар вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воситаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯча ном ноибӣ қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва аҳволи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ – ҷӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бақонрасидаро тасвир намудам.

Умедворам, ки хонандагони муҳтарам дар бораи варианти азнавқоркардашудаи ин китоб мулоҳизаҳои худро баён хоҳанд кард.

Сентябри соли 1952.

Самарқанд.

С. Айӣ.

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суҳаншиносони ватанию хориҷӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст. Ба гуфти адабиётшиноси маъруфи чех Иржи Бечка «Садриддин Айнӣ дар «Марги судхӯр» дар тасвири олами рӯҳии судхӯрон ба қомебиҳои калон ноил гардид».

Ба тавассути ин қисса ҳаҷви С.Айнӣ ба тасвирҳои ҳаҷвии В.Шекспир, О.Балзак, А.С.Пушкин, Н.В.Гогол, С.Шедрин, Содик Хидоят барин нависандагони маъруфи дунё қиёс гардида, образи Қориисмат дар пояи образҳои барҷастаи ҳаҷвии адабиёти ҷаҳонӣ Шейлок, Гобсек, ритсари хасис – Плешкин, Иудушка Головлев, Ҳочиого қарор мегирад.

Ин қисса дар як муддати кӯтоҳ ба алфози бонуфузи дунё, аз ҷумла, забонҳои русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, чехӣ, лахистонӣ, маҷорӣ, руминӣ, украинӣ, литвонӣ, эстонӣ, киргизӣ тарҷума ва ҷоп гардид.

Сабаби асосии ҷунин маъруфият дар он аст, ки «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда борҳо таҳриру тақмил дидааст ва агар аввалин мулоҳизаҳои адибро оид ба офаридани ин қисса ба эътибор гирем, таърихи эҷоди асар аз соли 1935 то соли 1953 давом кардааст. «Кори С.Айнӣ аз болои «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки ин асар қариб бист сол ақлу дили нависандаро ба худ банд карда буд», – гуфтааст адабиётшиноси рус В.Панкина.

Ин асар ба забони тоҷикӣ борҳо бо хуруфи лотинӣ, арабиасоси тоҷикӣ ва кириллӣ ба табъ расидааст ва табиист, ки дар матнҳои он ғалатҳову гуногунхониҳои хурду калони зиёд рох ёфтаанд. Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтем, ки дар асоси таҳқиқи матншиносии се нусхаи қаламӣ ва се нусхаи ҷопӣ матни саҳеҳи қисса ва муқаддимаи нависанда ба ҷопи соли 1953-ро ба мутахассисон ва оммаи васеи хонандагон пешкаш намоем.

Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал
Шини сандон шиканад, атола дандон шиканад.¹

I

Ман дар солҳои 1312 хичрӣ², ки талабаи мадрасаҳои Бухоро ба шумор мерафтам, бе бошишгоҳ мондам ва дар Бухоро, ки тақрибан сад дар мадрасаи калон ва қариб ҳамин қадар мадрасаи хурд дошт, барои ман хучраи қобили истиқомат ба зудӣ ёфт нашуд. Зеро, ҳарчанд ҳамаи мадрасаҳои Бухоро расман вақф³ буда, хариду фурӯши онҳо аз рӯи шариат раво набошад ҳам, дар замонҳои охир бо фатвои⁴ уламои дин, ки дар масъалаҳои динӣ хилаҳои шаръиро ба қор мебурданд, ҳамаи хучраҳои мадрасаҳо ба тарзи хариду фурӯш мулки хусусӣ шуда ба дасти одамони пулдор афтода буд ва талабаҳои фақир дар ҷойи истиқомат ёфтани ба душвориҳо меафтоданд.

Дар ҳамон рӯзҳое, ки ман дар ҷустуҷӯи хучра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт:

– «Қоришқамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар хучраи зархарид⁵ дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз хучраҳои ӯро ба

¹ Эпиграф бори аввал дар дастхати № 31 оварда шудааст ва муаллифи он худӣ Айнӣ мебошад.

² Соли 1312 хичрӣ баробари соли 1895 мелодӣ мебошад. Дар тамоми нусхаҳои қаламӣ калимаи **солҳои** омадааст.

³ **Вақф** – молу мулк, ки (дар асрҳои миёна) барои қорҳои хайр вогузошта, даромади он ба фондаи талабаҳо, қамбағалон ва дармондагон харч мешуд.

⁴ **Фатво** // **Фатвӣ** – ҳукми шаръ, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз тарафи муфтий, шайхулислום ё қозӣ доир ба ягон масъалаи динӣ бароварда мешавад.

⁵ **Хучраи зархарид** – хучрае, ки соҳибаш онро ба сифати иҷора истифода мекунад.

ту ба орият¹ бидиҳад. Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз хучра додан ё надодани он одам зиёдагар ба номи ӯ кашида шуд.

— «Қоришкамба»?

Дар ҳақиқат ҳам ин ном хеле ғалатӣ буд. Ман медонистам, ки ҳалғай меъдаи хайвонотро, ки дар он ҷо хӯроки хӯрдашуда чамъ мешавад, «ишкамба» меноманд. Аммо «ишкамба» номида шудани одамро дар умри худ нахустин бор шунда ис-тода будам ва «сабаб чӣ бошад, ки одамро «ишкамба» номи-даанд?» гӯён дар дили худ тааҷҷуб мекардам ва ин тааҷҷуб-бамро ба он дӯстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

— Номи аслии он одам «Қорӣ Исмат» аст, — гуфт дӯстам дар ҷавоб, — лекин ишками он кас калон аст, шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ӯро «Қорӣ Исмати ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қорӣ Исма-ти ишкамба» хитоб намудаанд ва рафта-рафта калимаи «Ис-мат»-ро партофта «Қоришкамба» гуфтаанду мондаанд ва чунонки мегӯянд, «лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳои афтода дар байни мардум бо унвони «Қоришкамба» шухрат ёфтааст.

— Бояд аз касе, ки мардум ба ӯ лақаби «Ишкамба»-ро сазо-вор дидаанд, умеди хайре карда нашавад, — гуфтам ман ба дӯстам, — бо вучуди ин, ту ӯро ба ман шиносо карда мон! Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гӯён ман аз вай хучра мепурсам. Агар ӯ ба ман хучра надихад ҳам, ман чӣ гу-на будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи ҳамин барои ман як фоида аст.

— Худам шахсан бо вай шинос нестам, ки туро шиносо ку-нам, — гуфт он дӯстам, — фақат кӣ будани ӯро медонам ва ме-тавонам, ки дар яке аз кӯчаҳои ӯро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта бо ӯ шинос шуда, аз вай хучра мепурсӣ.

¹ Орият — чизеро ба касе барои истифодаи муваккати додан аст. Дар ис-тилоҳи мадрасаҳои Бухоро талабагонро, ки дар хучраи касони дигар зиндагӣ мекарданд, «ориштишин» мегуфтанд (шарҳи нависанда).

Ман ба ин таклифи дӯстам розӣ шудам ва ба воситаи ӯ дар пайи ёфта, дида, шинохтани Қоришкамба афтодам...

II

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби Ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат кар-да мегаштем, ки ӯ якбора ба ҳаяҷон омада:

— Ана, Қоришкамба ҳамин одам аст! — гӯён касеро, ки ба як саргарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо пушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва дар пеши худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарошонида баромада-ни он одам дар ҳамон ҷоҳо истода шаклу шамоилашро та-моман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо ӯ шинос шуда, аз вай хучра мепурсам.

Аммо дӯстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва қореро сабаб нишон дода аз ман ҷудо шуда рафт ва ман рафта ба ла-би суфачаи саргарошхонае, ки Қоришкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки ба ӯ фахмонам, сару сурат ва та-моми киёфаи ӯро аз назар гузаронидам:

Ҷак одами миёнақадӣ фарбеҳи ишкамкалонӣ гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯйш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони гулии мо-нанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯйшро фуру гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару та-ни ин одам дар як ҷо ба ишкамбаи ҳолӣ карданабудай шуғур монандӣ пайдо мекард, ғоятш ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шуғури ба дарди хориш гирифторгардидаи муяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ин гуна шаклу шамоили ин одам, дар дили ман гузашт: «шояд мардум на аз ҷиҳати калонии шикамаш, балки аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми ба-данааш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба ӯ ин лақабро муносиб дида бошанд.

Дуруст аст, ки шиками ин одам аз шикамҳои одамони одӣ аз ҳад зиёд калон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданааш,

хатто гардану рӯяш ҳам ба дараҷае буд, ки он шиками калон дар пеши онҳо номаълум ва одӣ шуда мемонд. Бинобар ин, дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мӯйсаргирӣ ба Қоришкамба расид ва сартарош покуи¹ худро санг зада истода ба ӯ:

– Ба болои сандалича марҳамат кунед! – гуфт.

Қоришкамба, аз ҷиҳати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз ҷояш базӯр бархост ва дасторашро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари меҳи лӯнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва ҷолокона теғу сангро ба рафҷаи пеши оина гузошта дудаста дасторро аз дасти Қоришкамба гирифта истода:

– Саллаи шумо қариб панҷсер² вазн дорад ва агар ба сари меҳ мемонд, меҳ мешикаст ва лӯнгиҳои ман ба замин ғалтида чиркин мешуданд, – гуфт бо оҳанги хазломез.

Дар ҳақиқат саллаи Қоришкамба бисёр калон буда, аз дастори ҳар гуна муллоҳои саллакалон ду баробар меомад, бо вучуди ин вай он қадар вазн надошт, ки меҳи лӯнгиовезиро шиканад. Шояд бар меҳи лӯнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои лӯнгиҳои мӯйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд.

– Хайрият, ки ба хотири лӯнгиҳоятон дастори маро ниғахдорӣ кардед, – гуфт Қоришкамба, – вагарна бо шикастани меҳ дар қатори лӯнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афтада ба ҳок меҷулид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ мисқол³ собун сарф шуда ба ман зарари калон мерасид.

– Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз ҳок ҳеч зарар намедид, – гуфт сартарош, – магар дер боз рӯйи тағораи ҷомашӯиро надида будааст, ки аз ҳоки замини дукони ман чиркинтар менамояд.

¹ Поку – теғест, ки бо вай мӯйи сари одамро тарошанд.

² Панҷсер – андозаи вазн, ки ба ду пул (32 кг) баробар аст.

³ Мисқол – андозаи вазн, ки аз 4 грамм зиёдтар аст.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қоришкамба гӯё ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои равғанолуд намоён буд.

– Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи ҷомашӯй андохта шустан мумкин нест, – гуфт Қоришкамба, – дар он сураг хонаи собун месӯхт.

– Ҷаро дасторро хурдтар намекунед, ки ҳам доқа камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда собун камтар сарф шавад? – гӯён сартарош пурсид.

– Ин саллаи ман дастори «ертишгир¹ тӯйхӯр» аст! – гуфт Қоришкамба дар ҷавоб, – вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табаки сергӯшту равғани палав ба пеши ман меояд...

Сартарош ҷор даҳан ғап зада як бор покуро ба санг зада охир теғро мувофиқи таъбаш тез кард ва лӯнгиҳо ба гардани Қоришкамба баста истода ба суҳан давом намуд:

– Албатта, касе, ки шуморо намешиносад, на ба ҷаноза ҳабар мекунад ва на ба тӯй, аммо он касоне, ки шуморо мешиносанд ва ба ҷанозаю тӯйшон ҳабар мекунанд, ҳоҳ дасторатон калон бошад, ҳоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб медонанд. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани доқа бефоидааст.

– Шумо сода будед, бародар! – гуфт Қоришкамба ба сартарош, – агар ман ба ертиши мурдахое, ки ба ҷанозаи онҳо маро ҳабар мекунанд, қаноат карда мегаштам, пас пули мӯйсарро аз кучо ёфта ба шумо медодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонакоҳи Девонбегӣ² меҳонам ва ба он ҷо ҳар мурдаеро, ки барои ҷанозаҳои оварда бошанд, ҳоҳ шинос бошад, ҳоҳ бегона, баъд аз хондани ҷаноза ба сари қабраш мееравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

¹ Ертиш – порчаи суф ва ё ҷит, ки дар вақтҳои пеш дар ҳангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба касоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд (шарҳи нависанда).

² Хонакоҳ – масҷиди калони гунбаздор. Хонакоҳи Девонбегӣ – масҷидест, ки аз тарафи Нодирдемонбегӣ ном хони сулолаи Аштархонӣ дар шаҳри Бухоро соли 1620 сохта шудааст.

– Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунед, ки барои ин дар ташвиш афтед, – гуфт сартарош, – ҳар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз мӯйсар гирад, шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегузаред.

Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндонӣи даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва бунӣ гарданаш фурумадагӣ буда, торҳои мӯйсараш бо торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои одӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як қойи бемӯй ҳам намебуд.

Қоришкамба аз сухани охири сартарош қадре ба ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар карда молиш меодод, ба қафо кашид ва чашми худро ба чашми ӯ дӯхта истода гуфт:

– Ман ҳоҳ дар як ҳафта як бор мӯйсар гирам, ҳоҳ дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеҷ дахл надорад. Мӯйсари ман ҳоҳ баланд бошад, ҳоҳ паст, шумо як бор тег меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор тег намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят қардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҳеҷ тег намеронед, бинобар ин, дар вақти музд гирифтани ҳамин нуктаро ба назар гирифтани лозим аст.

Бояд барои паст қардани оташи ғазби Қоришкамба бошад:

– Ман ҳазл қардам, – гуфт сартарош нармона, – вагарна музди хизмати маро ҳоҳ кам диҳед, ҳоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук¹ медонам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва лӯнгиро аз қардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯйсардон афшонда, хост, ки дубора ба қардани ӯ бандад, то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

¹ Табаррук – баракатдор дониш ва муборак шумурдан.

– Дубора тарошидан лозим нест, – гуфт ӯ – мӯйлабамро кӯтоҳ кунед, кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

– Магар ба ягон ҷаноза нигаронед? – гуфта пурсид сартарош.

– Не! – гуфт Қоришкамба, – агар ҷанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо – дар саҳни ҳонақоҳ дар соати дувоздаҳ вомехӯрад, – ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд, – ҳоло соат даҳ аст.

– Пас, чӣ гуна кори зарур доред? – сартарош пурсид ва ҳазномезона боз суол дод, – магар ба ягон тӯй ногуфт рафтан меҳохед?

– Ҳамин вақт вақти қойнӯшии чаштгоҳии ходимони бонк аст. Агар дер монам, аз қойи серқанди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд хучраи зарҳарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарашро ба болои ертиши мурдагон мондааст, ки ин кори гадоеӣ бекасуқӯй аст, на пешаи одами сарватманди чандхучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ӯро ба бонк ва ходимони бонк чӣ муносибат аст, ки ба сари қойи чаштгоҳии онҳо расида рафтан меҳохад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои хучра умедвор карда ба пешаи ин гадои бекасуқӯй фиристод ё ин ки ӯ маро бозӣ додан меҳост?» Ва боз дар худ меандешидам: «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам, зарар надорад, чунки ин одам одами бисёр аҷиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ӯро омӯхтан барои ман, ки табиятан кунҷков воқеъ шудаам, аз хучра ёфтан ҳам бехтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъкиб ва думболагирӣ ҳоҳам намуд. Хучра надоштани ӯ ё ба ман хучра надоданаш ба ин кори ман моневе нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад, масъалаи хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...».

Қоришкамба бо кӯтоҳ қардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнги мунтазир нашуда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаш гирифтани лӯнги дасторашро аз суфача ги-

рифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дукони сартарош баромад.

– Қориамак, пули мӯйсар чӣ шуд? – гӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қоришкамба, бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

– Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам, – гӯён бо кадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пеши сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи хучраро дар пеши ӯ монам ва ба ин муносибат бо ӯ шахсан шиносо шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қоришкамба аз лаби Ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷойи дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорҳоро сарсариёна гаштам, аммо ба дидани ӯ комёб нагардидам.

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қоришкамбаро дар сартарошхона дидам, пагоҳонӣ дар пайи ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромадам: аввал лаби Ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растии базозӣ¹, ки аз ҷануби хонаҳои ва Ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он ҷоро ҳам то сесӯ бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо матлаби худро наёфтам, ба растии чинифурӯшӣ, ки аз охири растии базозӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растии чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришкамба ба сари дукони як чинифурӯш поҳои худро ба замин овезон карда бар лаби суфачаи пеши он дукон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки муқобили ҷойи нишастии ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дукони дарбаста нишастам ва монанди гурбае, ки мушро мепояд, бе он ки ба худӣ ӯ фаҳмонам, ҳаракатҳои дар зер назари диққат гирифтам.

¹ Растан базозӣ – катори газворфурӯшӣ.

Қоришкамба бо чинифурӯш ҷой менӯшид. Дар ҳамин вақт як нонфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба дасташ як сабади дигар пури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш раванг, ордаш шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!...» гӯён аз раста гузаштан гирифт.

Қоришкамба нонфурӯшро ҷег зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯйи дастии он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он ки наҳи онро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро ба рӯйи бодбесак, ки бо вай мағасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё ки пули нонҳоро медода бошад, дасташро ба ҷайбаш бурда баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш дасташро ҳолӣ бароварда дар ҳолате, ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

– Бародар, пули майдаам набудааст, марҳамат карда шумо пули нонҳоро диҳед! – гӯён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қоришкамба бо тааҷҷуб нигоҳ карда, оқибат аз нонфурӯш наҳи нонҳоро пурсида, паси сари худро ҳорон-ҳорон аз ғалладон пул бароварду ба нонфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қоришкамба на ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш, ӯ ду чашми худро бар рӯйи бодбесак ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро дуқат ва сеқат карда ба лунҷи худ меандоخت.

Чинифурӯш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қоришкамба ӯро ба нонхӯрӣ тақлиф накарда бошад ҳам, як лӯқма нонро ба даҳон андохта як пиёла ҷойеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард. Чинифурӯш пиёлаи ҷойро ҳанӯз ҳолӣ накарда Қоришкамба даҳони худро аз нон ҷунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он ки чинифурӯш нони бокимондаро хӯрда намонад, як дастӣ худро ба бурдаи охири нон, ки ба рӯйи бодбесак буд, гузошта бо дастӣ дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда ба ӯ ҷой қашида диҳад, то ки вай нонҳои нимҳои дар лунҷаш бударо бо ёрмандии ҷойи фурӯ бурда тавонад.

Чинифурӯш ҷойи нимсардшудаи пиёларо ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла ҷой рехта, ба Қоришкамба дода бо табассуми истехзоомез нонхӯрӣ ва ҷойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қоришкамба пиёларо ба даст гирифта аз чихати гармии чой пуф-пуфунон кам-кам нӯшида даҳони худро қадре аз нон ҳолӣ қард ва бо дасти дигараш, ки ханӯз бар рӯи нон буд, бурдаи охирино бардошта, ба даҳон андохту он бурдаро ханӯз тамои нахоида ва фуру набулда, пиёларо бо чойи боқимондааш ба замин гузошта, худ аз чой бархоста ба пеш равон шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қоришкамба ханӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандук дар пеши дукони як сандукфуруш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба рӯи дукони сандукфуруш чойи муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дургар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пеши дукони сандукфуруш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дукон дар дарунгари дукони худ нишаста ва чути ҳисбро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай қадам як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон қарда мехӯрд. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида ба он ҷо нишастааст, ки фавран ба як пахлу ёзида ва дасти худро ба паси чӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон қардашуда» ба соҳиби дукон шарик шуд.

Азбаски чойи нишастии ман аз чойи нишастии Қоришкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандукфуруш чӣ гуфтугузор шуданро шундида натавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфтушуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамаи вақте, ки Қоришкамба ба сари дукони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамои шудани он чизи хӯрдани, ки ин аз ҷутро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дукон маълум мешуд, Қоришкамба ҳам зуд аз ҷо бархоста ба роҳ даромад.

Қоришкамба ба як растачаи танги болопӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурушӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву

шохӣ мефурухтанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада ҷолокона қадам гузошта ба вай расида гирифтам.

Қоришкамба дар тимча дар пеши дукони як тоқияфуруш рост истода аз вай:

– Тоқияҳои маро фурухтед? – гуфта пурсид.

Ин суоли Қоришкамба тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар қард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношинос ертишгиранда, ба тӯйҳои ноҳонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошнои наздики ходимони бонк ҳоло дар пеши ман тоқиядӯз ё ин ки тоқиячаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин, ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо тоқияфуруш зиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо дар пахлуи ӯ, аммо қадре пасттар аз ӯ рост истодам.

– Не, ханӯз нафурухтаам! – тоқияфуруш ба Қоришкамба ҷавоб дод.

– Бояд фурухта бошед, – гуфт Қоришкамба ба ҷавоби тоқияфуруш ихлори нобоварӣ қарда, – лекин бояд меҳоста бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар хариду фуруши худ қор фармуда, қаллонда, ба манфиати худ фоидаи барзиёд ёбед!

– Қориамак, шумо аҷаб одами нобовар мебошед, – гуён тоқияфуруш яқруя шуда пуштнокӣ ҳам шуд ва ба зерӣ пардае, ки дар пеши рафчаҳои дукон қашида шуда буд, даст дароварда аз он ҷо як даста тоқияи дарун ба дарун гузошта шударо баровард ва дар пеши назари Қоришкамба гузошта аз вай пурсид:

– Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қоришкамба аз онӣ худаш будани он тоқияҳоро тасдиқ қард, тоқияфуруш дастаи тоқияҳоро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намул:

– Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тухмаг шунавам.

Қоришкамба шӯридани тоқияфурушро дида ба узрӯй даромад:

¹ Қаллондан – ба воситаи харидуфуруш пулро зиёд қардан.

— Аввал ҳам ман сухани шуморо ва то ҳол ба фуруш нарафтани токияхоро бовар карда будам, лекин ҳазл карда будам, вале шумо ҳазро чиддӣ дониста ба ғазаб омадед.

— Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ин гуна ҳазлҳои чиддинамои шуморо акнун нашунавидаам, — гуфт токияфуруш дар ҳолате ки аз шӯриш фурумода буд.

Қоришкамба паст шудани оташи ғазби токияфурушро дида аз ӯ бо ҷоплусӣ ва хушомадгӯӣ аз роҳи дигар фоида бурдан хоста гуфт:

— Ҳазро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям, ки ман ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, чӣ мешавад, ки ҳочатбарорӣ карда пули ҳамин токияхоро, ҳеч набошад нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳӣ, саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам.

— Ин суҳанатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз тағи дил бошад ҳам! — гуфт токияфуруш бо оҳанги чиддӣ.

— Чаро — таачҷубкунон пурсид Қоришкамба.

— Охир, шумо аз ман хоҳиш карда буудед, ки токияхотонро ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурушӣ — бо нархи банд фурухта диҳам. Албатта, дар фуруши дона-дона ва бо нархи баланд инҳо ба зудӣ фуруш намешаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармоияи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, ҳарчанд рӯзгорамро ва иҷораи дуқонро аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад тангаи қарзе, ки аз шумо дорам, бо кадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дуву ним танга фоида медиҳам...

Токияфуруш кадре соқит монда ва нафасашро рост гирифта илова намурад:

— Биёед, шумо қарзатонро, ки ба гардани ман ҳаст, як моҳ бефоида, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки токияхотонро бо нархи яклухтфурушӣ (бо нархе, ки вофурушон¹ аз дӯзандагон меҳаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳамаи пули токияхотонро якҷоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтед, розӣ ҳастед?

¹ Вофуруш — ҷаллоб, қасе, ки маҳсулоти пешаварони дастӣ коркунандаро ҳарида бо нархи зиёдтар мефурушад.

— Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чоряки пули токияхоро аз даст медиҳам, — гӯён Қоришкамба рафтган хост.

— Наравед, нишине! Аз болои пули токияхотон ба шумо як ҷойник ҷой дам карда диҳам, — гуфт токияфуруш.

— Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба бонк рафта ҷой менӯшам, — гуфт Қоришкамба ва ба оҳанги шӯхӣ илова намурад: — ба ҷойе, ки аз болои пули токияхои ман муҳайё мешуда бошад, на дандони шумо меғутад ва на дандони ман.

Вақте ки Қоришкамба рафтагор шуда аз пеши дуқон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар қарғотари ӯ истода будам, чапми токияфуруш афтада:

— Ба шумо чӣ даркор? — гуфта пурсид.

— Ба ман токиа даркор, — гуфтам дар ҷавоби ӯ суҳани диғаре наёфта.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоби ман аз роҳаш бозгашта, ба токияфуруш рӯ оварда: — Ба ин қас аз токияхои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурушонда пули нақд карда гирам. Ба Худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст.

Токияфуруш дастаи токияхои Қоришкамбаро ба дастии ман дода:

— Яке аз инҳоро хоста гиред! — гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат токиа намехаридам, токияхоро бепарвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба токияфуруш нишон дода:

— Ҳамин чанд пул? — гуфта нарх пурсидам.

— Панҷ танга! — гуфт токияфуруш.

— Ду танга, — гуфтам ман дастаи токияхоро ба фурушанда гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурушанда розӣ шавад, бо чӣ баҳона ин байро мегардонам» гуфта меандешидам ва баҳонаи маъкуле наёфта, аз бими шармандагии оянда аз сару рӯям арақ мерехт.

— Инсоф кунед, додар! — гуфт Қоришкамба ба ман нигоҳ карда, — охир масолеҳе, ки ба ҳар кадоми онҳо сарф шудааст, аз чор танга зиёдтар меистад, ба болои ин музди дӯхт ҳам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдагии қимати масолеҳро ва музди дӯхтро

ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга дихед! Ман ба ин су-
ханони Қоришкамба чизе нагуфта ва гӯё ки сухани ўро но-
шунда бошам, худро ба нофаҳмӣ задам.

Фурушандаи тачрибадор, ки чиддӣ ё булҳавас будани
харидорро аз чашмони ӯ мефаҳмид, харидори бардурӯғ буда-
ни маро пай бурда, дастаи тоқияҳоро аз дасти ман гирифта,
дар зерӣ парда ба рафча монда истода ба Қоришкамба:

— Қориамак, беҳуда хомтамаъ нашавед, ин кас тоқия наме-
харанд! — гуфт.

Қоришкамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ
даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ...

* * *

Қоришкамба аз даҳанаи тарафи растаи аттории тимча¹
баромада ба пеши дукони як аттор истод ва ман ҳам аз паси ӯ
рафта, бо тачрибае, ки аз сари дукони тоқияфуруш гирифта
будам, худро харидор сохта дар паҳлуи ӯ рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дукон:

— Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд² марҳамат кунед! —
гуфт.

Аттор табассумкунон сарпӯши як тоси мисинро, ки дар
пешаш истода буд, кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин
чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи Қорӣ дароз
кард.

Қоришкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нӯги вай
гулқандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳолате ки
гулқандро меҳонид, белчаро ба аттор гардонда дода истода:

— Аберааш бисёр хурд будааст, ба бунӣ дандонҳоям банд
шуда монда чизе аз вай ба дарун надаромад.

— Дуконам танг аст, мол аз сармоям кам, ба болои ин
бештарин молҳои ман «касмаҳару касмаёб»³, бинобар ин,

¹ Тим — бозори сарпӯшидаи дару бастноки мустаҳкам, ки дар он ҷо чизҳои
киматбаҳо фурушанд. Тимча — чунин бозори хурд.

² Гулқанд — таркибест, ки гули хушбӯи аттиро бо канд соида дар офтоб
тайёр мекунанд.

³ Таркиби рехтаи «кас маҳару кас маёб» маънои чизи партов ва
камистъомолро дорад.

савдо ҳам кам мешавад ва дар ин гуна аҳвол аберааш ба зудӣ
калон намешавад ва ба воя намерасад.

— Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як белча
гулқанд дихед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо
мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ, тӯйи фарзандонатонро бинед!

— Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда бу-
даед, вагарна тамоми дунёро нахоида фуру мебурдед! — гуфт
аттор бо оҳанги нимшӯхио нимчиддӣ ва белчаро аз дасти ӯ
гирифта ба вай боз як белча гулқанд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қоришкамба гумон карда
бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид. Аммо
Қоришкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дукони аттор дар
пахлуи истоданам сар карда шубҳаомезона нигоҳ мекард,
дар вақти гулқанди дуҷумро хоида истоданаш боз ба ман як
нигоҳи тези кунҷовона карда:

— Додар! Шумо, магар, ба ман кор доред? — гуфта пурсид.

Ман ба ҷойи он ки дар ҷавоби ӯ «бале, ба шумо кор до-
рам» гӯям ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷойи хилват
талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад,
масъалаи хучраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар су-
оли «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда мон-
да будам, ба ӯ дода:

— Ба ман мурч даркор! — гуфтам.

Албатта, ин ҷавоби ман ба суоли Қорӣ бисёр бемуносибат
афтод ва мелидам, ки ӯ маро масҳара дошта зерӣ лаб ме-
хандид ва ман аз ғояти саросемағӣ даст ба ҷайб задам, то ки
кадре пул бароварда, мурче харида аз он вартаи шармандагӣ
зудтар гурезам. Аммо аз бадии толеам ҳамон вақт дар кисаам
ягон пул ҳам набудааст, аз ин ҳол сурх шуда, сафед шуда ва
дар зерӣ обу арақи хичолат монда ба аттор нигоҳ карда:

— Ҳоло пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз
мурчатон меҳарам, — гӯён аз сари дукони ӯ дур шудам ва дар
вақти аз пеши дукони аттор рафта истоданам чашмам ба
Қоришкамба афтод: ӯ ба аттор нигоҳ карда лаби зеринашро
бар рӯйи лаби болоиаш кашид ва бо сараш ба тарафи ман
ишора карда, намедонам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ
фаҳмондан мехост.

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирӣфт, на танҳо барор нагирӣфт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунболагирӣи он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қоришкамба шарманда шуда будам ва дурӯғ будани мурчхариаман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариаман» дурӯғ будани тоқияхариаман ҳам ба ӯ ошкор гардида буд. Ман дигар дар кӯчаҳо аз паси ӯ ғашта барои шинос шудан бо вай фурсатҷӯй карда наметавонистам.

Ба ман ин бисёр алам мекард, ки ин ҳама нобарорӣи кор аз бетадбирии худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «додар, шумо ба ман кор доред?» гуфтани Қоришкамба «бале, ба шумо кор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз кардани муддаоям ба шумо, як ҷойи хилват даркор аст», он ҳама таъкиб кардани ман ӯро ба назари ӯ табиӣ менамуд ва, албатта, ӯ маро ба гӯшае бурда мағлабабро мекурсид ва ман масъалаи хучраро ба миён меовардам. Дар он сураат агар хучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст медаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ сахт кашида буд, ба ман кушода мегардид ва ин барои ман аз хучра ҳам муҳимтар буд.

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дареғ» фоида намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд.

Бо ҳамаи ин дилам намехост аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамои канам ва барои ёфтани роҳи умедворӣ фикр мекардам, оқибат дар ҳаёлам ҷорӣ зеринро маъқул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ӯро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ӯ меравам, дар назди ӯ дурӯғ будани тоқияхарӣ ва мурчхариаманро рӯйирост иқрор мекунам ва аз дунболагирӣиам мақсади асли хучраталабӣ буданро ба ӯ мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагӣе, ки дар пеши ӯ ба ман рӯй дод, тамоми халосӣ меёбам ва дар ҳамин зимн роҳи шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад....».

Он шабро бо фикру ҳаёл бедор гузаронидам ва дар вақти саҳар бо ёфтани ҷорӣи охири кадре осуда шуда хобам бурд...

IV

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қоришкамба ба кӯча баромадам ва Ҷорсӯйи шаҳри Бухоро гардиш карда бо растаи ҷойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонаҳои Девонбегӣ дар байни мадрасаи Қўқалтош¹ ва масҷиди Мағок² кашида шуда буд, раҳсипор гардидам.

Дар миёнаҷойи растаи ҷойфурӯшӣ дар тарафи ҷануби кӯча, дар рӯ ба рӯи паскӯчаи бозори ангишт «Ҷаннатмақонӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду пахлуи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд³ ном як кас лаъли қандфурӯширо дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой ҳолӣ буда, ман гоҳ-гоҳ ба рӯи вай нишаста бо қандфурӯши мазкур суҳбат мекардам. Чунки вай як одами бисёр аҷиб буда суҳанхояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани хикоя ва саргузаштҳои вай маро бисёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ кадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам каме ҳам бошад, шиносои кунам:

Таваллудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофирқоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро напъунамо ва касбу қасби мол ёфта, мусикиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ танбӯр менавохт, аммо суруд намехонд. Ин одам табиятан бисёр бечора буда, аз молу ашёи дунёи ҳам ҷизе надошт ва бисёр фақирона зиндагонӣ мекард.

Ӯ дар пешаи худ маҳорати бисёр баланд надошт ва ба боғи ин монанди баъзе мусикичиёни он замон маҷлисоро, суҳанвар, ширинкор ва хушомадгӯй ҳам набуд. Бинобар ин, ӯро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва меҳмондорӣҳои пуртанта-

¹ Мадрасаи Қўқалтош – яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро, ки Қўқалтош-Қўқалтош дар вақтҳои дар Ҳирот ҳукумат доштанаш соли 1578 бино кардааст.

² Мағок – ҷуқури, ғор. Масҷиди Мағок – яке аз масҷидҳои миёнаи Бухоро.

³ Раҳими Қанд – падари шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ (1901-1968).

наи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бозораш касод буд, хар кас ӯро барои базме даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавози ӯ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон – талабагони мадраса дар иҷтимоона – дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишинҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Гоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишинҳои худ ин одами бечораи беозорро бисёр озор мерасонданд ва ба ӯ шӯҳҳои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсонӣ ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда, 1400 тангаи ин маблағро дар дархонаи устоди худ бо номи ифтиҳона¹ сарф намуданд ва бо сад тангаи боқимонда хостанд, ки иҷтимоона ташкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрнавозро даъват намоянд.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳавасгор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва талабагони ҳавасгор суруд меҳонданд. Азбаски дар байни шарикон хушовозон бисёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалҳои мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона навозанда буд ва то нимаи шаб беист ва бе дамгирӣ танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ӯро боз ба навохтан водор кардан хостанд:

– Агар кушетон ҳам дигар наменавозам, – гуфт бо оҳанги қатъӣ.

¹ Ифтиҳона – зиёфат ва пешкаш ба муносибати шурӯъ кардани дарс дар соли таҳсил дар аморати Бухоро.

– Ҳоло ҳамин тавр аст? – гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

– Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! – гӯён маглаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

– Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем! – гуфта Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро ба рӯи хона ғелонда паҳш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда мушгӯбӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанди бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фарёд мекашид ва баъд аз он ба гиряву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбу лати ваҳшиёна раҳой ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашми гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тинг-тинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдтар ба гингоси мағсе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охирини зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табақҳои таом дар пешӣ меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе руҳсати касе аз танбӯрнавози маҷбурӣ ҳалосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани палавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки маҷлиси зиёфат ба поён расида аҳли маҷлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, яқта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба бачагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеч ба он нигарон набуд, бисёр хурсанд шуда:

– Илоҳӣ, ҳамаатон мударрис шавед, муфтий шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон¹ шавед!... – гӯён дуо кард.

– Барои ба ин мансабҳо расидани ҳамаи моён, – гуфт яке аз талабагон, – бояд ҳамаи қозиён, раисон ва дигар муллоёни

¹ Мударрис, муфтий, аълам, охун, раис, қозӣ – мансабҳои гуногуни давлатӣ дар аморати Бухоро.

мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

— Майлашон, — гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате ки лабонаш бар хилофи одаги мукарарриаш ба табассум моил шуда буданд, — агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

* * *

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд, албатта, бо ду танда даромад, ки вай ҳам ҳар рӯз ба даст намедаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як оиларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба пешаи дигаре машғул кардан ҳоҳад, хунари дигаре надошт ва барои харидуфуруш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфуруши дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳамаи сармояш дар ин кор қадре қанд, канфет ва обидандон¹ буд, ки ҳамагӣ аз панҷ танга зиёдтар кимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои қалонтараш ду пул² ва ба резатараш як пул баҳо монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ канфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ё дупулӣ нарх меомонд ва ҳамин лаълии «оростаи худ»-ро ҳар пагоҳ бардошта омада ба рӯи суфай сарои Ҷаннатмаконӣ менишаст ва ба толибонаш мефурухт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагард буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

¹ Обидандон — ширинии сахту часпаки дона-дона.

² Пул — пули майдаи металлӣ Бухорон амирӣ, ки аз чоряки тин иборат буд.

Ман гоҳо аз «молҳои тичоратии Раҳим» ба ду пул қанд ё канфет харида, ба даҳон андохта, бар суфачаи дигар макида менишастам. Ин хариди ман аз ҷиҳати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суҳанони ба мазоқи ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин хариди ночизи ман хурсанд шуда ба суҳан медаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештарин аз саргузашт ва ёддоштҳои худаш, аз ахволи худаш ва аз дида ё шунидаҳои буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан ҷизҳои ба ҳаёлаш омадаро ҳам монанди он ки худ карда бошад ё дида бошад, бо боварии тамои ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамин гуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор меофтанд.

Аз ҷизҳои, ки аз Раҳими Қанд шунидам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мсҳоҳам ҳамон порчаҳоро дар ин ҷо нақл намоям:

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизҳои замона ва аз санъатно-шинуҳои мардум шикоят карда гуфт:

— «Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро меши-нохтанд, хунармандро аз бехунар фарқ карда метавонистанд ва қадри хунармандро медонистанд, ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба осмон бардошта, маро ба замин намезаданд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шогирдони беустод буда, таълимнадида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯйида дар замини санъат худрӯ мебошанд. Аммо аҳмак-фиребро хуб медонанд ва дар пешии мардумони бетамиз худситой карда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин усто-ди забардаст чандин сол хизмат карда ин хунарро ба даст даровардаам, ба хӯрдан нон надораму ба пӯшидан танбон»¹.

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи хунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» зерини худро нақл кард:

¹ Танбон — ззор, почома.

– «Ман, – гуфт ӯ, – ба Насруллоҳбойи деғфуруш, ки мардум номи ӯро кӯтоҳ карда «Насруллоҳи Дег» мегуфтанд ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат кардаам. Баъд аз он ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об карда хӯрдам, маро ҳамроҳи худ ба меҳмониҳо бурдан гирифт».

Раҳими Канд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устоди худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда ба тарзи зерин нақл кард:

— Устодам Насруллоҳи Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди козиқалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи созхоро ҷӯр карда ва ҳамаи сурудхонон ҳамовоз шуда то нимаи шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таъми нимшабӣ, ки ҳамаи меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устоди ман ба соҳиби боғ гуфт:

— Агар хоста бошед ва рухсат диҳед, худам бо шоғирдам як базми хоссагии алохида карда медиҳам.

«Албатта, домоди козикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллоҳбой торҳои танбӯро ба ҳавои «Наво» соз кардандро фармуд. Танбӯро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта меҳонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шохӣ дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз қадре ором истода ба нағмасароии мо гӯш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба ҷаҳҷаҳзанӣ даромаданд».

«Аз ин кори булбулон устоди ман зиёда ба шавқ омада, гӯе ки бо онҳо баҳс-мабаҳс мехонда бошад, нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо нохунҳои обдори худ торҳои танбурро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудои ман, гӯе ки ба рағу пайи онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва ҷўлу хуруш омаданд...».

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт.

– «Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомӯш монданд ва баъд аз қадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушу беих-

тиёр шуда худро аз шохӣ дарахт ба сӯйи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре ба гардиши дойраи Насруллоҳбой. Ин ҳолро дида пунавандагон ба ҷушу хуруш омаданд ва садои таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамоми шуд...».

Дуруғ будани ин гуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам, балки худро ҷунон нишон медодам, ки гуё ҳамаи он суханхоро бовар кардам. Чунки агар ӯ ба ин гуна ҳикояҳои худ андак новар кардам. Боварӣ маро пай мебуд, бисёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ин гуна ҳикояхоро нақл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ин гуна ҳикояҳои ӯ ба ман бисёр завқ меод. Ман, хусусан, аз ин ҷиҳат завқ мекардам, ки ӯ ёддоштҳои худро бо камолоти ҷиддият ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар кардани ман ҳам акидаи ӯ комил буд.

*
*
*

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамониҳои афсонавии ода-
мони зинда ҳикоя мекард ва суҳанро бар болои ҷанги амир
Музаффар¹ бо кӯҳистониён овард, ӯ калламанораи аз сарҳои
ҳисориён ва кӯлобиён сохтаи амирро ва дар як соат қуштани
ӯ чорсад асирро накл намуда, ба болои Азизуллоҳ ном яке аз
иштироккунандагони он ҷанг зиёдатар истод.

Дар асл ин Азизуллоҳ аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскари ихтиёрӣ шуда аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз ӯ ба ман гап мезад, вай дар тумани Ғичдувон раис буд.

Азизуллоҳ ба дуруғтӯй шухрат дошт. Худи ӯ мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дуруғи барчаства нагӯям, он шаб хобам намебарад.

¹ **Амир Музаффар** — амири сулолаи Мангития, ки солҳои 1860-1885 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.

Хулоса, Раҳими Қанд дар бораи қаҳрамони хамин Азизуллоҳи дурӯтгӯй ба ман гуфт:

— «Азизуллоҳ дар катори навкарони галаботури¹ амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи хисориён ва кӯлобиён хучум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан даҳ — дувоздаҳ касро қалам карда мепартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспи ӯ дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯйида шоххояшон ба ҳам печида будаанд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизуллоҳ дар шохҳои дарахтон банд шуда гарданаш қанда шуда мондааст. Аммо ӯ чолокона сари аспро пас гардонда омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт ҷудо карда ба ҷойи худаш гузоштааст, азбаски хунаш ҳанӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш ҷаспида мондааст ва ӯ ҳам, гӯё ки ба вай ҳеҷ воқеа рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст».

Ман аз шунидани ин хикоя хеле завқ гирифта ва аз қамоли хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

— Хайрият, ки Азизуллоҳ саросема шуда каллаи худро ба танааш ҷаппа нагузоштааст, вагарна ҷаҳмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисёр душвориро мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба хикояи худ нобовариро бӯй бурда² якбора ба шӯр омада гуфт:

— Ӯ кӯр набуд ва беақл ҳам набуд, ки чӣ гуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта боварии худро ба хикояи ӯ исбот карда шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамом аз дилаш баровардам. Бо вучуди ин, ӯ ҷанд гоҳ ин гуна хикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман бо растаи ҷойфурушӣ раҳсипор гардида то пеши сарои Ҷаннатмаконӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаълии

«хушбори» худро дар пешаш монда, ба рӯйи суфачаи муқаррариаш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона обидандон харида ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари сарой нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва ҳавлии Қоришқамба буда, ҳамаи фикру хавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин, барои ба суҳан даровардани Раҳими Қанд ва хикоя гуёндани вай кӯшише накарда, дар фикр фуру рафта будам...

Ман ҳанӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро мақида тамом карда набудам, ки Қоришқамба аз тарафи шарқи раста — аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯйи ӯ ҷашмамро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, ҷашмонашро аз ман нақанда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези маънидори ӯ дар ҳаққи худам «ин дурӯтгӯи дируза!» гуфтани ӯро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта ҷашмамро аз вай қанда худро ба нодонӣ задам, лекин бо гӯшаи ҷашм ҳаракатҳои ӯро таъкиб мекардам.

Ӯ рост ба пеши суфачаи Раҳими Қанд омада аз қанди майда ва обидандонҳои ӯ якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз канфет ҳам як дона гирифта дар ҳолате ки коғазии вайро ҷудо мекард, ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд бо рангҳои қанда ва лабҳои ларзон:

— Қоришқамба, шӯхӣ накунед! Ман одами бечораи аёлманд мебошам, пули қанду канфету обидандонро дода равед! — гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қоришқамба бе он ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

— Кӯрнамакӣ нақун! Дируза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷойи ин моли ноҷизонаатро ҷанд-ҷанд карда пур мекунам, — гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб гур-гуркунон «искит¹, мурданӣ!...» гӯён ӯро дашном меод.

¹ Искит — ҳасис, мумсик, ҷашмгурӯсна. Искити мурданӣ — ниҳоят ҳасис.

¹ Навкарони галаботур — он дастаҳои сарбозони аморати Бухоро, ки аз байни мардум ҷамъ карда ба ҷанг андохта мепуданд.

² Бӯй бурдан — аз ягон сирри пинҳонӣ андаке огоҳӣ ёфтан.

– Ин кас кист! – гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё ки ўро ҳеҷ намешинохта бошам.

– Як хиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як хасиси чирки дандонхӯр! – гуфт Раҳим дар ҷавоб.

– Магар ў дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «кўрнамакӣ нақун, дирӯза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

– Оши ўро то ҳол занаш ҳам нахўрдааст, – гуфт Раҳими Қанд, – ҳикояти «оши дирӯза» ин тариқа аст, – гӯён ў ҳикояти зеринро нақл намуд:

– «Дирӯз маро як машқоб ба тўяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯйи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хўрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯйи кат баромада, ба соҳиби хона ҷой фармуда, дар паҳлуи ман ҷой нўлида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони дигар ҳам омада ош хўрда рафтанд. Вақте ки меҳмонон қариб ба поён расид, ў ба қасоне, ки дар он тўй хизмат мекарданд:

– Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! – гуфт маро нишон дода, – ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергўшту сerratгантар шавад.

Як табақ оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергўшту сerratган буд. Аммо даҳяки он ош ҳам насиби ман нашуд: бо вучуди ин ки ў аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хўрда баромада буд, ин ошро бо иштиҳои аввала хўрдан гирифт. Ў то як лўкма хўрдани ман ду-се лўкма меҳўрд ва ҷунонки ши-камбандаҳо мекунанд, ҳар лўкмаро «лўгўштаи оринчпор» карда, яъне дар ҳар лўкма ду лўнда гўштро ҳамроҳ карда ва раванашро то оринчи худ шоронда, мегирифт...

Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гўшақҳои танбӯрро тофта торҳоро соз кардан гирифтам, аммо ў даҳонашро ба гўши ман наздик оварда пи-чирросанон:

– Биё акнун танбўрнавзиро бас кун! Омаду рафти меҳмонҳо ҳам тамои шул, – гуфт ва илова намуд, – ман аз ин тўй ба ту як табақ ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт, ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳастӣ?

– Дуруст, ман розӣ! – гуфтам ба ў.

– Ин тавр бошад аз соҳиби тўй рухсат пурс!

– Акнун иҷозат диҳед! – гуфтам ман ба соҳиби тўй тан-бўрамро ба ҷилдаш андохта истода.

Соҳиби тўй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба ҷайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рўйи молчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тўй маро нишон дода:

– Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табақ оши сергўшту раған кашед, ба рўяш якто нони тафтон пўшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат ме-кунанд, – гуфт.

Соҳиби тўй сухани ўро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ў пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз хавлӣ баромадам. Соҳиби тўй моро гусел карда истода ба ман:

– Оварда долани табақро аз хотир фаромўш накунед! – гуфт. Ҳамин ки мо аз тўйхона чанд кадам дур шудем, ў ба ман:

– Ҳавлии ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо мера-вем. Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту та-бақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонат меравай! – гуфт.

«Ман розӣ шудам. Мо бисёр кўчаву паскўчаҳоро бурида гузашта, оқибат ба хавлии ў расидем. Маълум шуд, ки хавлии ў нисбат ба хавлии ман аз тўйхона дургар будааст...».

Ман, ки ҷўёи дар кучо будани хавлии Қоришқамба будам, фурсатро аз даст налода ва сухани Раҳими Қандро бурида:

– Ҳавлии ў дар кадом гузар ва дар кадом кўча будааст? – гуфта пурсидам.

Дар гузари Кемухтарон¹, дар охири он паскўчаи пеш-бастааст, ки вай дар пушти сарои кафшу маҳсифурўшӣ воқеъ шудааст, – гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода боз ҳикояти худро давом кунонид:

– «Вақте ки ба дари хавлиаш расидем, ў барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба хавлии да-

¹ Кемухт – ҷармest дондор, ки аз пўсти асп ва хар тайёр мекунанд.

рунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод: нону гӯшти ошро тамоман рабудаст, аз ош ҳам таҳминан ҳаштк мондаст ва равғани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст» – гӯён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамои кард ва дар охир илова намуд:

– Ин одам бой бошад ҳам, бисёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеч кор ибo ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин, чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

– Харчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «...чашми танги дунёдорро ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дунёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр». Баъди ин суҳан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонаи ҳавлии Қоришкамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз ғайри чашмдошти ман аз он суҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари сарои Ҷаннатмаконӣ бо паскӯчаи бозори ангишт раҳсипор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯчаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозачаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯйи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қоришкамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавлӣ ҳавлии Қоришкамба набошад ҳам, зарар надорад, чунки дар он сураат аз соҳиби ин ҳавлӣ ҳавлии ӯро пурсида меёбам».

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шундида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалии ман ҷавоб надоданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам:

– Шумо кӣ? – гӯён аз паси дар овози зане шундида шуд.

– Ман як муллобача, ба Қориамак кор дорам.

– Қориамакатон дар хона нестанд! Чӣ кор доштед? – Овози зан такрор шундида шуд.

– Қорамро ба худашон мегӯям... Кай ба хона меомада бошанд?

– Он кас бевақт меоянд, гоҳо то нимаи шаб ба хонаҳои ошнохоншон мегарданд, – ин ҳам овози ҳамон зан буд.

– Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? – ман пурсидам.

– Не! – гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд, – он кас шабона ҳеч касро ба хонашон роҳ намедиханд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъйин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро накушоем. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳем, ки барои ба ҳавлиашон даромада бо он кас суҳбат кардан беҳуда овора нашавед.

– Шумоён ба он кас чӣ мешавед? – ман пурсидам.

– Занҳошон! – зани аввали ҷавоб дод.

– Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

– Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор, – ин овози зани аввали буд ва дар паси ин шундида шуд, – он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд, – ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

– Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

– Ҳеч вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд, – ин овози зани аввали буд.

Чун дидани Қоришкамба дар ҳавлиаш ба ман муяссар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умеди намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки «агар ин дафъа ӯро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дурӯғҳои худ иқрор карда, мақсадамо изҳор менамоем, то ки аз ҳичолати дирӯза бароям».

Бо ҳамин максад аз растаи қафшфурушӣ гузашта, ба токи Хоҷа Мухаммади Паррон¹ баромада, аз он ҷо бо растаи ҷӯб-

¹ Токи Хоҷа Мухаммади Паррон – ёдгориест, ки дар қисмати шаркии Бухоро ҷой гирифтааст.

каду ва тамокуфурушӣ аз пеши саройҳои мавизу ғўлунг гузашта, ба растаи атторӣ рафта, аз он ҷо ба растаи чойфурушӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дукондорон дуқонҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд. Дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қоришкамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ӯ дар он ҷоҳо ба ман вонахӯрд. Ман вақте ба дари сарои Чаннатмаконӣ расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтан шуда истодааст.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосашро ба рӯйи суфача монда худ ба он суфа така карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ ҷег зад. Ман аз хандонрӯйии ӯ дар таъҷуб афтодам, чунки дар умри худ як бор, чунонки дар боло накл ёфт, шаби иҷтимоона бо гирифтани як коса ош ӯро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нӯшида бошад, пешонаи ӯ турш ва пурчин менамуд. Алҳол ӯ на танҳо табассум мекард, балки дар зери лаб механдид.

Ман ба наздаш рафтам. Ӯ аз ман пурсид:

— Шумо дар ҳаққи Қориисмат чӣ кардаед?

— Ҳеч қор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста суҳан сар кард:

— Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ӯ пайдо шуда:

— Он кас кӣ буд? — гуфта шуморо аз ман пурсид.

— Як муллобачаи ғичдувонӣ! — ман ба ӯ ҷавоб додам.

— Тахминам дуруст баромад! — гуфт ӯ сарашро боло — пойин чунбонда.

— Чӣ тахмин карда будед? — ман аз вай пурсидам.

«Қориисмат қадре андеша карда истода гуфт:

— Мардум маро пулдор гумон мекунанд. Бинобар ин, баъзе дуздон ва бечогардон чанд гоҳ ба дунболи ман афтода буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳагто як пули сиёхро ҳам нигоҳ намедорам, ба дилашон оби сард зада маро ба ҳоли худ гузошта, паси қори худ рафтанд...»

«Қорӣ қадре хомӯш монда боз суҳани худро давом дод:

— Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст.

Зоҳиран, ӯ мехоҳад, ки аз кучо пул гирифта ба кучо гузошта намро фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона рафта маро калла — почка карда (кушта) пулро бардорад.

— Ин муллобача он гуна кас не, тахминатон ҳагост! — гуфтам ман ба ӯ.

— Фарз кунем, ки ҳудаш росткор бошад, аҷаб нест ҳамтуманиҳояш ӯро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузошта бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғичдувонӣ тарсидан даркор аст».

Раҳими Қанд меғӯяд: «Қориисмат дар охири суҳанаш ба ман илова карда гуфт:

— Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳмон, ки пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда наместонам, ҳагто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркинӯ дарида дорам, ки аз арақчини зери полони ҳар фарк надоранд».

Раҳими Қанд ҳикояти Қориро ба охир расонда ба ман насиҳатомезона гуфт:

— Ба ин гуна одам наздик нашавед, ки аз вай тухмат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қоришкамба хучра талаб кардан доштанамро, барои бо ӯ мулоқот кардан чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вақт фурсати бо вай гуфтугузор кардан наёфтанамро мухтасаран ҳикоя карда дода:

— Модом, ки ӯ ин гуна одами бадгумон будааст, дигар на рӯйи ӯро мебинам ва на аз вай хучра мепурсам, на хучраи ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба қавли Саъдӣ: «Атои ӯро ба лиқои ӯ бахшидам» — гуфтам ва аз ӯ ҷудо шуда паси қори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари сарои Чаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қоришкамбаро дигар ба ҷойе рост наовардам ва дар пайи рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман ҳаёли шиносии ӯро ва хучраи ӯро тамоман аз хотир тарошида партофта будам ва аз ин одами бадгумони тухматӣ дур гаштанро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар сахни мадрасаи Кӯкалтош ба болои бомчаи як дукони намакфурӯш¹ ба ҳаёлот фуру рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисёрии фикру ҳаёлам ба он соя аҳамият намода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи қоригӣ садои:

– Ассалому алайкум! – гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиханда нигоҳ кардам, ки Қоришқамба буд ва ӯ бо дандонхилоли аз чӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯти дандонхилол банд шуда баромадаро ба дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта меҳӯрд.

Азбаски ман аз таваҳхуми¹ беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз вай саҳт ранҷида будам, ба саломаш бо як оҳанги нофорам ҷавоб гардонда боз ба ҳаёлотӣ худ фуру рафтам.

– Саҳни мадрасаи Кӯкалтош аҷаб ҳавои хубе дорад, – гӯён ӯ дар паҳлуи ман нишаст.

Ман ба ин суҳбати ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷавобе наодам.

– Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як ду рӯз аз дунболи ман гаштед? – гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона.

– Ман меҳостам, ки «чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятонро фаҳмам ва баъд аз он бо дӯздони ғичдувонӣ рафта онҳоро ғорат кунам», – гуфтам бо калоли дурушгӣ.

– Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ӯро таъкиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, аҷаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шумо муллобачаи дӯруст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳамин ният дар паҳлӯятон нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумонии маро бубахшед! – гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин суҳбати ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз вазъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғазаб ва кина аз

¹ Таваҳхум – ба ваҳм афтодан, гумон, ҳаёл.

ҷашму рӯям пай бурд, ки ман узри ӯро қабул кардаам, пас бо оҳанги ҷиддӣ илова намуд:

– Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам, зарар надорад: ҷунонки мардум гумон мекунамд, ман одами серпул нестам ва агар барои нафакаи аҳлу аёл панҷу chore ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда намеронам ва ба дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз ин одам ба қадри даркорӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин суҳбатони охирини ӯ пай бурдам, ки ҳанӯз шубҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бадгумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории кухнаи доимӣ ҷойгир шуда мондааст, инод қарда нишастанро муносиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеч набошад қисман аз шубҳа баровардан хоста ба суҳан даромадам:

– Ман ҷойи истиқомат меҷустам, яке аз дӯстонам ба ман хабар дод, ки шумо чанд дар хучраи зархарид доштаед, бинобар ин, аз дунболи шумо афтодам, ки фурсати муносиб ёфта хучра пурсам. Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагиии дар ҳаққи ман бадгумон шудаед, «атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам», – гӯён суҳбати худро ҳазломезона ба охир расонидам.

– Ман хучраи зархарид надорам, – гуфт ӯ бо оҳанги ҷиддӣ ва илова намуд, – зотан ман зар, яъне пули нақд надорам. Дӯруст аст, ки ду-се дар хучра дорам. Аммо онҳо ба ман аз падари марҳумам мерос мондаанд...

Қоришқамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода, дубора ба суҳан даромада, аз ман пурсид:

– Хучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

– Не, ҳанӯз хучра наёфтаам!

– Агар шумо хучра ёбед, хар рӯз дар он хучра ош мепазед? – боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хотири ман гузашт, ки «магар дар дасти ӯ ягон хучраи бедудкашу беоташдон мондааст, бинобар ин, ош пухтан ва напуктани маро мепурсад ва агар ош напуктани маро донд, шояд он хучраро ба ман диҳад», бо ҳамин мулоҳиза ба ин пурсиши ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

– Барои ман хучраи бедудкашу беоташдон бошад ҳам, шумдан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напухта ҳам зиндагонӣ карда метавонам.

– Лекин дар ман хучрае ҳаст, ки дудкашу оташдони он ҳар рӯз як палави серғушту равғани дукаса пухтанро талаб мекунад, – гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез ва баъд аз он бо оҳанги чиддӣ сухани худро давом дод, – ман ду хучра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз – қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта ба ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ меҳӯрам...

– Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед? – гуён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

– Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам, – гуён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунид. – Яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартамон ҳар рӯз бетарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо хучраро қуфл зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ӯро дида сахтирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷойе ба меҳмонӣ будам» гуён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ин гуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзанд. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамин гуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қоришкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро ба дандонхилоли нўгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷойи резани хўроқ нўги дандонхилол хунолуд шуда баромад. Ӯ баъд аз он ки «туф-туф» – гуён даҳонашро аз хун тоза кард, боз суханашро давом дод:

– Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурўгваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгўшту равған кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, туро аз хучра мебарорам» гуфта дўғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, кадрлон бошад ҳам, аз хучра бароварда хучраро ба шумо медиҳам. Чӣ мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор қардани бепули ва фақирӣ худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва бекадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин, сирри худро пеши ӯ накушода бо дурўги зерин ҷавоб додам:

– Дирӯз ба ман як кас хучраи ройгон ваъда карда буд. Агар он хучра ба даст надарояд, аз он шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат қардан кори душворе нест. Лекин агар хучраи ройгон ёфт шавад, бехтар аст.

– Албатта, ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад, – гуфт Қоришкамба ва илова намулд, – ҳуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон хучра даркор шавад, хучраи ман бо шартӣ мазкур тайёр аст. Он гуна муллобачаро ман ба замми хучра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хўрду хўрокам аз ҳамин гуна рохҳо мегузарад. Чунонки одамон гумон мекунанд, ман пулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қоришкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ӯ дар кўча ба ман рост меомад: – Бошишгоҳ ёфтед? – гуён мепурсид.

– Бале, ёфтам.

– Ягон ошнои бехучра надоред?

– Не, надорам!

Гуфтугузори сариҳои мо ба ҳамин тамош мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо ӯ воমেҳўрдам, ин суолу ҷавобҳо тақрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос, ки палавро ҳар рӯз дар вақти муайян муҳайё мекарда бошад», умедашро намеканд.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ – дар моҳи ҳамал дар Ширбадан¹ ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қатори ошхонаҳои одӣ, ки ба хўрандагон таомҳои тайёри гуногун мефурӯхтанд, ошхонаҳои

¹ Ширбадан – маконест ду километр дуртар аз шаҳри Бухоро дар тарафи шарқии он, ки дар он ҷо чорбоғи амир воқеъ буда, ҳар сол сайри наврӯзӣ барпо мегардид.

хам кушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба касоне, ки бо дасти худ ош пухта хӯрдан меҳостанд, ба ичора медоданд.

Ин гуна ошхонадорон хаймаю хиргоху шомиина зада дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табак тайёр карда ва ҳезум омода намуда, мунгазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолеҳи таомро худ оварда дастӣ пухта меҳӯрданд ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафикони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо оши дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафикон баъд аз пора карда додани гӯшту равғану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазӣ он ҷо мондам.

Ман равғанро доғ карда гӯшту пиёзро бирён намуда будам, ки Қоришкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани хучра, киҳо будани рафиконамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумтарини онҳоро ном бурдам.

— Ҳамаашон азониҳудӣ будаанд, — гуён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлуи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз ҷодирӯ шомиина бино ёфта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қоришкамба дар ошхонаи паҳлӯӣ ба давраи гурӯҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринчро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафикони ман ҳам омада дар зер шомиина давра шуда нишастанд. Дар ин вақт оши гурӯҳе, ки Қоришкамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳамаи онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табак намебардошт.

Аммо Қоришкамба дар паси хар лукма оше, ки ба дахони худ меандоخت, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудан ё нашудани оши мо хабардор шуда меистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як-ду кафирашро «ҳаққи чашм» гуён барои ошхонадор дар даруни дег монда табақи пурпалавро бардошта оварда дар пеши рафикон гузоштам.

Чун Қоришкамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафикон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ханӯз дар зер табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба дахонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ангуштонаш равғани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеч пурсиш ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табак ёзанд.

Дар байни рафикони мо ҷавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қоришкамба ҳам ошноӣ хазлқаш будааст. Вақте ки Қоришкамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ:

— Қориамак, аз дасти шумо магар ҳеч халосӣ нест! Одам дар хар чой, ки ояд, дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пойи кас мепечед! — гуфт.

— Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Кори одами бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бебизоат аз хирмани шумо барин одамони доро чизе кам намешавад.

— Дар хавлӣ оши моро «наберааш» гуфта меҳӯрлед. Ин ошро чӣ гуфта меҳӯред? — бойбача пурсид.

— Ин аберааш, гардам аз саратон, — гуфт Қорӣ дар ҳолате ки дахонаш пури ош буд ва суҳанаш базӯр фаҳмида мешуд.

Қоришкамба баъд аз ин гуфтугузор ба суҳани касе ҷавоб надод ва сарашро ҳам аз табак барнадошт. Ӯ панҷ ангушташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равғанаш чунон печонда мегирифт, ки дар хар лукмааш, гӯё дар обҳез канори дарёи тезоб фуру рафта истода бошад, дар оши табак рахнаи калоне пайдо мешуд ва дахонаш чунон аз ош пур мегашт, ки дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби дахонаш ҳамроҳ шуда ба рӯйи табак пош меҳӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, ҳатто ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табак бо дили ноҳакам даст бурда меоварданд ва аз зертари табак — аз ҷойҳое, ки оби дахони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳо ба ҳалқумаш ош банд шуда монда аз гулуяш ба зудӣ намегузашт, дар ин гуна мавридҳо ӯ бе он ки дасти росташро аз рӯи табак бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта қадре нӯшида, оши дар гулуяш бандшударо дарун мефиристод.

— Барои ошхӯрии шумо як сумба ҳам даркор будааст, Қо-риамак, — гуфтам ман ба ӯ.

Ӯ ба ин сухани ман нимҳанде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби пурии даҳонаш харф зада наметавонист.

— Сумба чӣ даркор аст? — яке аз рафиқон аз ман пурсид.

— Барои аз гулу гузаронида ба дарун ҷой кардани ош, — ман ҷавоб додам.

— Об барои ош ба ҷойи сумба ба кор меравад, — гуфт як ра-фиқи дигар...

Оқибат Қоришкамба оши моро ҳам тамои карда зуд аз ҷояш бархост ва дасти рағғанолудашро ба масҳии худ молида пок карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳамаи рафиқон аз ин меҳмони ноҳондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман ба меҳнати тамои як оши бисёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамои маҳрум монда ва саҳт гурусна ҳам будам. Дигарон бошанд, дар пухтанаш шир-кат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳамаи ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қоришкамба рӯй дода буд, зимнан аз худаш ранҷидани маро пай бурда охиста аз давра бархоста пеши ошхонадор рафт. Ошхонадор ханӯз он ошро, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашада нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табакчае кашада гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама қорҳои дилбечокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вучуди ин барои хотири дӯстон ду-се лӯқма хӯрдан ва бо ҳамин ба саба-

би ранчиши хотирамро тақдир карда қадриноси намулдани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо чехраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

— Ин ғалламусро¹ аз кучо ёфта алоқа бастӣ?

— Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар накл мекунам.

— Ман маънии «наберааш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калиамаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунда будам. Ҳеч набошад, маънии ҳамин сухани сарбастаро ба ман ку-шода дех! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ӯро.

— Ин одам судхӯр аст, — гуфт бойбача, — фоидаи пул (ри-бо)-ро «бачаи пул» меномад, фоидаи фоидаи пулро «набера-аш» ва фоидаи фоидаи фоидаи пулро «аберааш» меғӯяд.

Бойбача ин сухани худро ба тарзи поин эзоҳ кард:

— Масалан, ӯ ба касе бо фоида пул ба қарз медиҳад ва аз вай фоидаи пулро мувофиқи шартшон бо пули нақд месито-над ва онро бачаи пул меномад; дар муддати қарздории он қарздор ба ҳонааш рафта ошу нонашро меҳӯрад ва инро наберааш меғӯяд, ки ба ақидаи ӯ, ин фоидаи фоидаи пул ме-бошад; баъзан аз қарздор ба болои таоми муқаррари харӯза боз ягон чизи дигар — масалан харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фоидаи фоидаи фоидаи пул мешуморад.

IX

Баъд аз чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зи-мистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба хучраи ман омада гуфт:

— Ман имшаб ба Қоришкамба як қор дорам, барои ин қор бояд соати даҳи шаб ба ҳонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

— Аз рӯи шунидани ман Қоришкамба шабона ҳеч қасро ба ҳонааш қабул намекунад, — гуфтам ман сухани ӯро бурида.

— Ин қор аз ман зиёдтар барои ӯ фоиданок аст, бинобар

¹ Ғалламус — кирме, ки дар гандуми орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якчанд рӯз як анбор ғалларо нобуд ме-кунад. Номии дигари ин кирм мита аст (шарҳи нависанда).

ин, худӣ ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтанд ба ман таклиф кард.

— Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо барои ба хонаи ӯ рафтан чаро маро ҳамроҳи худ гирифтанд меҳроҳӣ? Ва ҳол он ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорам.

— Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст. Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

— Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамроҳӣ карда тавонистани худро ман пешакӣ мулоҳиза карда бинам. Дар он вақт гуфта нам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам, ё не?

— Воқеа ин аст ки, — гуфт бойбача, — ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга бафоида ба қарз гирифтаам. Имшаб меҳоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона бурда надода шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

— Хуб! — гӯён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва илова намудам: — ба хонаи Қоришкамба рафтан барои ман маргвор нугувор аст, бо вучуди ин, ҳамроҳи ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯй аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торикӣ абрнок ва беаҳтоб буд. Дар шабҳои торик дар кӯчаҳои тангу қачу қилеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз ҷоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Кемухтарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар ҷилаваш таблоҳшонро кӯфта ва садо дода меоманданд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами ростро дастгир карда ӯ пул мегирифтанд ва ӯ ҳаёс мекарданд. Бинобар ин, аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро доништа моро таъқиб карда дастгир мекарданд ва рӯйирост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пойи худ ба даст меафтадем.

Бинобар ин, бойбача бисёр тарсид, чунки агар мо ба дастӣ миршаб меафтадем, ӯ маҷбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қоришкамба тайёр кардашро тамоман ӯ қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳаёсхонаи миршаб афтода бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ӯро дилдорӣ додам, ки нағарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори ҳавлиҳо оҳиста-оҳиста ногарсона қадам партофта рафтан гирифтаам. Вақте ки мо ба растан рагуборфурушӣ расидем, дастаи миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дуконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дукон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ӯ рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

— Кист вай?

Ман ба ҷойи ҷавоб хиштипорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Ба ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт, ба тарафи Ҷорсӯ гардонда ба сӯйи посбонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам таблоҳшонро хобонда (накӯфта ва садо набароварда) аз дунболи сардори худ ҷобукона шитофтанд. Баъд аз дур шудани дастаи миршаб мо аз паси сутун ва зери долон баромада ба роҳ даромада, аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтарон гузашта, ба дастӣ чап ба паскӯчаи пешбаста баргашта, ба пеши ҳавли Қоришкамба расидем.

* * *

Бойбача ба ман таъйин кард, ки ман дар пахлуи пахлу-
дари дарвоза истода на овози худамро ва на овози поямро
набарорам.

— Агар Қоришкамба донад, ки, — гуфт ӯ, — ман ҳамроҳи
худ як одами бегонаро гирифта омадам, ба шубҳа афтада
дарвозашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пеши
дарвоза пинҳон шуда истодам ва ӯ дарро кӯфт.

Зоҳиран, Қоришкамба ба омадани бойбача нигарон шуда
дар роҳрав истода будааст, ки баробари баромадани садои
тақ-тақи дарвоза ӯ аз дарун:

— Вай кист? — гӯён овоз дод.

— Ман, ошногон, Қориамак, кушоед!

Қоришкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар
пахлуи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами дигар ӯ:

— Вой! — гӯён худро пас кашид ва хост, ки дарвозаро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ надод, бо бозуи худ ба як та-
бақи дарвоза таъя дода вайро кушод нигоҳ дошта як пойи
худро аз остона дарун гузошт.

— Натарсед, Қориамак, ин кас аз они худӣ, — гуфт ва ба ман
нигоҳ карда, — дароед! — гӯён аввал маро аз дар дароварда,
баъд аз он худ даромад ва баъд аз даромадани мо Қорӣ дарро
баста қуфл зад.

Роҳрави хавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст карда дида-
намон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар буда, зоҳиран,
вай дари хавли дарун будааст.

Аммо Қоришкамба он дарро накушода дари дигареро, ки
ба сари зиначае шинонда шуда будааст, кушода аз як зинаи
тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам ба барома-
дан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро даст-
даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯйи хавличаи танг
буд, ки бар болои роҳрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф
буданаш ҳама ҷояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина,
пайваста ба ин рӯйи хавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки
ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар

канори рӯйхавлича нимайвончае бино ёфта буд, ки Қориш-
камба аз зери вай рафта дари болохоначаро кушода даромад
ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо
чизеро дидан ва ҷойи нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳиби
хона дар пешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

— Қориамак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед? — гӯён бой-
бача аз соҳиби хона пурсид.

— Лампаро мекофтам, ёфтам, — гуфт ӯ дар ҷавоб ва илова
кард: — Гӯгирд доретон?

— Ман надоштаам! — гуфт бойбача баъд аз кофта дидани
ҷайб ва кисаҳои худ.

— Ман ҳам гӯгирд надорам, — ман ба суҳани бойбача илова
кардам.

Қоришкамба баъд аз шунидани ҷавобҳои мо бо пойи худ
замини болохонаро кӯфтан гирифт.

— Ин чӣ кор, Қориамак? Магар дар он ҷо рақсида истодаед?
— пурсидам ман.

— Зери ин болохона хонаи нишастӣ дарунии ман аст, бо
хамин пойкӯбӣ аз он хона кас баромада барои даргирондани
лампа ба ман ёрӣ медихад. — Қорӣ ҷавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пойи ба сари зина
баромада истодани касе шундида шуд.

— Лампаатро барор, ки аз вай ин лампаро даргиронам! —
гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

— Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида ҷаро баро-
вадани лампаро талаб кардед? — гӯён рафики ман ба соҳибхо-
на савол дод.

— Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз
рӯйи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона
гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ
оташи ҷойкӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва ҷароғҳои
дар шабонарӯзӣ даркоршаванда аз якдигар даргиронда ша-
ванд, — гуфт Қорӣ ва илова кард: — ба ақидаи мардум панҷу
чореро, ки ман дарам, ҳамаашро аз судхӯрӣ — аз рибо ёфтаам.
Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дарам, ҳамаашро аз сарфа-

қорӣ ёфтаам; «сарфаи сари оташдон, савдогарии Ҳиндустон» гуфтаанд.

— Дар вақти боло бароварда фурувардани лампа, хусусан дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харчи мумсик дучандон» мешавад, — гуфтам ман.

— Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа аз они вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? — гуфт Қорӣ ва илова намурад: — бинобар ин, ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафаристода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

— Лампаи дарун аз они кист? — ман бо тааҷҷуб пурсидам.

— Аз они занонам, — гуфт ӯ дар ҷавоб ва эзоҳ кард: — занонам токиядӯзӣ мекунаманд. Пештар лампа ва равғани онро, ки онҳо дар рӯшноии вай токиядӯзӣ мекарданд, ман меводам ва нимаи ғойдаи ҳолиси аз он пеша ояндаро ман мегирифтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшноӣ чӣ сарф мекунед, ки нимаи музди меҳнати моро шумо мегирид?» гуфтанд ва баъд аз он ҳамаи харҷҳои дар рӯшноӣ шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми ғойдаи аз он касб ояндаро худашон сохибӣ карданд.

— Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурухтани токияхо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суҳанҳо муомилаеро, ки ӯ дар пеши ман бо токияфурӯш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша ихҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат ғойдаи худро мебинед. Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

— Дар он ҷо ҳам фақат ғойдаи худро ба назар гирифта будам, — гуфт Қоришкамба ва эзоҳ дод, — токияхоеро, ки занонам меҳдзанд, ман аз онҳо бо нархи вофурӯш — бо нархи яклухтфурӯшӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи токияфурӯшҳои шиносам бо нархи донифурӯшӣ фурушонда мегирам. Фарқе, ки дар байни яклухтфурӯшӣ ва донифурӯшӣ ҳаст, ба ғойдаи ман мемонад.

— Дар ин миёна гӯе шумо вофурӯш мешавед, — гуфт бойбача.

— Бале, ман худ вофурӯш мешавам, — гуфт Қорӣ, — лекин вофурӯше, ки пули худро ба харид банд намекунад ва аз ташвиши дар дуқон ништа бо харидорон гуфтушунид кардан озод аст, яъне ман вофурӯше мешавам, ки ғойдаро таҷмонан муфт меситонам...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтаи стодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пастигар кардани пил-тааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро саҳт сӯзонд, ки:

— Воҳ, воҳ, дастакам! — гӯён ӯ панҷашро ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барои таскин додани сӯзиши сари аяғуштонаш кӯшиш мекард.

— На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! — гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, — бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

— Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам, — гуфт Қоришкамба дар ҳолате ки ханӯз сари аяғуштонаашро «пуф-пуф» мекард, — дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда набуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намеод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад, ямоқаш аз худаш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало намезанад ва зарар ҳам намераса...

Қоришкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари аяғуштонаш лаби палоси хонаро бардошта аз зери он як хасбӯрро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаи истодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампахоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омадани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа савум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт — милтқунон сӯхта агрофро нимравшан мекард. Бо вучуди ин мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: ба рӯйи хона як намади оҳакии бисёр кӯҳнаи ҷо-ҷояшро куязада паҳн карда шуда буд; бар рӯйи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худӣ Қоришкамба, аз арақчини зери полони хар фарқ

надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодокҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари пушташ пур-реш менамуданд.

— Марҳамаг карда бинишинетон! — гуфт Қорӣ ба мо, ки ханӯз дар миёнаҷойи болохона рост меистодем ва барои нишастан атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигоҳдории бадани худ аз чиркиниҳои палоси болохона ҷомаҳои рӯямонро ба тани худ сахт печонда ҳар кадомон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки поҳоямонро барои гарм кардан ба даруни сандалӣ дароз кардем, гӯё ки ба яхдон дароз карда бошем, мачбур шудем, ки ба зудӣ ба зерӣ худ кашида дузону нишинем. Ҳамоно сармои зерӣ болохона аз оташхонаи беоташӣ сандалӣ, аз ҷойи палосдори хона зиёдтар бар рӯ мезад, ки даруни сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

— Магар дар даруни сандалиатон ба ҷойи оташ ях андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш карданд, — гуфт бойбача ба соҳибхона.

— На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пойи одам таъсир кунад? — гуфт Қорӣ дар ҷавоб. — Ниҳоятдараҷа нозук будани пойи бойбачагонро акнун фаҳмидам.

— Пойи муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз қор рафт, — гуфтам ман, — дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як вачаб барф боридааст ва ба даруни кафши равандагон порчаҳои барф мебароянд, пойи шутур ҳам бошад, ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як-ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пойи кас чӣ гуна таъсир мекардааст?

— Ман ҳозир аз кӯча омадам, — гуфт Қоришкамба, — на як гузар — ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вучуди ин, ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пойи ман аз пойи шутур ҳам саҳттар ва ба сармо тобовартар будааст.

— Маълум мешавад, ки пойи шумо монанди пойи фил ғафспӯст будааст, — гуфт бойбача.

— «Чи ҳалад ба пойи филон ҳалачӯби говронӣ» — гӯён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қоришкамба пурсидам:

— Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада гашта чӣ қор мекардед?

— Чӣ қор мекардам?... Ба хавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошхонаро хӯрдм, ҷойхонаро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он қасоне, ки ошхонаро дер меҳӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

— Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош меҳӯред? — ман пурсидам.

— Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр хаст, қаро дар хона деғу дуд қунонда ва пулуро, ки ба сад машаққат меёбам, ҳарч карда ош пазонда хӯрам? «Қон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд қасони хирадманд, — гуфт Қоришкамба ва монанди он қасе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд ҳатое сар бар зада бошад, оҳангаширо якбора дигар карда илова намуд: — Не, дуруғ шуд, соле ду бор дар хонаи худ ҳам ош меҳӯрам.

— Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул ҳарч карда дар хонаатон ош пазонда хӯред!

— Пул ҳарч карда ош пазонда намеҳӯрам... — Қоришкамба охири калимаи «намеҳӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод, — занонам соле ду бор — дар моҳҳои муҳарраму раҷаб аз пули худ ош пухта қорихоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми Қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастёр надорем, ошро ба пеши қорихо худам бароварда ҳамроҳи онҳо меҳӯрам.

— Худатон, ки қорӣ хастед, қаро хатми Қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва қаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба қисаи бегонаҳо даромада равад? — бойбача пурсид.

— Ман ҳазор бор ин қорро қардан меҳостам, аммо занони мӯйдарози ақлқӯтоҳ қабул намекунанд, «шумо Худоро ҳам фиреб медиҳед, Қуръон нахонда пули моро мегиред»

мегӯянд, — гуфт Қоришкамба ва илова намуд, — лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

— Чӣ навъ? — ман пурсидам.

— Одатан занонам дар хатми Қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар як кадоми онҳо дар як коғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қорихо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он коғазпечҳо дутангаӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он коғазхоро монанди аввалӣ печонда бароварда ба қорихо медиҳам, дар натиҷа ҳар кадоми он қорихо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

— «Шаш тангари аз ҳаққи қорихо медуздам» гӯед! — гуфт бойбача.

— Чаро ин қор дуздӣ мешудааст? — гуфт Қоришкамба қад-ре шӯрида, — агар он қорихо Қуръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар Қуръон хонда ба арвохи падарарӯсонам бахшида пул гирифтаам. Ин қори хуби маро занони аҳмақам надонанд ҳам, Худо медонад.

— Суханро дароз карда таъсири сарморо паст намуда наме-тавонед, Қориамак! — гуфт бойбача, — агар аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи навшукуфта биёред, ки по-ям ях баст, дастам ҳам қарахт шуд, акнун тоқати нишастан ҳам надораму пул шумурдан ҳам.

— Қойеро нишон мегиред, ки агар тирагон ба он ҷо расад, ҷони кас мебарояд! — гӯён Қоришкамба аз ҷояш бархост ва ба миёнаҷойи хона рафта он ҷоро пойкӯбӣ қардан гирифт ва илова кард: — агар оташ набарорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамин гуна нишонағарихои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пойи ба сари зина баромадани касе шундида шуд. Қоришкамба ба он кас:

— Аз сандалии хонаи дарун як хокандоз оташ барор! — гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо шуд. Қоришкамба рафта хокандозро овард, ки дар вай аз оташ зиёдтар ҳокистар буд ва ӯ он хокандозро ба оташхонаи сан-далӣ гузошт.

— Чаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз гузошted? — ман аз Қоришкамба пурсидам.

— Ин ҳикмат дорад!

— Чӣ ҳикмат дорад? — боз пурсидам.

— Баъд мефаҳмед.

Мо поҳоямонро ба даруни сандалӣ дароз кардем.

Он оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои масҳҳои моро об қардан гирифт.

— Сандалиатон пештар яхдон бошад, акнун яхобдон шуд! — гуфтам ман.

— Зарар надорад, аз хонаи ман ба ҷойи ба дилатон оби сард задан, яхоб зада меравед, ки ин ҳам сабаби хотирҷамъии шумо, ҳам бойси осудагии ман мешавад, — гуфта Қоришкамба зимнан маълум кард, ки ханӯз ӯ дар ҳақи ман бадғумон аст.

— Зудтар дафтарагонро бароред! Ҳисобиатонро баробар карда барвақттар баргардем, ки дар ин хона одам дер монад, ях баста мемирад, — гуфт ҳамроҳи ман.

Қоришкамба аз ҷояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки ҳар дуи онҳо дар берун қадре гӯшақӣ карда бо ҳам паст-паст гап заданд, Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

— Чӣ қори маҳфӣ будааст? — ман аз бойбача пурсидам.

— Ҳеҷ қор не, одати судхӯрон ҳамин аст, — гуфт бойбача ва эзоҳ дод, — ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пешии як одами бегона дар хонаам намемонам. Ман рафта касеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эъти-мод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар ме-нависам. Баъд аз он ҳамроҳи он одам пулро бардошта бо ҳам-роҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷойи худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷойе, ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафиқи шумо гумон накунад, ки ман ша-бона дар хонаам пул мемондаам.

Ман бо шунидани ин суҳанҳо аввал аз Қорӣ саҳт ранҷида бошам ҳам, зуд ранҷишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа

расидани шубха ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст, гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар нагиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ин гуна фикру ҳаёлҳо будам, Қоришкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

— Магар одаматонро наёфтед? — гуён бойбача ба ӯ суол дод.

— Ҳанӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам, — гуфт Қоришкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард: — шумо ҳар ду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри суҳбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин қор лампа сӯхтан ҳочат нест, исроф аст. Харчи барзиёд аст. Бинобар ин, ман лампаро хомӯш карда бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омаданам боз аз лампаи занон даргиронда оварда дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунам. Дуруст аст?

Пеш аз он ки мо ба ин суолаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари зина вайро хомӯш карда монда аз дарвозааш баромада рафт.

— Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро мешинохта бошем ва барои суҳбат карда нишастанамон рӯшноӣ зарур набудааст», биё бо ҳам гуфтугузор карда нишинеб, — гуфтам ман ба бойбача ва илова карда пурсидам:

— Ту, ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки тамоми нақду насияи падарат дар дасти ту аст, пас чаро ту ба қарз муҳтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо қушода медодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки аз суҳбати ин мумсики дарунсиёҳ дар ман пайдо шуд, бартараф мегардид.

— Модом ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи худ гирифта оварда сирри қарздории худро ба шумо қушода додам, аз қушодани сабаби қарздориам ҳам ҳеч ибто ва мулоҳизае надорам, — гуфт бойбача ва сабаби қарздориашро шарҳ дод, —

ҷунонки медонед, ман бо падарам дар як дукон менишанам ва азбаски падарам бесавод аст, ҷунонки худ гуфтед, ҳама нақду насияҳои дар дасти ман аст. Ман гоҳо ба тақозои ҷавонӣ панҷсад ё ҳазор тангаро аз пули аз фурушмолада гирифта ба қомчуҳои худ сарф мекунам. Гоҳо мешавад, ки баъд аз ин гуна харчи ман ба бонк ё ба савдогарони калоне, ки мо аз онҳо мол мегирем, пул додан дарқор мешавад. Дар ин гуна мавридҳо барои нафаҳмондани қоммади дукон ба падарам он маблағро аз ҷойе қарз гирифта ҷойи он қоммадро пур карда мемонам ва ҳамин тарз шуда ман ба қарз муҳтоҷ мешавам. Баъд аз он аз савдои харрӯза қам-қам бозёфт карда маблағи қарзу фоидаи вайро таҳия намуда ба қарзҳои мепардозам.

— Дуруст аст, ки ҳамаи инҳо дар зиндагонии бойбачаҳо шуданист, — гуфтам ман, — модом ки ба қарз муҳтоҷ шудӣ, чаро аз ҳамин ҳайвони дупо қарз мегирӣ? Чаро аз ягон ҳинду ё аз ягон судхӯри дигар қарз намегирӣ?

— Аввал ин ки ҳамаи судхӯрон хох ҳинду бошанд, хох мусулмон бо ҳамин атвору кирдор ҳастанд, ки дар Қоришкамба дидед! Дувум ин ки аз ҷойи дигар қарз кунам, бими қушода шудани сиррам дар пеши падарам ҳаст. Қоришкамба бошад, дар бобати қарзҳои ва пулгирӣ сар медихад, ки сир намедиҳад. Бинобар ин, аз ин «ҳайвони дупо» қарз мегирам...

Бо шумида шудани овози пойи қасе, ки аз зина боло мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қоришкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар паси ӯ як қаси дигар буд. Қорӣ лампаро оварда бар рӯи сандалӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, ки Қорӣ ҳамроҳи худ оварда буд, шинохтем: ин саройбони сарои «Қафказ» буд, ки дар вай қантураи «Қафказ — Меркурий» ном ширкати нақлиёти Русия ҷой гирифта буд.

Қоришкамба баъд аз лампаро оварда ба рӯи сандалӣ ниҳодан рафта аз ҳонаи дарун дафтараширо овард ва ба бойбача ҳисобашонро баробар карда, пули нақдро Қорӣ қабул намуд ва санади қарздорию бойбача гирифта дарронда дар қисааш гузошт. Мо барои рафтан аз ҷой бархостем.

— Андак сабр кунед! Ҳамроҳ мебароем, — гуфт Қоришкамба. Ў лампаро ба дасти саройбон дода дафтарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сандалӣ хокандозро, ки дар аввали омадани мо бо оташ гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори оташ наменамуд ва ба ҷойи оташ хокистар буд.

— Ин хокистарро чӣ мекунад? — Ман аз Қорӣ пурсидам.

— Ин тамоман хокистар не, ханӯз оташ дорад. Агар бо хокандоз нагузошта дар даруни сандалӣ мерехтам, албатта, то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд хикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед, — гуфт Қорӣ ва барои ҷавоби пурсиши ман илова намуд, — ин хокистари оташолудро дар сандалии хонаи дарун меандозам ва то рӯз поҳоямро бар рӯйи вай дошта гарм карда меҳобам.

Мо аз зина ба роҳрав фууромада аз он ҷо ба кӯча баромадем. Қоришкамба занонашро ҷеғ зада қуфл карда мондани дарвозаро ба онҳо таъйин намуд ва ба касе нақушоданашонро ҷудогона таъкид карда аз дарвоза баромада бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растан кафшу масхиғурушӣ мо аз ҳам ҷудо шудем: Қорӣ бо саройбон аз тақи долони раста раҳсипор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта ба тарафи манзили худ рафтем. Ханӯз барф меборид, барфи кӯча то бучулаки пойи одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

Х

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қоришкамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз марҳум Мухаммадсиқддиқи Ҳайратӣ¹ шoir, ки яке аз дӯстони наздикии ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача ҷавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлучи сахрой монанди бойбачагони дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавой намекард, улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

¹ Мухаммадсиқддиқи Ҳайрат (1876-1902) — шоири равшанфикри тоҷик, ки ашъораш аз ғазал, рубой ва мухаммас иборатанд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ў бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дукони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳама вақт агар писараш, ки саводнок буд, дар дукон набошад ва ҳатте ҳам аз ҷойе омада бошад, маро ҷеғ мезад:

— Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред!

Ман ба сари дукони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

— Хонда диҳам? — гуфта мепурсидам.

— Не, ҳама ҷояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе ҷойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, ҷашмам пирӣ кард, ҳамаи ҷойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед, мешавад.

Ӯ бо нишон додани «баъзе ҷойҳои» ҳаг сар мекард: як сатрро аз поёнтари хат, ки одатан дар он ҷоҳо муддао менавиштанд ва ба болояш қалам кашида ҳам мемонданд, нишон медод. Ман меҳондам. Агар аз он ҷо муддао дуруст равшан нашоад:

— Андак аз болотар хонед! — мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид, боз як ҷойи дигари ба болояш қалам кашидашудаи хатро нишон дода меҳонд...

Ба ҳамаин тариқ, ӯ гоҳо аз поён, гоҳо аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз ҷанд сатри аввали хат, ки одатан дар он ҷо дуою салом менавиштанд, нишон дода меҳонд.

Ӯ муллотарош буд. Дар вақтҳое, ки дасташ аз савдо ҳолӣ бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дуконаш ҷеғ зада, баъзе масъалаҳои линиро, ки нӯғиғуғи карда гирифта буд, ба миён меандоخت ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пеши ман ҳам ҳамаин гуна масъалаҳоро монда маро ба мунозира кашидан меҳост. Аммо ман «вақт надорам» ё «ҳавсала надорам» гӯён гузашта мерафтам.

Ӯ бо ин ҷавоби ман табассуми истехзокоронае карда истода:

¹ Масъалаҳои нӯғиғуғи — дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳое буданд, ки касе онҳоро даҳанақӣ ёд карда гирад ва дар ҳаг ҷо дастмояи мунозира созад (шарҳи нависанда).

– «Шайхро хунар нест, хонақоҳ танг аст» – гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насиҳат мебаромад:

– Шумо, домолло, ба «Чузиёт»¹ ғарк шуда рафта аз корҳои зарурии дур мондед. Шумо ба шеърҳои ва ба шеърҳои бисёр машғул нашавед. Кадом шоир бой шудааст, ки шумо шавед? – мегуфт.

Ӯ шайхтарош ва таквофуруш² буд ва зӯр мезад, ки хар корро мувофиқи шариат карда адо намояд. Ба халочо пойи чапро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пойи ростро аввал партофта корхое буданд, ки ӯ инхоро ҳеҷ тарк намекард ва ба дигарон ҳам таълим медод.

Писарашро ҳам саҳири мекард, ки ҳама вақт мувофиқи шариат ҳаракат кунад, ҳатто ӯро аз чилимқашӣ, ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо чилим мекашид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин кор он вақтҳо дар Бухоро саҳт мамнӯъ буд.

Ӯ дар харчи рӯзгораш хеле сарфакорӣ мекард ва ҳамаи хароҷотро аз дастӣ худ мегузаронид. Писарашро саҳт манъ карда буд, ки на дар хона ва на дар кӯча як пули сиёҳ ҳам харч накунад.

Писараш соли ду бор бо ризои падараш меҳмондорӣ рӯйрост мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр – дар боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сайри гули сурх, дар сари мазори Баҳоваддин³ барпо мешуд.

Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё наш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгораш ҳам зам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳамаи ошноҳояшро хабар мекард.

¹ «Чузиёт» – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро чузиёт меномиданд ва касеро, ки ба адабиёт шугъл дошта бошад, «чузиётӣ» мегуфтанд. Баъзе муллогарошҳо ҳам аз забони мадраса гирифта шоянро «чузиётӣ» мегуфтанд (шарҳи нависанда).

² Шайхтарош ва таквофуруш – касе, ки зоҳиран одатҳои диниро батамом иҷро менамояд.

³ Мазори Баҳоваддин – Ҳоча Баҳовуддини Нақшбанд (1318-1389) яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиף аст, ки дар асоси таълимоти ӯ дар охири асри XIV дар тасаввуф шоҳе бо номи Нақшбандия пайдо шуда дар Бухоро, Самарқанд, мамолики Хуросон ва Ҳиндустон паҳн шудааст.

Бой дар рӯзи зиёфат мувофиқи он касоне, ки шумораи онхоро медонист, аз хона бадаста биринҷу раған ва нони хонагӣ медод. Гӯшт, сабино пиёро ҳам аз бозор худаш харида медод. Барои саворӣ аробаи кӯтаки¹ худро ба асп мебардонд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашро тофта таъйин мекард, ки агар бародарашон хар кори пинҳонӣ ё харчи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ин гуна зиёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯйрост будам. Хӯрокворихоро дар хӯрчин андохта аробаи кӯтакро савор шуда ба роҳ мебаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракан ме-пурсид:

– Фойтун савор шуданро меҳохед?

– Меҳохем, меҳохем!

– Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки ҳеҷ корро ба падарам хабар надихед, харчанд пурсанд ҳам, чизе намегӯед.

– Намегӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтун нави дуаспайи аспонаш бардами зангуладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсипор мегардидем. Аммо ба аробаи кӯтак, ба ҷойи мо, ба болои хӯроквории аз ҳавлӣ овардашуда хӯрокворҳои гуногуни дигар, ки бойбача аз таги дарвоза меҳарид, бор карда мешуданд.

Вақте ки ба зиёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида меафтанд. Албатта, пули кирои он фойтунхоро ҳам бойбача медод...

Аммо бой дар дили худ «ба зиёфатхое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба ин гуна осонӣ ва бо харчи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои саҳт хукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як ҳафта боз – аз шаби ба ҳавли Қоришкамба рафта намон боз монугир барф меборид.

¹ Аробаи кӯтак – аробаи дучархаи баланд.

Мардуми Бухоро хавлиҳои танги худро, ки гӯё хама ҷояш бом аст, рӯзе ду се бор рӯфта барфашро ба кӯчаҳо мепартофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи хавлиҳо ҷунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд. Ҳар кас барфи пеши хавлиҳои худро бо бел ва каланд ҷохчавор кофта дар он ҷо зина сохта ба кӯча мебаромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охирини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешанбе буд, ба дарс нарафтам, дари хучраро баста хобидам...

Соатҳои даҳи рӯз дари хучраам кӯфта шуд. Кушода дидам, ки бӣ будааст. Ман бисёр тааҷҷуб кардам, зеро ӯ ба хучраи ман ҳеҷ наомада буд. Аз саросемагӣ ба ҷойи ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

– Ҳа, чӣ хизмат? – гуфта сар додам.

– Як сари қадам ба хавлии ман биёед, – гуфт ӯ.

– Хуб, – гуфтам ӯ ба хамроҳии ӯ ба роҳ даромадам. Бой дар роҳ ҷизе нагуфт. Ман ҳам суҳане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомушона роҳ мерафтем. Аз вачоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле сахте афтодааст...

Мо ба хавли ӯ даромадем. Меҳмонхонашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста поҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман ҷою нон оварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як кодок нишаст. Мо ба ҷойи нӯшӣ даромадем.

Ҳоло ҳам бой ҷизе намегуфт ва дар хавли берунаш ғайр аз худаш каси дигар ҳам набуд.

Оқибат ман аз ҷам нишастан танг шуда:

– Писаратон дар кучо? – гӯён пурсидам.

– Дар дуқон, – гуфт дар ҷавоб ва илова кард:

– Ман, ки ин ҷо омадам, дар дуқон нишастани ӯ лозим аст. Дуқонро рӯзона баста монда намешавад.

– Шумо чаро дар вақти гармии бозор дуқонро партофта ба хона омадед?

– Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтодам, ки «ба ман чӣ кор дошта бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатхононӣ

дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд. Магар аз бечохарҷҳои писараш хабар ёфтааст ва ахволи ӯро аз ман, ки ошнои наздики ӯ ҳастам, мепурсад... Агар аз ин хусус пурсад, чӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад, агар пинҳон дорам, дуруғ мешавад...». Ман дар ин гуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

– Ба ман чӣ кор доред?

– Як кор дорам, намедонам мекунед ё не?

– Агар аз дастам ояд, мекунам.

– Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.

– Хуб, марҳамат кунед, қоратонро гӯед.

– Кори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Розмози тумани Вобканд рафта меоед.

– Аз шаҳр то Розмоз, аз хучраи ман то хавли шумо нест, ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шаҳр ҷор санг¹ дури дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво, осон нест.

– Пиёда намеравед... – гуфт ӯ мад кашида, – ман ба шумо аспи худамро зин карда медихам.

– Либосам тунук ва барфуборонгузар аст, чакман ё ин ки ҷомаи боронӣ надорам.

– Ман ба шумо чакмани босмаи худро медихам, ки аз вай на хунук мегузарад ва на барфу борон, – гуфт бой ва як сония хомӯш монда ба андеша фуру рафт. Магар фикр мекард, ки мабодо ман чакманро тамоман аз они худамшуда напиндорам, бинобар ин илова кард:

– Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин худам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо муфт намеравонам, ё ҷой ё пули ҷойро медихам.

– Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз барои музд, балки барои ошноии ҷандинсолаи писаратон мекунам. Вагарна оқил дар ин гуна ҳаво барои музд худро дар тахлуқа намеандозад.

– Офарин, домолло! – гуфт бой бо хурсандӣ. – Ман шуми-

¹ Санг – шакли кӯтоҳшудаи фарсанг ё фарсах. Як фарсанг тақрибан ба хашт км баробар аст.

да будам, ки гичдувониҳо¹ дар роҳи ошноӣ худро ба куштан ҳам медиханд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз ҷойи бисёр нозуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо як гичдувонии бисёр аҳмак будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як гичдувониҳо барои ҳамаи гичдувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чунин ҳис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳамаи гичдувониҳо ба ман мегуфта бошанд, ки «ту як кўчароҳи андак душвори ошноиро наравтӣ, номи гичдувониҳо ро паст кардӣ ва обрӯйи ҳамаи моро дар пеши шаҳриён резондӣ, туф бар ту!».

— Хуб, ин як кўчароҳи ошноӣ аст, ҳар чӣ шавад, меравам, — гуфтам ман бо қатъият.

Бой чун дид, ки суҳани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмактар кардан хоста гуфт:

— Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси кадрлон доштам, медонед, ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдари надорад, ки дар айёми зимистон, дар вақтҳое, ки ҳамаи ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёанд,² на танҳо писари ман, ҳеч кадоми аз шаҳриён ҳам дар ин вақти сол ба он ҷоҳо рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиронад. Бинобар ин, ман шуморо захира додан хостам, ки як гичдувонии бисёр ногарсед.

— Зарар надорад, авлоди Файзиавлиё он тараф истад, худӣ Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам барояд ҳам, ман «калло балло» гуфта метавонам! — гуфтам бо гурури гичдувонигӣ ва илова намудам:

— Кай меравам?

— Ҳамин рӯз, ҳамин соат.

— Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемунад, дар ин муддат, дар ин ҳаво

¹ Ба тумани Гичдувони Бухоро нисбат доштани талабаи мадраса — Садриддин Айнӣ дар назар аст.

² Файзиавлиё аз яккадузони машхури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва пулхон аз андоз ғуншудан амлоқдорҳои амирро ба танҳой медузид. Уро амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта куста буд.

ва ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест.

— Душвории ин кор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он ҷо расидан даркор аст. Фардо аз он ҷо ду одамро ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшанбе пагоҳонӣ дар вақти ҷой даркоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеч ба даст надаромадан фарқ надорад.

— Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед, — гуфтам ман бо гурури аввалӣ.

Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар ҳаёли худ роҳи пурбарфру яхи чорсангиро, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

— Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! — гуфт.

— Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва кихоро гирифта меорам? — гуфтам бо таъҷуб.

— Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷойи корро фаромӯш кардаам, — гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он ҷо як хатти лиффанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

— Дар деҳаи Розмоз арбоб Ҳотам ном як одами баобруй ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча ҷой, ки онро дар хўрчин андохтаам, ба ӯ медихед. Ӯ он одамонро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред.

Ман хатти бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ўро пўшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хўрчинро, ки дар як лингаш як нимча ҷой буд, бар рӯйи зин партофт, аспро кӯшода ба сараш лаҷом зад, нўхтаи аспро дар линги холии хўрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кўча баровард.

Ман дар сари кўча ба асп савор шуда аз дасти бой камчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

— Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисёре дорад, бо шарофати нон раванда аз ҳагарҳо эмин мемунад, — гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастонашро ба ҳаво бардошта, — Худо ба

канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз сахтии роҳ ӯ бекуватии худаш ҷон додааст, ӯ ин ки ғалтида гарданаш шикастааст. Сохибаш пӯсти онро канда гирифта гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа» гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошай асп се-чор сағ ҳам буд. Сағҳо ба якдигар ғур-ғуркунон гӯшт меканданд ва меҳӯрданд. Гоҳо аз гурусна-чашмӣ, ҷунонки империалистон ба якдигар часпанд, уввосза-нон ба сару рӯйи якдигарашон ҷангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд. Зоғҳо аз ҳар тараф омада ба қадри қувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сағҳо ба тарафи онҳо чашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан мачбур мешуданд. Гӯё инҳо капиталистони майда буданд, ки танҳо бо ризои ҷаҳонгирони калон аз ҷаҳони мазлум навола мегирифтанд. Мурғони лошакӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сағҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонишанд, аммо умедашонро кан-да дур ҳам намерафтанд. Инҳо гӯё як қисм империалистоне буданд, ки аз империалистони фашист метарсиданд ва бо вучуди розӣ набуданашон мемонданд, ки фашистон ҷаҳонро хӯрдан гиранд ва бо чашмони норозӣ кори онҳоро тамошо мекарданд... ва гӯё афсӯс меҳӯрданд, ки «онҳо ҳамаро бур-данд ва барои худашон хисса кам монд».

Ман аз он ҷо гузашта ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯйи ҷаҳонро фуру гирифт. Акнун роҳи «асфалтии» сиёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду тарафи роҳ бо тобиши барфи яқмол сафедча менамуд. Акнун асп би-сёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам залан ба зерӣ пояш теғ кашида нигоҳ карда ду-се сония фах-фахкунон меистод...

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «Ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷохоро барфҳое пӯшонда-анд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он ҷоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе ҷӯйҳо, заҳкашҳо, қулмакҳо бошанд ҳам, зарар надо-ранд. Он гуна ҷоҳо бояд сахт ях баста бошанд. Яҳи баъзе

ҷойҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз он гуна ҷоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бироҳа бисёр соз омад. Асп, ҷунонки дар роҳи ҳамвори хушки хокӣ қадам ме-зада бошад, озодона роҳ мерафт, аз ҷӯйҳо ва заҳкашҳо на ин ки қадам партофта, балки қаҳида мегузашт...

Чизе, ки маро таъвиш медод, танҳо ин буд, ки ин бироҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ӯ аз роҳи калон дур афтада аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои пурбарф чизе наменамуд, аз деҳот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтани, аз тарафи дасти рост ба ду-риии тахминан ҳазор қадам дули сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман дониستم, ки ба рӯ ба рӯйи сари бозори Ялангӣ раси-даам, ин дуд, албатта, аз танури нонвойхонаи он сари бозор ӯ аз гулхани рӯйихавлигии ягон сарои он ҷо баромада истода-аст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисёр дур нарафта будаам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда аспро рондан гирифтаам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтани аз пешам киштзори фароҳе баромад, ки қулхшудгор¹ карда шуда буд. Қулххҳои ин шудгор ҷунон калон-калон буданд, ки аз тағи барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миё-начойи шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якҷаҳағӣ ва инодкорӣ кард ва пойи худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам, сари худро ба пеш ҳам карда фах-хос зада меистод, аммо пеш намерафт.

¹ Қулхшудгор – шудгорест, ки тиркашро ба сӯроҳи нӯги амоч андохта, оғардхоро васеътар гирифта заминро ҷуқур меронанд, ки аз замин қулххҳои калон-калон меҳезад. Ин муқобили майдашудгор аст (шарҳи нависанда).

Ман камчиро ба дасти чап гирифтам, ба ҳамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он ҷояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба ҷони асп расид, дар ҳолате ки фаҳ-фаҳкунон тумшуқи худро ба замин бурда буд, ба пеш қадам монд, ду пойи пеши асп ба шудгор, ҷунонки ба лой фуру марафта бошад, ғӯтид, аммо бисёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чапаш камчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами савумро бардошта пеш гузошт, чор пойи вай ҳам ба шудгор фуру рафт ва аз ҷойи фурурафтаи пойҳоиш балаққосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгор ҳам равон гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба ҷӣ фалокат афтодаам, он заминии шудгор набуда, балки дарёи Зарафшони яхбаста будааст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳои сахт, на аз тарафи боло ва на аз хар ҷо-хар ҷо, балки аз поён ях баста меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта ба ҷойе банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост хеста мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нотарошидаи қатор чидашуда ноҳамвор мешавад ва монанди яҳи ҳавз ва кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулҳимонанд аст, ки шабона чашми маро дар хато андохтааст ва ман дарёи Зарафшони яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда бар рӯи вай бе ибтидо асп рондаам.

Вакте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади зин баромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадаам, дарҳол худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифта ва хӯрчиро ҳам аз болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт кардан аз ин, ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурча фуру наравам, бо як дастам узангуро маҳкам доштам. Агар яҳи зери поям мешикаст, ман ба воситаи узангу ба асп андармон шуда аз ғарқ шудан раҳой меёфтам.

То ҷойе, ки тасмаи узангу мерасид, худро пас кашидам. Дидам, ки яҳи зери поям маҳкам аст ва тасмаи узангу ҳам дигар намерасад, онро сар додам. Аммо узангу аз дастам ҷудо намешуд ва дастам ба узангуи биринҷӣ ях баста часпида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як ҷавлон заду узангу аз дастам ҷудо шуд. Лекин дастам, ҷунонки ба ҷойи сӯхтаи он намак пошида бошанд, тиззосзанон сӯзиш мекард.

Албатта, дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда истодан мумкин набуд ва ба зудию ҷолокӣ худро ба канор кашидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарё баромадам.

Аммо асп ханӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яҳи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт.

Асп баъд аз он ки қадре ором истода ба худ қувват гун кард, боз як ҷавлон зада поҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо ҷавлонҳои яккадармиён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор баровард ва баъд аз он ки худро як бор сахт афшонд, сар ҳам карда истод.

Асп, ҷунонки ўро вараҷаи сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳои ёлу думи аз ях шавшула бастааш шилдирросзанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масҳиҳоям ях баста буданд. Маро ҳам монанди асп «вараҷа» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Мехтарқосим наздик бошам. Бинобар ин хӯрчиро ба болои асп партофтам, ҳалқаи ҷилави тар шуда яхбастаи аспро аз рӯи остини чакман ба банди дастам андохтам ва пиёда аспро етак карда аз канори дарё ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда роҳро пеш гирифтам.

Дар тахмин хато накарда будаам, баъд аз даҳ-понздаҳ дақиқа роҳ рафта нам сиёҳиҳои иморагҳои бозори сари пули Мехтарқосим намудор шуданд ва баъд аз чанд дақиқаи дигар ман дар растаи болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Як дукони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчӣ бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман он хайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба даруни дукон ҷойгир шудам ва аспам ба саисхона. Самоворчӣ либосҳои тар шуда яхбастаи маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳои маро аз танам кашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам як ҷома партофта кафшу масҳиҳои маро ҳам аз поям кашида дар наздикии гулхан гузошт, аммо поҳои маро, ки тавом ях баста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кӯрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид. Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи шуълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам...

Баъд аз кадре ором гирифтани пай бурдам, ки дастам ханӯз сӯзиш карда истодааст ва ба пеши рӯшноии гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯшташ ба узангу часпида канда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дукон хеле бисёр буданд, чида оварда ба рӯи ҷароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯиш баст:

— То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад, — гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин ҷароҳат бисёр дер нақашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зафаршон ғалтидани маро ба самоворчӣ накл кардам.

— Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст, — гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Ҷойҷӯши лаби гулхан ҷӯшид. Самоворчӣ ҷой дам кард. Ман нонеро, ки бой ба ман «барои нигоҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону ҷой хӯрдан, ҷунонки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, даруни баданам ҳам гарм шуд. Бо рухсати самоворчӣ поҳои маро аз кӯрпа бароварда ёзондам. Оташ ҳам сӯхта шуда даруни гулхан аз лахчаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба ҷояш гузошта ба рӯиш кӯрпаро паҳн кард. Ман поҳои маро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор ҷоеро, ки бой барои арбоб дода буд, аз хӯрчин баровардам ва як қисмашро ба самоворчӣ бо миннатдории бисёре додам.

— Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармоғирифтагон хизмат кардан аст, — гуфт ва бо лабони нимҳанда илова кард: — Аз шумо ҷӣ пинҳон кунам, гоҳо мешавад, ки «шербачаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз онҳо калла-почааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои худониамон ҳам, ки ба шумо барин қасон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчӣ бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз пули Меҳтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз меравад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам охир-ҷаҳои ҷархи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп налагажида қадам мегузошт...

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча хавли арбоб Ҳотамро пурсидам. Хавли калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он хавлӣ даромада аз хизматгор арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

— Арбоб ана дар ҳамин хонаанд, — гуфт.

Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандалӣ як шахси сафедҷарӯи доғи нағзақдор нишаста буд; ин шахс риши калони мошубиринч дошт, ки панҷоҳ-панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Каллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлудори ғафсаш муносиб афтода буд. Аммо қачии ҷашми ҷапаи ин ҳама хусни қиёфаи ӯро барбод медод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагӣҳои паси сараш тахмин кардан мумкин буд, ки бо-яд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бӯрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои чомаҳои серпахтаи кабат ба кабат, ки аз рӯи онҳо миёнашро бо ғӯта баста буд, як чакмани моҳути осмонранг пушида менишаст.

Дар сараш як саллаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фуруд омада меистод.

Дар кодоки поёни сандалӣ ду мӯйсафед менишанд, ки киёфаи ҳар дуяшон аз якдигар кам фарқ дошт: рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемизғони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошидашуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарке, ки дар миёни онҳо менамуд ин буд, ки яке бинипучук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65-70 менамуд, баданашон мувофиқи рӯяшон борики ва либосашон мувофиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ чомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй чомаҳои абра-остари миёникоф пушида буданд. Саллаҳои шон калону суф ва фашҳои партофтагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук ҷойник буд, ки ӯ ба дигарон ҷойи қашида меод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дувум бо бинипучук, савум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимҳез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳои наҷунбонда дасташонро дароз карданд.

Ман ҳам ба ҷой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфта ни онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки ҳолӣ буд, нишастам ва дастамро бардошта мувофиқи одат ғотиха хондам.

— Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? — ғӯён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

— Аз Бухоро, — гуфтам дар ҷавоб ва ба пурсиши дувум роҳ навода хатро аз бағалам баровардам.

Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо арбоб Ҳотам аст. Аз рӯйи одат соҳибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ нанишинад. Ба ин далел дар назди ман арбоб Ҳотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поённишин

намедонистам, ки кадомашон соҳибхона бошад. Азбаски аз рӯйи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуки ҷойкаш арбоб Ҳотам аст ва хатро:

— ... Бой салом гуфтанд, — ғӯён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучук аз дастам хатро нагирифта:

— Ман бо... бой ошноӣ надорам, хатто номи он касро ҳам нашунидаам, аҷаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? — гуфт.

— Магар шумо арбоб Ҳотам нестед?

Мӯйсафеди пучук ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

— Арбоб Ҳотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин, ман аз меҳмонон боло нишастам, — ғӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лиффаи наҷунбонда кушод ва:

— Хонда метавонед? — гуфта ба ман нигоҳ кард.

— Бинам, шояд хонда тавонам, — ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломии муқаррарӣ «ду нафар шохиди бурро ғӯта фиристонед ва ҳаққи хизмати онҳоро дар он ҷо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» ғӯён нимча ҷой фиристондашро хабар дода аз доранда талаб намуда гирифтани онро таъкид карда ва дар оянда боз хизмат карданаширо ваъда дода хаташро бо ҷумлаи «ассалому алайкум, аддой... бой» тамом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрчин ҷойро оварда ба пеши арбоб мондам ва ба Зарафшон фуру рафтаниро нақл карда, ба самоворҷӣ додани як қисми ҷойро ба вай часпондам.

— Зарар надорад, — гуфт арбоб, — аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мӯйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯйи суфа баровард. Хизматдорашро ҷег зада ба вай дастархон ва ҷой

фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мӯйсафедон кадре пичир-пичир кардан бозгашта бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазии яхниро бо корд оварда ба рӯи сандалӣ ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба нону қазихӯрӣ даромадем...

– Шумо, албатта, импаб ба мо меҳмон мешавед, – гуфт арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

– Ин тавр бошад, ба асп хӯрок додан даркор аст, – гуфт ва хизматгорашро чег зада фармуд, ки лачоми аспро бароварда ба вай беда партояд.

– Дар кишлоки мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд чой фиристодам, ҳеч кас хонда нагавонистааст, – гуфт арбоб.

– Хат ҳам ба доди Худо нигоҳ мекунад, – гуфт бинипучук, – одам бо хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

– Саводноқӣ ҳам хамин тавр аст, – гуфт мӯйсафеди биникамон. – Агар Худо надиҳад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Хамин домуллоимомӣ мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин чой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ханӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳо хатҳои ибро ва васикаҳоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наметавонанд, забонашон гирифта мемонад.

– Худатон хат навишта метавонед? – гуфта арбоб аз ман пурсид.

– Кам-кам.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

– Мешавад.

– Қалам доред?

– Не, надорам.

Арбоб хизматгорашро чег зада фармуд, ки рафта аз домуллоимом қаламу коғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холи омад:

– Домуллоимом набудаанд, ба сари осӣи Дӯстбой барои хондани як бемор рафта будаанд, – гуфт.

– Хуб, хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забонӣ худатон меғӯед, – гуфт арбоб.

Аммо мӯйсафеди биникамон қабул накард:

– Хат шавад, бехтар аст, хуччаг мешавад, – гуфт.

– Ин тавр бошад, қаламу коғаз ёбед! – гуфт арбоб ба биникамон.

– Қалам меёбам, аммо коғазро намедонам меёбам ё не? – гуфт он мӯйсафед.

– Қалам ёбед, мешавад, – гуфтам ман ба ӯ – ба коғазӣ чой навиштан мегирам.

– Барака ёбед, – гӯён мӯйсафеди биникамон баромада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами кариндоши¹ саршикастаеро гирифта овард.

– Аз кучо ёфед? – гуфта пурсид арбоб бо хурсандӣ.

– Аз усто Рӯзии дуредгар гирифтам. Як бор дар дасти вай хамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой дида будам, ки бо ин ҷӯбҳоро хат мекашид.

– Хайрият, ки то ҳол гум накарда будааст, – гуфт бинипучук.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод, ман нӯги вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда буданд, тарошида соз кардам.

Арбоб Ҳотам чойро ба рӯймолчааш холи карда, коғазашро ба ман дод. Ман коғаз ва қаламро тайёр карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда мешавад, ки...»-ро навишта ба арбоб нигоҳ карда:

– Чӣ нависам? – гуфта пурсидам.

– Нависед, ки дуои бепоеи муштоқона ва саломи бешумори ғойбона аз ин фақири ҳақири пуртаксир, ман ки арбоб Ҳотам хастам...

– Ман инҳоро навиштам, – гӯён сухани ӯро буридам, – шумо муддаотонро гӯед мешавад.

¹ Қалами кариндош – қалами одии хатнависӣ.

Арбоб ва ду мўйсафед гарданхошнро дароз карда ба харфхое, ки ман ба коғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

— Ман бисёр гап гуфтам, навиштаи шумо бисёр кам-ку? — гуфт арбоб бо оҳанги нобоварона.

— Ман гапи бисёрро ба хатти кам меғунҷонам — гуфтам.

Мўйсафеди бинипучуқ аз гўша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман ҷунбонда ишораи таҳсин кард. Албатта, ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

— Ин тавр бошад, нависед, ки — гўён арбоб ба имло кардан даромад, — ду шохиди хунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқэшон, худашон ба эшони Шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон Розикҳалифа ном доранд, ин кас бо Ибодулломахдуми авлоди Халифа Хусайн халифаанд ва ба дасташон хатти иршод ҳам доранд. Баъд аз он гўед, ки ҳар кадоми инҳоро қарор кардем, ки агар шумо қорро баред, ба ҳар кадомашон панҷохтангагӣ медиҳед; боз гўед, ки агар бой диҳед, ба ҳар кадомашон биступанҷтангагӣ медиҳед; боз гўед, ки хароҷоти роҳ ва хароҷоти шаҳрашнро ҳам медиҳед; боз гўед, ки ҳар пагоҳ қаймоқчойи серқаймоқ ва ҳар шаб оши палави серравған қарда медиҳед, ба аспҳашон ему беда медиҳед. Боз гўед, ки асалоум алайкум; боз гўед, ки аддой фақири ҳақир арбоб Ҳотами розмозӣ...

Албатта, ман хатро ба тартибе, ки арбоб гуфт, нанавиштам, муддаои ўро кўтоҳ карда ба ду-се сатр ғунҷондам ва коғазро ҷорқат карда ба бағалам андохтаму аз арбоб:

— Хуб, — Холиқэшон ва Розикҳалифаатон дар кучоянд, ки мо зудтар ба роҳ бароем? — гуфта пурсидам.

Арбоб Ҳотам мўйсафеди бинипучуқро нишон дода:

— Ин кас Холиқэшонанд, — ва мўйсафеди биникамонро нишон дода, — ва ин кас Розикҳалифаанд, — гуфт.

Холиқэшон ва Розикҳалифа аспҳашнро зин карда савор шуда ба дари хавлии арбоб Ҳотам омаданд. Ман ҳам аз

меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Оғтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон медод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рўйи ях аз паси ман хубтар ва ҷолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

— Наъли аспони мо нав, аспи шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш кухна, — гуфт Розикҳалифа.

— Аспи шумо бенаъл будааст, — гуфт ба ман Холиқэшон, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаш медид...

Мо ба сари пули Меҳтарқосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфалтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирузаамро, ки қариб бо марғи худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд, ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бироҳа раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Галаосиё расидем, оғтоб ба фуру рафтани наздик шуда буд; агар то хуфтан ба дарвозаи шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар беруни шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб қардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гузаштан аз Галаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфалтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Галаосиё ва шаҳр серҷўю ҷар, серзаҳқашу серморат буда, барои роҳ рафтани аз болои барф кишгзори ҳамворе набуд. Аммо аспи ман ба роҳ рафтани аз болои «асфалт» ҳеҷ тан намедод. Бо зўри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, ҷор пояш ба ҷор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқэшон аз аспаш фууромада маро ба он савор қард ва худаш аспи маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тарика, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтем...

Ман «мағоъҳои» аз Розмоз овардаамро бо аспи бенаъл ва хатти арбоб бурда ба бой супурдам ва ҷакманашро ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушқида тахтаи дарахти гучум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ў додам ва бо вучуди хоҳишҳои саҳти бой, бе он ки ошашро

хӯрам ва дар сандалиаш гарм шавам, ба хучраи худ баргаштам...

Ман бо вучуди он хама мондагӣ ва бедорхобӣ, шаби дароз хобида нагавонистам: дар бораи шохидҳо, дар бораи «агар корро буред, панҷохтангагӣ медихед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медихед» гуфта ба бой хат навиштани арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

Рӯзона соатҳои нух аз ҷой хестам, баъд аз ҷой нӯшидан ба раста баромадам. Ханӯз фикри ман ба шохидҳо ва маънии хатти арбоб Ҳотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба во-ситаи бойбача хал карда метавонистам, бинобар ин рост ба дукони ӯ рафтам. Ҳарчи ӯ бе падараш танҳо нишаста будааст.

Ман ба пеши дукони ӯ нишастам, хикояти сафари худро гуфта мазмунӣ хатти падарашро, ки ба арбоб Ҳотам фирис-тода буд ва ҷавоби арбобро ба падараш ва фиришодани арбоб ду касро бо унвони «шохид» ба ӯ нақл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз кадре андешида истодан:

— Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ кас нахоҳед гуфт, — гӯён ба гап даромада давом намуд, — падарам дар ҳақи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисёр ноинсофӣ карда истода-аст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дукон медодам, аммо инро пада-рам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани ҷойи пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла ҷой кашида дода боз суҳанашро давом куно-нид:

— Абдунабӣ вақте ки бемор шуд, падарам ӯро нафронид. Ӯ ночор ба саҳро — ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони кам-бағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мур-дани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба вай пештарақ аз бемор шуданаш чорсола ҳақи хизматашро пе-

шакӣ — ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Акнун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ хастед, бояд карзи ӯро бидихед...»

— Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз кучои онҳо рӯёнида гирифта мешавад? — гӯён пурсида сухани бой-бачаро буридам.

— Гап дар болои ба гардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад, — гуфт бойбача, — вақте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳаммоли мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, нахӯрда, напӯшида ба ғойдаи он пул ба падарам дода мегар-данд, яъне то охири умрашон ғуломи падарам шуда мемо-нанд.

— Хуб, ин маблағи тухматиро падарат ба гардани онҳо чӣ гуна бор мекунад?

— Инак ҳамин «шохидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тухматӣ чег зада шудаанд, — гуфт бойбача ва давом кард: — рӯзи сешанбе пагоҳонӣ як мурофия карданд. Қозӣ аз падарам хуччат ё ин ки шохид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшанбе шохиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофия рафтанд.

— Хуб, ин одамон, ки шохид шуда омадаанд, Абдунабӣ он тараф истад, худӣ падаратро ҳам намениносанд, дар ин ҳол инҳо чӣ гуна гувоҳӣ медиҳанд?

— Ман ҳам яқин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона баровард ва бо онҳо суҳбаги пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гӯш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо гап ёд медод, аммо чихо ёд доданаширо надо-нистам.

— Чихо ёд доданаширо ман рафта мефаҳмам, — гӯён ман аз дари дукони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

¹ **Мурофия** — муҳокимаи даъво дар қозихона. Даъво ва суолу ҷавобе, ки дар маҳкама гузорииш меёбад.

Дар қозихона муурофиячиёни бисёр менишастанд. Дар як гӯша бой ҳам бо «шохидони» худ ва ҷавобгарони ӯ – бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисёр дер накашид, ки мулозими¹ қозикалон ба пеши бой омада:

– Марҳамат кунед, навбати муурофия аз шумост! – гуфт.

Бой бо «шохидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳашон бар рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мургӣ, риши тунук ва ками бузӣ, ҷашмони танги бемижгони милксурхи маймунӣ, гӯшҳои дарози ба пеш хамхӯрдаистодаи харгӯшӣ ва бинии дарознӯги хамаи кабӣ дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бӯрё паҳн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон ба рӯи он бӯрё паҳлу ба паҳлуи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он ки ҷашмони тангашро боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост меистод:

– Чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Бой шохидхошноро оварданд, – гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро², ки дар дасташ буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

– Шумо ду ҳазор тангаро ба кӣ дода будед? – гуфта пурсид.

– Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо, – гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: – Ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зоида ва меросхӯри ӯ ҳастанд.

¹ Мулозим – навар, хизматгор. Каси ҳамеша дар хизмат ҳозир.

² Маҳзари даъвои шаръӣ – санале, ки барои муурофияи қозӣ дар ҳузури даъвогар ва ҷавобгар тартиб дода мешуд.

– Шумоҳо иқроред ё мункир? – гӯён аз ҷавобгарон пурсид қозикалон дар ҳолате ки ҷашмони танги худро ба онҳо дӯхта меистод.

– Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин кор хабар надорем! – гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш калонсолтар менамуд, ба суҳан даромад, – мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон – Абдунабӣ ба ин кас даҳ сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро бо забонаш лесида-лесида бо овози даҳшатнок:

– Суҳанро дароз накун, – гуфт, – ту иқрорӣ ё мункир?

– Мункир, тақсир, – боз ҳамон ҷавобгари калонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дувум ҳам ҳамин суолро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

– Шумо санад доред ё шохид? – гӯён пурсид.

– Шохид дорам, тақсир! – бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

– Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар нашаванд, биёр, мувофиқи шаръи шариф ҳукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду маҳзарро аз дасти ӯ гирифта:

– Хӯш, тақсир! – гуфт ва муурофиячиёро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фуromaданд, мулозим ба муурофиячиён нигоҳ карда:

– Ҷанҷол то рӯзи шанбе мавкуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар муҳлат дода мешавад. Агар яқдигаратонро ёфта ошгӣ шаветон, ҳатти ибро¹ мекунем, вагарна боз рӯзи шанбе ба ҳузури ҷаноби шариатпаноҳи² мебароем. Ҳозир пули хароҷоти маро диҳетон!

Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

¹ Ҳатти ибро – ҳуччате, ки дар сурати байни худ созиш кардани даъвогар ва ҷавобгар аз номи онҳо тартиб дода мешуд.

² Шариатпаноҳӣ – лақаби дадбанаҳои қозӣ.

— Ин кам аст, гуфт мулозим, — имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шанбе, — се рӯз мешавад ва ҳар рӯз панҷтангагӣ понздаҳ танга донанон дарқор аст.

— Аз онҳо ҳам мегиред, — гуфт бой, — ҳуб, суҳанатон нашинанад, — гӯён боз як тангаи дигар бароварда дод.

— Акнун навбати шумоён аст, — гӯён мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи ҷавобгарон ҳамёнашро кушод. Ҷавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

— Аз тарафи мо панҷ танга диҳед мешавад, — гуфт.

— Чаро? — гуфт оқсақол таъҷубкунон. — Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани ҷанҷол ҳароротро ҳар кадоми даъвогарон ва ҷавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки ҷанҷол тамош шуд, ба гардани кӣ афтодани ҳарҷот ба ҳукми ҷаноби шариятпаноҳӣ нигоҳ мекунад, — гӯён ӯ аз ҳамёнаш дувоздаҳ танга бароварда ба мулозим дод.

— Оқсақолро хурсанд кунетон, — гуфт мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ карда.

— Шумо хурсанд шавед, мешавад, мо якдигарро меёбем, — гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афсӯс меҳӯрдам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натиҷашро фаҳмам. «Дар рӯзи шанбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофия расида омада метавониста бошам ё не?» гӯён фикр мекардам. Зеро ман шаш дарс доштам, ки ҳар кадоми онҳо дар дарсхонаҳои ҷудогона буданд ва дурии миёни онҳо аз як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пеши қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати ёздаҳ буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофия маълум набуд...

* * *

Ман рӯзи шанбе ба ҳар кадоми мадрасаҳое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, меҳостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамош кунам ва ҳарчи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо доништа истодани ин ҳол ман аз дилтангӣ ме-

тохтам, ки шояд гувоҳии шохидони бардурӯғ ва ҳаридаро тамошо карда тавонам.

Оқибат дарсери, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-даво ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он ҷо расида омадам.

Дар он гирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиячиён гур буд, аммо он мурофиячиёне, ки ман меҳостам, дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар тахти айвони қозихона дар пеши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештаромадаам навбати дарсери нигарон шуда нишастам...

Қам-қам шарикони мо ҳамагӣ ҷамъ шуданд. Ҷамоаи дарсхононе, ки пеш аз ҷамоаи мо дар назди қозикалон дарс меҳонданд, баромаданд. Мо ба ҷойи онҳо ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то пойнаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада, дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он ҷой гирифтаам, вагарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмондагон ва камқувватон пештар дароянд ва худшошон барои ҳубтар манзур шудан ба қозикалон ба қадри имкон дар наздиктари ӯ менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳар ду дарс якҷанд мурофияро мекурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо ӯ аз дари боло, ки ҷойи нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофия мекурсид.

Баъд аз тамош шудани он мурофияе, ки қозикалон пурсида истода буд, боз мурофиячиёни дигар бар рӯи бӯрё нишастанд. Баъд аз ҳестани инҳо боз мурофиячиёни савум омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиячиёни ман мебошанд.

Ман ҳам сар то по чашм гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳама тан гӯш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ маҳзарро аз дасти мулозим гирифта боз суолҳои ду рӯз пештар додашро такрор кард ва ҷавобҳои пештараро шунид.

Вакте ки бой дар муқобили «санад доред ё шохид» гӯён пурсидани қозикалон:

– Шохид дорам, – гуфт, қозикалон ба ӯ:

– Шохидхотонро гузаронед! – гуфт.

Бой ба шохидонаш, ки дар болои сараш рост истода буданд, нигоҳ карда онҳоро ишорат ба нишастан кард. Онҳо ҳам дар паҳлуи бой дузону нишастанд.

– «Ҷ-хӯ, инҳо ҳамон муъминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи мукаррарӣ-ку» – гуфт худ ба худ қозикалон зери лаб гур-гуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешинохтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо – шохиди бардуруғ ва харида будани инҳоро ба рӯйшон зада гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худ инҳоро ҳаёс фармояд.

– Оё, шумо шароити гувоҳӣ доданро медонед? – гуфта қозикалон аз шохидон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – Холиқшони бинипучук ва Розикхалифаи биникамон пасу пеш ҷавоб доданд.

– Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст. Шумоҳо зарурӣи диниро медонед? – боз қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – шохидон ҷавоб доданд.

– Шумо қалимаи шаҳодатро бо маъниаш, бисту як ҷавоби фарзи айро¹ аз ёд медонед? – қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем!

– Ин тавр бошад, шумо инҳоро ягон-ягон гуфта диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд.

Аввал Холиқшон, баъд Розикхалифа ин зарурӣи дини-яро ҷунун рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳеч домул-

¹ Бисту як ҷавоби фарзи айн – 21 фармоиши заруртгарини шариат аз қабилӣ намоз хондан, рӯза доштан, зақоти мол додан ва ҳоказо.

лоимом дар пеши қозикалон онҳоро ба ин бурроӣ гуфта наметавонист.

– Хуб, акнун гувоҳӣ диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд. Аввал Холиқшони бинипучук қадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад:

– Аузу биллоҳи мина-ш-шайтони-р-рачим, бисми-л-лоҳи-р-рахмони-р-рахим. Гувоҳӣ медиҳам аз барои Худо, на аз барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шохид дар ин вақт бо дасти худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пеши мо ду нафар мӯйсафед, ки дар ҳонаи ин кас меҳмон будем, барои дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм коғози русӣ мешавад, қарз гирифта буд. Розикхалифа ҳам айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангаро «ҳалол» кард.

Қозикалон бар хилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

– Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, ҳарчоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед, вагарна ҳаёс мешавад, агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда ҳатти қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «тақсир, тақсир» гӯён меҳостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ дариҷаи дарпардадорро шартикунон пушонд ва барои дарсгӯӣ ба тарафи шогирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пеши дариҷа оманданд, ки ба қозӣ ҳарф зананд, аммо мулозим онҳоро дӯғ зада, кашола карда ба поёни суфа фурувард. Лекин овози ҷавобгарон шундида мешуд, ки онҳо бойро «ту-гу» гӯён дашном ме-доланд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳаёс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш кунанд меҳостанд...

Қозикалон, намедонам, бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (аҷаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳақки худ вичдонан азоб қашида истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта ба қорӣи ҷамоа – сарсинф нигоҳ кард:

– Хонед! – гуфт.

Ман пеш аз он ки қорӣи ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта:

– Таксир, арз дорам? – гуфтам.

– Чӣ арз? – қозикалон тааҷҷубунон пурсид.

– Ман ин воқеаро, яъне чанҷоли хозираро медонам, бой тухмат мекунад, шохидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро, – гуфтам.

Қозикалон баъд аз он ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

– Шариат зохирбин аст, монанди ту кунҷов не. Шохидони мусулмонони комил мувофиқи шариат гувоҳӣ доданд, пул ба гардани муддаилайхҳо (ҷавобгарҳо) дайн шуд. Аммо ту на тухмат будани ин даъворо исбот карда метавонӣ ва на харида будани ин шохидонро. Агар шохидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии ноҳақдех» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳақорат кунанд. Албатта, ту ноҳаққории онҳоро бо ду шохиди одили мусулмон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сурат ҳудат ҷазо ҳаққ дид. Он бех ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насихат» гайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чораи дигаре надостам. Нигоҳу хандаҳои масҳараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рапк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сарҳамтар карданд.

Хайрият, ки дарс сар шуд, қории ҷамоа – сарсинф як ҷумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он ҷумла гардани худро монанди хурусони ҷангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳоишонро хезонда ва овоза-шонро баланд карда бо якдигар ба ҷанг даромаданд.

Албатта, дар миёни ин ҷангу ҷидоли сағона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тарика нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон навбати дашномдихӣ ба қозикалон расид, ӯ:

– Ҳай, харҳо, ӯй чапанҳо, ӯй нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф, раҳматуллоҳиалайҳро¹

¹ Раҳматуллоҳиалайҳ – ибораи арабӣ буда, маънояш «рахмати Худо бод

фаҳмидан даркор аст! – гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар дарс тамоми шуд, мо ҳам баромадем...

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон дар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харҷи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном доданашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳаёс ҳам шудаанд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона қорё, ки қарда тавонистам, ин буд, ки аз онҳо алоқаамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷумаи ҳоли Қоришқамба хабардор шудам: падараш ӯро Исматуллоҳ ном ниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб монд, баъд аз кӯрсавод шуданаш ӯро ба қорихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани Қуръон «Қоришқамат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як хавличаи хурд ва ду хуҷра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қоришқамат пулҳои вақфи аз мадраса барои хуҷраҳои ояндаро ва пулҳои аз хатми Қуръон рӯёндашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадуқондорҳо бо фоида ба қарз ме-дод.

Ғайр аз ин, ӯ боз як роҳи дигари фойдаро ёфт: бо бачагони гузараш ҷӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо бучул ва карта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша қарда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қоришқамат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ӯ бучулҳоро чиккаву пукка¹ ранг қарда ба қиморбозон бо нарҳи тамоми мефурӯхт. Қартаҳои бастааш қушода-нашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар

бар он кас» мебошад.

¹ Чиккаву пукка – тарафҳои чуқурчадор ва барҷастагӣ доштаи бучул.

вакти бозӣ карта доғдор ва нишондор шуд, ӯ картаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард. Ғайр аз ин, ӯ аз сари кимор ҷутал (штал)¹ мегирифт ва пулҳои аз ҷутал гун кардашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда»² мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба ғойда ме-монд.

Қориисмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намеҳурд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав меҳурд ва шабона бошад, аз дас-тархони бачагони киморбоз шиками худро пур мекард.

Ошноии ӯ бо киморбозбачагон бисёр дер нақашид...

Як шаб бозӣ бисёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳашон на танҳо бе пул шуданд, балки ба болои ин, аз Қориисмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, таги кисаашон кам буд, яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани кимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳамаи пулҳошонро якҷоя карда дидан хостанд, то донанд, ки пулҳошон баробар аст ё не.

– Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? – ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

– Дах танга.

– Ту чӣ?

– Бист танга...

Ба ҳамин тариқа ҳамаи пулҳои дар аввали шаб доштаашо-нро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қориисмат қарз-доршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд, ки нимаи он маблағе ҳам, ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя до-штанд, намондааст.

– «Пас пулҳо кучо рафтаанд?» – бачаҳо ҳайрон шуданд.

¹ Ҷутал – пулест, ки шахси дар кимор бурида ба шахсони ғайри киморбоз меҳиҳад.

² «Банда шудан» ба истилоҳи киморбозон ин аст, ки каси бойдода ба касе, ки ӯро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ӯро ёфта надиҳад, озод намешавад (шарҳи нависанда).

– Эй... – гуфт яке аз бачагон ноҳост, – пулҳои ба ҷутал ба Қорӣ рафтaro ҳисоб накардаем?

– Дар воқеъ, – гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда, – пулҳои ҷуталро бароред, ҳисоб карда бинем чӣ, таги пул ба-робар меояд ё не?

Қориисмат бо шунидани ин гап барҳои ҷомаашро ба худаш сахт печонда:

– Не, намебарорам! – гуфт. – Ман пулҳоямро ба касе ни-шон намедиҳам.

– Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба ҳудагон гардонда меҳиҳем, – гуфт яке аз бачагон бо нармаӣ.

Қориисмат боз ҳам худашро сахттар печонда:

– Не, гуфтам, не! – гуфт бо шиддат.

– «Не» бошад, бо зӯрӣ бароварда мебинем! – гӯён як бача ба вай ҳаспид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қориисмат монанди хорлушти шаттахӯрда, ки сару пояш-ро ба дарун мекашад, кулӯлаю лӯнда шуд.

Бачагон ӯро ба ҳар тараф меғелонданд, ӯ ҳам монанди ҳапшаки¹ бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пойи ба ши-кам ҳаспидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй наме-баромад.

– Занед! – гуфт яке аз бачагон.

Муштҷаҳо ба сару тани ӯ чун борон боридан гирифтанд, – аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пушти зағома² расанд, – «тип-тип» садо мебароварданду таъсире намекарданд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ӯ маҳкам зад, аммо худаш «воҳ-воҳ дастакам» гӯён мушташро ба даҳанаш бурда ҷойи зарбхӯрдашро макида гирифт ва:

– Ҳоло исто, – гӯён давида ба пешгоҳи хона рафту аз он ҷо хишти киморбозиро, ки дар вақти бучулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда бо он бо сари Қориисмат зад...

Ин зарба хеле сахт буд, аз сари ӯ хун равон шуд, кам-кам

¹ Ҳапшак – тӯб, чизи гирдан пурбод аст, ки бо вай бозӣ мекунанд.

² Зағома – гардиши ҷубин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам кор мефармоянд (шарҳи нависанда).

худи ӯ ҳам суст шуда дасту пояш ёзид ва бачагон аз киси ӯ хамаи пулхоеро, ки аз ҷутали оншаба ғун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худшоян – ба ҳар кас, ба қадри қадар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуданд ва ғолиқ хонда дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ накунанд ва ба қиморбозӣ қардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиҳанд.

Қориисматро аз хона бароварданд, ки ба ҳавли худ равад. Аммо ӯро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ханӯз хун мерафт. Ночор бар рӯи суфа афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари қафиди Қорӣ як порча намадро сӯхта пахш карда аз рӯяш бо рӯмоле баст ва ӯро дубора ба хона дароварда хобонид...

Ӯ баъд аз соате хушёр шуда ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемӯе, ки дар сари ӯ то охири умраш монд ва ба ӯ барои кам додани пули мӯйсар бахона мешуд, ёдгориёе буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва ҷуталғирӣ боқӣ монда буд...

Қориисмат вақте ки аз ҷуталғирӣ маҳрум монд, хамаи ҳиммат ва ғайраташро ба судхӯрии кӯчагӣ, ба қуръонфурушӣ, ба ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф кард.

* * *

Вақте ки ӯ калонтар ва серпултар шуд, майда-фоидахӯрии сариқҷағиро, ки дар он баъзан пулаш месӯхт, ба як тараф гузошта, бо дукондорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтаст: агар онҳо шикастанӣ шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор мешавад» гӯён аввал пули Қориисматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро зълон карда ба қарзхонаи дигар ба қадри расамашон медоданд.

Аз рӯи қавли худӣ ӯ дар вақти ҷавонӣ ду бор дар ду бойи шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе хароҷот ба занӣ гирифта, ба бадали

ҳамон пули сӯхтагаш ҳисоб кардааст. Он ду зани токиядӯзи хунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қориисмат баъд аз муомилаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз ҳумори ғушту рағанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта паллави хушӯшту раған, мурғбирён, баррабирён, қазитишбера ва мантуро ҳар чи қадаре ки метавонист, меҳӯрд. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтан гирифт. Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро ҳамроҳ карда ӯро «Қориисмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сер намешуд, мардум ӯро «Қориисмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камхавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфта-ни ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қоришкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳое ки ман бо Қоришкамба шинос шудам, мегуфтанд, ки ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад.

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба бонкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд зътимоди ӯ аз бонкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз бонкҳое, ки дар Бухоро контура доштанд, «Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қоришкамба ҳам пули худро дар вай мегузошт.

Бинои ин бонк дар паскӯчае буд, ки он кӯча аз растанӣ базозии поён сар шуда аз пеши гулхани ҳаммоми Саррофон ва тангкӯчаҳои печ дар печи маҳаллаи яҳудиён гузашта, аз бо-лои Пуштаи Зоғон ба дарвозаи Саллоххона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари бонк дар соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи бонк аз дарун як посбони милтиқдор меистод, ӯ муомиладорони дар даруни бинои бонк мондари, баъд аз тамои шудани қорхон, дарро

кушода ягон-ягон гусел мекард ва аз берун омадагонро ба дарун роҳ намедод ва «бонк баста шуд» гӯён пас мегардонд...

Ҳамаи муомиладорони беруна аз бонк баромада рафтанд, дар дарун танҳо ходимони бонк монданд. Дар ҳамин вақт даҳдувоздаҳ нафар касони ношинос, ки ба танашон либосҳои аврупоӣ доштанд, дар паскӯча пайдо шуданд ва ба зери девори иморати бонк ба девор часпида қатор шуданд, ки агар посбон дарро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтад.

Яке аз онҳо, ки дар сарғаҳи қатор меистод, ба пешии дарвозаи бонк рафта дарро кӯфт.

Посбон дарвозаро нимкушода карда дар ҷавоби даркӯбанада гуфт:

— Соат ду шуд, бонк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамои карда натавонист. Шаҳси ношинос бо зӯрӣ пахш карда даромада милтиқро аз дастии посбон гирифт ва одамони ношиноси дигар ҳам аз паси ӯ хучум карда даромаданд. Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон тапонча рост карда:

— Овозатро набарор! — гуфтанд. Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос даҳону дасту пойи посбонро баста, ӯро ба замин ғелонданд. Яке аз он одамони ношинос либоси посбонро пӯшида ва милтиқи онро ба даст гирифта ба болои сари ӯ, ҳам ба ҷойи ӯ дар паси дарвоза қаравул шуда истод. Дигаронашон тапончаҳоро ба даст гирифта ба боло — ба хонаи бое, ки коркунони бонк он ҷо буда ба ҳисоби китоб машғулӣ доштанд, баромаданд.

— Дастхотонро боло бардоред!

Бо шунидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силоҳдор баромада буд, ходимони бонк беҳтиёр дастонашонро боло карданд, баъзеҳон ба даст бардоштан мачол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда аз рӯйи стул ба рӯйи замини хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силоҳдорони ношинос тапончаҳонро муҳайёи паррондан карда истода ходимони бонкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳои рӯсмон ва рӯймол бароварда дасту пою даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд, сими телефунро ҳам буриданд. Баъд аз он кассаро кушода

пулҳои нақд ва қоғазҳои пуркиматро бароварда ба ҳалтаҳои пуландозии худӣ бонк ҷой карданд ва он ҳалтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз як бори дигар ходимони бонкро ба садо набаровардан ва наҷунбидан амр доданд, ду нафар тапончадорро ба болои онҳо қаравул монда поин фуромаданд.

Одамони ношинос, ки дар паси дарвозаи бонк ба ҷойи посбон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода онҳоро бароварда гусел карданд ва худашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «қаравулон»-и боло ва «қаравул»-и дарвоза баромада бо қуфли худӣ бонк дари оҳанини вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони бонк то дасту даҳонашонро кушода ба фарёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат, албатта, ғоратгарон аз бинои бонк дур рафта буданд.

Бо фарёду ғигони ходимони бонк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум ҷамъ омаданд. Одамони миршаб, шогирдпешагони қушбегӣ¹, мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба бонк даромада аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида ба кофтуков сар карданд. Аммо ҳарчанд шахрро ҷустуҷӯ карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Қушбегӣ дар атрофи шахр барои кофтукови дуздон аскарони савораи амирро, ки онҳоро «Қафқаз» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як гуруҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шахр дар лаби Шӯрқул ҳалтаҳои пуландозии холии бонкро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузургии аскарон ба ҳамон тараф рафт. Аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гуруҳи хурди он «даста» дар ҷануби шарқии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истоҳи роҳи оҳан ба се нафар

¹ Қушбегӣ — сарвазири амир, ки ба қорҳои дохилӣ ва хориҷии аморат мутасаддӣ буд.

одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтиқ ва тапонча бароварда ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигарашон аз дастгир кардани он одамони номаялум даст кашида пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтаданд ва маълум нашуд, ки онҳо кихо буданд.

Баъд аз ин ҳодиса дигаргунӣ, ки ба кори бонкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеч кадоми онҳо дар контураи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд. Кассаи марказиашон дар Когон меистод. Пули дарқории харрӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулхоро бо посбонон ба Когон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дуздӣ мардум Қоришқамбаро «акнун пултон дар бонк сӯхт» гуфта метарсонданд ва худӣ ӯ ҳам ба рӯйидани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин, дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки бонк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, бонк бегуфтугӯ ва фаврӣ пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қоришқамба ба бонкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва худӣ ҳамон рӯз боз пулашро ба худӣ ҳамон бонк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули барзиёдеро, ки ба дасташ афтал, дарҳол бурда ба бонк мемонд.

Аммо вақте ки баъд аз баста шудани бонк дар гашти рӯз ӯ шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф, пулаш то фардо бекор меҳобид, аз тарафи дигар, бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҷойе пинҳон кардан дарқор буд, ки ҳеч кас надонад.

Ман рафта-рафта ба ӯ ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, ӯ мепиндоштааст, ки ҳама дар пайи ӯ ҳастанд ва ҳар кас ғурсат меҳаҳад, ки аз дасти ӯ пулашро зада гирад.

Дили ӯ танҳо ба саройбони сарои «Қафқоз» пур буд, танҳо он саройбон медонист, ки Қоришқамба пулхоро, ки баъд аз

баста шудани бонк ба дасташ меафтанд, дар кучо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ҳам хеле аҷиб аст, ки шуниданист.

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қоришқамба аз сарои «Қафқоз» саройбон барои шӯхӣ як тангаи понздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой мебартояд. Баъд аз он ӯро пас ҷег зада, он тангаро ба вай нишон дода:

— Қориамак, магар ин пул аз кисаи шумо афтадааст? — гӯён меурсад.

Қоришқамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳимми ғумшудаашро ёфта бошад:

— Кучост-кучост? — гӯён аз роҳаш пас мегардад ва бо нишон додани саройбон он тангаро аз замин гирифта, — ҳозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтадааст, ҳарчи ба шарофати ту ёфт шуд, — мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангаро ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуда буд, меандозад ва илова карда мегӯяд:

— Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар ҷойи ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро аз онӣ худ мекард. Ҳар чи дар ҳамин замон ҳам одаме, ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак ба сабаби ҳамин воқеа дили Қоришқамба ба саройбон пур мешавад, ба ӯ боварии кулӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа, агар шабона аз ҷойе пул гирифтани лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтани маблағи қарзиро аз бойбача ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши ӯ гирифт ва он маблағро ба ҷойе, ки худаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд.

Лекин эътимоди Қоришқамба ба он саройбон ҳам бисёр дер нақашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қоришқамба дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (Мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришқамбаро аз он саройбон дар пойнтар бо тартиби таърихаш дар ҷойи худаш нақл хоҳем кард).

ХII

Қоришкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки судхӯрон бисёр буданд, ҳар сад тангаро дар моҳе зиёдтар аз дуву ним танга ба фоида монда наметавонист, ҳатто дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, маҷбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳамаи савдогарони калонро муомила бо бонкҳои Русия буда, онҳо аз бонк дар сола ба ҳашт фоиз, яъне ҳар сад тангаро дар сола бо ҳашт танга фоида додан қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вақте маҷбур мешуданд аз Қоришкамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки бонк мувофиқи дорویی онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедихад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои ҳариди пӯсти қароқўлӣ ва пахта барин молҳои тичоратии қиматбаҳо қарзи бонк ба онҳо қифоя намекард, дар ин гуна мавридҳо онҳо ночор ба Қоришкамба барин пулдорон муроҷиат мекарданд ва аз фоидаи бонк ду баробар, ниҳоят дуву ним баробар зиёдтар фоида медоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худҳошро сарроф меномиданд ва монанди Қоришкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиханд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз медоданд. Қоришкамба бо будани ин рақибон аз бойҳои калон фоидаи зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангаро ҳар моҳе то ба даҳ танга ба фоида мемонданд. Қоришкамба ин фоидаи калонро шунда оби дахонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯйи оташдида ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафтан ва аз бастани алоқа бо деҳқонон метарсид ва дар ҳақиқат ҳам ӯ, ки дар шаҳр, дар зери ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зери рақобати судхӯрони он чо равад. Ӯ, ки ҳар бондод ба масҷиди Мағоки Бухоро рафта «Маснавий»-и Ҷалолуддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ ки хирси судхӯриаш боло гирифт-

та шавки ба деҳот рафтан дар дилаш ҷӯш занад, байти зерини «Маснавий»-и мазкурро, ки:

*«Дех мараб, дех мардро аҳмақ кунад,
Ақдро бенуру беравнақ кунад», —*

мебошад, зери лаб тақрор карда ба худ тасалло меод ва «ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро, ки аз чон ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт. Ночор ӯ ба фоидаи ҳар танга дар моҳе дуву ним тангаи баққолон ва савдогарони хурд ва ба фоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдагии пулашро маҷбур буд, ки дар бонк ба фоидаи дар сола панҷ фоиз гузорад.

Қоришкамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдтар аз бонк норозӣ буд: «Бонк, — мегуфт ӯ, — бо вучуди аз ҳама бойтар буданаш аз ҳама ҳасистар аст, дар вақте ки баққолон ва дуқондорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуву ним фоиз фоида медиханд, вай дар сола панҷ фоиз медихад». Дар ин вақт деҳқонони фақир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳар моҳе то даҳ танга фоида медоданд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар деҳот аст, — мегуфт ӯ худ ба худ, — Худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз фоидаи сермегардидам ва фоидаи ками ин бонки ҳасисро даҳ — понздаҳ баробар карда аз деҳқонони қисаҳолии чашмсер мерӯнидам».

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои бо деҳқонон алоқа бастан ба Қоришкамба роҳи қишлоқ кушода шуд: рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррариаш намози бондодро дар масҷиди Мағоки Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он чо хондашавандаро¹ шунда ва баъд аз он намози ишроқро

¹ Маснавии баъд аз намоз хондашаванда — дар Бухорои амирӣ дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози бондод ва дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози пешин қисме аз «Маснавии маънавий»-и Ҷалолуддини Румиро меҳонданд.

хонда, дар ҳолате ки тасбех дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суфачаи дари масҷид ништа ба вирду авродхонӣ² ва тасбехгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнакади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, хурматкорона даст пеш гирифта, салом дод ва ба суфачаи дигари дари масҷид ништа сар ҳам карда бо зери чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қоришкамба ба гумони он ки «он деҳқон яке аз назрбастагони масҷиди Мағок буда, худашро шайхи он масҷид пиндошта меҳаҳад назрашро ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ фориг шудани ӯро нигарон аст», барои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назрро зиёдатар ситонидан дуоҳои хонда истодашро баландтар, буррогар ва қоривор бо адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ³ хондан гирифт ва донаҳои тасбехро ҳам монанди ҷӯти ҳисоби савдогарон шақаррос занонда мекардонид.

Баъд аз он ки таъсири дуохонии худро ба деҳқон басанда дид, дастонашро кушода фотиҳа хонда ба рӯйи молиш дод ва пас аз он ба саломи деҳқон ҷавоб гардонда:

— Долар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз дар ин масҷид ҳозир мешаванд, қабул мекунам, — гуфт.

— Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтани меҳоҳам, — гуфт деҳқон дар ҷавоб.

— Бисёр хуб, ин тавр бошад чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан меҳаҳед ва зарқафилатон⁴ кист? — Қоришкамба пурсид...

¹ Намози иширок — намози ғайри панҷвақта аст, ки шайхон пас аз баланд шудани офтоб меҳонанд.

² Вирду аврод — зикри дуоҳои ҳаррӯзаи аҳли дин.

³ Адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ — бурро ва равшан талаффуз кардани ҳарфҳои маҳсуси забони арабӣ.

⁴ Зарқафил — касест, ки дар байни қарздиҳанда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва қарил мешавад, ки агар қарздор пули қарзхоро дар вақташ дода натавонад, худӣ ӯ ин маблағро адо намояд (шарҳи нависанда).

Дар ин вақт атгороне, ки дуконашон дар паҳлу ва дар рӯ ба рӯи масҷиди Мағок буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дукони худҳошонро кушоянд, ба суҳбати Қоришкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қоришкамба, ки муомилаи пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз аҳвол дар таъшиш афтода пеш аз он ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

— Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон ҷойи хилват равам! — гӯён аз ҷойи худ барҳоста рост ба тарафи шарқ, ба сӯи растаи ҷойфурушӣ равон шуд ва баъд аз чанд қадам роҳ рафтан ба дастӣ чап, ба паскӯчаи шонатарошӣ баргашта, баъд аз ду-се қадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯча воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қоришкамбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста ба суфачае ништаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлуи худ пинҳонда ба ӯ суоли дар боло гузаштаре дубора дод:

— Бисёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан меҳаҳед ва зарқафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он ки аз деҳаи Бӯлмаҳӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани худашро ва заминҳои дар байни заминҳои арбоб Рӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданашро, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ арбоб Рӯзӣ бо арбоби деҳаи худаш — арбоб Ҳамид як шуда ба сари ӯ як даъвои тухматӣ ҳезонда қори ӯро ба қозихона оид карданашро хикоя кард, суҳанашро давом дода гуфт:

— Инак дар ҳамин ҷанҷол панҷсад танга аз ман хароҷот шуда даъво дируз маҷчонан¹ тамом гардид, маблағи хароҷотшударо аз самоворчии дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азон панҷ танга, яъне дар як шабонарӯз бисту панҷ танга

¹ Маҷчонан — муфт, ройгон.

фоида додан қарз гирифта. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо фоидааш панҷсаду бисту панҷ танга шуд.

Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, хочатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар фоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қоришқамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пойи худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулуяш хориш кардан гирифт. Аммо чи навъ шуда ин «гӯсфанд» аз ҷанголи «гурғони саҳроӣ» халосӣ ёфта ба пеши «шағоли шахрӣ» омаданаширо мулоҳиза карда дар шубҳа афтод, «мабодо дар зер ин коса нимкосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтодани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз дехкон пурсид:

– Дар дехаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донад ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шахр ба пеши ман омадед?

– Дар дехаҳои мо судхӯрон ҳастанд. Арбоб Рӯзӣ ва арбоб Ҳамид, ки ба сари ман даъвои тухматири оварданд, судхӯрони калони он ҷо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани фоида қаноат намекунанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба ғарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман, маро аз замин ҷудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

– Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоятонро ба ғарав мегирам, – гуфт Қорӣ.

– Шумо заминҳоятро ба ғарав гиред ҳам, ба деха баромада дехқонӣ намекунед. Бинобар ин, ба тамоман азхуд кардани он заминҳо намекушед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристонданд.

– Хуб, ба хар сад танга хар моҳ чӣ қадар фоида медиҳед?

– Ба хар сад танга хар моҳ панҷ танга фоида медиҳам, – гуфт дехқон.

– Не! – гуфт Қоришқамба, – агар ба хар сад танга хар моҳ

дах танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо ҷашм дӯхтаанд.

– Судхӯрони деха, аз он ҷумла арбоб Рӯзӣ ҳам, ба хар сад танга дар хар моҳ дах танга талаб карданд. Ман дар натиҷаи ин фоидаи вазнин заминҳоят аз даст меравад гуфта тақлифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба хар сад танга дар моҳе ба дуву ним танга фоида қаноатку-нанда» гуфта фиристонданд. Ман бо вучуди ин инсоф қарда ду баробари қарздорони шахриатон фоида доданро худ ба ғардан гирифтам. Агар шумо ҳам дах танга талаб кунед, албатта, ман ин фоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо кардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоятро ба ҳамон судхӯрҳо фурушам. Шумо як қор кунед, ки «на сик сӯзад, на қабоб», на заминҳоят аз дасти ман раванд ва на шумо аз ду баробар фоидаи муқаррариатон маҳрум монед. Агар шумо ба тақлифи ман розӣ нашавед, бехтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони дехот қарз гирам, ки то душмани онҳо ба ман зиёд нашавад ва ҷунонки гуфтаанд: «то омадани табар кунда меосояд» – то аз дастам рафтани заминҳоят дар деха осуда зиндагӣ кунам.

Дехқон ба суоли дувуми Қоришқамба, ки «зарқафилатон кист» буд, ҷавоб додан хоста давом намулд:

– Модом ки ман заминҳоятро бо васиқаи қозӣ ба шумо ғарав медиҳам, боз зарқафил барои чӣ даркор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоятро фурушонда қарзи худро мерӯёнед. Зарқафил вақте даркор мешавад, ки қарздор чизи ба ғаравдиҳанда надошта бошад ё чизе ба ғарав надиҳад.

Дехқон бо Қоришқамбаи хомтамаъ дуру дароз ғап зада нишастанро нахоста:

– Қориамак, тақлифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дила-тон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба хар сад танга моҳе панҷ танга фоида доданро ба ғардан мегирам. Ин «оши ҷуғротнок» аст, хоҳед меҳӯред, нахоҳед ба пеши сағони саҳроӣ (судхӯрони дехот) мерезед, ихтиёр ба шумост! – гӯён аз ҷояш хест. Аммо Қорӣ ўро дубора шинонда:

– Хуб! – гуфт бо оҳанги ризо, – «опи чуғротнок»-ро хӯрдан мехоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯи ин ош як чумча равған ҳам резед, яъне ба болон панҷ танга як танга зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга диҳед. Агар пулам ба ин қадар ғоида наарзад, ба бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳақи шумо дуо мекунам. – Вай дасташро ба тарафи деҳқон дароз кард, – биёед розӣ шавед, ба-рака ёбед!

Деҳқон ҳам барои як танга ранҷондани хўҷаини ояндаи худро лозим надониста дастӣ ўро гирифта:

– Шумо ҳам барака ёбед! – гуфт ва илова кард: – ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васика карда биёрам, пулро ҳамин рӯз диҳед, ки ғоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад.

– Шумо ё сода ё фиребгар! – гуфт Қоришқамба қадре шӯрида. – Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худӣ шуморо аз касе напурсида чӣ гуна бо як ҳагги хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир, пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо қардан гирад.

– Ин тавр бошад, қай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳволро қадом вақт пурсуков мекунед?

– Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

– Ҷон, Қориамак! Зудтар равед, ки ғоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бўлмаҳўрон рафта «заминҳои Ҳамроҳрафик қадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб¹ заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардаам!

– Барои зудтар рафтан кўшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани қорамон пулро омада аз шаҳр мегиред, – гўён Қоришқамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. Ҳамроҳрафик зудтар ба саҳро рафтавро боз як бори дигар аз хўҷаини худ илтимос карда, ҳар ду аз ҳам ҷудо шуда паси қорҳои худ рафтанд.

¹ Таноб – андозаи масоҳат, як таноб баробари чоряк гектар аст.

Қоришқамбаро, аз як тараф, хирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга ғоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳриаш мебошад, ба сўйи саҳро кашида мебурда бошад, аз тарафи дигар, дар деҳаи Ғалаосиё, ки Сангсабз ва Бўлмаҳўрон ҳам тобеи вай буданд, ноибӣ қозикалон будани яке аз дўстони наздиқаш ба ў дар ин «сафари пурҳавфу ҳатар» часорат меод. Ҳатто дер мондан аз ин сафар барои ў хавфнок наменамуд, зеро назар ба ақидаи ў аҷаб набуд, ки гургони саҳроӣ созиши ўро бо Ҳамроҳ шунда ба ў тақлифи аз талаби вай арзонтар намуда, – «он гўсфанди фарбеҳро аз ҷанғоли ин шағоли шахрӣ» зада гиранд. Бинобар ин, ў дар умри худ нахустин бор намози бомлоди масҷиди Мағок ва маснавиҳонии он ҷоро тарк намуда, саҳари барвақт аз хона баромада ба роҳи саҳро даромад.

Ў пиёда мерафт ва бо вучуди фарбеҳии аз одаг берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз баромада рафта ни ноиб ба деҳот ба ноибхонаи Ғалаосиё рафта бирасад, то ки қори худро бо ў дўстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамроҳрафик қори худро дар ҳузури ў ба поён расонад.

Қоришқамба вақте ки ба Ғалаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯйи ҳавлӣ савори асп дид, ки ў муҳайё ба деҳот баромада рафтан буд. Чун чапми ноиб ба Қоришқамба афтод, фавран аз асп фурумада ба тарафи ў давид, то ки бо дўсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷўшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпӯшт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ў ҳам монанди Қоришқамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гўшти зери зақан ва пушти сари ў дамида баромада, гарданашро бо шикам ва тахтапӯшташ ҳамрӯй карда буданд. Фарке, ки ў аз Қоришқамба дошт, ҳамин буд ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ў кўтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз варам монанди зерсутун ғафс наменамуданд.

Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҷуволи пуригандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳанбанде баста бошанд; ҳақиқатан ҳам сари хурди ў ба болои он

танаи ғафс, ки аз по то гардан хамрӯй буданд, мисли ҷойи аз даҳанбанд болоистодаи ҷуволӣ пурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамоғӯшии онҳо ба ду ҳуми калон монанд буд, ки дар паҳлуи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳашон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар, ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастхӯшон ҳатто ба паҳлуи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбех ва шикамҳои калон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ин гуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрами¹ худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯти хамир, фатир» гӯён дастархон, нон ва як табак гӯшти яхнӣ оварданд ва аз паси вай бирён карда овардани ду мурғи фарбехро фармуда, аз дӯсташ сабаби бар хилофи одати худ ба саҳро баромаданаширо пурсид.

— Чой фармосед, ки як ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамро омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданамо накл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор баровард, ки ҳозир тоқати гуфтор надорам.

— Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думаний² худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро ягон саворири киро карда савор шуда наёмадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фоида баред?

— Шумо монанди одамони содаи бедард ҳарф мезанед, ноиб! — гуфт Қоришкамба, — охир, кадом одами ақлнок пулро, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои яқсоата осониш ба харкорон ва кирокашон медиҳад? Ман «дандон дорад» гуфта арраро дар хонаи худ роҳ намедиҳаму шумо бошед, дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё харро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

¹ Маҳрам — хизматгори даргоҳ.

² Ман — ченаки вазн, ки дар Бухоро баробари 128 кг мебошад.

Дар ин миён маҳрам нону ҷой ва яхниро оварда дар пеши Қоришкамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дидани табаки пуряхнӣ ва нони гарм аз суҳан бозистода, монанди гови гуруснае, ки ба кунҷора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон барнамедопт, ӯ ҳатто ҷойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир баровард.

Ноиб ҳам гуфтугузorro бо меҳмони худ бас карда ба яхнӣ хӯрӣ даромад ва ҷохон сарравғани гӯштро бо корд бурида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта ноҳонида фуру бурдан гирифт.

Қоришкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табакро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

— Магар шумо ҳам то ҳол ноширо накарда будед? — гӯён гурунгос зад.

— Пагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирён оварда буданд, аммо аз он ҷо ки ҳамтабақам ин маҳрами чимхӯр ва бад-иштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам баста шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизматгорон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

— Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеч як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба нони ман фармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштиҳоқушо ҷойи даркорӣ надорад.

Қоришкамба дид, ки дар вақти ҳарф задани ӯ ҳамтабақаш дар табаки яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табақро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғафсаш ба рӯйи яхнӣ ҳам шуда, монанди калҳоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зерӣ ҷанголи худ гирад, табақро тамоман дар зерӣ иҳотаи худ даровард.

Соҳибхона шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро муҳолифи назокати мизбонӣ доништа бошад, ба табак даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро гундошта бо ду зону ба табак наздик рафта, сари хурди худро дар зерӣ сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯйи яхнӣ аз вай ҳамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд, чунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охур хӯрок меҳӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охур дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мецоханд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабаки худро танг карда наволаҳои калонтарро аз они худ кардан мецохстанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қоришкамба монданӣ надошт, фарке, ки дар ин хусус инҳо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қоришкамба шиками худро ҳамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои карздоронаш, хучранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худойхонаҳо ва аз таомҳои сари дукони муомилдоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеҷ гоҳ бо ҳарчи худ таом тайёр кунанда намехӯрд, ноиб бошад, чунонки шикамашро аз зиёфатҳои арбоб ва калоншавандагонӣ деҳот сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз торочи деҳқонони фақир ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту раванг тартиб дода меҳӯрд ва мувофиқи мазмуни «рах зану эҳсон кун» монанди Қоришкамба дӯстон ва ҳамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда меҳӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва меҳмон мурғбирёнхоро ҳам бо иштиҳои «ҷўлбақарӣ» (гуруснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати чойнӯшӣ расид ва дар вақти чойнӯшӣ Қоришкамба сабаби ба саҳро баромадани худро дар зимни нақли созише, ки бо Ҳамроҳрафик карда буд, гуфта аз ноиб аҳволи деҳқони мазкурро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз нақли деҳқони миёнаҳол, коркуни ғаёл, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови корӣ ва як сар модагов будани Ҳамроҳрафик, гуфт:

— Ӯ одами ростқавл, содаи зудбавар аст, бинобар ин, аз кабили «аз борон гурехта ба новадон афтодан», аз судхӯрони саҳро гурехта ба доми шумо афтодааст.

Қоришкамба баъд аз завқида хандидан аз сухани охири ноиб:

— Яъне «як говмеша ҷавони серпири дарозшир ба дасти ту афтодааст» гӯед! — гуфт ва илова намулд: — Лекин агар ин гуна одами содалавҳи зудбаварро ягон ҳариф аз роҳ бароварда ни-яташро вайрон кунонад, дар он вақт чӣ хоҳам кард?

— Дар он сурат, — гуфт ноиб, — васикаи шаръие бо муҳри қозикалон мисли корди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба кор дароварандаи он корд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай пӯсти ўро канда калла-почаашро аз вай ҷудо карда ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

— Ин тавр бошад, — гуфт Қоришкамба, — зудтар Ҳамроҳрафикро кас монда оварда заминҳои ўро ба ман васика кунанда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ў пул диҳам. Агар дер монем, метарсам, ки ягон судхӯри дигар ин луткумай ҷарбу нарми ба даҳони ман наздикомадаро зада гирад.

— Ба он деҳа рафта дар назди арбобу калонони он ҷо васика кардан лозим аст, — гуфт ноиб, — «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, коре, ки дар деҳот бе хабардории арбоб ва калоншавандагон карда шавад, натиҷаи хуб намедихад.

— Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равам! — гуфт Қорӣ.

— Меравем! — гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр кардани аспҳоро фармуд.

* * *

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қоришкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бўлмаҳўрон даромаданд. Қоришкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вучуди ин, ноиб ўро, шояд барои бозӣ бошад, ба як аспии ҷавмасти шўҳи ҷавон, ки ханўз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шўҳино бозӣ мекард ва аспони дигарро лағадкўбӣ кардан ме-хост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтаканон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз хучуми аспони аз пас оянда худро муду-фия менамуд.

Дар ин аҳвол Қоришкамба дудаства ба қоши зин маҳкам часпида «вой мурдам!» гӯён фарёд мекард ва ў ноибро, деҳаи Бўлмаҳўронро, Ҳамроҳрафикро ва дар охир худашро, ки бар

хилофи тавсиаи Ҷалолуддини Румӣ аҳмакӣ карда ба дехот баромадааст, бо алфозҳои қабех дашном меод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдачудо мешавам» гуфта хасрат меҳӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ӯ хандида ӯро масҳара медоштанд.

Дар ҳақиқат ҳам агар як мулозими аспдон ва аслбози ноиб ҳамеша дар ҷилави аспи Қоришқамба савора рафта, тасмаи лаҷом ва ресмони гулавсори (гулафсори)¹ аспи ӯро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро мохирона идора намекард, аспи норони беором дар аввали бозии худ ӯро бардошта бурда дар як канори роҳ ё киштзор ба замин зада куштанаши мурда аяан буд.

Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: ноиб бо аспи худ ба аспи Қоришқамба гузашта вайро қамчинкорӣ мекард ва ба аспи худ сағрии аспи ӯро газонда он аспи норомро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саллаи калони Қоришқамба вайрон шуда, каловавор ба гарданаши афтода, халқаҳои вай камандвор ба тамоми баданаш печида ва барҳои ҷомаҳои тағуруӣ пӯшидааш ба ҳар тараф пахну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки омад-омади ноибро шундида барои пешвозгирии ин балои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ӯро, зоҳиран ҳам бошад, бо хандаи қалбаҳои шодӣна пешвоз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шӯру ғавғои бачагони деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи одамони ноиб ҳамроҳ шуда, аспи Қоришқамбаро боз зиёдтар бармеангезониданд ва шӯр медоданд.

Чун даста ба хавлии арбоби деҳ — арбоб Ҳамид даромад, ноиб ва одамонаш аз аспи фуромаданд, чанд кас даври аспи Қоришқамбаро гирифта вайро ором нигоҳ дошта, Қорииро аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шаҳсуфаи сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз аспи фуроварда бар рӯи суфа гузоштан фарёду фиғони Қоришқамба боз ҳам ҷонкохтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зерии рони фарбеҳу нарми

¹ Гулавсор — нӯхтаи нозук ва нӯхтабандаш ҷармин.

ҳеҷ саворӣ надида ва дар ин бардорузани аспи шалҳида хуншор шудааш ҷаспида буд, дар ҳар ҷунбидан ва ҷунбондан бо як қабат пӯст аз баданаш канда ӯро азоби тоқатнопазир меод.

ХIII

Ноиб ва одамони ӯ бар рӯи шаҳсуфа саф кашида нишастанд, барои Қоришқамба, ки ба сабаби озори зерии ронаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа ҷойи алоҳида муҳайё карданд: дар он ҷо қор қабат кӯрпачаи серпахта пахн карда дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд, Қоришқамба ба болои он кӯрпачаҳо, гоҳ ба ин пахлу ва гоҳ ба он пахлу ёзида, ба болишҳо така карда менишаст.

Калонтарони деҳа ҳам ба шаҳсуфа баромада дар қатори меҳмонон ҷой гирифтанд. Соҳибхона арбоб Ҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ӯ як барраи ширбози фарбеҳро ба наздики суфа оварда дар ҷойе, ки чашми ноиб меафтод, сар буриданд. Ин эҳтироми ҷудогонаи арбоби деҳ буд ба ноибӣ қозикалон.

Баъд аз он одамони арбоб дар пешии меҳмонон дастархон густурда бар рӯи вай ноҳои ширдор, кулчаҳои рағгини ва меваҳои гуногун гузоштанд ва ҷойникҳои ҷой ҳам бо пиёлаҳо дар пешии меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ ноиб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо така карда сари дуло нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳафиро надида аз арбоб Ҳамид:

— Ҳамроҳафӣ дар қучост, дар байни мардум наменамояд? — гуфта пурсид.

— Ӯ деҳқони пурқор аст, вақташро бекора намегузаронад, бояд дар саҳро гандум даравида истода бошад, — арбоб ҷавоб дод ва илова кард, — агар ба ӯ қор дошта бошед, ҷеғ зада бийрам.

— Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар поини суфа нишастагон барои овардани Ҳамроҳафӣ фармуда «ноиб ба ӯ ҷӣ қор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз ноиб пурсид:

— Ба Ҳамроҳафӣк чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурод муайян гардид?

— Не-е, — гуфт ноиб дар ҷавоби суоли охирини арбоб ва давом намуд, — дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қоришкамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминҳояшро ба гарав гирифтани созиши хомакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хату чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб арбоб ба тарафи Қоришкамба даст пеш гирифта гарданаширо кадре ҳам карда як эҳтиром изҳор карда бошад ҳам, дар чехрааш дигаргунӣ пайдо шуд, ки ин аз қори Қоришкамба норозӣ шудани ӯро нишон меод ва дар ҳамин вазъият ба ноиб нигоҳ карда:

— Бисёр хуб! — гуфт бо дили ноҳама, — лекин дар деҳа ягон замин, бог ё ҳавлие фуруш шуданӣ бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурухташуданӣ ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурушгор ихтиёр дорад, ки ба ҳар кас фурушад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариатро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо, модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омаданд, дар байни харидор ва фурушгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда қори моро сабук кардаед, мо ба ин кор мукобил намеистем.

— Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам, — гуфт ноиб аз худ ранҷонидани арбоби деҳаро, ки дар тороч кардани деҳқонони фақир воситаи худаш мебошад, муносиб надида, — худӣ Ҳамроҳафӣк ба афтодани заминҳояш дар дасти ҳамсоягонаш тоқат карда натавонишанаширо пай бурда, намедонам бо маслиҳати кадом кас ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст, — ноиб барои хотирчамъ кардани арбоб илова намуд. — Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қоришкамба) фоида ба болои фоида зам шуда қарздор адо карда натавонад, албатта, заминро фурушонда пули худро мерӯёнд. Дар он вақт ихтиёр ба дасти шумоён мешавад, ки

ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминхоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами ҷаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавандагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд. — Ноиб дар охири суҳанаш пурсид: — Ҳамсоязамини Ҳамроҳафӣк кист?

— Арбоби деҳаи Сангсабз — арбоб Рӯзӣ, — гуфт дар ҷавоб арбоб Ҳамид ва арбоб Рӯзиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

— Инак худашон ҳам омаданд!

Дар вақти ба пеши шахсуфа расида омадани арбоб Рӯзӣ барои эҳтироми ӯ суфанишинон ҳамагӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯйи суфа баромада бо ноиб ва Қоришкамба ва бо одамони ноиб ягон-ягон вохӯрӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷойе, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда, фақат ба сарҷунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони арбоб Ҳамид аз пешкашҳои ба ноиб овардаи арбоб Рӯзӣ як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда як дастархон фатири равғанисардиро, ки бар рӯяш чор дона мурғи бирён буд, бар рӯйи суфа бароварда ба пеши ноиб бурда кушода гузоштанд.

Ноиб ду мурғи бирёро дар пеши худ ва Қоришкамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин қори ноиб шояд ба Қоришкамба маъқул наафтада бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча қанда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро қанда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онхоро давом меод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирёнҳо бар рӯйи дастархон баррабирён омад, ки дунба ва гӯшти паҳлуи вай ҳам насиби Қоришкамба ва ноиб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хоида-

шуда ба пеш саг партофта шуда, нонрезаҳо ба пеш мургон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонҳои гӯшташон та-мом канда гирифтанабударо ба деҳқонони фақир доданд, ки онҳо дар зери дарахҳо ва деворҳо, гӯё ба ин зиёфат тамо-шобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамроҳафӣ хам, ки ин зиёфат «ба шарафи тороч кардани ӯ» ташкил ёфта аз тарафи ноиб махсусан ҷег зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таоми гарм дар вақти харбузахӯрӣ созиши байни Қоришқамба ва Ҳамроҳафӣро ноиб ба арбоб Рӯзӣ, ки ба заминҳои Ҳамроҳафӣ чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчокҳои харбуза ноиб ба рӯйи суфа баровардани Ҳамроҳафӣро амр намуд.

Ҳамроҳафӣ ба рӯйи суфа баромада дар гӯшае сар хам карда нишаст. Арбоб Ҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

— Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қорӣ ва Ҳамроҳафӣ шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда дар пеш арбоб Рӯзӣ он созишро ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шу-нида, аз воқеа хабардор шуда, шохиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамроҳафӣ пурсид.

— Ту аз ҷаноби Қорӣ чанд танга қарз гирифтаи мехохӣ?

— Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворчӣ панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза ғойдааш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

— Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтаи мехохӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ҳамин тавр!

— Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

— Ман як пули сиёҳ хам надорам! — Ҳамроҳафӣ ҷавоб дод ва илова карда пурсид: — боз чӣ гуна харҷҳо ҳастанд?

— Ту хеле одами сода менамояӣ! — гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳафӣ нигоҳ карда ва давом намуд: — аввал ин ки то хатро ба ҷаноби қозикалон муҳр кунанда аз Қорӣ пул ги-

рифтани боз як рӯз гузашта қарзи ту аз самоворчӣ ба панҷса-ду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

— Ҳамин тавр! — Ҳамроҳафӣ ҷавоб дод.

— Охир ба арбоб Рӯзӣ, ки ба сари қори ту лаълино дастар-хон карда бо пешкашҳои калон кадам ранча намуда омадаанд, магар «ҳаққи кадам» — гӯён бисту панҷ танга намедихӣ?

— Додан лозим аст! — аз тарафи Ҳамроҳафӣ арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

— Бо ин маблағи дарқориат ба шашсад тангаи расид. Магар ба арбоб Ҳамид, ки барои баробар кардани қори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳаи худат буда соҳиби зиндаю мурдаат мебошанд, чил танга намедихӣ?

— Доданаш лозим аст! — аз ҷониби Ҳамроҳафӣ арбоб Рӯзӣ ҷавоб дод.

— Бо ин маблағи дарқориат бо шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шохиди холиси ин долугирифт мебошанд, ҳар кадом дутангагӣ даҳ танга намедихӣ?

— Медихад! — арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

— Акнун маблағи дарқориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид, — гуфт ноиб ва давом кард: — барои муҳронаи ҷаноби қозика-лон, қотибонаи ман ва хизматонаи мулозимонам — ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедихӣ?

— Барои муҳрона ва хароҷоти ноибхона ин кам аст! — гуфт арбоб Ҳамид сухани ноибро бурида, — барои ин хароҷот ҳеч набошад сад танга доданаш лозим аст.

— Сад танга доданаш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамроҳафӣро ба назар гирифта панҷоҳ тангаамро гузаштам ва умедворам, ки ӯ ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи ҷаноби қозикалон ва ман дуо мекунад, — гуфт ноиб ва ба Ҳамроҳафӣ нигоҳ карда сухани худро давом дод: — бо ин панҷоҳ танга маблағи дарқо-рият ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо ҷаноби Қорӣ кардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга ғойда, ғойдаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соле панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро ба

тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусаду чор танга мешавад. – Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васеа гузашта ба Ҳамроҳрафик хитоб карда давом намуд:

– Инак ту аз ҷаноби Қорӣ ҳафтсад тангаи нақд гирифта ғоидаи яқсолаширо, ки панҷсоду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору дусаду чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръ¹ ба ин кас мефурушӣ. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намой, хататро баргашта мегири ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо ғоидаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дувум ҳам қорӣ мешавад. Ва дар соли савум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт ки аз додани ғоидаи пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, ҷаноби Қорӣ ҳақ доранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамроҳрафик пурсид:

– Дуруст аст?

– Дуруст будагист, – гуфт Ҳамроҳрафик дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизой аз чеҳрааш хувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қоришқамба пурсид:

– Шумо чӣ мегӯед?

– Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! – гуфт Қоришқамба бо қатъияти тамом.

– Чаро? – ноиб бо оҳанги тааҷҷуб пурсид.

– Ҷунки ман аз қарздорони шаҳриам ғоидаи хармоҳаро дар охири ҳамон моҳ гирифта он маблағро боз ба касе ба ғоида мемонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга ғоидаи моҳи яқум ба Ҳамроҳрафик ёздаҳ моҳ беғоида мемонад, ғоидаи моҳи дувум даҳ моҳ беғоида мемонад ва ҳоқадо, ки ин ба ман зарари калон аст.

Ноиб ин суҳанҳоро шунда аз тааҷҷуб баромада:

– Акнун фаҳмидам! – гуфт ва илова намуд: – аз рӯйи ҳисоби шумо ғоидаи ғоидаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

– Ғоидаи ғоидаи ин маблағ, ки назар ба ақидаи худам

¹ Байъи шаръ – қавлу қарори мувофиқи қонунҳои шарият.

наборааш мебошад, агар касрҳоро ба назар нагирифта, ҳисоби ро деҳқонфаҳм карда гӯям, дар як сол яксоду шасту панҷ танга мешавад.

– Яъне Ҳамроҳрафик аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нух танга хатти қозӣ диҳад, – гуфт ноиб ва боз пурсид, – ҳамин тавр аст?

– Қариб ҳамин тавр аст, – гуфт Қорӣ, – лекин як ҳисоби нозуки диғар ҳаст, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафик лозим меояд.

Ҳамроҳрафик то ҳол ҳомӯш нишаста буд ва оқибати қори худро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, меандешид. Вақте ки ӯ суҳани охири Қоришқамбаро шунид, ки натиҷаи охири ҳисоби қарздориаш будааст, якбора шӯрид, гӯё ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрдуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шуълавар шуд, аз ҷояш ҷаста барҳоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

– Агар ҳонаи маро нияти сӯхтан дошта бошетон, якбора оташ зада сӯзонетон, заминҳоямро фурухта байни худ тақсим карда гиретон, худамро аз деҳа ронда бароретон! Агар бо инҳо ҳам дилхотон ором нагирад, худамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунонетон ё ба дораш овезетон! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ҷ, намедонам, боз чиҳо гуфтан мехост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулугир шуд ва кафҳои дар даҳонаш ҷамъшударо «туф-туф» карда ҳомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзанон хандиданд ва баъд аз пасанда шудани хандаи умумӣ арбоб Ҳамид ба Ҳамроҳрафик хитоб карда суҳан сар кард:

– Додарам, Ҳамроҳ! – гуфт ӯ нармона. – Розӣ нашавӣ, розӣ нашудан гир! Ҳеҷ кас туро розӣ шав гуфта зӯр накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар ҷоят нишаста, суҳанони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафик «уф!» гӯён дар ҷойи худ нишаста ба замин ҷашм дӯхт ва арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардам ё ин ки арбоб Рӯзӣ, ё эшони ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафик ба ин суолҳо ҷавоб надод ё ин ки ҷавобе

надошт, ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз паст шудани ота-
шиниаш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар ҳар ҳол ба замин
чапм дӯхта хомӯш истод.

Арбоб Ҳамид давом кард:

— Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри гули
сурх, вақте ки ба мазори Баҳовалдини Нақшбанд рафтагор
шудӣ, яtimi арбоб Рӯзӣ Тӯрамурод ҳам ҳамроҳи ту рафт. Ту
дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯрамурод ҳамроҳи ту набуд.
Чун аз ту чӣ шудан ва ба кучо рафтани Тӯрамуродро пурси-
данд, «намедонам, дар роҳ аз ман ҷудо шуда ба як тарафи ди-
гар рафт» гуфтӣ. Аммо дар байни мардум овоза шуд, ки гӯё
ту дар роҳ Тӯрамуродро кушта партофта, пули нақди дар
дасти ӯ бударо гирифтаӣ. Бо вучуди ин на ман ва на арбоб
Рӯзӣ «гумон аз имон ҷудо мекунад» гӯён туро ба қозихона
накашидем. Эшони ноиб ҳам фуқародорӣ карда болои ин
корро пушондан хостанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши
қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир карда-
ни ту амр фармуданд. Ночор эшони ноиб туро дастгир карда
ба шахр фириристоданд, бо тухмати одамушӣ дар зиндон
афтодӣ. Гуноҳи ман ва арбоб Рӯзӣ ҳамин шуд, ки чандин рӯз
аз паси ту давида бо панҷсад танга хароҷот туро аз зиндон
халос кардем, вагарна ту ё кушта мешудӣ ё даҳ ҳазор танга
пули хун медодӣ, ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда ме-
рафтӣ...

— Гуноҳи дигари мо ин аст, ки — гуфт арбоб Рӯзӣ сухани
арбоб Ҳамидро бурида, — дар миён шуда аз самоворчии
қозихона панҷсад танга хароҷоти аз зиндон халос кардани ту-
ро қарз бардошта додем.

— То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на арбоб Рӯзӣ ба ту
бадӣ накарда будае. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо
фирристордем? — гуфта арбоб Ҳамид аз Ҳамроҳрафӣқ пурсид.

Ҳамроҳрафӣқ гӯё ки ин суханонро напунида бошад, чизе
нагуфт ва ҷашмашро аз замин нақанд.

— Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фирристордам? —
гуфта пурсид ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда.
Ҳамроҳрафӣқ боз ҷавобе надод.

— Ба ман нигоҳ карда ҷавоб дех, аз ту мепурсам, ки туро ба
пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фирристордам? — гӯён ноиб аз ҷо-
яш нимҳез шуда пӯписа кард.

— Не, — гуфт Ҳамроҳрафӣқ, бе он ки ҷашмашро аз замин
канад.

— Ба пеши ҷаноби Қорӣ туро кӣ фирристорд? Бурро — бурро
ҷавоб дех!

— Худам рафтам, — гуфт Ҳамроҳрафӣқ.

— Дурӯғ гуфтӣ! Ту ҷаноби Қориро кай боз мешинохтӣ?

— Имоми деҳаи мо, ки ба ҷаноби Қорӣ ошно будааст, «бо
фоидаи арзон қарз мегири ва аз гузаштани заминат ба дасти
аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фирристорд, — гуфт арбоб
Ҳамид.

— Имомро ҷег занед! Ӯ чаро ба кори ин тухмагӣ ҳамроҳ
шудааст? — гуфт ноиб.

— Мо барои ин қораш ӯро қоҳиш карда будем, намедонам,
ранҷида ё ин ки шарм дошта масҷидро партофта рафтааст, —
гуфт арбоб Ҳамид дар ҷаноби ноиб.

— Эҳтимол ба фоидаи фоида зам кардани ман ба ту нафори-
да бошад, — гуфт Қоришқамба ба Ҳамроҳрафӣқ хитоб карда,
— агар ин тавр бошад, ту хармоҳаи фоидаро дар охири ҳамон
моҳ чилу ду танга бурда ба ман дех, дар як сол аз яксаду
шасту панҷ тангаи фоидаи барзиёд додан халос мешавӣ.

— Дехкони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо ме-
ёбад? — гуфт Ҳамроҳрафӣқ, — дар дасти ман пули нақд сола як
бор дар вақти гандум ва харбузапазӣ меафтад.

— Ин тавр бошад, чаро шӯрида оташин мешавӣ? Дар хотир
ор, ки маро аз қорам мононда зорӣ карда ту ин ҷо овардӣ. Ак-
нун аз дасти хама ва аз ин ҷумла аз дасти ман ҳам дод меӯй.
Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шахр ме-
равам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қоришқамба ин суханҳоро гуфта ба баргаштан муҳайё
шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафӣқ аз қавлаш гаштан намета-
вонист, ҷунки қарзи самоворчӣ то як ҳафта — даҳ рӯзи дигар
ба маблағе мерасид, ки ғайр аз заминро ба арбоб Рӯзӣ
фурухта қарзи ӯро адо кардан қорай дигаре намеёфт, бинобар
ин, бо забони хуш ба Қоришқамба хитоб карда гуфт:

— Хамаи ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул кардани онҳо чорае надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нух танга зам карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расондед, ба ман бисёр алам кард.

— Ин маблағ ҳам бе сабаб нест, — гуфт Қоришкамба, — ман дар шаҳр аз хонаи қарздорони худам ҳар рӯз ё рӯздармиён зиёфат меҳӯрдм. Албатта, ман аз шаҳр ба саҳро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунонки қарздорони шаҳриам мекунамд, зиёфат мекардӣ, ҳарчи барзиёди ту сола аз ҳазор танга бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамин хароҷоти вазнинро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

— Биёед, аз ин даъво гузаред, — гуфт арбоб Ҳамид ба Қоришкамба нигоҳ карда, — зиёфати марди деҳқон харбуза, тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафик ба шаҳр барои фуруштани ҳамин чизҳо равад, аз ҳаминҳо як қисмашро бепоул, ба ҷойи зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қоришкамба розӣ шуд, ноиб васикаро навишт ва ваъда кард, ки фардо ба козикалон муҳр кунанда меорад. Ҳамроҳрафик фардо рафта васикаро аз ноиб гирифта ба Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи самоворчӣ бақияшро ба арбоб Ҳамид диҳад, ки ӯ мувофиқи қарордод ба қасони дахлдор тақсим намояд.

Ноиб, одамони ӯ ва Қоришкамба барои рафтан бархоста ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел кардани онҳо дар қанори роҳ қатор истоданд. Чун дастаи ноиб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

— Тӯрамурад, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хонавайрон гардидани Ҳамроҳрафик шудааст, ҳозир омад, — гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият надода, ҳатто худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, оммаи деҳқонон ҳаёхуй бардоштанд ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки «бо омадани Тӯрамурад тухмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафик кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун хароҷоти дар ҳаби Ҳамроҳрафик шударо аз ҳокимон гашта гирифтани лозим аст,

то ки Ҳамроҳрафики бечора аз хонавайронӣ ҳалос шавад...»

Аз миён бисёр фурсат нагузашта Тӯрамурад расида омада бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ қардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафик ба пеши ӯ давида рафта:

— Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯй ки «ман тӯро накуштаам».

Тӯрамурад зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафик ба ноиб гуфт:

— Акнун худатон аз ин гап пурсед, ки «ман ӯро кушта будам ё ин ки аз қучо рафтани ӯ ман хабардор будаам, ё не?»

Ноиб ҳоҳам-наҳоҳам аз Тӯрамурад пурсид:

— Ту ғоиб шуда қучо рафта будӣ?

— Ман, — гуфт Тӯрамурад, — панҷ сол дар хонаи арбоб Рӯзӣ хизмат кардам. Ҷомаам нав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтода буд, шунидам ва аз арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин қори арбоб ба ман бисёр саҳт расид. Аз хизмати ӯ гуреҳтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ ҳамроҳи Ҳамроҳрафик ба ромада бошам ҳам, қучо рафтанимро ба ӯ нагуфта, аз вай қучо шудам, то ки арбоб шунда аз дунболи ман қас фириастода маро ба даст надарорад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафик бо тухмати «кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст, «ҳар чӣ бодо, бод!»-гӯён барои ҳалос кардани вай омадам.

— Тақсир, арз дорам, — гуфта арбоб Рӯзӣ ба ноиб наздик шуд.

— Чӣ арз доред? — ноиб пурсид.

— Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад танга харҷ карда ман гӯрондам. Худи ин бачаро хӯронда, пӯшонда, тарбия карда қалон кардам, ки дар ин ҳам тахминан дусад танга харҷ шуд. Вақте ки ин бача қалонтар шуд, ба ҷойи он ки ба ман дастёрӣ карда бо хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гуреҳта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳаёти гирифта танбех кунед, ки ба бачагони сарсаригарди дигар ибрат шавад. Ҳар гоҳ ки сараш ба девор расида аз қарда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш, ки ба бадали қарзи мурдаҳои падару модараш ва қарзи худаш дар ман хизмат кунад.

— Бисёр хуб! — гуфт ноиб ба арбоб Рӯзӣ ва ба одамони худ нигоҳ карда фармон дод: — Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷилави асп пиёда давонда бурда, дар зинхона¹ нойбхона ҳабс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба амал оварда шудани фармони ноиб оммаи деҳқонон, ки аз омадани Тӯрамурод ба умеди фоида расидан ба Ҳамроҳрафик шодмон шуда буданд, дар маҳбус шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «э воҳ, ки бех нашуд, бадтар шуд» гуфтанд. Аммо худӣ Тӯрамурод дар вақти баста шудани дастонаш меҳандид.

— Касоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шудани ту хун мегиранд, ту чаро дар ин аҳвол меҳандӣ? — гӯён Ҳамроҳрафик аз Тӯрамурод пурсид.

— Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақти ба хизмати арбоб даромаданам ҷавони биступанҷсола будам. Ғоятин аст, ки тақдир маро беришу мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин меҳандам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастранчи хизматгори худро дузданд, хўҷаини ман умри маро дуздида, маро «бача» меғўяд. Аҷобати дигар ин аст, ки эшони ноиб ҳам ба сухани хўҷаин даромада маро «бача» гуфтанд.

— Ҳанӯз аз даҳонат бӯйи шир меояд, аммо ту худро сисола меғўӣ? — гуфт Қоришқамба. Аммо ноиб ин «забондарозии Тӯрамуродро» хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ӯро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳаи Бўлмаҳўрон, ки ба сабаби аспсавории масҳарабозонаи Қоришқамба дастаи нойбро бо ҳаёхӯй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби ҳароб шудани хонаи Ҳамроҳрафик ва ҳабс шудани ногаҳонии Тӯрамурод ба ғазаб омада дастаи ӯро бо нафрату нафрин гусел карданд.

¹ Зинхона — хонаест, ки дар даруни саисхона меандозанд. Дар Бухорони амирӣ маҳбусони муваккатиро дар зинхона ҳабс мекарданд.

XIV

Дар саҳро роҳ ёфтани Қоришқамба ба судхўрони деҳот нафорида, хусусан арбоб Рӯзиро, ки калонтарин судхўрони деҳаҳои Санғабз ва Бўлмаҳўрон буд, ба ғазаб овард. Ӯ наметавонист, ки аз Қоришқамба арзонтар карда пул ба фоида монда, деҳқонони ба қарз муҳтоҷро аз дастӣ вай зада гирад, дар ин кор ӯро, аз як тараф, хирси аз ҳад зиёди ӯ ба фоида, ки ба деҳқонон ҳар сад тангари дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифта ба қарз медод, роҳ надиҳад, аз тарафи дигар, сармояи нақдаи ӯ ҳам барои рақобат кардан бо Қоришқамба барин одами серпул кифоя намекард. Ба болои ин, мақсади асосии ӯ аз судхўрӣ заминҳои деҳқонро ба даст дароварда худӣ онҳоро ғулом кардан буд, ки бо фоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ӯ фоидаи пули худро аз Қоришқамба арзонтар кунад ҳам, аҷаб набуд, ки деҳқонон боз ба дари Қоришқамба равад, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қоришқамба ба саҳро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин, ба заминҳои онҳо ҷашм намедўзад. Арбоб Рӯзӣ бошад, имрӯз ё фардо заминашонро аз дасташон зада мегирад.

Арбоб Рӯзӣ бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо суикасд ҳам Қоришқамбаро аз саҳро дур кардан наметавонист, чунки нойби қозикалон дўсти наздики Қорӣ буда, ӯ метавонист дар ҳар ҳодиса дўсти худро мудофиа ва муҳофиза кунад.

Арбоб Рӯзӣ як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспи дигаре харид, ин аспони ӯ дар як собот¹ баста мешуданд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти ҷав ва алафхўрӣ бо ҳам ҷанг карда, бо лағадкубии якдигар машғул шуда, ҳеч кадомашон аз хўрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омўхта шуданд, дар он вақт алаф ва ҷавро ёрона ва дўстона меҳўрданд, ҳатто яке аз онҳо сер шавад ва дигаре машғули хўрокхўрӣ бошад, аспи сер гардан ва сағрии асперо, ки ба хўрокхўрӣ машғул буд, бо ландонаш дўстдорона хорумол мекард.

¹ Собот — пешайвони назди оғил, ки дар рӯзҳои офтобии зимистон ҳайвонро аз оғил он ҷо мебароранд.

Арбоб Рӯзӣ ду сағ ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд, ҳамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо ҳам ҷангу ҷидолро сар мекарданд ва ҳеҷ гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан ҷунон бо ҳам ҷангида сару рӯйи якдигарро сахт маҷрӯх мекарданд, ки ҳар ду ҳам аз устухонҳои маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҳамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати худаш бо Қоришкамба ибрат гирифт, ӯ дар дили худ мегуфт: «Агар ман бо Қоришкамба дар байни худ муомилаи сағона кунам, ҳар дуи мо ҳам аз дастрани ҷаҳондорӣ дуруст ғойда бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунам, ҳар ду-ямон ҳам ба қадри иштиҳо баҳраманд мешавем».

Ӯ бо ҳамин муҳокима пеши Қорӣ рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ бо қарори ба ҳар сад танга дар моҳе се танга ғойда пул бардошта, ба деҳот бурда, ба деҳқонони муҳтоҷ, заминашонро бо байъи шаръӣ ҳаг карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга ғойда гирифтанд, қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҳам, ин борро ба гадани Қорӣ напартофта, худ бардоштан хост.

Бо ҳамаи ин, гоҳ хирси сағонаи Қоришкамба ҷӯш зада ба арбоб Рӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга ғойда мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт ғойда мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори нори-зой мекард.

Арбоб Рӯзӣ дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сагони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила асп ша-вед, сағ наشاءед!» гуфта ӯро соқит мекард.

Дар ҳақиқат, Қоришкамба аз созише, ки бо арбоб Рӯзӣ кард, шод буд, чунки ба воситаи ӯ бе ҳеҷ ташвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағояшро, ки дар бонк бо ғойдаи дар ҳар сол саде ба панҷ фоиз меҳобиданд, ба дувоздаҳ ба-робари ғойдаи аз бонк рӯянда ба деҳот паҳн карда тавонист, ин бошад, орзуи яқумрии ӯ буд.

Арбоб Рӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри маҳдуди Қоришкамбаро ба деҳот паҳн карда бисёр

заминхоро бо байъи шаръӣ ба даст мебаровард ва дар ғурса-ти муносиб он заминхоро тамоман аз худ карданад мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васикаҳои аз деҳқонон ги-рифтаниашро бо муддати муайян яқсола ӯ дусола не, балки «индатталаб» (дар вақти талаб ситонданад мумкин) менави-сонд ва дар асоси он васикаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда нагавонистани деҳқон замини ӯро аз он худ мекард.

Аввалин қурбони ин ду сағи аспшуда Ҳамроҳафӣ қар-дид, чунки бо илтимоси арбоб Рӯзӣ Қоришкамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҳамроҳафӣ талаб кард, ӯ дода нагавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба даҳ ҳазор танга арзандаи Ҳамроҳафиро ба арбоб Рӯзӣ ба қор ҳазор танга фурушонда пули худро рӯёнид.

Азбаски дар ҳар сари чанд гоҳ рағи хирси сағонаи Қори-ишкамба ҷунбида, ба ғойдаҳои мефтагии арбоб Рӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як муруфияи бо деҳқонон, ки дар ҳонаи худаш ташкил меёфт, Қоришкамба-ро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо ҷаш-мони худ дида бовар кунад, ки муомила ба деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор ҳарчи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қоришкамбаро дар рӯзи муруфия ба ҳонаи худ бурда меҳмон кард.

* * *

Ҳасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон ҷамъ карда нағирифта буданд, ғӯзаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба тағалаҳои худ овезон истода, хӯшаҳои арзану кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоти беҳмева ба ранги зумуррадин тофта чашми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд; ҳарбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палаҳои расидаи ҳанӯз пажмурданаи худ бисёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамаи вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷойи он

¹ Тағалак – думчаи хӯшаи ҷувори сафед.

ки дар киштзор буда ба кори ҳосилгундорӣ машғул бошанд, дар пеши хавли арбоб Рӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо монанди он ки дар пеши мурдаҳона нишаста бошанд, дар дур пахлуи дарвозаи калон қатор ба девор таъя карда ғамгина менишастанд, аммо аз даруни хавлӣ монанди мурдаҳонаҳо овози навҳа ва ғиря шунида намешуд, билъақс, аз он хавлӣ, гӯё ки дар он ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯхӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам он рӯз дар хавли арбоб Рӯзӣ тӯй набошад ҳам, як зиёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сари сабади ин зиёфат Қоришқамба ва ноиби дар деҳаи Га-лаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷойи ин меҳмонхонаи васеъро одамони ноиб ва туфай-лихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани ҷойҳо ноиб ба арбоб Рӯзӣ:

— Акнун сар кунем, мешавад, рӯз ҳам рафт! — гуфт.

— Бисёр хуб! — гӯён арбоб аз ҷояш бархоста аз тоҷаи меҳмонхона як сандуқчаро гирифта аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, дару-ни вай пур аз васикаҳои таҳ таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васикаҳоро аз назар гузаронида аз арбоб пурсид:

— Магар ҳамаи инҳоро ҳамин рӯз мебинем.

— Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст, — гуфт арбоб, — зеро агар баъзеаш дер монад, аҷаб нест, ки баъзе касон он қарздоронро аз роҳ бароранд; охир, «одамро одам вай-рон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васикаҳоро ба даст гирифта:

— Ин ба номи Мухсин будааст, — гуфт, — аввали қор ҳамин-ро дидан мумкин аст?

— Не! — гуфт арбоб ва эзоҳ кард, — Мухсин дар ҳар ҷо «ман пули арбобро расондаам, то ўро касам надихам, дигар пул намедихам» гуфта гаштааст. Ў, албатта, дар вақти мурофия гапҳои пасту баланд хоҳад зад, аҷаб нест, ки аз вай сабақ гирифта думҷаи дигаронаш ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани қори ў маслиҳат аст.

Ноиб васикаи дигареро ба даст гирифта:

— Ин ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? — аз арбоб пурсид.

— Мешавад, — гуфт арбоб, — пулуро, ки аввалин бор аз ҷаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин қорро дидан муносиб аст, ки меваи пешпазакӣ дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Ноиб ба одамони худ барои мурофия даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони ноиб як бӯрча оварда дар беруни даре, ки ноиб дар даруни меҳмонхона дар пеши он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи арбоб қатор нишаста буданд, ҷеғ зада оварда, бар рӯйи он бӯрча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба болои сари Шодмон рост истоданд.

— Шумо ҳам баромада бар рӯйи бӯрӣи шариат дар пахлуи мурдаи алаҳтон¹ нишинед! — гуфт ноиб ба арбоб.

— Магар баромада ба рӯйи бӯрӣи нишастани ман ҳам лозим аст? — гуфт арбоб дудилона.

— Албатта, лозим аст! — гуфт ноиб. — Аз рӯйи шариат ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофия дар пахлуи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб гӯё ки ҳукми шариатро ва иҷрокунандаи ў — ноибро масҳара медошта бошад, бо лабханди истеҳзоомез, паси сарҳорон-хорон, бо дили ноҳаҳам, аз ҷояш ҳесту аз хона баромада рафта дар пахлуи қарздори худ Шодмон нишаст.

Ноиб васикаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида ба мурофиячиён нигоҳ карда пурсид:

— Шодмон валади Юсуф кист?

— Ман тақсир! — Шодмон ҷавоб дод.

— Ту се сол аз ин пеш аз арбоб Рӯзӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

¹ Мурданаалайх — ҷавобгар, касе, ки ба вай даъво карда мешавад.

— Ба бадали Ҳамин як ҳазор танга бо байи шаръ чор таноб заминатро фурухта, Ҳамон заминҳоро аз арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга ичора гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Чунонки дар Ҳамин васика навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби арбоб ичораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам, ё дода натавонам, ба супурдани Ҳамин заминҳо ба арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Ҳозир арбоб пули худро бо яксола ичораи замин аз ту талаб доранд: «Агар Шодмон тани пул ё ичораи заминро надиҳад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!» гуфта арз карданд. Инак ҳозир бояд ту тани пулро бо ичораи яксолаи замин ба арбоб диҳӣ; агар пул дода натавонӣ, бояд заминро супорӣ! Чӣ мегӯӣ?

— Тақсир! — гуфт Шодмон, — ман дар муддати Ҳамин се сол фоидаи пули арбобро...

— «Фоида» нагӯӣ, «бадали ичораи замин» гӯӣ! Чунки аз рӯи шариат қозӣ ва ноиби он даъвои фоидаи пулро, ки «рибо» буда, шариат додугирифтӣ онро манъ кардааст, наменпурсанд. Бинобар ин, дар васика бадали ичораи замин навишта шудааст, — гуфта ноиб сухани Шодмонро тасҳеҳ кард.

— Хуб! — гуфт Шодмон, — бадали ичораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови қориин худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба қорҳои деҳқонии арбоб ёрӣ расондам. Ана Ҳамин хизматҳои беминнати худро шафъ оварда, аз арбоб менпурсам, ки ба ман понздаҳ рӯз муҳлат диҳанд, то ки ман ҳосилоти заминҳоямро ғундошта қарзи он қасро адо наоям.

— Чӣ мегӯед, арбоб, понздаҳ рӯз муҳлат медиҳед? — ноиб аз арбоб пурсид.

— Не! — гуфт арбоб, — як рӯз ҳам муҳлат намендиҳам, ё пули маро ҳозир дар ҳузури шумо ба ман супорад ё заминашро!

— Муздай муҳлат намендиҳад, бояд ҳозир ё пул диҳӣ ё замин, дигар чорае нест! — гуфт ноиб ба Шодмон.

— Ҳозир пули нақд надорам!

— Баъд аз понздаҳ рӯз аз қучо пули нақд меёбӣ? — ноиб аз Шодмон пурсид.

— Як таноб рӯяни¹ сесола дорам, ки ҳосили вай қариб ба қарзи арбоб мерасад; ба болои ин, як таноб ғӯза дорам, ки қаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба нимаи қарзи арбоб мерасад. Лекин фурсат дарқор аст, ки ман ин ҳосилҳоро ғундошта гирифта фурухта пул тайёр кунам.

— Биёед, понздаҳ рӯз набошад, даҳ рӯз муҳлат диҳед! — гуфт ноиб ба арбоб, — то ки қарздор ҳосилоти худро ғундошта пул кунад.

— Не! — гуфт, — Худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам муҳлат намендиҳам.

— Чора нест, — гуфт ноиб ба Шодмон, — мувофиқи васика бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

— Барои заминҳоро додан ҳам ҳосили онҳоро ғундошта гирифтнам дарқор аст, — гуфт Шодмон.

— Тақсир арз дорам, — гуфт арбоб ба ноиб.

— Чӣ арз?

— Шумо марҳамат карда як бори дигар васикаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро супурдан қарздор бояд ҳосилро ғундошта гирифта, баъд аз он заминро супорад», дар он вақт ман руҳсат медиҳам, ки Шодмон заминро ҳолӣ карда диҳад, аммо агар дар васика ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳояш ҳозир ба дастӣ ман гирифта диҳед!

Ноиб баъд аз он ки васикаро боз як бори дигар аз назараш гузаронид, ба арбоб нигоҳ карда:

— Дар васика ин гуна шарт набудааст, — гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод: — Агар дар замин қизҳои манқул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор қизҳои аз қойе ба қойе бурдашаванда дошта бошӣ, мегирӣ, аммо киштҳои заминро, ки ханӯз аз замин ҷудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтани ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанашудааш ба арбоб супорӣ!

— Не, наменсупорам! — гуфт Шодмон бо қатъият, — ман ба ин

¹ Рӯян — як навъ растанӣ, ки аз вай ранги сурх тайёр мекунам.

гуна хукми ноҳаққонаи ноинсофона ва торочгарона итоат намекунам ва гарданамро аз сад ҷо буранд ҳам, гардан на-медихам!

— Чӣ гуфӣ? — гуфт ноиб хашмигона аз ҷояш нимҳез шуда ва бозгашта нишаста, — ту хукми маро ё хукми шариатро ва ё ин ки талаби арбобро «ноҳаққона, беинсофона ва тарочгарона» гуфӣ ё ин ки ягон чизи дигарро?

— Хукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин хукм ноҳаққона, беинсофона ва торочгарона аст! — гуфта Шодмон суҳанони пешгараширо таъкид кард.

— Ин хукм, албатта, ноҳаққона, беинсофона ва торочгарона аст! — гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болои мурофияи Шодмон рост истода буданд, суҳанони ўро тасдиқ карданд.

— Инҳо чӣ қасонанд? — гуфта пурсид ноиб аз одамони худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ карда истодаро нишон дода:

— Инҳо ҳам аз арбоб қарздор мебошанд ва навабати мурофияи худро нигаронанд, — яке аз одамони ноиб ба ӯ ҷавоб дод.

— Инҳоро зада аз суфа фуруоварда, аз дарвоза бароварда пеш кунетон. Ҳар гоҳ ки навабати мурофияашон расад, ягон ягон ҷеғ зада мешаванд. Ҳеч кас инҳоро «ба Шодмон вақили даъво шавед!» гуфта даъват карда ба ин ҷо наовардааст! — гӯён ноиб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони ноиб аз хучуми деҳқонон тарсида онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фуруоварда, аз дарвоза бароварда фиристоданд ва баъд аз он ки деҳқонон аз болои мурофия дур карда шуданд, ноиб ба Шодмон нигоҳ карда:

— Хукми шариат ба итоат кардан ва накардани ту нигоҳ накарда иҷро мешавад: ҷор таноб замин бо ҳамаи киштҳои ғундоштанишудааш аз они арбоб Рӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он ки шариатро, ноибӣ қозикалонро ва одами муътабарӣ мамлакат, яъне арбоб Рӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда ба ҳаёти гирифта мешавӣ! — гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод. — Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи арбоб ҳаёс карда монед, бегоҳӣ ба ноибхона бурда, фардо хат навишта ўро ба ихтиёри ҷаноби шариатпаҳо эшонӣ қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳаёс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда мурофия карданд. Қарздорони дигар, ки аз фоҷиаи ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз хукми ноиб гардантобӣ накарда заминхошонро бо ҳосилоташон ба арбоб супурданд.

* * *

Навабати мурофияи Мухсин расид, ноиб васиқаи дар бораи қарздории Мухсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

— Ту ду сол пеш аз ин аз арбоб Рӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта ба бадали он маблағ шаш таноб заминатро ба арбоби мазкур бо байъи ҷойизи шаръӣ фурухта будӣ! Ҳамин тавр аст? — гуфта пурсид.

— Дуруст аст, ки ман шаш таноб заминамро ба арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи ҷойизи шаръӣ фурухта, ҷунонки дар васиқа навишта шудааст, он заминҳоро аз арбоб худ ба иҷора гирифта будам ва то ҳамин сол пули иҷораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш таъни пули арбоб — як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд супурда заминхоямро аз дасташон тамоман халос карда гирифтаам, — ҷавоб дод Мухсин.

— Тани пули арбобро, ки бо пули иҷорай замин пурра адо карда будӣ, ҷаро васиқаи он заминҳоро аз дасти ин кас нагирифтӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ман пулро ба арбоб шабона дода будам ва дар ҳамон вақт васиқаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин кас «шабона васиқаи туро аз байни васиқаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гӯён маро бовар кунонда буданд. Фардои ҳамон шаб, ки ман васиқаамро аз ин кас талаб кардам, пули шабона гирифташонро инкор карданд ва ба бо-лоӣ ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

— Дар бораи додани пул шохид дорӣ? — ноиб боз пурсид.

— Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз Худо гувоҳ надорам, — гӯён Мухсин аз қисабағали худ як коғазро бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба болои сари

мурофиякунанагон рост истода буд, он когазро аз дасти Мухсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он ки он когазро сар то по бодиккат аз назар гузаронид, ба арбоб Рӯзӣ:

— Ин маҳзари дафъ¹ аст. Мухсин бо ин маҳзар даъво кардааст, ки пулро ба шумо додааст, аммо васикааш ба дасти шумо мондааст ва аз козии ислом талаб мекунад, ки васикаи ӯро аз дасти шумо гирифта ба ӯ супорад. Дар бораи мувофиқи шариат будани ин даъвои Мухсин дар хошияи маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бухоро он ривоятро «дуруст аст» гӯён бо мухри худ тасдиқ кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз арбоб Рӯзӣ пурсид:

— Дар ҳақиқат шумо пули худро тамоман аз Мухсин гирифта васикаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ мегӯед?

— Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз ин кор хабар надорам, яъне ман аз Мухсин пули худро нагирифтаам, — арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мухсин рӯ оварда пурсид:

— Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекуни ё арбобро қасам медиҳӣ?

— Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, арбобро қасам медиҳам, агар арбоб қасам хӯранд, ки аз ман пулашонро нагирифтаанд, ман дар хузури шумо пули ин касро дубора дода васикаи худро меситонам, — Мухсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гузошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш накунанд, арбобро савганд дода, пас аз он пули он касро аз Мухсин хоҳад рӯенд...

* * *

— Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам боварии қасамонд! — гуфт арбоб дар вақте ки баъд аз мурофия карданаши бо Мухсин аз бӯрӣ шариат бархоста ба меҳмонхона даромад.

¹ **Маҳзари дафъ** — ҳуҷҷате буд, ки дар Бухорон амирӣ ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар менавишт.

— Чаро? Чаро? — ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як навъ хиҷолатмандӣ аз арбоб пурсид.

— Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем онро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармоем», имрӯз чӣ шуд, ки шариатро ба ғайри Мухсин кор фармудед?

— Дуруст аст, ки, — гуфт ноиб, — ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеч гоҳ нагуфтаам, ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана ҳамин муфтиён ба Мухсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта, онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурӯхтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат нон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят — маҳзареро, ки муфтиҳо навишта муҳр карда ба дасти Мухсин додаанд, напурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

— Маълум мешавад, ки, — гуфт арбоб дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мухсин барои ман роҳе нест!

— Роҳ ҳаст, — гуфт ноиб, — ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатонро рӯендан аст.

— Ман савганд нахоҳам хӯрд, — гуфт арбоб.

— Чаро? Ва ҳол он ки бе ҳеч даркорӣ соате сад бор қасам мехӯред!

— Қасамхое, ки аз ғайри қасд ва монанди суҳанҳои одӣ аз даҳони қас мебароянд, ҳеч аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бӯрӣ шариат нишаста дар пеши қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

— Ман як роҳу равишро медонам, ки, — гуфт Қоришқамба, — на ба вай ривоят — маҳзари муфтиён муқобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

— Ҳамон роҳро ба ман иншон диҳед! — гуфт арбоб Рӯзӣ ба Қоришқамба. — Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мухсинро бурда аз вай ғайри худро гирам, аз шумо то қиёмат миннатдор мешавам.

— Акнун дар даъвои Мухсин бой долед, дар ин кор ғалабаро умед накунед, — гуфт Қорӣ, — аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

– Вай рох кадом аст? – арбоб пурсид.

– Агар хар фоидаеро, ки аз он рох ёбед, бо ман баробар тақсим карданро ваъда диҳед, ман он рохро ба шумо нишон медиҳам, – гуфт Қоришкамба.

– Бисёр хуб, ман хазор бор ва дар хузури ноиби ҷаноби козиқалон ба шумо ваъда медиҳам, ки хар фоидаи аз он рох ояндаро бо шумо баробар тақсим кунам.

– Ин рох рохи вексел аст, баъд аз ин дар доду гирифт бо қарздорон ба ҷойи васиқаи қозӣ вексели русиро ба қор бурдан дарқор аст, – гуфт Қоришкамба ва барои баргаштан ба шаҳр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз муурофия Қоришкамба бо арбоб Рӯзӣ дубора созиши нав карданд, ин созиш дар бораи бо вексел муомила кардан буд. Мувофиқи ин созиши нав хар фоидае, ки аз рохи векселбозӣ ба дасти арбоб дарояд, бояд нимаи он фоида ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин қор – дар муомилаи векселӣ ба арбоб рохбарӣ кардан ва рохи додугирифт бо векселро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифати самараи аввалини ин созиш бояд Қоришкамба Мухсинро ҳам ба доми вексел мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Мухсинро ба арбоб гирифта меод. Бинобар ин, Қоришкамба дар вақти аз саҳро баргаштан ба Мухсин вохӯрда худро ба ӯ аз арбоб норозӣ вонамуд:

– Арбоби ноинсоф як хазору панҷсад тангаро аз ман харсад танга дар моҳе бо се танга фоида қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту харсад танга дар моҳе бо нух танга ба қарз додааст.

Магар аз ин ҳам зиёдтар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар харсад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар харсад танга паш танга меҳӯрад. Беинсофии арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз харсад танга дар моҳе ба нух танга фоида қаноат накарда меҳоҳад, ки заминҳоятро ҳам аз дастат зада гирад.

Қоришкамба баъд аз он ки ранҷиши худро аз арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мухсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки харгоҳ ба пул муҳтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад...

Мухсин баъд аз ғалабаи пуррааш ба арбоб Рӯзӣ шаҳр рафта ба Қоришкамба вохӯрд. Қорӣ ӯро хуш қабул намуда ҷишудани натиҷаи қори охирини ӯро бо арбоб пурсид.

– Ҷӣ мешуд? – гуфт Мухсин дар ҷавоб, – ба арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба фоидаи ман ҳукм карда даъвои ӯро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта ба ман дод.

– Соз кардӣ! – гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид, – дар ин қор чанд танга харч кардӣ?

– Ба хар муфти дусадтангагӣ – ба қор муфти хаштсад танга сарф кардам.

– Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

– Албатта, – гуфт Мухсин, – «аробаи раванг карданашуда ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулуи ноибро ҳам раванг кардам. Дар асл муурофиаро то як ҳафта дер мондани ноиб ҳам барои «хориши гулуш» буд.

– Маълум мешавад, ки як хазор танга харч карда аз як хазору панҷсад танга ба арбоб додан ҳалос шудӣ.

– Агар ба қор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст, – гуфт Мухсин, – лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоятро аз дасти арбоб ҳалос карда гирифтам, ӯро дар миёнаи дӯсту душман сарпаست кардам ва одамон ғажмидаанд, ки «санғанро санғшикан» ҳам будааст. Вагарна он як хазор тангае, ки ман ба ин қор қарз карда харч намудам, бо фоидааш кайҳо аз як хазору сесад танга зиёдтар шуд.

– Ин маблағро аз кӣ ва бо ҷӣ қадар фоида қарз гирифтӣ?

– Аз як қасе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қарори дар хар рӯз дах танга фоида додан қарз гирифтам.

– Ҷх, Ҷх, – гуфт Қоришкамба афсӯсхӯрон, – ба ин фоидаи вазнин ҷӣ тавр тоб овардӣ ва қаро аз аввал ба пеши ман наёмадӣ?

Афсӯсхӯрии Қоришкамба зоҳиран барои ба гардани Мухсин афтидани ин гуна бори вазнин бошад ҳам, дар ҳақиқат ӯ дар оташи хирсу ҳасад месӯхт ва барои дар даҳони худаш надаромадани ин луқмаи равангин афсӯс меҳӯрд. Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки дар вақти гуфта-

ни он суханони афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар хар мох ба хар сад танга чанд танга афтадони он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид.

— Ман чӣ донам? Ман шуморо бо арбоб Рӯзӣ дӯсти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблагеро, ки бар зидди ӯ харч мешавад, бояд қарз надихед гуфта меандешидам.

— Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намешавад, инҳо монанди сағу гурба ҳамеша ба якдигар дӯшман мебошанд ва ба болои устухон мечанганд, дувум он ки ба ман ба хар сад танга хар мох се танга фоида дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифтанаширо наменписандидам, чунки ин кори ӯ, ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони фақир ноинсофӣ буд.

— Агар шумо ба ман некӣ кардан хоҳед, холо ҳам вақт нагузаштааст, — гуфт Мухсин, — агар шумо ба ман бо фоидаи сабук қарзи дарозмуддаттар диҳед, аз фоидаи он ривоятфурӯш ҳалос мешавам.

— Барои аз қарзи он ривоятфурӯш ҳалос шуданат чанд танга даркор аст?

— Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору сесаду даҳ танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд мешавад. Шумо инак ба ҳамин эҳтиёҷи ман нигоҳ карда ба ман қарз диҳед!

— Ин тавр бошад, якбора як ҳазору чорсад танга гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад, ба ягон масрифи дигарат сарф мекуни.

— Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунад?

— Аз фоидае, ки ба арбоб Рӯзӣ додӣ, чор танга камтар, яъне дар хар мох ба хар сад танга шаш танга фоида медиҳӣ. Лекин мударташро ҳамин вақт муайян карданат зарур аст.

— Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти ҳосилгундории қарзи шуморо бо фоидааш адо намоям.

— Яъне баъди як соли комил. — Қоришкамба аз рӯйи сухани Мухсин муҳлати адои қарзи худро муайян кард.

— Оре, баъд аз як сол, — Мухсин тасдиқ намуд ва пурсид, — акнун чанд таноб заминамро ба номи шумо бо байъи шаръӣ васика карда биёрам?

— Барои ман васикаи қозихона ҳам лозим нест, заминат

ҳам, ба ман фоидаи яқсонро ба тани пул зам карда мувофиқи он маблағ вексел диҳӣ, басандааст.

Мухсин аз ин суханони Қоришкамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид: хурсанд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин ҷумла арбоб Рӯзӣ ба заминҳои вай чашм дӯхта буданд, Қоришкамба «ба ман заминат даркор нест» мегӯяд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қоришкамба ба ӯ боварӣ карда бе васикаи қозихона қарз додан меахост; тарсид, чунки имрӯз аз Қоришкамба ҳуҷҷати дарумри худ нашунидашро (векселро) шунид. «Векселаш чӣ бало бошад, мабодо дар зери ин коса нимкосае бошад, мабодо кори маро ин вексел бадтар кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳо дар дили худ худро тасалли меод: «На ин ки як қорӣ Куръон панҷ вақт намозхон дар ҳаққи як деҳқони меҳнатдӯсти дар роҳ монда баданеши кунад, хусусан дар вақте ки арбоб Рӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «ноинсоф!» гӯён дашном медиҳад, на ин ки худ аз онҳо ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...».

Қоришкамба аз ғарқ шудани Мухсин ба фикру андеша пай бурд, ки ӯ дар шубҳа афтадааст, барои хотирҷамъ кардани вай гуфт:

— Ман ба бечорагии ту раҳм карда васикаи қозихонагӣ, ки харчи бисёр дорад, аз ту талаб намекунам, дили ман ба ту чунон пур аст, ки мехостам ба ту бе ҳеҷ гуна ҳуҷҷат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки вексел дар муомилаи ман бо бонк ба ман даркор мешавад, аз ту вексел гирифттан хостам. Ту аз ин кори ман бадгумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Мухсин ҳанӯз бартараф нашуда буд, бинобар ин, аз Қоришкамба пурсид:

— Вексел барои муомилаи шумо бо бонк чӣ даркорӣ дорад?

— Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга вексел гирав ва агар он векселро ба бонк бурда гарав монам, аз болои вай бонк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди худ даво кунам. Аммо бонк як ҳуҷҷат васикаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Мухсин бо ин эзоҳи Қоришкамба як дараҷа аз шубҳа ба ромада ба вексел додан розӣ шуд ва:

— Барои вексел дода пул гирифта кадом вақт оям? — гуфта пурсид.

— Фардо пагоҳонӣ биё! — гуфт Қоришкамба ва аз вай пурсид, — барои ба вексел даст мондан ҳатту савод дорӣ?

— Не, ҳатту савод надорам!

— Хуб, зарар надорад, дар пеши натарус аз ҷониби ту ягон кас даст мемонад...

Қоришкамба Мухсинро бо худ гирифта ба Когон бурд ва дар он ҷо пули вексел, хароҷоти натарус, музди дасти бо илтимоси Мухсин дар вексел имзокунанда ва ғойдаи яксолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Мухсин қарз меод — ҳамаро ҳисоб карда маблағи қарздории ӯро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сӯми русӣ гирдонда ба маблағи сесаду шаст сӯм аз Мухсин вексел гирифта муқаррар кард ва ба бонк даромада мувофиқи маблағи мазкур вексел ҳарида баровард. Баъд аз он як шахси ҳатту саводнокро ёфт, ки ӯ аз ҷониби Мухсин дар вексел имзо кард.

Қоришкамба, Мухсин ва одами имзокунанда — ҳар се бо ҳам ба пеши натарус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури натарус он шахс бо илтимоси Мухсин, бинобар ҳатту савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастсӯмиро имзо карда ва натарус он имзоро бо муҳру имзои худ тасдиқ намуд.

Қоришкамба баъд аз додани харчи натарус ва музди дасти имзокунанда аз натарусхона баромада вексели сесаду шастсӯмиро гирифта ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусаду даҳ сӯм пули нақд дода гуфт:

— Дидӣ, ки вексел чӣ тавр ҳуҷҷати бетаърих будааст, барои вексел дода пул гирифта на ба қозикалон муҳрона, на ба мирзои ӯ қотибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба арбоб ва калонтарони деҳа ширинкома — кӯтоҳ карда гӯем, ҳеч як харчи барзиёд қардан лозим намеояд ва инчунин барои вексел додан заминро ба гарав мондан ҳам даркор намешавад...

Қоришкамба баъд аз он ки «хубихоӣ вексел»-ро шарҳ дод, сухани худро давом кунанда гуфт:

— Ман бо ин ҳуҷҷати бетаърих метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул муҳтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз ҷанголи арбоб Рӯзӣ барин судхӯрон, ки ба заминашон чашм дӯхтаанд, ҳалос кунам. Ин ҳолро ба ҳамсоғон ва дӯстони худ хабар деҳ!

— Хуб, хабар медиҳам, — гӯён Мухсин аз Қоришкамба ҷудо шуда рафт.

Баъд аз ду моҳи аз Мухсин вексел гирифта ба ӯ қарз додани Қоришкамба дар деҳаи Сангсабз дар хавли арбоб Рӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин хавлӣ танҳо Қоришкамба, Мирзохӯҷаи ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд, ки пештар дар он ҷоҳо онҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами таҳминан чилсолаи миёнақадри сабзичаҳра буд, ки ришаш бар хилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ карда шуда буд ва мӯйлабаш ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷомаи рӯйпӯшии ин одам сипоҳиёна, нақшалону зеҳкалон буда, саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси таҳлӯишаш монанди либоси русҳо буда, ба пояш мӯзаи хиромии бухоридӯхт дошт.

Дигаре аз ин ду одам зардҷаранг, ришу мӯйлабаш тамоман тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тағу рӯй аврупоӣ буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам, баданаш камгӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнаҷойи хона як чорпои баландиаш ним-моршинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯйи ин чорпоя як дастархони сафед паҳн карда, бар рӯйи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таъми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ дошт: дар пеши Қоришкамба, ноиб ва одамони ӯ монанди пештара

гӯшгирӣ, мурғбирӣ, баррабирӣ, палави сергӯшту равшан ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ буд, аммо дар пеши он ду меҳмони нав монанди катлет, жаркуб ва дигар таомҳои гуногуни авропоӣ буд. Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида бо чангча гирифта меҳӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб меистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб коғазҳои зарҳалдоре часпондашуда буда, бар он коғазҳо нақши панҷ ситораи заррин ва дар зерӣ он ситораҳо бо ҳарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҳарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қоришқамба бо вучуди он ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимаврӯпоиш яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қоришқамба аз ӯ:

– Вай чист? – гуфта пурсид.

– Ин коняк аст, – гуфт он меҳмон.

– Коняк чист? – Қоришқамба боз пурсид.

– Ин дору аст, ин доруест, ки ба одамони пир қувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо касонеро, ки ба хӯрдан ҳавасдоранд, мекушояд, – гуфт ӯ ва даҳони шишаро кушода, дар ду қадаҳ барои худ ва шарикаш шароб кашида аз Қорӣ пурсид, – агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору кашида диҳам?

– Барои кушода шудани иштиҳои ман дору дарқорӣ надорам ва агар руҳсат диҳед, ба таоми повурии шумо шарик мешавам! – гуфт Қоришқамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда нимаи таомҳои ба пеши инҳо истодаҳо ба рӯйи табақи палав бо дастҳои ошолуди худ гардонида дигар ба касе ҳарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯрохӯр ва нӯшонӯш ноиб ба меҳмонони нави авропоилибос:

– Акнун корро сар кардан дарқор аст! – гуфт.

– Сар кардан дарқор аст, вақт ҳам рафт! – Он меҳмон суҳани ноибро таъкид карда ҷавоб дод.

– Мухсин, Сафаралӣ, Пӯлод, Темур ва дигар қарздоронро ҷеғ зада биёред! – гуфта ноиб ба одамони худ фармон дод.

Меҳмони нави нимаврӯпоиш портфели худро кушода аз даруни вай, ки пур аз векселҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд, якчанд векселро ҷудо карда бароварда дар зерӣ зонуи худ ниҳод.

Одамони ноиб қарздоронро ба рӯйи суфа бароварда ба пеши даре, ки ноиб дар даруни вай ништа ба буд, қатор карданд. Ин ҳолро дида одами нимаврӯпоиш ба одамони ноиб:

– Ин ҷо қозихона ё ин ки ноибхона нест, онҳоро дар меҳмонхона ба пеши мо гирифта дароред! – гуфт.

Баъд аз он ки одамони ноиб қарздоронро ба меҳмонхона бароварда дар рӯ ба рӯйи меҳмонони нав қатор шиндонданд, одами нимаврӯпоиш як векселро ба даст гирифта, баъди аз назар гузаронидани вай, ба қарздорон нигоҳ карда пурсид:

– Мухсин кист?

– Ман! – Мухсин ҷавоб дод.

– Ту аз ҷаноби Қоришқаматуллоҳ сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули худро талаб мекунам. Қарзатро дарҳол адо карданат зарур аст.

– Ман, – гуфт Мухсин аз ҷаноби Қорӣ дусад даҳ сӯм пули нақд гирифта будам, ғойдаи яқсолаи ин маблағро бо харҷи векселдиҳӣ, ки чамъ яқсаду панҷох сӯм шуда буд, ба болои он пули нақд зам карда ба сесаду шаст сӯм вексел дода будам. Қарзро, ки ба вай ғойдаи яқсолаш зам шудааст, ман чӣ навъ дар ду моҳ адо мекунам?

– Суҳанро бисёр дароз нақун! – гуфт одами нимаврӯпоиш, – сесаду шаст сӯми дар ин вексел навишташударо дарҳол медиҳӣ ё не? Бо як калима ҷавоб деҳ!

– Қарзро, ки яқсола ғойдаш ба вай зам шудааст, ман чӣ гуна дар ду моҳ медиҳам? – Мухсин ҷавоби аввалии худро такрор кард.

– Дар вақте ки ту векселро даст монда дода будӣ, дар вай муҳлати дар қадом вақт адо кардани қарз навишта нашуда будааст, бо ин вексел ҷаноби Қорӣ ҳақ доштанд, ки дар ҳамон

рӯз ё баъд аз як рӯзи векселро имзо карданат қарзи худро талаб кунанд. Ҳоло ки то ду моҳ ин маблағро аз ту талаб карда нагирифтаанд, дар ҳаққи ту марҳамати калон аст, акнун ки талаб кардаанд, бояд дарҳол адо кунӣ!

— Охир, ман магар дар ду моҳ фоидаи яқсола медиҳам? — Мухсин боз ҷавоби худро такрор кард.

— Дар ду моҳ фоидаи яқсола медиҳӣ ё намениҳӣ? — ин ба мо дахл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексел навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. Зақун ҳамин аст.

— Ин зақун¹ ҳазрати имперотур — подшоҳи Русия аст, ин ҳукми шариат ва васиқаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода маҳзари дафъи гирифта моли мардумро хӯрӣ! — су-ханони одами нимаверупоипӯшро арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Мухсин ниқоргирӣ қувват дод.

— Вексели ҳазрати имперотур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯроҳ карда мегузарад, — ноиб ба суҳани арбоб Рӯзӣ илова кард.

— Ин чӣ гуна бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...

— Дахонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту зақуни ҳазрати имперотурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» меғӯӣ, хозир мефармоям, ки забонатро аз комат кашида мепартоянд! — гуфт ноиб ғазаболудона.

— Вактро нагузаронда молу мулки ин қарздорро бо торги (бо музояда — савдон «кӣ зиёд мекунад») фурухтан даркор аст, — гуфт меҳмони аверупоипӯш.

Баъд аз он ки молу мулки Мухсинро бо савдон «кӣ зиёд мекунад» фурухта сесаду шаст сӯм рӯёниданӣ шуданд, Сафараӣ, Пӯлод ва дигар қарздоронро ҳам, ки бо маблағҳои гуногун қарздор шуда, фоидаи яқсолаи он маблағҳоро зам карда вексели сафед дода буданд, пеш хонда, баъд аз суолу ҷавоб ба тарзи боло фурухтани молу мулки онҳоро ҳам қарор доданд.

Аз ҳама охир наватни пурсиши Темур расид. Темур як ҳафта пештар аз он рӯз, аз Қоришқамба як ҳазор танга қарз гирифта ба вай фоидаи дусолаи он маблағро зам карда ба ду ҳазору дусад танга, яъне ба сесаду сӣ сӯм вексел дода буд.

¹ Зақун — талаффузи вайрони калимаи русии закон (қонун) аст.

Темур дар пурсиш девонавор фарёду фиғон кард, «ман дар як ҳафта фоидаи дусола намениҳам, агар замини маро ба фуруш монед, ҳам харидорро мекушам ва ҳам худро» гӯён дод мезад.

— Ман тарҷумони қозикалон дар даъвоҳои векселӣ мебошам, — гуфт ба Темур одами нимаверупоипӯш ва шахси аверупоибосро нишон дода, — ин шарикӣ ман иҷрокунандаи ҳукми суди Когон мебошанд, — ба монанди ту ваҳшӣ на бо зақуни маданӣ, балки муомилаи ваҳшиёна қардан лозим аст! — гӯён Темурро дар зери зарбаҳои тозиёна гирифт ва баъд аз он ба одамони ноиб фармуд, ки ўро дар ҳабс нигоҳ доранд...

Баъд аз ба поён расидани пурсиши қарздорон, ки ҳеч қарори онҳо пули нақд дода нагавонистанд, иҷрокунандаи ҳукми суд, тарҷумони қозикалон, ноиб бо одамонаш, арбоб Рӯзӣ ва Қоришқамба — ҳамагӣ ба саҳро ба сари заминҳои қарздорон баромаданд, ки он заминҳоро бо савдон «кӣ зиёд мекунад» фурухта маблағҳои қарзи дар вексел навишташударо рӯёнданд.

Ба сари савдон «кӣ зиёд мекунад» бисёр қасон ҷамъ шуда бошанд ҳам, гайр аз арбоб Рӯзӣ ба музояда қасе иштирок накард, бинобар ин, заминҳоро, ки ҳар танобашон аз ду ҳазор, то ду-дуву ним ҳазор танга арзиш доштанд, бо нархи қорсад-панҷсад тангагӣ ба арбоб Рӯзӣ фурухта қарзи Қоришқамбаро рӯёнданд.

Баъд аз тамоми шудани музояда тарҷумон ба ноиб нигоҳ карда:

— Мо хозир ба деҳаи Харгӯш рафта қорҳои векселии он қорро баробар карда дар бозгашт боз дар ҳавлии арбоб меҳмон мешавем, то он вақт инҳо ҳисобҳои байнихудиро баробар карда ба мо нигарон шуда истанд, — гуфт ва бо иҷрокунандаи ҳукми суд ҳар ду дар ғойгун нишаста ба тарафи Харгӯш раҳсипор гардиданд.

Баъд аз гусел қардани тарҷумон ва иҷрокунандаи ҳукми суд Қоришқамба ба арбоб Рӯзӣ:

— Акнун ҳисоби байнихудиро баробар қарданамон даркор аст, — гуфт.

— Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробар ношуда ҳаст? —

гуфт арбоб, — шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба карз додаатонро имрӯз бо Ҷоиди яқсола ва дузолашон рӯнда гирифтед, ман бошам заминхоёро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамом, вассалом!», дар ин ҷо боз ҷи гуна ҳисоб нобаробар шуда монд?

— Охир, шумо ба воситаи векселбозии ман заминхоёро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст дароварлед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаҷдаҳ ҳазор тангаро мепурсам.

— Он маблағ ҳаққи ҳалолӣ ман аст! — гуфт арбоб.

— Ҳаргиз ин тавр нест, — гуфт Қоришқамба, — магар шумо ба ман дар ҳузури ноиб ваъда надода будед, ки Ҷоиди аз векселбозӣ рӯйдаро бо ман баробар тақсим кунед? Шумо, арбоб, чунонки худатон гуфта будед, дар муомила саг наشاءед!

— Магар шумо ҳарочотҳои дигарро ба назар намегиред? — гуфт арбоб.

— Ҷи гуна ҳарочот? — Қоришқамба, гӯе ки аз ҳеҷ ҳарочот ҳабар надошта бошад, бо тааҷҷуб пурсид.

— Ман, — гуфт арбоб Рӯзӣ, — ҳарочоти зиёфатро ба ҳисоб намегирам. Аммо ба ҷаноби ноиб, ки бо одамонашон омада ба болои қорӣ мо истодаанд, магар хизматона намеदिҳем?

Ноиб бо шунидани ин сухан сар ҷунбонда ба суоли арбоб ҷавоби эҷобӣ дод. Қоришқамба бошад, дар ҳузури ноиб ин кор кардани хизматҳои ўро муносиб надида соқит монд.

Ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда:

— Ба тарҷумон ва иҷроқунандаи ҳукми суд ҳам пули арақ додан лозим аст.

— Магар барои онҳо коняке, ки дар ин ҷо нӯшиданд, кифоя намекунад? — Қоришқамба пурсид.

— Кифоя намекунад, — гуфт ноиб ва илова кард, — онҳо ки «мо дар бозгашт боз дар хавлии арбоб меҳмон мешавем, ҳисоби байнихудиро баробар карда монанд» гуфтанд, маъниаш «барои мо пули нақд тайёр карда монанд» мебошад.

— Шумо забони онҳоро мефаҳмидед-а? — гуфт Қорӣ.

— Албатта, мефаҳмам! — гуфт ноиб. — Магар «забони гургонро гургон мефаҳманд» нагуфтаанд?

— Хуб ба ин ҳарочотҳо ҳам як ҳазор танга сарф мешавад гӯем, ҳафдаҳ ҳазор тангаи боқимонда ҷи мешавад...

Ноиб дид, ки ин ду судхӯр дар талоши Ҷоиди низои байни худро шиддат дода истодаанд, Ҷоиди Қоришқамба ва Ҷоиди арбобро яқҷоя ҳисоб карда, ҳарочотҳои бароварда, Ҷоиди ҳолисро дар байни онҳо баробар тақсим намуда, он ду судхӯри сагшудаистодаро «гургошти» кунонд.

* * *

Дар рӯзҳои харбузапазӣ як шарикдари Шӯркӯлиамон, ки деҳқоншисар буд, моро ба сайри харбуза даъват карда бурд. Яке аз даъватшудагон як асп, дигаре як ароба ёфт, то ки мо ба саҳро ба ароба савор шуда равем. Аммо барои бастанӣ ароба ба асп асбоб надоштем. Яке аз шариконамон як ҷомаи куннаро ёфта оварда ба асп гарданбанд карда як аргамчинро ба ҷойи тиркишу таҳкаш қор фармуда аспро ба ароба баст ва вазиғаи аробақаширо ба уҳдаи худ гирифта бар зини асп ҷой гирифт, панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда роҳи саҳро ро пеш гирифт.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробақашӣ мо ба ин қор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҷомаи ин ў дар кӯчаҳои танги қачу қилеби шаҳри Бухоро аробаро гох ба дарҳо ва гох ба деворҳо зада аз шаҳр баровард, ҷун дар он кӯчаҳои пурпечу тоб ў ба идора қардани асп қадаре таҷриба пайдо кард, баъд аз баромадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба хубӣ рондан гирифт.

Ҷун аз тарафи шарқи майдони Машиқ сарбоз, ки дар берунӣ дарвозаи Самарқанд¹ воқеъ буд, ба роҳи Шӯркӯл даромадем, аробақашамон боз ҳам озодонатар аробаронӣ карду аз «тахассус» пайдо қарданаш ба аробақашӣ ба шавқ омада, монанди аробақашони сертаҷриба бар зин якпахлу нишаста ба мо нигоҳ карда ширинқорихо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада бо суръат ба ҳаракат дароварда худ сурудҳои менамуд.

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машиқ сарбоз буда дар байни роҳ ва майдон захқашӣ пуробе буд, ки яқуним метр бар

¹ Дарвозаи Самарқанд — яке аз ёздаҳ дарвозаи шаҳри Бухоро.

ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилкушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд.

Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғбондӯхта-ре олу мечидааст, ки бо шунидани садои суруди аробакаши мо ба шавқ омада ё ин ки худ ба худ байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу

Олу, олу, олу

Олу сиёҳ шуд, биё дар боғи ман!

Рӯзам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бе ҷавоб нагузошт: саллаи худро якшоха карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимҳез шуда, чапмонашро ба тарафи похҳои дарахти олу, ки боғбондӯхтар дар байни онҳо буд, дӯхта ба сурудгӯии ҷавобӣ даромад:

Чашми сиёҳи зоғи ту!

Модар набинад доғи ту!

Рӯзат чаро сиёҳ шавад?

Ман омадам ба боғи ту!

Ба боғбондӯхтар шояд ин суруди ҷавобӣ бисёр форида бошад, ки бо ишваву ғамзай нозанинона олуеро аз шохӣ дарахт канда ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯйи рости асп, ба наздикии чашмаш расид. Аз ин ҳол асп рамид ва лаҷомаш, ки ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи чап ҳам хӯрд ва дар ҷастухези аввалини асп ҷархи чапи ароба ба даруни захкеш фууромада, ароба бо асп якпахлу шуда ба захкеш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша хушёрона ҳаракат карданро одат намуда будам, бо аспии ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасавориро яке аз он мавридҳои хавфнок мешумурдам, бо расидани ҷархи ароба бо лаби захкеш бо хавли ҷон худро ба он тарафи захкеш ҳаво додам ва пеш аз якҷарха шудани ароба худро ба он сӯйи захкеш ба хушкӣ ги-

рифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаш дар захкеш афтоданд.

Асп якпахлу шуда дар даруни захкеш хобида бо поҳои пешу қафои худ канори захкешро лағадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он ҷонвар барои раҳонияш ҳеҷ ёрӣ намедод, билъақс, ин тапиши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, тахкеш ва тиркиширо ба гардан ва шикамаш сахттар печонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада либосхошонро аз тан кашида тоб дода дар фикри хушконидани онҳо бошанд ҳам, касе дар пайи ҳалос кардани асп набуд ва роҳи ҳалос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз кучо ёфта медиҳам» гуфта ғам мехӯрд.

Дар ҳамин вақт сарбозбачае аз тарафи шаҳр расида омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда дар канори роҳ гузошту аз мо:

— Корд доретон? — гуфта пурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордеро бо худ гирифта дар вақти аробакаширо ба уҳдааш гирифтани он кордро бо банду ғилоф монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаш овехта буд:

— Ман корд дорам! — гӯён вайро аз ғилофаш кашида ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта ба захкеш даромад ва бо вай гарданбанд, тахкеш ва тиркиши аробаро бурида ариши аробаро¹ ба ҳаво бардошт. Асп, ки аз банду баст раҳой ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни захкеш рост бархост ва бо як ҷастан худро аз даруни захкеш ба канори роҳ гирифт ва худро ҷунбонда қатраҳои оби ба даруни гӯшаш даромада ва ба ёлу думаш часпидаро аз худ дур карда соқити ором истод.

Сарбозбача ҷойҳои буридашудаи гарданбанд ва аргамчинро ба ҳам пайванд дода аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ раҳсипор

¹ Ариши ароба — шоту (шоҳтир).

шудем, сарбозбача ҳам либсҳои низомиашро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

— Додар, биё, ба ароба савор шав! — гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истехзоомезе ба ман нигоҳ карда бо як частан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истехзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин чавон ба ман механдида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандае дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он чавон пурсидам:

— Додар, кучо рафтан меҷӯӣ?

Сарбозбача ба ин суоли ман боз хандае карда ҷавоб дод:

— Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавҷе ва бесабаб боз зиёдтар дар шубҳа афтода, охир бо оҳанги тааҷҷуб аз вай пурсидам:

— Чаро ба ман механдӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

— Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набошам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шашсола тахмин мекунам, аммо ман ҷилсолагии худро пур карда ба чилу яқсолагӣ қадам мондаам. Ғоятш ин аст, ки тақдир маро бе ришу бе мўйлаб, хурдҷусса ва пасткомағ офаридааст.

— Ман чӣ медонистам, ки шумо ҷилсола будаед (акнун дар хитоб ба ҷойи «ту» «шумо» кор фармудам), ба намуни зоҳириятон нигоҳ карда, шуморо ҳафдаҳ-ҳаҷдаҳсола гумон карда будам.

— Албатта, ба намуни зоҳирии ман нигоҳ карда, маро хурдсол гумон кардани шумо ҷойи тааҷҷуб нест, — гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона, — аммо аз «додар» гуфтани шумо як воқеае, ки аз ин даҳ сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандаам гирифт.

— Он воқеа чӣ гуна буд? — ман пурсидам.

— Дар вақти сисола буданам, ки қувату ғайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, хўҷаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю доништа истода маро ба ноиби қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба ноиб арз

карда будам, Қоришкамба ном як шахрӣ, ки дар он ҷо ҳозир буд, гуфтаи хўҷаини маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ханўз бўйи шир меояду ту худро сисола меғўӣ?» гуфта маро масҳара дошта буд.

Ман, ки ҳамеша дар пайи доништани тамоми аҳволи Қоришкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шунда ба пурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб он воқеаҳоро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қоришкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тўрамурад будааст, ки арбоб Рўзӣ барои ӯро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи ноиби қозикалон ҳаёс кунанда буд. Аммо ӯ ба ҳамаи азоб ва уқубатҳои ҳаёсхонаи қозикалон ва шиканҷаи миршаб тоб оварда хизмати арбоб Рўзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тўрамурад барои аз дасти миршаб ҳалос шудан ба ӯ пул ёфта дода натавонидааст, одамони миршаб ӯро ба хеши як сарбози гуреза, ки ба одам ҳарида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурухта пули аз ин фуруш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта ӯро сарбоз карда будаанд.

— Ҳоло ҳам Қоришкамба бо хўҷаини пештараи шумо арбоб Рўзӣ рафтуой дорад? — ман аз сарбоз пурсидам.

— Не! — гуфт ӯ дар ҷавоб, — дар ҳамон вақтҳо ҳодисае рӯй дода арбоб Рўзӣ талаф шуд ва Қоришкамба на танҳо аз омаду рафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бўлмаҳўрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз чӣ будани он ҳодисаро пурсидам, ӯ маълумоти зеринро ба ман дод:

— Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки арбоб Рўзӣ бо Қоришкамба забон як карда бо векселбозӣ заминҳои деҳқонро бо зўру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷонрасида дар як шаби торик ҳавлии ӯро зер карданд, арбобро куштанд, ҷизҳои қиматбаҳошро тороч карданд ва ҳавлиашро оташ зада қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи қалон ба дасти чап баргашта бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шўркўл раҳсипор шуд ва Тўрамуроди сарбоз аз ароба фуромада бо мо хушбўшӣ карда бо роҳи қалон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

Дар Сесўии шахри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурушӣ бармегашт, ба тарафи дасти рост саройчае бино ёфта буд. Рӯзе дар пеши дарвозаи он саройча мардуми бисёр гирд омада ҳар кадоми онҳо меҳостанд, ки ба даруни саройча дароянд. Аммо саройбони кавиҳайкале, ки ҷўбдасти ғафсу дарозеро ба даст дошт, пушт ба паҳлударии дарвоза дода як нуги он ҷўбдастро ба тарзи ғав ба паҳлударии дигар тир карда касеро барои даромадан ба он ҷо намегузошт.

Дар рӯйи ҳавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдпешагони кушбегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмуруни раиси шахр менамуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор буданд. Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шахр Қоришқамба дар ҳолате ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуромадагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хўрда торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой, хонаам сўхт, вой чонам ба лаб омад, вой, чонаки азизам аз даст рафт!» гўён фарёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рўяшро харошида хуншор мекард; гоҳо гиря гулутираш гардида, бе он ки чӣ гуфтаниш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмўрии боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ мехўрда бошад, нўла мекашид...

Аз гуфтугузори одамони кўча маълум шуд, ки он шаб боми хучраи Қоришқамбаро, ки дар он саройча будааст, сўроҳ карда сандуқашро шикаста пулҳои дар вай пинҳонӣ гузошташро бурдаанд. Назар ба қавли худаш ў он шаб дар он ҷо «дах ҳазор тангаи нуқраи сараи ҳар дахтоаш ҳафт мисқол вазндонштаи зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағро бо ҳисоби тиллои имперотурӣ, ки дар Петербург зарб шудааст, ҳисоб кунанд, як ҳазору панҷсад сўм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақши пойи се касро ёфтаанд, ки онҳо аз боми сарои «Қафқоз» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта то боми хучраи Қоришқамба расидаанд ва онҳо аз он ҷо бозгашта бо роҳи омадаи худ ба боми сарои «Қафқоз» гузашта то ба сари зина расидаанд. Он зина зинае буд, ки аз даруни сарои

«Қафқоз» ба бом барояндагон бо вай мебаромаданд ва дари вай ҳамеша қуфл буда, калидаш дар дасти саройбони сарои «Қафқоз» меистодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки «аз ин қор саройбони сарои «Қафқоз» хабардор аст, ҳатто ў бояд сардори он дастае бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қоришқамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

— Дар ин хучра ва дар ҳамин сандук пул гузоштани маро ғайр аз саройбони сарои «Қафқоз» дигар касе намедонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷон баробарам, балки аз ҷон азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ў бардошта оварда буд.

Қоришқамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда рўйканону мўйканон пеши кушбегӣ ва қозикалон рафта воқеаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозими маҳсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Қафқоз» расид.

Саройбон бе он ки хунашро вайрон карда оташин шавад ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табасуми истеҳзоомез пешвоз гирифта:

— Ман тайёрам, ки ба пеши ҳокимон рафта тухмат будани даъвой ин судхўри хуни мардумхўрро исбот намоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳамаи борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Қафқоз-Меркурий» ба дасти ман супурда шудааст, бе иҷозати мудири ширкат ва бе супурдани саройро ба касе, ки хўчаин нишон медиҳад, ба ҷойе рафта наметавонам, — гуфт ва онҳоро гирифта пеши мудири ширкат бурда воқеаро баён намуд.

Мудири ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

— Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин ман ба ў бовар карда ин саройро бо ҳамаи молҳои тичоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ў супурдаам ва чандин сол аст, ки ў дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон ҳас ҳама аз ҷойи худ бечо нашудааст, дувум он ки саройбони ман раияи давлати Русия аст ва дар дасти худ паспортҳои имперо-

турӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳмаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба пеши ҷанобони кушбегӣ ва козиқалон рафта ба онҳо саломи дӯстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Қафқоз» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда, дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро барои дар ин гуна мавридҳо таъягоҳ ёфтаи раияи давлати Русия шуда буда аст. Ҷунки ҳокимони Бухоро раияи Русияро (харчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро гашта бошад ҳам) ҳақ надостаанд, ки ба маҳмаи кашанд, даъвои Қоришқамба ба саройбони сарои «Қафқоз» худ ба худ маҷнон (бе ҳеч тавон ва ҷазо) тамом шуд.

Қоришқамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар кӯчаҳо девонавор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳодисаи ба сари худаш омадаро нақл намуда саройбон, мудири ширкат, козиқалон, кушбегӣ ва одамони онҳоро дуои бад мекард ва дар охир худро дашном меод, ки чаро ба он саройбон бовар карда ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсоз кардааст.

Сабаб ҳамин буд, ки эътимоди Қоришқамба аз саройбони сарои «Қафқоз» ҳам, ки назар ба ақидаи ӯ ягона одами муътамад ва худотарс буд, барҳам хӯрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба пули ӯ чашм надӯхта бошад...»

* * *

Заҳме, ки саройбони «Қафқоз» ба синаи Қоришқамба зада буд, ханӯз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона заҳми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу хуш дар сараш намонд. Ин заҳмро ба ӯ мирзони сари сандуқи (ҳазинадори) бойе зад, ки ӯ аз он бой ва аз он мирзо ҳеч гоҳ ин гумонро надошт. Инчунин ин заҳм ба ӯ ба воситаи вексел зада шуд, ки назар ба ақидаи ӯ, ин ягона хуҷҷати боамният ва барои пӯст кандани қарздорони бесавод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзо Абдуллоҳ ном мирзони сари сандуқи як бойи миллионери Бухоро, ки дар ҳар гуна доду гирифт аз хӯҷаини худ ва-

колат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гарми бозори хариди пӯсти кароқӯлӣ аз номи хӯҷаини худ аз Қоришқамба сад ҳазор тангаи Бухоро (понздаҳ ҳазор сӯми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкур моҳе ду ҳазор танга фоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки фоидаи думоҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели муҳлатии думоҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо фоидааш адо намуда, векселро гардонда гирад.

Қоришқамба бо шунидани ин пешниҳод ҷунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯшташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи бонк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ ҷунон метохт, ки ба одамони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намедод, ҳатто ба нону ҷойи сари дукони одамони раста ҳам, ки пештар ба хӯрдани онҳо шарик шуданро ҳеч фуруғузошт намекард, назар намеандохт, чашми ӯ аз ҳаҷсон ҷунон сиёҳ рафта буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтани ба онҳо пешпо хӯрда, пахлу ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо, аз он ҷо ки ҳамаи хушу ҳавосаш ба як нуқта – ба нуқтаи ба бонк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринҳоро намешунавид.

Қоришқамба бо шунидани пешниҳоди Мирзо Абдуллоҳ ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он фоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз бонк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад...

Қоришқамба аз бонк пулро гирифта бо ҳамон суръати аввалиаш ба пеши Мирзо Абдуллоҳ баргашта пулро ба рӯйи қори ӯ ниҳода:

– Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, ги-ред, ве, век, векселро ди, ди, диҳед! – гуфт забонаш аз ҳаҷсон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзо Абдуллоҳ пулро шумурда дида:

– Ин кам аст ин наваду шаш ҳазор танга аст! – гуфт.

– Чаро кам? Наваду шаш ҳазор танга бо фоидаи думоҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом – вассалом» – гуфт Қорӣ.

— Не!.. — гуфт Мирзо Абдуллох мад кашида, — шумо ин коратонро ба дехқонони бесавод кунед! Аммо маро фиреб дода наметавонед!

— Дар кучойи ин муомила фиреб хаст? — Қорӣ худро ба нодонӣ ва содагӣ зада пурсид.

— Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон мохе ду ҳазор тангагӣ фоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад, — гуён Мирзо Абдуллох аз сандуқ вексели яқсаду чор ҳазорсӯмии думохаро бароварда ба Қоришкамба нишон дода давом кард: — Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин векселро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шаш ҳазор танга хар моҳ ду ҳазор танга фоида гиред. Ин бозиатон ба ман наметугзарад. Агар ба ҳамин муомила толиб бошед, боз чор ҳазор танга биёред ва вексели яқсаду чаҳорҳазориро гиред, агар толиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз қорам намонед.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи бонк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши Мирзо омада:

— Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед, — гуфт.

— Ин чӣ пул, кадом вексел? Ман намефаҳмам, — гуфт Мирзо тааҷҷубқунон.

— Ҳазл накумед! — гуфт Қоришкамба, — Ҳозир вақти масҳабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта векселро диҳед, аз давидан ҷонам баромад, як чой ҳам фармоед, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

— Ҳозир қорам бисёр аст, ба чойфармой ва чойнӯшӣ фурсат надорам. Дар ягон вақти камқориам биёед, ман шуморо бо қандчой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки хисобхоро гум накунам.

— Охир, векселро диҳед, ки ман биравам! — гуфт Қорӣ бо қиддиат.

— Чӣ гуна вексел? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман дарқор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексел медиҳам.

— Хуб, қарз, ки намегирифта бошед, наваду шаш ҳазор тангаи дафъаи аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

— Шӯхӣ накумед, Қориамак! Вақт надорам, равед, ки ман қорамро кунам.

— Шумо шӯхӣ карда истодаед! Лекин шӯхӣ ҳам бошад, дилам қариб ба қафидан расид. Ё зудтар пулавро диҳед ё векселро! —

— Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд бароед, ки қори зарурам бисёр аст! — гуён Мирзо аз ҷояш бархост ва Қориро ба тарафи дар тела дода, — ҷойи девонагон ҳонаи эшони Ҳочаўбонӣ аст, на тичоратхона! — гуфт.

Қорӣ «вой, ҳонаам сӯхт» гуён фарёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошанд, хунгосзанон ғия кардан гирифт.

Мирзо ходимони худро ҷеғ зада ба онҳо фармуд, ки он «демона»-ро аз он ҷо бароранд. Хизматгорон ўро аз пеши Мирзо баровардани шуданд, аммо ў рафтани намехост. Кашола карданд, ў худро ба замин партофта:

— Ҷони ман ин ҷо монд, ман чӣ гуна меравам, магар танай бечон роҳ рафта метавонам? — гуён фарёд мекашид.

Хизматгорҳо ҳам яқин карданд, ки ў девона шудааст ва аз дасту пойи ў гирифта мурдавор кашола карда, на танҳо аз пеши мирзо, ҳатто аз сари сарой ҳам берунаш карданд ва ба саройбон фармуданд, ки дигар ўро дар он ҷо роҳ надихад.

Қоришкамба монанди сағе, ки аз дари соҳибаш берун карда бошанд, фарёқунон баргашта ба сарой даромадан меҳост, аммо саройбони шертанон ўро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳаво медод.

Чун Қоришкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаашро аз сараш қушода ба гарданаш андохта:

— Ин чӣ бедодист? Мусулмонӣ тамом барҳам хӯрдааст, вой дод, эй!.. — гуён ба тарафи арки амир давид. Акнун ўро хар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ медид, дар девона шудани ў шубҳа намекард...

Он вақт амир ба Русия рафта буд, дар дарвозаи Арк²

¹ Дар Бухоро эшонони Ҳочаўбонӣ буланд, ки девонагонро ба умеди шифо ёфтан ба ҳонаи онҳо бурда мебастанд (шарҳи нависанда).

² Арк — боргоҳи амирони Бухоро буд.

қозикалон ва қушбегӣ бо ҳам нишаста шаҳру мамлакатро идора мекарданд.

Қоришкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фарёдкашон воқеаро ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзо Абдуллоҳи молимардумхӯр ситонда диҳанд ва илова кард, ки:

— Ман фарзанд надорам ва меросхӯри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зинда бошанд, аз ман чоряки моламо мерос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам аз они подшоҳист. Ҳатто, агар шумоҳо лозим донетон, занҳоямро ҳам талоқ медиҳам, ки дар он сурат баъд аз мурданиам ҳамаи молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва ноибони ҷаноби олий пули маро пули ҷаноби олий доништа аз он худобехабар рӯнда диҳетон ва дуои маро гиретон!

Аммо ҳокимҳо ба ин суҳанони Қоришкамба танҳо меҳандиданд. Азбаски обрӯйи хўҷанин он мирзо ба пеши ҳукмати амир аз обрӯйи Қоришкамба зиёдтар буд, илтимоси ўро рад карданд ва ҳамин қадар гуфтанд, ки:

— Давои шумо давои мукаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо қорвонбошӣ доред, калону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексел мекунед. Мо чаро бе гувоҳии қорвонбошӣ ва калонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексел ба як одами баобрӯй дарди сар диҳем.

Қоришкамба боз фарёд кашида девонагӣ мекард, аммо ўро ясовулон² зада-зада аз Арк фуруварда пеш карданд.

Қоришкамба тамоман девонаи шаққа шуда аз Арк баргашт ва ба ҳар қас, ки воমেҳўрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ ношинос, ўро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ў маслиҳат меиурсид.

Шунавандагон ўро «тасаллӣ» медоданд, ки:

— Хайр, Қориамак, зарар надорад, дар асл пули шумо мурдор буд. Ҷунонки «оби ганда ба хандак» гуфтаанд, ҷояшро ёфта рафтааст...

¹ Қорвонбошӣ — сардори гуруҳи савдогарон ва судхўрон.

² Ясовул — аз ҳодимони дарбори амир ё ҳоким, ки дар вақти сафар пеш-пешӣ онҳо ба сифати посбон мерафт.

Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» алами ў дучандон мешуд ва «ба болои сўхта намақоб» рехтагӣ барин фарёд мекашид ва шунавандагонро дашном дода барои ёфтани шунавандагони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум меҳандиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қоришкамба як рӯз дар роҳ ба ман вохўрда ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз ман маслиҳат чуст. Ман, ҳарчанд тамоми ҳикояти ўро пештар шунда бошам ҳам, худро ҷунон вонамудам, ки гўё акнун шунда истода бошам. Афсўс хўрдам ва дар боби маслиҳат гуфтам, ки:

— Дар ин «қори бузург» ва «мусибати сахт» мо хурдон ҷӣ машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз калонии шаҳр маслиҳат пурсед.

— Эй, бар падари калонон лаънат, хонаи калонон сўзад, баҷаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеҷ нашуниданд, — гўён дашном ва дуои бади калононро сар кард.

Аз ин ҳолати Қоришкамба беихтиёр ба хотири ман ҳикояти Бибидахбошӣ омад, ки дар ин ҷо менависам:

Дар Бухоро дар гузари Говкушон, дар пеши масҷиди Ҳоча, дар лаби рўд, ки он тарафи он роҳи калон буд, гадоён ва сарсариён менишастанд.

Дар қатори онҳо чанд гох дар он ҷо Бибидахбошӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд.

Бачагон, ҷунонки олати онҳост, ҳамеша ба девонагон меҷаспанд, ба Бибидахбошӣ ҳам бисёр меҷаққиданд; ба сару рўяш ҳок мепошиданд, кафшу фаранҷиашро гирифта мегу-рехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рўд ме-партофтанд ва монанди инҳо шўҳиҳои шўрапушгона мекар-данд.

Бибидахбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагон ором наменишаст, онҳоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном медод.

Як рӯз ман дар сари Пули Пушаймон, дар пеши масҷиди Ҳоча дар офтобрўя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари Бибидахбошӣ гун шуданд ва ўро азоб додан гирифтанд.

Ў сарлучу пойлуч дар миёнаи гуруҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманашро пури сангу кулўх карда якчанд бачаро

ба як тараф пеш мекард, лекин чанд бачаи дигар аз пушташ расида омада аз либосаш кашида ўро пуштнокӣ меғалтониданд. Ў аз ҷояш бархоста ин бачагонро пеш мекард, боз аз пушташ бачагони дигар мерасиданду ўро меғалтонданд...

Оқибат Бибидахбошии бечора монда шуд ва доманашро пури санг карда ба девори масҷид таъя карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагонашонро бо сангу кулӯх мезад.

Дар ҳамин вақт якчанд бойҳои калони Бухоро бо чанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда аз тарафи гузари Почтокулҳочӣ – аз тарафи ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ ҷомаҳои сатини гул-калон, аз рӯй ҷомаҳои шохии каршигӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршохӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқоӣ¹ ва кулоҳҳои заррин, кимҳобу кундал², дар пояшон кафшу масҳиҳои лоқӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳама ҷойи либосҳои пуршаъну шавкаташон бошад, ки бари ҷомаҳошонро қадре ҷапша карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равандагон шохӣ будани остари ҷомаҳошонро ҳам меиданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нуқра дандонҳошонро кофта-кофта бо камоли виқору тамкин охишта-охиста бо ҳам суҳбаткунон қадам мепартофтанд.

Бибидахбошӣ, ки ҳучуми бачагон ба ҷонаш расонида буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

– Аз сархотон гардам, калонҳо, балои бачахотонро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандхотонро бинетон, калонҳо, ин ҷомаву саллахотон ба худхотон насиб кунед, калонҳо, пулу молхотон ба рӯзи некатон сарф шавед, калонҳо! Маро аз дасти ин бачагони шум халос кунетон, калонҳо!..

Ба суҳани як девона, хусусан, ки ў зан бошад, гӯш додан,

¹ Мисқоӣ – докаи нафис.

² Кимҳобу кундал – номҳои матоъҳои гаронбаҳои маҳаллӣ, ки ҳоло камистъомоланд.

ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост намеомад. Бинобар ин онҳо фарёду фиғони ўро ношунанда ангошта, бо ҳамон виқору тамкини аввалиашон ба роҳашон давом карданд.

Бибидахбошӣ дид, ки аз калонон ҳеч мурode ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ў нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷойи бачагон калононро монда ба дашном додан ва дуои бад кардан даромад:

– Ба фаровези ҷомахотон фалон кунам, калонҳо! Илоҳӣ ин ҷомахотонро мурдашӯй барад, калонҳо! Илоҳӣ пулу молхотон насиби дуздону роҳзанон шавад, калонҳо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимоси Бибидахбошӣ гӯшашонро ба қарӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худҳошонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро нашунданд. Зеро агар онҳо худашонро ношунанда нишон диҳанд ҳам, дигарон мешуниданд, ки як занакӣ девона калонони шаҳрро ҷиғуна масҳара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳаққи як занакӣ девона чӣ қор карда метавонистанд? Қоре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва виқорро ба як сӯ гузошта, бо он ҷомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медавиданд, ки ҳар чӣ зудтар аз назарҳо пинҳон гарданд, то ки камтар қасон донанд, ки Бибидахбошӣ онҳоро бо сару либоси пуршаъну шавкаташон аз ҳасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо чандин рӯзҳо вирди забони Бибидахбошӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ўро озоро азият диҳанд ҳам, ў калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки Бибидахбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Ахволи Қоришқамба ҳам, ки барои рӯенидани пули ба дасти Мирзо Абдуллоҳ рафтааш аз калонони шаҳр ёрмандӣ надида буд, ба ахволи Бибидахбошӣ монандии қавӣ дошт, ў ҳам монанди он занакӣ девона шабу рӯз онҳоро дашном мездод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ходиса на танҳо ба ахволи рӯҳияи Қоришқамба

дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз то рӯз аз гушт мефуромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи ҳолӣ монандӣ пайдо мекард.

XVI

Қоришкамба баъд аз ду-се моҳи воқеаи Мирзо Абдуллох кам-кам ҳолати девонагиро аз сар гузаронида мизочаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ӯ дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомерхӯрд, баъд аз хикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзо Абдуллох ва дуои бад кардани калонон меғуфт:

— Ҳар чӣ буд, гузашт, чист, ки нагузарад? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд, бигзарад».

Аммо ӯ ҳолати девонагиرو гузаронида бошад ҳам, гӯшту рағгани баданаш ба ҳолати аввалиаш наёмада буд, пӯсти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдориҳо холи кардашуда чинҳои дағали баҳампечίδα пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти кушташуда сафедчатоби моил ба хокистарӣ менамуд...

Чанги якуми чаҳонӣ сар шуд, дар катори савдогарон, ханотон ва судхӯрони дигар қори Қоришкамба ҳам боло гирифтани гирифт: савдогарон ва ханотон имрӯз як чизро харанд, фардо он чизро ба дучанди тани харидашон мефурухтанд. Дар ин шароит ба ғайри сармоияи худ қаноат накарда ба дари судхӯрон медавиданд ва ба ҳар гуна ғайрибарзиёд бошад ҳам, пул қарз мегирифтанд ва чизҳои зарурии кам ёфташавандаро харида анбор мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки қисаи ханотонро пур карда тавонад, Қоришкамба буд. Табиист, ки аз ин гуна муомилаҳо қисаи худӣ Қоришкамба ҳам ба хубӣ пур мешуд ва аз оши серғушту рағғани ханотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба қабдан расидан пур мекард.

Дар соли дувуми ҷанг пусти бадани Қоришкамба таранг, гўшти зери занахаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд; маблағхояш ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди мағасони гўштхўр, бачагони бешумор (фоидаи аз ҳад зиёд) мезоиданд.

Қоришкамба бо вучуди он хама Ҷоидаҳо кори Мирзо Абдуллоҳро фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе чанд бор ба вай рост меомад, ӯро дашном меод ва дуои бад менамуд.

Дар соли савуми чанг — соли 1916 меҳнаткашон ва фақирон чунон хонавайрон шуданд, ки барои «кути лоямӯт» эшон нони хушк намеёфтанд. Ба муқобили ин ҳол ханнотон чунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани молу тулпарон ҷой ва барои харидан ҷиз кам меёфтанд.

Савдогарони Москва рава бошанд, бо тилло ва бриллант бозӣ мекарданд. Дар ин вазият савдогарон ва ханногон ба су-
дхӯрон мухтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли савуми
чангӣ ҷаҳон ба қори Қоришқамба сустӣ омад. Ӯ маҷбур шуд,
ки ҳамаи пулҳояшро ба банк монад ва ба фоидаи қами он
қаноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи калон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби бонк ҳам хеле фоида мерӯид. Лекин ин хумори Ҳирси ӯро шикаста ва дахони ба тарафи фоидаи калон кушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамон қадар ҳам ба фоидахӯрӣ Ҳирсаи зиёда мегардид.

У мехост, ки аз он маблағи калон монанди пештара соли бисту панҷ-сӣ фоиз фоида гирад. Аммо ин муяссараш намешуд, ба қавли ӯ: «он рӯзхоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болон ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ӯ ҳам аз пештара камтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ӯро ба сари табаки худ роҳ ҳам намедоданд. Бонкхое, ки ӯ дар он чо ҳисоби қорӣ дошт, танҳо хар рӯз соати даҳ ба ӯ қандҷой медоданд. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки ба оши муқаррарии хучранишинонаш, ба ошҳои тӯйӣ ва хӯдӣ, ки гоҳо рост меомаданд ва ба чалпақҳои сари мазор каноат кунанд.

Ба ин сабабҳо аз соли 1916 сар карда Қоришкамба дубора аз гўшт фурумадан гирифт, рангаш заҳир шуд ва шикамаш хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ўро дар ҷойе дидам ва сабаби лоғар шуданашро пурсидам. Ў гуфт:

— Ман пештар дар хар шабонарӯз чандин бор казино палав, мантую чалав, тушберао мургбирён, барракабобу боимчон меҳўрдам, акнун аз он хонадонхое, ки ман пештар ин чизхоро аз он ҷоҳо меҳўрдам, харчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барака паридааст. Дерест, ки ман аз он ҷойҳо лаб тар накардаам, «гову гўсфанд ҳам бо хўрдан фарбех мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хўрдани дуруст намеёбам, чӣ гуна лоғар наштавам?

Ў кадре хомўш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард:

— Худо хайрашро диҳад, хайрият, ки бонк будааст. Ҳамин ки ба вақти ҷояш расида меравам, ба пеши ман канддонро пурри канд карда бо истакони пурҷой оварда мемонанд. То пуршудани истакон қанд меандозам, ба ҳаде ки ҷояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш ҷойи гарм рехта нўши ҷон мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нўшам, ба мудири бонк малол намеояд, балки вақташ хуш мешавад.

— Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст, — гуфтам ман, — худатон пир ҳам шудаед, чӣ мешавад, ки хар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хўред ва нафси ба пурхўрӣ одаткардаатонро ором диҳед?

Ў дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхўрон гуфта буд, хонд:

*Судхўр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал
Шини сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

* * *

Дар охири соли 1916 воқеае рӯй дод, ки он Қоришкамбаро тамоман аз қор бароварда саросема кард, ин шўҳихои «бемавриди ширинкорони Бухоро буд.

Ин ширинкорон агар мешуниданд, ки Қоришкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённый банк»¹ мондааст, яке аз

онҳо бо вазъияти дилсўзӣ пеши Қоришкамба меомладу гўшаки карда ба ў мегуфт:

— Оё, шунидед, Қориамак? Кори «Соединённый банк» бад шудааст, як маблағи калонаш дар дасти аскарони душман афтадааст. «Имрӯз — фардо мешиканад» меғўянд. Хар чӣ бошад, эҳтиёт кунед!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар дартоз ба бонки мазкур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» мегузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба бонки дигар гузаронида шудани пули Қоришкамба аз ширинкорон пинхон наместонд. Боз яке аз онҳо пеши ў меомад, чизеро, ки рафикаш диғўз дар ҳаққи «Соединённый банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳаққи ин бонк мегуфт. Боз Қоришкамбаи сарсаҳт маҷбур мешуд, ки пули худро ба бонки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединённый банк» гузаронад.

Ҳарчанд дўстонаш ба ў маслиҳат медоданд, ки пули худро ба бонки подшоҳӣ гузаронад ва бонки подшоҳӣ то вақте ки давлати имперотурӣ барқарор аст, пайдор хоҳад буд, ў қабул намекард, зеро бонки подшоҳӣ аз бонкҳои дигар камтар фоида медод...

Оқибат бонкҳо ба ҷон омада пули ўро қабул намекардагӣ шуданд. Ў маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳаққи бонки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан гирифтанд. Хар гоҳ ки дар газетаҳо хабари шикасти аскари подшоҳӣ навишта мешуд, ширинкорон ва хангоматалабон хар хабарро дучанд калонтар карда ба Қоришкамба мегуфтанд ва ба ў маслиҳат медоданд, ки аз бонк дар эҳтиёт бошад, аҷаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо ҳазорон хуни ҷигар ғундоштааст», сўзанд.

Аммо ў чӣ гуна эҳтиёт карда метавонист? Агар бонк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар ҳона ва сарой монда наштаванд, пас чора чист?..

Қоришкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон кадре муболиға карда хабархоро аз будаш зиёдтар намуда ба ў мерасонанд. Бо вучуди ин, ки пештар ба ҷойе, ки газета хонда

¹ «Соединённый банк», «Русско-Китайский банк» — бонкҳои хориҷӣ дар шаҳри Бухорои амирӣ.

истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд, аз газетахонҳо хабарҳои ҷангро мепурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забонӣ гуфтаи онҳоро бовар намекард. Бинобар ин онҳоро газета меҳонанд ва ҳудаш бевосита шунда муҳокима мекард.

Кам-кам дар газетаҳо хабарҳои шикаст ҷунон бисёр шуданд, ки бе шӯҳии пирикдорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудири бонки подшоҳӣ гуфта аз вай маслиҳат пурсид:

– Агар Худо нахоста давлати имперотурӣ тамом шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем? – гуфт.

Мудир ўро тасалли дода:

– Давлати имперотурӣ аз санг ҳам сахттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, ҷунки ин давлатро вазирони хазрати олий, ки донишмандтарин одамони дунё мебошанд, идора мекунанд. Бинобар ин, иншоаллох, ба давлати олий ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркино тоторӣ ба хазрати имперотур душман мебошанд ва ҳар гуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Хабарӣ ростро аз газетаҳои русӣ ёфтан мумкин аст, – гуфт ва қадре хомӯш монда, илова намурад:

– Ба ҳар қадоми газетаҳои русӣ ҳам бовар қардан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зоти муқаддаси имперотур кам нестанд, бинобар ин, шумо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳар гуна газетаҳоро бовар накумед! Ва ҳар рӯз ба пешии ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои муътабари русӣ хабарҳои ростро ҳонда тарҷума қарда медиҳам.

Баъд аз ин мусоҳиба Қоришқамба ҳар рӯз пештар аз ҷойи ҷоштгоҳии бонк ба пешии мудири он мерафт. Мудир барои ў қадом газетай русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд меҳонд ва ба ҷойи тарҷумаи хабарҳои он газета ҷизҳоеро, ки худ сохтааст, ба ў мегуфт, ки ба гӯши вай бисёр мефориданд. Бо шунидани он «xabарҳо» Қоришқамба:

– Худо хоҳад, ба давлати имперотури муаззам, ки пушту паноҳи ин бонк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Ҷашми душманонашон кӯр ва забони қасоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод! – гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба ҷойхонаи бонк рафта истаконро пури қанд қарда ба болояш ҷойи ҷӯшон рехта, осу-

дадилона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари дуқонҳои газетахонҳо ништа ба муқобили хабарҳое, ки онҳо аз газетаҳо нақл мекарданд, «xabарҳои» аз мудири бонк шундаашро яке бар даҳ муқобили қарда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетахонҳо барои тарсонидани ў мегуфтанд:

– Аҷаб нест, ки инқилоб шуда мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ў қасе гӯш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороч хоҳанд қард. Дар он вақт вай ба ҳоли шумо!

Қоришқамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бойҳо тороч мешавад, дар дили худ саҳт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидиҳӣ ба газетахонон ҷавоб медод:

– Инқилоб шавад, шудан гирад, ба ман чӣ даҳл дорад? Ман, ки дар хонаам қисе надорам, аз тороч шудани вай чӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби Феврал¹ ба вучуд омад, подшоҳи Русия аз тахт фуруварда шуд. Он қисе, ки Қоришқамба дар дили худ аз вай метарсид, ба сараш омад. Ў донист, ки дуоҳои ў дар ҳаққи «имперотури муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуруварда шудани подшоҳро акнун мудири бонки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ў аз тасалли додани Қоришқамба ҳанӯз ҳам бознамеистод.

– Имперотури муаззам аз тахт фуруварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад, – мегуфт ў, – дар сари ҳукумат қасоне ништаанд, ки ҳамаашон одамони бонқҳои мо, савдогарон ва заминдорони қалон мебошанд. Онҳо роҳ намедиханд, ки бонқҳои мо шиканад ва пули шумо барин хайрҳои давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба ҷойи хазрати имперотур амакшон Великий кинозро² подшоҳ бардоранд...

Аммо Қоришқамба акнун бо ин гуна суҳанҳо тасаллиёб

¹ **Инқилоби Феврал** – инқилоби буржуазӣ-демократии феврари соли 1917 дар Русия, ки дар натиҷаи он ҳукумати подшоҳӣ сарнагун гардида, ҷумҳурии буржуазӣ-демократӣ барпо шуд.

² **Великий киноз** – подшоҳи Русия Николай II, ки солҳои 1894 – 1917 ҳуқумронӣ қардааст, дар назар аст.

намешуд, зеро ӯ шундида истода буд, ки ин корхоро инкилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шундида буд, ки дар Русия мужикони дехот сар бардошта ҳавлӣ, замин, молу асбоби дехқони заминдорони калонро пахш карда гирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳро ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнагони Петроград ва Москва барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста бонки подшоҳиро пахш карда гиранд, дар он вақт, албатта, бонки подшоҳӣ, ки дар Бухоро ҳаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам, ки аз ҷонаш азизтар аст, месӯхт. ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фарёд омада нолакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он чи метарсидам!»

Қоришкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «казои осмонӣ» роҳи ҳалосӣ намеёфт ва ғайр аз хун хӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фуромадан ва ишкамбаи худро торафт хурд кардан ҷорай дигаре надошт.

Ҷӣ қор ҳам карда метавонист? ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар ҳонаи худ ё дар ягон сарой монда нагавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯйрост пулҳои ӯро меҳӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ мондан гирад, чораи дигаре надошт...

Қоришкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам, бо тангкӯчаҳо ва паскӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда хабари бадеро шундида дилаш сиёҳ нашавад. ӯ дар он рӯзҳо танҳо ба бонк рафта чой менӯшид, ба пеши хучранишинонаш рафта ош меҳӯрд ва ба ҷанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба раставу бозор намебаромад...

XVIII

Қоришкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «болшевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. ӯ ин номро аз он пеш нашундида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудири бонки подшоҳӣ эҳтимоли подшоҳ шудани... кинозро шундида буд, аммо ин ном ба он номе, ки ҳоло аз ёдаш баромадааст, монандӣ надошт. Лекин аҷаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... киноз бошад, ки мудири бонк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол

тахкиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «болшевик» лозим буд.

Қоришкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба бонк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯӣ» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қоришкамба вақте ба бинои бонк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинашонро гирифта ба Когон рафта буданд. ӯ аз ходимони бонк танҳо тарҷумонро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои бонк баромада ба ҳонаи худ мерафт.

Тарҷумон аз ҷумлаи ширинкорони Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қоришкамбаро тарсонда буд. ӯ аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯӣ, неқ намеояд» гуфтаанд, ҳар ҷӣ бодо, бод, аз ӯ мепурсам, пас аз бадгӯйҳое, ки ӯ, албатта, дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке пеш ояд.

Қоришкамба бо хамин мулоҳиза аз тарҷумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» мегӯянд, ин хабар рост аст ё дурӯғ?

– Рост аст! – тарҷумон ҷавоб дод.

Қоришкамба ба ин ҷавоби эҷобии тарҷумон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

– Магар «болшевик» ҳамон «вел», ё «век», ё «велка княз» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Русия омадани ӯро таҳмин мекард?

– Шумо магар «Великий киноз» гуфтан мекоҳед, ки мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ӯ фоли неқ зада буд? – тарҷумон эззоҳ пурсид.

– Бале, бале худашон «Великий киноз, Великий киноз», номи муборакашонро боз фаромӯш накунам «Великий киноз»... – Қоришкамба ин номро чандин бор такрор кард.

– Не... гуфт тарҷумон мад кашида ва давом намуд, – «болшевик» дигар асту «Великий киноз» дигар! Болшевик лингви кинозхоро аз осмон меорад!

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс як қад парида пурсид:

— Хуб, шӯхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки болшевик аз инкилоб, ки чандин моҳ боз сар бардошта ҳамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи нозанинро аз тахт фурувард, бехтар аст ӯ не? Ва ӯ ба ҳоли мо барин касоне, ки нахӯрда, напӯшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта панҷ-шаш танга ғундоштаем, раҳм карда ба ҳоламон мегузорад ӯ не?

Тарҷумон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

— Он инкилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди ҳаре, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини болшевикон буд. Болшевикон роҳ намедиханд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сӯм пулашонро, ки аз хӯрдани хуни мардум ҷамъ кардаанд, дар бонк гузошта, аз фоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сӯм даромад карда шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин, ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шундида ранги Қоришқамба парид, аъзои баданаш ба ларза афтод, худдорӣ қардан натавоништа ба девор така карду бо тарзи худтасаллидиҳӣ гуфт:

— Хуб, бонки шумо, ки пули ман дар вай аст, ханӯз побарҷост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марги наёмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда азоби ҷонканиро кашиданам барои чист?

— «Реша дар об нест!» — гуфт тарҷумон бо оҳанги қатъие, ки қариб буд дили Қоришқамбаро қафонад, — дар Петроград, дар Москва ва дар дигар шаҳрҳои қалон болшевикон бонкхоро гирифтанд; фабрикҳо ва заводҳоро гирифтанд; парохудҳои дарёхоро гирифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонхоро гирифтанд; «ҳамаи заминҳои заминдорони қалон бо асбоби деҳқониашон аз они деҳқонони хокпош» гуфта қонун бароварданд... Пас дар ин ҳол чӣ гуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст»; реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунед, ки «реша дар об аст», «ҳона аз пойбанд вайрон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунед, ки «бомаш саломат асту побарҷост»...

Қоришқамба гумон кард, ки рағи ширинқории тарҷумон ҷунбида шӯхӣҳои навбатииро сар кард ва ӯ мецоҳад, ба воқеаи ин шӯхӣҳои бемаврид ӯро беҷал кушад, вагарна ҳеч мумкин нест, ки «болшевик» ном як кас баромада ҳамин қадар сарвату дороие, ки аз они шахсҳои ҷудогона ва моли хусусии ширкатҳои одамони махсус будани онҳоро ҳам қонуни шарият ва ҳам зақуни имперотурии ҳимоят мекунад, «аз они ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе ҷизе ҳам нагӯяд!

Қоришқамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарҷумон гуфт:

— Дафъ шав, аз пеши назарам дур рав, шумхабаре кӯрмаки даҳонбефаровез! Илоҳӣ, забонат бурида бод! Фардо бин, туро ҷӣ қор мекунам! Фардо агар ин суҳанҳои ту кӯрмакро ба мудир хабар дода, туро аз хизмати бонки подшоҳӣ пеш накунонам, ман одам набошам!

Тарҷумон ба ин суҳанҳои Қоришқамба қаҳқосанон хандид ва дар зимни ханда:

— Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед! — гуфта хандақунон аз пеши ӯ дур шуд.

Қоришқамба аз хандаи тарҷумон ба гумони худ ҷозимтар шуд, ки ӯ шӯхӣ қарда будааст, бинобар ин, қадре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суҳанони пурдаҳшати ӯро ба ёдаш оварда «агар гуфтаҳои ӯ рост бошанд, ҳоли ман ҷӣ мешавад?» гӯён дар тарс афтод ва ҳамқунон монанди ҳайкали бечон ба девор така қарда фурсате беҳиссу ҳаракат монд...

Қоришқамба баъд аз он ки чанд лақиқа ба девори бинои бонк така қарда истод, «акнун дар ин ҷо истодан бефоида аст, — гуфта ба худ андешид, — бонк баста шуда, мудираш ҳам ба Қогон рафтааст, ман дар ин ҷо аз кӣ хабарҳои ростро мефаҳмам?»

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...

Қоришқамба бо вучуди ин ки он рӯз аз рӯҳ афтода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзҳои охиринаш бо паскӯчаҳои қамодам мерафт, шитобкорона қадам мебартофт, то ки ба ягон ширинқори шумхабар вохӯрда аз вай хабарҳои

пурдаҳшат шунда дилкаф нашавад ва пеш аз омадани ачали табиӣ мурда аз пулҳояш ҷудо нашавад.

Қоришкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ медонист, ки баъд аз мурданах пулҳояшро ҳамроҳи мурдааш бурда дар гӯр дар як ҷой мегӯронанд, ин гуна маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш ҷудо шавад. Ҳар гоҳ ки ба хотири ӯ ин гуна марги «пурдаҳшат» мерасид, афсӯсхӯрона байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба ақидааш, аз ҳар гуна маҳбуба маҳбубтар аст, хитоб намуда замзама мекард:

*Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан.*

Назар ба фикри Қоришкамба ҳаёт иборат аз пул буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаёти, ки ҷудо аз пул бошад, ба чизе намеарзид.

* * *

Қоришкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯхӣ зуд дар ҷойҳобаш ёзид, аммо ӯро хоб намебурд, соате сад бор аз пахлу ба пахлу мағашт, чун мӯйи дар оташ афтада ба худ мепечид ва монанди мори саркӯфта талваса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯйи осудагиро намедид. Ночор сахари барвақт аз ҷояш бархоста таҳорат кард ва Куръонро, ки аз рӯзи хатми куръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз тоқча гирифта кушода ду-се оят тиловат кард. «Каломи шариф»-ро шафеъ оварда аз даргоҳи Худои карим дубора бар тахт нишастани имперотури муаззамро бо зорӣ пурсид...

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пештар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз ҳавлиаш баромада ба масҷиди Мағок рафта намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пештар нишаста шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат карда буд, он рӯз нанишаст ва зуд аз масҷид баромада ба пеши дари бинои бонки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобко-

рона рафта, дар он ҷо бар рӯйи санги мармар нишаста аз Когон омадани мудири бонкро нигарон шуд, то ки аз вай «ҳа-барҳои хуши пухта»-ро шунда осуда гардад ва тарҷумони шумхабари кӯрнамакро, ки дирӯз рӯйрост ба давлати имперотури муаззам душмани худро нишон дода буд, аз хизмати бонк дур кунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудири бонк бар хилофи одати муқаррариаш то он вақт аз Когон наёмад... соат нух шуд, аммо аз ӯ ханӯз хабаре нест ва ходимони дигари бонк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қоришкамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фурумада пӯшташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар ҳаёлаш ҷунин меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шулаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ӯ сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд... Ёздаҳ шуд, аммо ханӯз аз Когон касе наёмад... Акнун Қоришкамба дар дили худ мегуфт, ки «агар ҳамон тарҷумони шумхабар ҳам меомад, хуб мешуд: дуруғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад, ҳар чӣ бошад – бошад, ягон ҳа-бар мерасонд, кори ман яктарафа мешуд. Аз ин гуна қаҳудвор кӯр-кӯр сӯхтан, яқбора даргирифта шуълавар шудан бехтар аст!» Аммо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қоришкамба бетартиб ва пасту баланд задан гирифт, гоҳо дили ӯ ҷунон суфт шуда мерафт, ки қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дараҷае баланд мезад, ки садои дукӯр-дукури зарбаҳои худ мешунид...

Роҳи нафаси Қорӣ торафт тангтар мешуд, боре ҷунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба замин ғалад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас аз ҷояш бархост, аммо сараш гашта ва чашмонаш сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пуштнокӣ ба девор таъя карда худро аз ғалтидан нигоҳ дошт...

Қоришкамба дар вазъияти рост ба девор таъя карда истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафасаш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғалаёни хунро гузаронида буд...

ӯ баъд аз кадре ором гирифта соаташро аз бағал бароварда кушода дид, мили соат ба дувоздах наздик расида буд. Ӯ ин дараҷа дер шудани вақтро бовар накард ё ин ки бовар кардан намехост, «аҷаб нест ки мизони соатам¹ таранг шуда пеш рафта бошад» гуфта дар дили худ худро тасаллӣ дод ва барои тасдиқ кунонидаи ин умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пеши бинои бонк мегузашт, пурсид:

— Соат чанд?

Роҳгузар бе он ки аз роҳаш бозистад, аммо қадамашро кадре сустртар партофта, соаташро аз бағалаш бароварда кушода дида:

— Дувоздах, — гӯён бо суръати пештарааш гузашта рафт.

Қоришкамба пеш нарафта, балки пас мондани соати худ дашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар ҳамон лаҳза дар дили ӯ суст ҳам бошад, партави умеди дигаре пайдо шуда худ ба худ гуфт: «аҷаб нест, ки мудири бонк бемор шуда бошад ё пойи аспаш шикаста бошад, ё ин ки ба Ҳавзи Девонбегӣ ягон шикаст пайдо шуда бошад, ё ин ки ба Ҳавзи Девонбегӣ ягон шикаст ниста бошад, ё ин ки дер монда бошад...»

— Хуб, — гӯён аз дили худ гузаронид Қоришкамба — бархилофи ҳамаи умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздах шудааст, аммо то ҳол на аз мудири бонк ва на аз ходимони бонк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақохи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан ғойда надорам, балки зарар дорам, ки аз ҷанозаҳои худӣ ва ертишҳои онҳо маҳрум мемонам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан кори беақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз оши пешапешинии хучранишинам маҳрум мондам...

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави сементии пеши бонк ба тарафи лаби Ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофта аз рафта бо роҳи рост бозистода фикр кард, ки «ба растаи баззозӣ фурумада бо кӯчаи калон равам, беҳтар аст, чунки дар он раста ояндагони Когон

аз дур намоён мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудир ё ходимони аз Когон ояндаи бонк вохӯрда, аз онҳо ягон хабари таълибиҳаше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост баргашта ба растаи баззозӣ поён фурумад ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Когон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофта, то чашмаш қор мекард, ояндагони аз тарафи Когонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу хару аробаву Ҳавзи Девонбегӣ ва пиёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори чорчархаи дарози сеаспа, ки дар вай хал-тахои пури пулро бор карда, ходимони бонк ва посбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин Ҳавзи Девонбегӣ бошад, ё ин ки ба Ҳавзи Девонбегӣ ягон шикаст ниста бошад, ё ин ки дер монда бошад...»

Қоришкамба то пеши бинои доруфурӯшӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини Ҳавзи Девонбегӣ хонақохи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садум бошад) роҳи ояндагони Когонро бодикқат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки мечуст, асаре надид.

Дар он ҷо растаи болопӯшида ба поён расида кӯчаи болопӯшдаи пурлой сар мешуд, бо вучуди ин Қоришкамба аз он ҷой ба сахни хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охирини шарқиҷанубии лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби хавз пас гапта, ба сахни хонақоҳ баромаданро мувофиқи мағлаб ёфта, бо кӯчаи пурлой қадам ба пеш гузошт...

Қоришкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд, пояш бо кафшу масхияш то зону ба лой меғутид ва дар вақти қадам бардоштан масхӣ бо пояш аз лой баромада кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшагро бо дасташ аз лой кашида бароварда дубора пӯшад...

Қоришкамба ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашида, афтону ҳезон қадам монда, дар зерӣ лойпошии аспҳо ва

¹ Мизони соат — муҳарриқи соат.

аробаҳои ояндаю равандагон то сари растан собунфурушӣ, ки дар тарафи шарқи лаби Ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд, расид. Ӯ дар он ҷо, ки ба бозори алаф наздик буд, қадре рост истода, бозори алаф ва дургар аз онро, ки ояндагони Когон аз он тараф меомаданд, бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ӯ мечуст, ҳанӯз асаре наменамуд.

Қоришкамба умедашро тамои канда, меҳост ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ӯ дар ин нигариш ба чашмони худ бовар накард, зеро ӯ, бархилофи чашмдошти худ дид, ки аз онсӯтари бозори алаф як аробаи дарози чорчарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ӯ чашмонашро ба остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодиккаттар нигарист: ӯ бе ҳеч шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорчарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Қорӣ бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки сохти он ароба аз аробаи бонк ҳеч фарқ надошт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи бонк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи бонк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қоришкамба ҳалал нарасонид: ӯ дарҳол фикр кард, ки «шояд як асп бонк бемор ё маъҷуб шуда бошад, ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қоришкамба дар вай ҳалтаҳои пул ва ҳодимони бонкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кӯча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намеоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста буданд ва аробаҳои шӯрапушти даҳанкалон бо ҳам ҷангида ва якдигарро дашном дода ҳеч қадомашон аробаҳои худро пас кашида ба якдигар роҳ намекушоданд...

Қоришкамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лойи тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеч роҳ намеодод. Ночор, ӯ ҳарчанд душвор бошад ҳам,

дандон ба дандон монда, сабр карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир шуда истод...

Оқибат қушоиш рӯй дод: аробакашони пешраванда, ки бо аробакашони аробаҳои пешоянда мечангиданд, мағлӯб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои худро пас кашида, ба расатаи собунфурушӣ гиранд.

Бо қушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-ягон омада аз пеши назари Қоришкамба гузаштан гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чорчархаи дуаспа ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи умеди Қоришкамба, дар он ароба ҳалтаҳои пул ва ҳодимони бонк набуданд, балки ба ҷойи онҳо дар вай як мурда менамуд, ки атрофашро ҳодимони тиббӣ гирифта ништа буданд: он ароба аробаи беморхона будааст, ки мурдаи як аврупоии ногаҳонӣ мурдари барои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қоришкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Абдулрахмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагаш ёд гирифта буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

Баски дар ҷони фигуро чашми бедорам туй!

Ҳар чи пайдо мешавад аз дур – пиндорам туй!

Қоришкамба бо камоли нағмедӣ, ки ба ғуссамарг шудан наздик расида буд, ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромада ба сахни хонақоҳ баромад. Даруну берун хонақоҳ бо намозхонаи пур буд: ҳамаи намозхонаи рӯи сахн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону ништа мунтазир азон буданд, дар пешгоҳи сахни ҷанубӣ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар дувум заррини пасти кӯҳнаи рангларида ва дар атрофи савумӣ кимҳои сурхгули нав кашида шуда буданд.

Қоришкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин тобутхоро ба як ғӯристон мебурданд, якбора ба се ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷойи оши ҷоштгоҳии як хучранишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеч набошад дуи

ин мурдахоро ба як кабристон мебуданд, ба гирифтани ду ертиш комёб мешудам...».

Қоришкамба баъд аз кадре андеша карда истодан «хуб, агар ҳар кадоми ин мурдахоро ба як мазори дигар баранд, чӣ бояд кард?» гӯён худ ба худ суол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз даври тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойхост, чунки барои марги ҷавон дили ҳар касе, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиханд; бойҳо ҳам барои худро аз фақирон болотар нишон додан дар мурдахои худ ертиши калонтар медиханд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача – ертиши ӯ, албатта, пурқиматтар хоҳад шуд...».

Қоришкамба баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш дар сафи намоз чой гирифтагӣ хост, аммо ӯ чойнамоз надошт, бинобар ин, байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як чойнамози як тарафаш холимондае чой гирифт...

Бисёр дер нақшида муаззин барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархоста ба намоз шурӯъ карданд. Қоришкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста дастонашро баробари гӯшояш бардошта меҳост ба намоз шурӯъ кунад, як каси кӯтоҳқомате аз сафи ақиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

– Қориамак! – гуфт.

Қоришкамба дар ҳолате ки рӯҳои ду нарангушти дастонаш ба нармиҳои ду гӯшаш расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ якрӯя гардида, барои хубтар шунидани суҳанони овоздиҳандаи кӯтоҳқомат ҳамтар шуда, гӯшашро ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

– Магар нашунидед? – Овоздиҳанда пурсид.

– Чиро? – Қоришкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

– Болшевикон дар Когон ҳукуматро ба дасти худ гирифта бонкхоро ва аз ин ҷумла бонки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои коғазӣ, тилло, нуқра ва коғазҳои киматдорашон мусодира карда гирифтаанд!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар:

– Оҳ, пулакам!... – гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпахлу ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ҳодиса аҳамият надоданд ва барои ин қор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои намоз диданд, ки аз даҳони Қоришкамба қадре хуну зардоб омада бар рӯйи санги сахн рехтааст, як тарафи рӯй ва ҷоғаш ба санг бархӯрда ҳарошида шудааст, симояш ранги хокистари тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба гӯшояш часпида шах шуда мондаанд...

Ҷ мурда буд!

АЗ НАВИСАНДА¹

Ман ин хикоячаро («Аҳмади девбанд»-ро – К. А.) дар соли 1928 навишта будам, дар ҳамон сол дар шумораи 8-9 (11-12) ва 11-12 (14-15) журналі «Раҳбари дониш» чоп шуда буд.

Ман нахостам хонандагони ҷавоне, ки баъд аз он ба майдон омадаанд, коргар ва колхозчиёне, ки баъд аз он саводнок шудаанд, аз мутолиаи ин порча маҳрум монанд. Бинобар ин имсол дубора кор кардам, баъзе нуқсонҳои таҳририашро ислоҳ намудам ва ба китобхонаи адабиёти нафисаи бачагон ва меҳнаткашони калонсоли навсавод пешкаш карданаширо муносиб дидам.

С. Айнӣ
24/1 соли 1936,
Самарқанд.

1. «Аҳмади девбанд» яке аз хикояҳои ёддошти С. Айнӣ аст, ки дар образи қаҳрамони асосии он ҳудди нависанда тасвир гардидааст. Ин хикоя бори аввал соли 1928 дар журналі «Раҳбари дониш» (№ 8-9, 11-12) чоп шуда буд. Баъд нависанда онро дубора таҳрир карда, соли 1936 дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» (№ 6) ва соли 1939 ба шакли китобча нашр намуд. Ҷ. Азизкулов ва 3. Муллоҷонова – муаллифони «Феҳристи асарҳои С. Айнӣ ва адабиёти онд ба ӯ» (Душанбе, 1963) ду наشري ин китобро, ки мутобикан солҳои 1936 (Ленинград) ва 1939 аст, қайд кардаанд. Он соли 1949 бо баъзе таҳрири ҷузъӣ ба «Асарҳои мунотахаб»-и нависанда дохил шуда буд. Мураттибони Куллииёт понздаҳчилидаи устод (Куллииёт, ҷ. 5, 1963) ҳамин наشري охириро бар асоси гирифта буданд ва наشري ҳозир бар ҳамин матн асос ёфта, ҷопҳои гуногуни асар низ қисман ба ҳам муқоиса гардид ва тавзеҳоти он низ тақмил шуд. Ин асар ба забони русӣ бори аввал соли 1937 тарҷима шуда, дар маҷмӯаи С. Айнӣ «Из прошлого» («Аз гузашта») чоп шуда буд. Пас аз ин чандин бор ба забони русӣ нашр гардидааст. «Аҳмади девбанд» ба забони ӯзбекӣ дар соли 1937 дар журналі «Муншум» (№ 12) ба чоп расида буд.

АҲМАДИ ДЕВБАНД

Дар музофоти Бухоро, дар райони Гичувон, Хоча Соктаре ном деҳае хаст, ки хочагони он чо ба девбандӣ машхур буданд. Аз атрофи Бухоро гирифта то Миёнколот касоне, ки ба бемории рӯхӣ (девонагӣ) гирифтормешуданд, ба он чо рӯй меоварданд ва аз он чо шифо металабиданд; на танҳо девонагон, ҳатто беморони арақӣ (тиф), вараҷа, захм, хориш ва дигарҳо ҳам ба он чо илтиҷо мебурданд.

Дар тарафи шимоли он деҳа як тали баланд хаст, ки гӯрхонаи бобо ва аҷдоди он хочагон аст. Он мазорро Ҳафталам низ мегӯянд, зеро бар болои он мазор ҳафт алами (ялави) кӯтосдор, ки аломати ҳафт пири комил будааст, ҳамеша барпо буд. Маркази мазор дар қуллаи тал буда, макбараи хочагони гузашта ба даруни ихотай махсус дар он чо ҷой гирифта буд. Аз беруни ихота то рӯйи замини гирдогирди тал пур аз қабрҳои мардуми одӣ (ғайри хочагон) буд.

Чор атрофи он мазор заминҳои қорам буда, дар ҳосилхезӣ шуҳрат дошт: боғҳо, бўстонҳо, ниҳолзорҳо ва дарахтзорҳо ҳар яке аз дигаре бехтар ва хубтар расида, чашми бинандаро дар ҳайрат меандоختанд.

Агар пагоҳонӣ дар вақти баромад-баромади офтоб ё ин ки бегоҳонӣ ҳангоми фуру рафтани хуршеди ҷаҳонтоб ба болои он тал мебаромад, манзараеро меидид, ки қалам аз тасвири он очиз аст; дар як гӯшаи шарқии он тал ба болои тахтасанги мармаре, ки бар сари қабре ниҳода шудааст, нишаста ба рӯйи замин назар меандоختед, алафзорҳои юнучка, ки то миёни одам қад кашида ҳанӯз гул накардаанд, ба назаратон қилвагар мешуданд. Дар он юнучказорҳо барраҳои ширмаст, ки барои озодона ҷариданашон соҳибонашон сар додаанд, монанди мурғобҳои ба даруни оби зулол шино мекардагӣ сайр менамуданд ва ҳар қадам буттаи алафе, ки ба назарашон хуш ояд, бо дандони нафиси садафини худ аз сари он охистекак канда мегирифтанд; бузғолаҳои шӯшанги беором аз он ҳама алафҳои дилрабо рӯй тофта, магар барои хунарнамоӣ бошад, ба сӯйи тал медавиданд, ба баҳонаи хӯрдани хор ё ҷаридан дар ҷангалзор то болои мазор давон-давон мебаромаданд.

Аз ранги сабзи зумураддини алафзор чашми худро об дода қадаре онсӯтар назар меандоختед, пайқолҳои¹ харбузаи нав ранговарда, майдонҳои гӯза ва пахтаи нав гулкарда ва кӯракбаста, ҷуворҳои баландқомати нав саркашида, яке аз паси дигаре назари тамошои шуморо ба тарафи худ мекашид.

Ҳой-хӯйи деҳқонбачагон, ки бо фалоҳбон ва шақшақҳои худ гунҷишк, зог, соч ва зогчагонро аз сари ҷуворӣ ва арзанпояҳо меронданд, ҳаёҳуи посбонони майдони ҷангҳои қадимиро ба ёд меоварданд. Гуруҳи анбӯҳи сӯйдӣ, соч ва зогчагон, ки аз гурриши фалоҳбони онон рамида парвоз намуда, роҳи киштзори бепосбонеро пеш мегирифтанд, ҷун абри сиёҳи баҳорон бо тезӣ ва гурриши тамом аз болои сари шумо мегузаштанд.

Агар назаратон боз андаке дуртар давад, меидид, ки дар лаб-лаби ҷӯйи Мазрангон дар рӯйдариҷа ва сарҳавзи деҳқонон ҳар гуна дарахтони сабу хуррам сар кашида буданд. Аз ба ҳам пайвастанӣ шоху барги дарахтони бед, сафеддор, гучум ва дигарҳо дару девор, хона ва бомҳои деҳқонон, ки он қадар зебӣ надоштанд, аз ҷашматон пӯшида мемонданд.

Дар он тарафи ҷӯйи Мазрангон ва қанори деҳа майдони фароҳи нишебе буд, ки то лаби дарёи Зарафшон сарозер мерасид. Сар то сари ин майдонро ҷӯйчаҳои обпартави Мазрангон, ҷӯйҳои осӣи боло ва осӣи поён, шохобҳои онон, заҳкашҳои хурду қалон, ки дар атрофи заминҳои қорам деҳқонони он сомон қандаанд, фуру мегирифтанд. Шилдири шилдири ин ҷӯйчаҳо бо шарроси новаҳои осӣи ва гурриши оби Зарафшон ба ҳам омехта ба гӯшатон як мусиқаи муқам-малӣ зерубамдореро менавохтанд.

Киштҳои қунҷид, лубӣ, нахӯд, мош, харбуза, тарбуз, хусусан шолӣ зинат бар зинати ин майдони сабу хуррам меафзуданд. Заминаҳои ғайриқорамии ин майдон ҳам ҳолӣ намонда, сусҳои сурхҷаббро, ки ширинмий² меноманд, то миёни

¹ Пайқол – китъаи заминии қорам.

² Ширинмий – суси ширин. Сус – рустании худрӯйи дарозрешааст, ки мийи ҳам мегӯянд. Он ду навъ – талху ширин мешавад ва ширинмий аз

одам расонда буд. Мурғони титав (тустовук), ки дар ҳеч ҷо аз дасти фарзандони одам дар амон нестанд, дар даруни ин сусзорҳои ғўлӣ хона монда, тухм пахш карда, ҷўча бароварда, бо хотирчамии тамои бачагони худро парвариш менамуданд.

Дарёи Зарафшон, ки аз тарафи шарки шимолӣ ба тарафи ҷануби ғарбӣ равон буд, дар сар то сари ин майдони сабу хуррам монанди нимдоираи сафед, ки аз оби нуқраи зулолаш кашида бошанд, ба назаратон меофт.

Чун назаратон аз дарёи Зарафшон гузашта, ба сояи бунафшаранги кӯхи Қарнаб бармехӯрд, тамошои он тарафро тамошуда ангошта, дилатон мехост, ки тарафи дигари ин талро низ аз назар гузаронед. Ин хангом аз ҳама пештар диққати шуморо тарафи шимоли ғарбии ин мазор, ки сар то сар бо боғҳои ангур ва ниҳолзорҳои мевадор зебу зинаг ёфта буд, ба сӯйи худ мекашид.

Вакте ки аз дарвозаи ҷанубии ҳазира (ихотаи мазор) даромада аз дариҷаи шимолиаш берун мебаромадед, пеш аз он ки киштзорҳоро тамошо кунед, ғори бадҳайбате аз пеши поятон баромада ба дили шумо ҳарос меандохт.

II

Оре, ғори мазори Хоҷа Соктаре пурҳарос буд, аммо пурҳаросии ин ғор на танҳо аз он ҷо буд, ки даҳони фарсудай танге ва дунболаи торики фарохи чуқур ва дарозе дошт, балки аз ин ҷиҳат боз ҳам пурҳаростар буд, ки «ин ғор хобгоҳи девон, нишемангоҳи парӣён, бошишгоҳи ачинагон ва оромгоҳи аждаҳои тилисмон аст» гуфта дар забони мардум шухрат дошт.

Қисми болоии ин ғор ба мурури замон, бо таъсири барфу борон афтода то нимаи тал фурумада будааст, пас аз он дар он ҷо аз хишти пухта сутуне сохта, сақфи болоии онро аз ғалтидан боздошта будаанд, ки даҳонаш монанди даҳони танӯри якрӯя менамуд.

Дар ин воқеа низ ривояти аҷибест дар миёни мардум овоза дошт: гӯё пас аз афтодани як қисми он ғор девонест, ки дар он

навъи ширини он аст.

ҷо маскан доштаанд, аз девбанди он замон илтимос кардаанд, ки ӯ «қоре карда хонаи онҳоро аз ғалтидан нигоҳ дорад, то ки онҳо абадулобод дар ин ҷо осуда зиндагонӣ намуда, аз амру фармони авлоди ӯ берун нараванд». Ба сабаби ҳамин будааст, ки он девбанд ин сутунро сохта будааст.

Дар рӯ ба рӯйи даҳони ғор айвончае ҳаст, ки агар касе ҳаваси девбанд шудан дошта бошад, чил шабонарӯз дар ин ҷо нишаста азоймхонӣ мекардааст.

Дар ғарбии тал чорбоғча, сарҳавз ва микдоре ҷангалзор ҳаст, ки гӯё шабҳо девон ва парӣён ба он ҷо баромада ҳаво меҳӯрдаанд ва базм мекардаанд. Овози ғазалҳои ва нағма-навози парӣён шабҳо аз он ҷо шунида мешудааст.

Дар ҳаққи он ғор ва бошандагонаш бисёр ҳикоятҳои аҷиб бастаанд; гӯё агар шабҳо касе ин ҷо ояд, ки ӯро парӣён нахоҳанд, мезадаанд, ба ҳадде ки даҳонаш қач мешудааст, ҳатто баъзеҳо мемурдаанд. Баъзе шабҳо девони он ҷо наърае мекашидаанд, ки роҳгузарони он давру пеш бо шунидани он овоз аз худ рафта меафтодаанд.

Як махлуқи аҷибест, ки дар ин ғор манзил гузида аст, аждаҳои тилисмон будааст. Гӯё яке аз девбандони гузашта дар бунӣ ин ғор ганҷе гузошта, бар рӯйи он тилисме баста, ин аждаҳоро бо қувваи азоймхонӣ аз пушти кӯхи Қоф оварда, барои ниғахдории тилисми худ дар он ҷо посбон гузошта будааст. Нафаскашии ин аждаҳо шабҳо, ҳатто баъзан рӯзҳо ҳам ба ғӯши касе, ки ғӯш меандозад, ғуррос зада меистодааст.

Ин аждаҳо дар ҳар сари чанд ғоҳ шабҳо аз ғор баромада, то лаби дарёи Зарафшон рафта, об нӯшида меомадааст. Даҳони ин аждаҳо ҷунон калон будааст, ки лаби зеринашро дар таги дарё пахн карда, лаби болоиашро монанди тахтавар² бар ҳаво рост намуда, бо як хӯрт задан тамоми оби дарёро якбора дам мекашидааст. Як-ду соат ба ҳамин тариқа об нӯшида, баъд аз ташнашкан шудан бозгашта ба хонаи худ – ба ғор меомадааст. Агар дар вақти рафтуомади ин аждаҳо баногоҳ

¹ Азойм – афсун ва дуохое, ки ба беморон меҳонанд. Азоймхонӣ дуохонӣ-ест барои тасхир ва ром кардани дев бо афсун ва сеҳру ҷоду.

² Тахтаварғ – асбоби ҷубин ё сангин, ки бо он роҳи обро мебарданд.

дар сари рохаш касе бархӯрад, он касро зинда ва ноҳида фуру мебурдааст. Аммо ба касе, ки ба худаш наздик наояд, кордор намешудааст: ин вазифаро дар аҳдномае, ки бо девбанди мазкур баста будааст, ба гардан гирифта будааст.

Касоне, ки ба нияти девбанд шудан дар айвончаи рӯ ба рӯи ғор чилла ништа азоимхонӣ мекардаанд, шабҳо ба муқобилати девҳо ва парихо тоб наоварда беҳуш гардида меафтадаанд, баъзеашон бемори барҷомонда шуда ё даҳонашон қач гардида оқибат мемурдаанд.

Касоне, ки азоимхонию ба нисобаш расонда девбанд шуда мебаромаданд, ҳикоят мекарданд, ки «дар вақти дуо хондан аз даҳони ғор садои наъраи девҳо ва нафаскашии аждаҳо шунида мешавад, ки заҳраи одам тоб наоварда, кас беҳуш гардида меғалтад. Ин гуна касон албатта мағлуб мешаванд ва нобуд мегарданд. Аммо касе, ки пираш комил ва эътиқодаш қавӣ бошад, дили худро бой надода, дуоро ба нисобаш расонда, девбанди комил шуда мебарояд. Девон дигар аз фармони ӯ берун баромада наметавонанд». Меғуфтанд, ки «гоҳо дар атрофи ғор оташпораҳо намудор мешаванд, ин оташпораҳо ҳамон парӣёнд, ки меҳоханд девбандшавандари сӯзонанд. Дар ин ҳол ҳам ногарсии он шахс ва дастгирӣ пир лозим аст, вагарна он девбандшаванда ба мақсад нарасида талаф мешавад».

Рӯзона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона касеро ёрои он набуд, ки дар ин давра пеш қадамгузор шавад. Хусусан агар касе шабона ба қасди озмоиш ё ба сифати шаккоқӣ дар ин ҷо биёяд, албатта ба як бало гирифта мешудааст.

Девонашудагон, ачиназадагон ва умуман беморон аз ҷойҳои дурдаст ба хонаҳои хоҷагони Соктаре омада меҳобиданд. Азбаски хоҷагон авлоди он девбанди гузашта будаанд, девонагон ва беморонро гӯё бо ёрии девон ва парӣёни мазори ҷа гузаштагони худ дуруст мекардаанд. Агар беморон ва ё соҳибони онон беихлос ва шаккок бошанд, дуруст намешудаанд.

— Ин буд эътиқоди оммаи мардум дар бораи он мазор, он ғор ёва он хоҷагон!..

III

Айёми зимистон, мавсими барфу борон; хавзҳо ва ҷўйҳо ях баста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста; говон ва харон дар гўшаи огил ё кунҷаки собот фуру монда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида дар гурбадави сандали ҳазида буданд.

Дар ин фасл аз ҳайвоноти чорпо танҳо шутури нар аст, ки мастӣ мекунад, наъра мекашад ва чун девонагон аз даҳони худ кафк мепарронад ва аз парандагон танҳо зоғи ало ҳар қадар барф бисёр борад, ҳамон қадар шодмон мешавад, барфбозӣ мекунад, рақс менамояд ва бо садои нофорами худ гўши афсурдагони зимистонро кар мекунад.

Дар ин фасл, ки сардии ҳаво қариб се моҳ кашол меёбад, деҳқононро рӯзгузаронӣ он қадар хуб намешавад. Сандалиҳошон, ки аз оташи пагоҳӣ пур карда шудаанд, аз рутубати замин то ҷоштгоҳ пур аз хокистари оболуд мегарданд.

Дар ин айём, ки дар замин кор қардан мумкин нест, ягона машғулияти деҳқонмардон ғўзакашӣ, ҳаллоҷикунӣ ва бо-фандагӣ буда, қори деҳқонзанон пахтасозӣ, пағатобӣ, ре-сандагӣ ва найчаандозӣ буд.

Аммо бачагони хурдсолро зимистон он қадар бад намегузашт: дар рӯзҳои офтобноки зимистон, ки аз камоли сардиаш вайро офтоби бачакушак меноманд, бачагон ба ёбон баромада, то қарахт шуда афтоданашон хартозӣ мекарданд ё дар рӯйи хавз ва ҷўйҳои яхбаста яхмолак мепариданд; бо ин гуна бозӣҳо рӯзҳои кўтоҳи зимистонро гузаронида, шом ки шуд, даррав меҳобиданд, дигар то рӯз шуда, баромадани офтоб намедонистанд, ки аз дунё ҷӣ гузашта ва барф чанд вачаб бо-ридааст. Модари меҳрубон, ки доранд, ӯ ба дар ҳол ки бошад, то субҳ ҷойи хоби онҳоро гарм нигоҳ медошт, дар ин ҳол ба онҳо на ғами сармо буд ва на парвоя гармо.

Калонсолон ва навҷавонон барои бартараф кардани дилгирии зимистон, ҳеч набошад, ҳафтае як шаб кўшиш мекарданд, ки ба як ҷо ғун шуда суҳбат кунанд, ғазал хонанд, қисса шунаванд, қофия гўянд ва ширинкорӣ намоянд.

¹ Ин ҳоли замони пештараи деҳқонони Бухоро буд, ки то замони қолхазӣ онҳо бештарин пўшоки худро худ хозир мекарданд (шарҳи нависанда).

Ин гуна чамъомадҳо ё ба сурати гаштак¹, ё ба тарзи дангона² ва ё ин ки ба тариқаи ҳарифона³ барпо мешуд. Бештарини чамъомади ҷавонон ба тарзи дангона ва маҷлиси миёнсолон ба сурати гаштак мегузашт. Ҳарифона бошад, дар ҷойхонаҳо, баққолиҳо ва сари осӣҳо ба амал меомад.

IV

Шабе аз шабҳои зимистон, ки дару боми деҳқонро барф фуру гирифта буд, қариб бист нафар аз ҷавонони деҳаи Сок-таре дар меҳмонхонае маҷлиси дангона барпо карданд. Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб ораста буд: дар замини меҳмонхона барои нигоҳдории рутубат най рехта, аз болои он бӯрё андохта ва аз болои бӯрё намади казокии хубе паҳн карда буданд. Кӯрпа ва кӯрпачаҳо ҳам он қадар чиркин набуданд.

Дар пешгоҳи меҳмонхона сандалини гарм ва дар поёни он манқали ҷўянии пуроташ буд. Дар гирдогирди он манқал⁴ шаш ҳалқаи ҷойникмонак буд, ки ҷойникҳои ҷойи кабуд дар он ҷо дар ҷўш буданд.

Дар беруни меҳмонхона, дар тахти айвончае дар болои гулхан ҷойҷўши сиёҳ овезон буд, ки дам ба дам барои ҷойникҳои холишуда оби ҷўш тайёр мекард. Гулхан бо шохҳои зардолу, себ, тут ва дигар дарахтони мевадор, ки имрӯз барои ҳамин маҷлис шикаста оварда буданд, фурузон буд. Лахчаҳои гулхан пасу дунбол ба сандалӣ ва манқал нақл меёфтанд.

Аз рӯи сандалӣ гирифта то поёни меҳмонхона ҷор дона шамъи нимчагии ҷойдорӣ нур мепопиданд.

¹ Гаштак он аст, ки якчанд нафар иттифок шуда, ҳафтае як бор ҳар яке ба навбат зиёфат медиҳад. Азбаски ин зиёфат гардиш карда ба сари ҳар кас меояд, «гаштак» номидаанд (шарҳи нависанда).

² Дангона он аст, ки якчанд нафар дар байни худ пул чамъ карда, то таъмом шудани он маблағ ҳафтае якборӣ чамъ шуда зиёфат меҳӯранд (шарҳи нависанда).

³ Ҳарифона он аст, ки якчанд кас чамъ шуда, як оши палав мепазанд ва ҳарчи он ошро баробар медиҳанд (шарҳи нависанда).

⁴ Манқал — зарфи дахонфароҳи поядор, ки дар он оташ афрӯхта гарм мешавад.

Шуълаи шамъҳо, оташи сандалӣ ва манқал, буғи ҷойникҳо, нафаси аҳли маҷлис бо бухори ҷилиме, ки дуд ба дуд мекашиданд, ҳамагӣ дар як ҷо чамъ шуда, хонаро ҷун ҳаммом гарм карда буданд. Хона ҳақиқатан ҳамчун ҳаммом шуда буд, аз дуд ва бухоре, ки то шиғи хона печида мебаромад, васса ва болор намудор намегашт; агар ду равзани дар рӯ ба рӯи якдигар аз шимол ва ҷануб дар тахти забаррав воқеъ буда кушодагӣ намебуданд, аз гаронии ҳавои хона нафаси аҳли маҷлис танг шуда мадхуш мегардиданд.

Аз хӯрданиҳо нону мавиз, қандалоту печак, пиставу бодом, гўлингу санҷид, шўрбо, палав, харбузаву ангур ба навбат дастурхонро зинаг медоданд.

Маҷлисро Ниёзгўшпон¹ ном касе, ки бобои ҷавонон буд, идора мекард. Ниёзгўшпон на аз ҷиҳати калонсолиаш ба ин «мансаб» расида буд, балки ӯ қорҳо карда, қорномаҳо нишон дода, сафҳоро дарида, шартҳо ва ғаравҳоро бурда, ба ин ҷода (ба ҷодаи бобоии ҷавонон) баромада буд.

Дар маҷлис як пайт яккаҳонӣ шуд, онҳое ки овози хуш доштанд ва мақома медонистанд, барои хурсандии дўстон ғазалҳои карданд, «офарин»-ҳо, «намурий»-ҳо ва «зинда бош!»-ҳо шундиданд. Дар фуруоварди яккаҳонӣ якчанд нафар ҳамовоз шуда, рубоҳои, қорбайтҳо ва ашӯлаҳо хонданд. Дар вақтҳои дамирии сурудхонон тақлидчиён масҳарабозӣ карда ҳар касро тақлид менамуданд, қофия меғуфтанд, хушгўйи ва ширинкорӣ мекарданд.

Вақт аз ними шаб гузашта буд. Яке аз аҳли маҷлис барои қазои ҳоҷат берун баромад, аз миёна ду сония нагузашта, «вой мурдам!» гўён фарёди қонқоҳе кашид. Бо шундани он овоз «магар дузде ё ноҳалафе омадааст» гўён аҳли маҷлис «қордҳо ва қалтакҳоро гирифта, ҳама якбора берун давиданд. Диданд, ки он шахсе дар тахти собот² бар болои тўдаи пору афтодааст ва барзағови сиёҳи қалоне, ки аз оғил қанда баромада будааст, ҳар тарафи он шахсро бӯида «ху...у...ху...у» меғўяд.

¹ Гўшпон — паҳлавон, зўрманд

² Собот — айвоне, ки дар вай ҳайвонот мебандад (шарҳи нависанда).

— Бачаҳо, чор тарафро бинед ва хабар гиред, ки чӣ ҳодиса рӯй додааст! — гуфт бобо (Ниёзгӯппон).

Роҳрави дарвозахона, қаххона ва бомхоро диданд, ки аз душман асаре нест. Дар рӯи барфе, ки имшаб борида буд, нақши пое ҳам наменамуд, то ки «дузд омадааст ва гурехтааст» гӯянд.

Окибат шахси мадхушафтодаро бардошта ба хона дароварданд. Ба рӯяш ва синааш оби сард заданд, ки баъд аз соате ба хуш омад ва чашмонашро кушода:

— Маро кӣ ин ҷо овард? — гуфта, аз касоне ки ба болои сараш чамъ шуда буданд, пурсид:

— Моён!

— Шумоён ҳам дидед?

— Чиро?

— Девро.

— Дев кучо буд? — гуфта савол дод Аҳмад ном аз аҳли маҷлис, ки як ҷавони навраси 16-17-сола буд.

— Вақте ки ман, — гуфт он шахси мадхушафтода дар эзоҳ — аз хона баромада меҳостам ба собот дароям, дев ба сурати барзагови сиёҳе даромада маро заданӣ шуд... Зад ё назад, хабар надорам. Аммо хамин қадар медонам, ки як фарёд кашидаму афтодам.

Аҳмад аз ҳикояи ин шахс беихтиёр хандид ва гуфт:

Борақаллоҳ ба дилу гурдаат! Гови аз оғил қанда баромадаро дев гумон карда, аз вай тарсиديو аз хуш рафти.

Он шахс меҳост, ки гуфтаи Аҳмадро рад кунад ва исбот намояд, ки албатта девро дидааст, аммо дигарон ҳам сухани Аҳмадро тасдиқ карда гуфтанд:

— Оре, гов буд, мо ҳам дидем ва баъд аз туро ба хона даровардан Мухтор онро ба оғил дароварда баст.

Асли воқеа ин гуна рӯй дода буд: вақте ки он шахс барои қазои ҳочат аз хона баромад, бисёр танг шуда буд ва бинобар ин пеш аз он ки ба ҷойи махсус расад, домани худро бардошта ҳозирӣ медид. Гов, ки ба сабаби машғулияти соҳибаш дар маҷлиси дангона имшаб хӯроки муқаррариашро нахӯрда бисёр гушна монда буд, домани бардоштаи он шахсро домани пурқоҳ гумон кард. Чун дид, ки он шахс ба тарафи худаш

нарафта рӯй ба дигар ҷониб дорад, бо як хирси говона як зӯр зада ресмонашро канд ва ба тарафи он шахс давид, ки хӯроки дар домани ӯ бударо рабуда хӯрад.

Он шахс, ки ҳамеша аз модару модаркалонони худ афсонаҳои дев, парӣ, ачина ва монанди инҳоро шундида тарбия ёфта буд ва бовар дошт, ки «агар дев ба одам зарар расондани шавад, бештарин ба сурати гови қорӣ даромада ҳамла мекардааст», он гови ҳақиқиро дев пиндошт ва бинобар ин худро бой дод ва аз хуш рафта афтод.

Ҷавонон ба аҳволи ин шахс хандиданд ва масхара доштанд. Яке гуфт:

— Бо ин дилу гурдаат имшаб роҳи хонаатро чӣ гуна меёбӣ?

Дигаре гуфт:

— Баъд аз ин ба ту саллаи занбарӣ ва яккакорди якгазӣ¹ харом аст; акнун ту монанди занон лачак² банд ва ба сари чарху дуг нишин!

Сеюмӣ масхара дошта ва пичинг карда гуфт: Офарин ба дилу чигарат! Агар монанди ту чор ҷӯра дошта бошем, харомон дар кӯчаи Хиёбони Бухоро ханг хоҳад зад...

Яке аз аҳли маҷлис, ки Шокир ном дошт, аз даҳони пурносаш оби носолуд парронда-парронда ба гап даромад ва ба ҷавонон гуфт:

— Ҳамаи шумоён хонашери майдонгарибед! Намедонед, ки дев чӣ ва ачина кадом аст? Ҳоло кӣ медонад, ки он гови дар оғил будагӣ буд, ё деви ба сурати гов даромада?

¹ **Саллан занбарӣ** — як навъ саллабандӣ аст, ки ба шакли занбар мешавад. Ин гуна саллабандӣ махсуси олуфтагон ва зӯроварон буд. Инчунин яккакорди калон овехта гаштан ҳам махсуси олуфтагони ҷавон буд. Аммо одамҳои одӣ кӯшқорд (чуфтқорл) меовехтанд (шарҳи нависанда).

² **Лачак** — парчаест, ки занон дар зери гулу мебанданд ва рӯи синашонро мепошонанд.

³ Бештарин аҳолии Хиёбони Бухоро харҳои калони зӯро парвариш карда савор мешуданд ва дигар харбозони олуфта харҳои хуб тарбия карда, гаула шуда ба кӯчаи Хиёбон мебарданд. Агар хари инҳо аз хари хиёбонӣро зӯртар бошад, дар он ҷо ханг зада, дар хангзани хари хиёбонӣро мағлуб мекард ва агар камзӯр бошад, дар он ҷо ханг зада наметавонист ва мағлуб шуда хомуш мегардид. Ин масал аз хамин ҳикоя мондааст (шарҳи нависанда).

Шокир носро ба зери бурё туф карда сухани худро давом дод:

— Ман бисёр дидаам, ки дев ҳатто ба сурати гови худам даромада, маро заданӣ шудааст.

— Заданӣ шуда намондааст, балки задааст, — гуён Аҳмад сухани ўро бурид ва эзоҳ дод. — Агар туро дев намезад, ин гуна девонавор гап намезадӣ.

Шокир оташин шуда, сухани худро давом дод:

— Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд (зери бағали худро кушода, бозубанди калонеро нишон дод), ки ба ман раҳматӣ эшони Баракатхоча дода буданд, халос шудам.

— Раҳматӣ эшони Баракатхоча девбанди калон буданд, — гуфта Ашўр ба гап даромад ва ҳикоя сар кард. — Раҳматӣ модарам мегуфт, вақте ки ў хурдсол будааст, ачина ба ў ахсум шудааст, хар шаб ба хобаш даромада метарсондааст. Эшони Баракатхоча, ки ҳамсоя будаанд, аз ин ҳол хабардор шуда, аласкуниро¹ ба модарам фотиҳа додаанд. Баъд аз он ачинаҳо ба ў ром шуда, ўро наметарсондагӣ шудаанд. Ҳатто модарам бо аласкунӣ аз дигарон ҳам ачинаҳоро дур мекард, хар беморе, ки ба хонаи мо меомад, модарам як парча лағтаи кухнаро ба сари чўбе печонда оташ дармедод ва ба болои сари бемор «алас-алас, аз ҳамаи зиёну захматҳо халос! Ба хурмати чил тан, ёздаҳ тан, ҳафт тан ва Хизру Илёс» гуён мегардонд. Агар он бемор шаккок набошад, дуруст мешуд.

— Агар шаккок бошад, яъне дардаш зўртар бошад, аз аввалаш ҳам бадтар шуда оқибат мемурд, гўй! — гуфт Аҳмад пичингзанона сухани Ашўро бурида ва илова кард:

— Ҳамаи инҳо аз тарс ва бегурдагии одам аст, ба одами нотарс ҳеҷ чиз зарар расонда наметавонад.

— Дев ва ачина душмани номард аст, — гуён бобо ба гап даромад ва давом намурад:

— Агар душманатон аз хели одам бошад ва ба назаратон

¹ Аласкунӣ — навъи табобат ба воситаи оташгардонӣ, ки аз онини зардуштӣ боқӣ мондааст. Алас кардан — касеро оташ гардонидан одатест, ки табиибони фусункор ба кор мебаранд.

намуда ба шумо ҳамла карданӣ шавад, «як чон ба як чон» гуёён бахтозмой мекунед. Хумсой ачина як душмани ҷудо нотанте, ва як мезанад, ки ҳам кар мешавед ва ҳам кўр. Ба муқобили деу ачина зўрварӣ ба кор намеравад. Вагарна дар байни ҷўраҳои мо одами тарсончак нест.

V

Ниёзгўшпон найи чилими ба пеши даҳонаш омадаро гирифта, ду-се куллоб кашида давом кард:

— Ман аввал саргузашти худамро ҳикоя кунам. Шумо мекунед, вақте ки гичдувониён дар тарфбозӣ¹ бо вобкандиён тараф шуданд, даҳанмарди гичдувониён ман будам. Лекин тарфе, ки дар дасти ман буд, сусттар ҷой карда шуда будааст. Вақте ки оташ додам, ба зудӣ оташ дар зери тарф рафт ва кулўхро аз таги тарф бароварда пошна зад, дасти ман то оринч сўхта шалхид, чомаам оташ гирифт, қариб буд, ки ҳамаи баданам сўзад. Даррав ҷўраҳо маро бардошта ба ҳавзи Дарвешобод партофтанд ва ман аз мурдан халос шудам.

Ниёзгўшпон доғҳои дасти шалхидашро ба ҷўраҳояш нишон дода, ба ҳикояи худ давом намурад:

— Бо ҳамин қадар кор (бо пошна задани як тарф) вобкандиён «уй-уй» гуён моро шикастхўрда нишон дода гапгаронӣ карданд. Мо ҳам ба тақдир тан дода, дам шудем ва ниқоргириро ба соли дигар мондем.

Ниёзгўшпон як чилими дигар кашида боз ба гап даромад:

— Соли дигар то вақти сайри Дарвешобод ба Усто Равшани позарез² фармуда як тарфи бисёр калон резондем. Қолиби он тарфро Мулло Файзӣ гирифт, ки аз хунаремандони якуми за-

¹ Тарф — зарфест монанди офтобаи ҷўянии бенўлу даста, ки аз ҷўян мере-занд, ду даҳон дорад, дар даҳони зеринаш аз дарун як лўнда кулўхро банд мекунанд. Пас аз он доруи милтикро бо чанд гуна резаҳои маъдани дар даруни он ҷой мекунанд. Дар шабҳои сайру тамоҳои вақтҳои пеш-чапонон бо якдигар тараф шуда, аз ду сўй тарфҳоро бардошта оташ ме-додаанд. Тарфи хар кас, ки хушоташтар, гулрезтар ва бадавомтар буда, шуълааш росттар барояд, он бурдагӣ ва голиб ба шумор мерафт (шарҳи нависанда).

² Позарез — оҳангаре, ки олоғи ҷўяний барои сари омочи ҷуфтрои ме-созад.

мона аст. Доруяро ҳам Мулло Файзӣ тайёр кард: мисреза, чўнрезаҳо ва боз ким-кадом маъданҳоро ба дору ҳамроҳ кард, ки тарф дар вақти оташ дардодан ҳафтранг гул мерехт. Оташаш ҳам монанди сугуни баланде, ки ба вай танобҳои ошиқпечони гуногунҳум печида гулҳои рангоранг кушода бошад, рост ба осмон мебаромад ва дар гирдогирди худ гулрезӣ мекард, мисли думи товуси хиргоҳ шудаистода бо рангҳои гуногуни дурахшон медурахшид...

Магар чилими дуд ба дуд кашидаистодааш кайфи Ниёзгўшпонро баробари кайфи саргузашташ набардошт, ки дар аснои хикоят даст дароз карда, аз дасти Шокир носкадуяро гирифта, кафашро пур карда ба дахонаш ҳаво дод ва давом кард:

— Ин тарф бисёр калон буд, як одам, ду одам ба даст бардошта саришта карда наметавонист. Бинобар ин дар миёначойи як тахтаи гучум¹, ки се оршин қад ва якуним оршин бар дошт, ин тарфро шинондем...

Магар ба сабаби гапзада истодан буд, ки нос дар даҳони Гўшпон пеш аз вақташ об гирифта ба гапзаданаш роҳ надод, Гўшпон ҳам носро ба девор туф карда фириастода ба суханаш давом кард:

— Вақти сайру шаби хунарнамоӣ расид. Чор тарфбози зарбардаст, ки яке аз онҳо ман будам, аз чор гўшаи тахта бардошта дар майдон тайёр шуда истодем. Аз ду тараф мушакҳо ва тарфҳои дасти мукаррарӣ парронда шуданд. Дар вақти гармии бозӣ ва чўшии гирудор тарфи фармударо оташ дардодем, оташи гулрез ба фалак печид, кийгоси дўсту душман ба осмон баромад. Чашми вобкандиён мош барин гардид, даханашон калўшкхна барин яла шуда монд. Мо чор нафар монанди шутурони масте, ки дар майдони шутурчанг сар дода шуда бошанд, аз дахонҳо кафк парронда наъра мекашидем, гурриш мекардем. Дар ҳолате ки оташи тарф гуррос зада мебаромад ва тахта ба дастамон буд, монанди аспони харос² чарх мезадем...

¹ Гучум — дарахти сада, кайрёғоч.

² Харос — осиеи аспӣ аст, ки дар вай чанд сарасп баста мегардонданд (шарҳи нависанда).

Ниёзгўшпон, ки дар вақти тасвири саргузашташ гўё хозир ҳам дар ҳамон майдон тарфи фармударо парронда истода бошад, кафки дахонаш ба муйлаб ва буруташ пош меҳўрд, аз лабу дахонаш кафҳои носолудро пок карда, овозашро қадаре пасттар ва оҳангашро маъюсонатар карда давом намуд:

— Дареғ, сад дареғ, ки ханўз нимаи дору тамом нашуда тарф таркид, тахта ҳам пора-пора шуда ба атроф парид, хашт нафар мурданд, се нафари онҳо он касоне буданд, ки ҳамроҳи ман тарфро бардошта гашта буданд. Аммо ман бо шикастани дасти ростам зинда мондам...

— Магар ба тамошобинони дигар зарар нарасид? — гуфта Аҳмад бо ҳаяҷон пурсид.

— Чаро зарар нарасад? — гуфта Гўшпон давом намуд: — каси бисёре бо зарби порчаҳои тарф ва тахта маҷрўх шуданд, мардум дар воҳима афтода, гурўх-гурўх ба ҳар тараф меғурехтанд, каси бисёре дар вақти гурез дар зерӣ пойи якдигар монда ҳам маҷрўх ва майб шуданд... Хайрият, ки дар ҳамин вақт Қаландари зарангаригӣ бо ҳамроҳии Ҳамроғавбоз¹, ки онҳо он вақтҳо гуреза шуда мегаштанд, аз ким-кучо пайдо шуданд, маҷрўхон ва афтодагонро аз тағи пойи мардум бардошта ба канор бароварданд, бачагон ва одамони пирро аз байни талогўб бардошта ба боми кашони гандум ҳаво дода, онҳоро аз талаф шудан ҳалос карданд...

— Қаландар ва Ҳамроғавбоз чаро гуреза шуда мегаштанд? — гуён Аҳмад ба Гўшпон савол дод.

Ниёзгўшпон ба садои худ, ки дар вақти нақли фалокати ҳудаш қадре маъюсона мебаромад, як оҳанги қаҳрамонона дода гуфт:

— Қаландар ва Ҳамроғавбоз ҳақиқатан ҳам одамони мард буданд, онҳо аз ҳеч чиз наметарсиданд. Воқеаи гурезагии онҳо ин аст, ки вақте 15-20 савор аз одамони амлоқдор аз баърои мол кардани (андоз андохтани) гандуми деҳқоне ба сари заминаш мраванд, ба баҳонаи таҳмин кардани ҳосили ган-

¹ Нависанда Ҳамроғавбозро дар «Чаллолони Бухоро» аз аввал то охири асар ҷо-ҷо ёд кардааст, хусусан дар бобҳои «Дар ҳавлича» ва «Машинаи торочгарӣ». Ниг.: «Куллиёт», ҷ. 1, сах. 116-119, 180-182.

дум сулуки¹ аспхонро бароварда, ба даруни гандум меда-
роянд ва гандуми суп-сурх пухтаро ба аспхон мекӯронанд.
Албатта, хеле гандум дар таги пойи аспҳо ҳам монда нобуд
мешавад. Дехкон мегӯяд: «Бегичонҳо! Шумо, ки ҳоло ган-
думро ба аспхон мекӯронед ва поймол мекунед, ман моли-
яти (андози) инро аз кучо ёфта медихам?»

Ин сухани дехкон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва
худошонро тахқир кардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба
сари дехкон бо қамчин мезанад. Дехкон доду фарёд мекунад.
Дар ҳамин вақт ба болои воқеа Ҳамроғавбоз ва Қаландар, ки
роҳгузар будаанд, расида меоянд. Ва сурати воқеаро фаҳмида,
дехконро ғимоят мекунанд, одамони амлоқдорро ҳақорат
медиханд. Одамони амлоқдор ба сари онҳо ҳам қамчин ҳаво-
ла мекунанд. Аммо ҳар дуи инҳо мисли шере, ки ба думаш
расида бошанд, ғуррида оташин мешаванд. Халачӯби говронӣ
ва молапochaи дехконро аз сари замин гирифта, одамони ам-
лоқдорро мекӯбанд, сари яке аз онҳо мекафад. Онҳо мегуре-
занд ва рафта ба амлоқдор шикоят мекунанд. Амлоқдор барои
дастгир карда ба зиндон фиришодани Қаландар ва Ҳамро-
ғавбоз одамҳои яроқнок мефиристад. Лекин инҳо рӯй пинхон
карда, ба даст намеафтанд. Аз ин воқеа ду сол гузашта бошад
ҳам, ханӯз инҳо рӯйрост ба бозор намебароянд. Шабӣ
тарфбозӣ пинхонӣ ба тамошо омада будаанд, ки хеле мар-
думро аз талаф шудан ҳалос карданд. Вақте ки одамони
ҳокимон пайдо шудани онҳоро фаҳмида, дар пайи дастгир
карданашон афтоданд, боз ғоиб шуда рафтанд.

Инҳо ҳам дев ё ачина будаанд-дия, – гуфта Аҳмад пас аз як
пичинг паррондан пурсид: – ҳокимон магар ба касоне, ки ба
мурдан ва мачрӯх шудани ҳамин қадар одам сабаб шудаанд,
чизе нагуфтанд?

– Не, – гуфт Гӯшпон, – ҳамоно шаб мо, тарфбозони машхур,
рӯй пинхон кардем. Қалолитдинамин дар миёна даромада, аз
ҳамаи тарфбозон се ҳазор танга ғундошта, як қисмашро ху-
даш хӯрда, бақияшро ба чор ҳокими Ғичдувон дод, бо ҳамин

¹ Сулуқ – оҳани занҷирдори лаҷоми асп, ки вақти лаҷом задан дар даҳони
асп меистад.

кори мо ҳаспӯш шуд. Лекин ҳокимон барои чашми мардум
ҳашт нафар бечораеро, ки дар умри худ тарф ба даст наги-
рифта буданд, дастгир карда бадарға намуданд. Мо саломат
монда, ба ривоч додани хунари худ машғул шудем.

– Магар ҳоло ҳам дастатон ба тарфбозӣ кор меояд? – гуф-
та Аҳмад пурсид.

– Дастӣ ростам кор наояд ҳам, бо дастӣ чапам ҳар навъ
тарфро парронда метавонам, лекин...

Гӯшпон аз сухан бозистод ва чилим фармуд.

– Лекин чӣ? – гуфта Аҳмад пурсид.

– Дастӣ ростам айбдор шуда бошад ҳам, бо дастӣ чапам
ҳар корро карда метавонам. Лекин як воқеаи дигар рӯй дод,
ки ман дили худро бой додам. Ман дар ин ҷо ҳамоно воқеаро
ҳикоя карданӣ будам, тарзе шуд, ки ҳикояти тарфбозӣ ба
миёни омада, гап дароз шуда рафт.

– Гӯед, гӯед, он воқеаро ҳам шунавам! – гуфта ҷавонон аз
ҳар гӯша ба тарафи бобо рӯй андохтанд.

Бобо баъд аз кашидани чилими обтоза боз ба ҳикоякунии
саргузашти худ даромад...

– Вақте дар бозори Ғиштӣ дер монда, баъд аз фуру рафта-
ни офтоб аз он ҷо баромадам, то вақте ки ба таги мазор раси-
дам, хуфтан шуд, шаб ҳам бисёр торик буд, моҳ набуд, абри
сиёҳ рӯйи ситорахоро ҳам пӯшонда буд. Девон ва парӣро
ба хотир оварда, аз мазор чашмавро намеканд. Нохост ди-
дам, ки дар як гӯшаи мазор оташпороҳо менамоянд. Ман, ки
аз он ҳама оташбозиҳо наметарсидам, бо дидани ин оташ
андак дилам ларзид...

– Он оташпороҳо чӣ будааст? – гуён Ашӯр сухани Гӯш-
понро бурида, таъҷуб кард.

– Ачина буд, – гуфта Гӯшпон сухани худашро давом дод. –
Агар дар бағали худ бозубанд намедоштам, он ачина маро
зада месӯхт, ҳарчи ба шарофати бозубанд ҳалос шудам, лекин
аз ҳамоно рӯз боз ҳар оташро ачина гуфта метарсам. Намедо-
нам, имсол тарфбозӣ карда метавонам ё не? Бинобар ин
Рӯзимуродро (номи он шахси мадхушгардида) ҳам таъна кар-
дан дуруст нест. Аз дева парӣро ачина тарсидан даркор аст.

– Бобо! – гуфт Аҳмад, – ба пеши шумо қалонгапӣ наша-
вад, ман аз ачина-пачина наметарсам.

– Ука, бисёр калонгирй накунед! – гуфт Шокир ба Аҳмад.
– Ҳоло бадани шуморо мўрча нағзидааст. Ин гапхоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни 15-20 нафар ёру ҷўра зада метавонед. Ягон шаб якка ба таги мазор раведо қандатонро хўред. Агар ҳамин тавр шаккоқӣ кунӣ, ачина як занад, ки «воҳ» нагуфта мурӣ.

Аҳмад шўрид ва оташин шуда гуфт:

– Ака Шокир, шумо ин қаду коматро дар кучо ёзондед, ин қад аст ё чувориюя? Бо ин сиккаву суммот гапи задагии ин каса бинед-а...

Аҳмад қадре хомўш монд ва боз ба Шокир нигоҳ карда:

– Гарав бандед, ҳозир ман ба таги мазор рафта оям!

– Гарав мебандам, – гуфт Шокир бо оҳанги тамасхуркунона ва дигарҳо ба Шокир ҳамроҳ шуда:

– Гарав мебандем, гарав мебандем, – гуфтанд.

– Аҳмад, ука, тезӣ накун! – гуфт бобо ба гап ҳамроҳ шуда, – ба гапи касе, ки аз худат як курта пештар даррондааст, оташин нашав. Аз ачина наметарсидагӣ одам нест. Ҳоло ту ачинаро надидай!

– Ачинаро дидаам ё надидаам, ин кори ман аст, – гуфт Аҳмад, – ҳамин ки «гарав мебандам» гуфта аз даҳонам баровардам, мебандам.

– Гўй, шартат чист? – гуфт Шокир боз бо тамасхур.

– Шумо калон, шумо гўед! – гуфт Аҳмад.

– Аҳмад, бачагӣ накун! – гуфта бобо боз оташи Аҳмадро паст қардан хост.

– Бачагеш чӣ? – гуфта боз Аҳмад оташинтар шуд ва бо дасти худ ба тарафи Шокир ишора карда илова намул:

– Аз ҳамин барин калон шуда гаштан дар бачагӣ девона шуда мурдан бехтар аст!

– Ҷанг даркор нест, шартро қарор диҳетон, – гуфт Рўзимурод.

– Шарт ба Аҳмад, – гуфт Шокир.

– Шарт ба шумо ё ба ҳамаатон, – гуфт Аҳмад.

Шарт ба ҳамамон ки бошад, ман гўям, – гуфт Рўзимурод ва бо як оҳанги мағрурона ба баёни шарт даромад. – Агар ба таги мазор сихат-саломот рафта оӣ, то зинда ҳастем, дангона,

харифона ва гаштаки моро муфт хўр; агар мурӣ, худо раҳмат кунад ва агар рафта натавониста аз роҳ баргардӣ, ҳамаамонро як бор зиёфат кун!

– Дуруст, дуруст, чудо нағз, – гуфтанд ҳамаашон.

– Ту чӣ мегӯӣ, Аҳмад? – гуфт бобо ба ӯ нигоҳ карда.

– Ҳар чизеро, ки ҷўраҳо дуруст шуморанд, ман қабул дорам.

– Биё, ин тавр бошад, дастатро деҳ!

Аҳмад ва бобо монанди онҳое, ки савдо мекунанд, дасти ақдигарро гирифтанд, бобо ба Аҳмад корди худро дода гуфт:

– Мазорро аз тарафи офтоббаро давр зада ба айвончаи рӯ ба рӯйи ғор мебарой, дар айвонча бо ин корд як хат мекашӣ, баъд аз он ба чорбоғча фуromaда, аз дарвозаи поёни он ба ҷангалзор мебарой, як шоха аз ҷангал бурида гирифта кордро дар зерӣ он ҷангал гузошта бозмегардӣ! Дуруст аст?

– Дуруст! – гуфт Аҳмад. – Лекин сағи худро ҳамроҳ мебарам.

– Чаро?

– Дар мазор шағол бисёр аст, агар сағ набошад, дур нест, ки шағолҳо ба ман зарар расонанд.

– Касе, ки аз деу парӣ наметарсад, аз шағол чаро тарсад? – гуфт Шокир бо оҳанги масҳарадорона.

– Аз шағол тарсидан албатта дуруст аст, – гуфт Аҳмад, – агар яқчанд шағол ба як одами бемилтиқ ё бетапонча ҳамла кунанд, албатта ғолиб мебароянд. Аммо аз ачина тарсидан кори занон аст.

– Астағфируллоҳ! – гуфт Шокир оташин шуда.

– Монетон, «як гап кўтаху олам гулистон», – гуфт бобо, – ҳозир маълум мешавад, ки кӣ зан, кӣ мард, кӣ шер, кӣ рўбах.

Аҳмад корди боборо гирифта аз ҷояш хест, ба дари хонаи худ, ки дар ҳамсоғии он ҳавлии маҷлисоҳ буд, рафта, сағи худро «Хайбар, Хайбар»¹ гуён ҷег зада, ба худ ҳамроҳ кард ва роҳи сари мазорро пеш гирифт...

* * *

Аз аҳли маҷлис яке ба ҷони Аҳмад афсўс хўрда мегуфт:

¹ Ин сағ бо ҳамин номи «Хайбар» дар қисми якуми романи «Ғуломон» ва дар «Ёдоштҳо» низ тасвир шудааст.

— Ҳайф аст, чавоне, ки аз сад гулаш як гулаш нашукуфта-
аст, худро бо як беандешагӣ нобуд кунад.

Дигаре мегуфт:

— Кӯр шавад, «Гӯри худ, аъмоли худ» гуфтаанд, ба вай кӣ
мондааст даҳанкалониро, бачаи пешхез чӣ мешавад меғӯед?
Як рӯз не, як рӯз худашро нобуд мекунад-дия.

Сеюмӣ мегуфт:

— Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба
хешу таборхон Аҳмад чӣ ҷавоб меғӯем? Айб ба бобост, ки
ӯро нигоҳ надошт. Ӯ бачагӣ кунад ҳам, лозим буд, ки бобо
хаю бош мекард.

— Ба ман чӣ? — гуфт бобо. — Ман як бор, ду бор гап задам,
гӯш накард. «Ҳарчанд задам, дар нагирифт», «дидӣ ки нашуд,
мон ки равад» гуфтаанд.

— Дар ин вақти шаб сари мазор рафтан ҳалво буд, ки
Аҳмад меҳӯрад? — гуфт Рӯзимурад бо оҳанги нобоварона. —
Ҳолӣ мебинед, ки аз нимраҳа гашта меояд, ҳеч гап намеша-
вад, натарсестон.

— Бо кадом рӯй ба пешӣ мо гашта меояд! — гуфт Шокир
худбаварона, — дар вақти отапинӣ як гап заду рафт. Аз пешӣ
мо ки баромад, рост ба хонаи худ рафта меҳобад. Акнун, рӯйи
Аҳмадро дар шаби зиёфаташ мебинем.

— Ҳеч намебинем гӯй-чӣ? — гуфт Ашӯр ба Шокир. — Вай
пуле надорад, ки хамаи моро зиёфат кунад, сахари барвақт аз
хобаш хеста, роҳи Бухороро пеш мегирад ва пас аз он ҳеч гоҳ
ба деҳа намеояд...

* * *

Ҳанӯз ин гуна гуфтугӯзорҳо ба поён нарасида буд, ки
Аҳмад аз дар даромад. Дар рангу рӯйи осори тарсидагӣ
набуд. Дар дасташ навадаи ҷангале буд, ки онро монанди касе,
ки аз гулзоре шохчаи райхоноро канда гирифта бошад,
бепарвоёна мечунбонид¹.

— Чӣ кор карда омадӣ? — гуфт бобо ба Аҳмад.

— Ҳар кореро, ки қарор ёфта буд, кардам, — гуфт Аҳмад ва
навадаи ҷангалро ба пешӣ бобо гузошт.

— Корд чӣ шуд?

Дар тақи ҷангале, ки ин навдари аз он буридаам, гузоштам.

— Офарин! Ман шахрамро ба ту додам! — гуфт бобо бо
оҳанги таслимқорона.

— Ҳоло маълум нест, — гуфт Шокир бо оҳанги нобоварона,
— кӣ медонад, ки ин навдари аз мазори калон бурида омада-
аст, ё аз руйдаричаи худаш, ки дар он ҷо ҳам як мазори ҷан-
галдор ҳаст?

— Аҳмад дурӯғ намеғӯяд, боз росту дурӯғаш пагоҳ маълум
мешавад, — гуфт бобо.

— Базм ва хониши парӣро хуб тамошо кардам гӯй-чӣ? —
гуфт Рӯзимурад хичлатмандона.

— Ҳо! — гуфт Аҳмад. — Агар уллоси шағолонро шумо хони-
ши парӣён ҳисоб кунед, хуб базм тамошо кардам. Афсӯс, ки
баъд аз шунидани уввоси Хайбари ман онҳо дам шуда монданд
— «ачинаҳо гурехтанд», ман ҳам аз базм маҳрум мондам.

— Аз уввоси сағи ту девони даруни ғор аз наъра задан ва
аждаҳо аз нафас кашидан ҳам мондагист? — гуфт Рӯзимурад
масҳара дошта.

— Не, ҳаво шамол буд, — гуфт Аҳмад хандакунон, — магар
девон ва аждаҳо ба сабаби шамол овози сағи маро нашуни-
данд, ки аз наъра ва нафас кашидан боз наистоданд...

Аҳмад як сония хомӯш монда, як вазъияти ҷиддӣ гирифта
давом намуд:

— Шумоён хуб одамед. Ҳар вақт шамол бошад, даруни ғор
садо медихад. Шумо он садоро наъраи дев ва нафаси аждаҳо
гумон мекунад. Вагарна аждаҳо, ки бо ду лаби худ дарёи За-
рафшонро банд карда, як дарё обро дам мекашад, бо ин бу-
зургӣ дар он ғори танге, ки харро бо кашшааш¹ роҳ на-
медихад, чӣ гуна медарояд ва мегунҷад? «Одаму ақл» гуфта-
анд. Агар ақл набошад, сар кадуи хушк, даҳон тубаки бекор
ва чашм шишаи ҳолӣ будааст-дия!..

¹ Ин Аҳмади нотарс, ки шабона ба ҷангали мазор корд зада омад, худ
Айнии ҷавон буд. Ин нуктаро нависанда дар боби «Дев ва аждаҳо»-и
қисми якуми «Ёддоштҳо» қайд кардааст. Ниг.: «Куллиёт», ҷ. VI, сах. 60.

¹ Кашша — қизест, ки аз луҳ бофанд ва дар болои хар гузошта дар вай по-
ру ва хоҳу монанди ин андохта қашонанд.

Акнун ҳамаи ин даҳанмардон шикаст хӯрда буданд, Бинобар ин мачбур буданд, ки гапҳои талхи захрдори Аҳмадро ба ҷойи ҳалво дам назада фуру баранд.

Танҳо Шоқир ханӯз ҳам бовар намекард, бо вучуди ин то рӯз сафед шуда ошкор гардидани кор бардошт карда истоданро ба худ салоҳ медонист...

Рӯз шуд, офтоб баромад, ба ҳама чун рӯз равшан шуд, ки Аҳмад корномаро тамом карда будааст. Лекин ханӯз онҳо бовар намекарданд, ки Аҳмад ин корро бо дилу гурдаи худ кардааст, балки мегуфтанд: «Мо беҳабар будаем, Аҳмад девбанд шуда будааст». Бинобар ин аз ҳамаи рӯз сар карда, Аҳмадро «Аҳмади девбанд» мегуфтагӣ шуданд.

VI

Оё Аҳмад ҳақиқатан девбанд буд, ки бо он хурдсолӣ аз девон ва парӣён зӯр баромада ҳамаро дар хайрат андохт ё бозубанди зӯре дошт, ки ҳеҷ зиёну захмат ба ӯ асар намекард ва ё ин ки дар ин миён сирри дигаре буд, ки ба ҳамсолон ва ҷӯраҳои маълум набуд?

Ҷавоби ин пурсишҳо аз тарзи тарбияи Аҳмад ва саргузашти айёми хурдсолӣ маълум хоҳад шуд.

Аҳмад дар яке аз хонадонҳои хочагони Соктаре зоида шуда ба воя расида буд, афсонаҳои деу парӣ, ҳикояти гор ва аждаҳо, гаронии сари мазор, чорбоғ ва ҷангалзорро аз дигарон дида камтар навунида буд.

Бинобар ин Аҳмад дар вақтҳои 8-9-солагиаш бисёр метарсид, ҳатто гирдбодхоеро, ки дар рӯзҳои шамоли дутарафа бармехост, кӯч кардани ачина пиндошта, қариб буд дилкаф шавад. Хусусан занони кампир, ки Аҳмад дар хурдсолӣ аз онҳо бисёр шуг – матал мешунид, ҳамеша ҳикоятҳои шоноро бо афсонаҳои деу парӣ зинаи дода накл мекарданд.

Ин гуна афсонашунавиҳо ба Аҳмад бисёр бад таъсир карда буд. Ӯ гумон мекард, ки зери замин, рӯйи ҳаво, тахти дарах-

¹ Нависанда яке аз ин гуна занонро, ки бо афсонаҳои деу аждаҳо кӯдакони метарсониланд, бо номи Султонпошо дар қисми якуми «Ёлдоштҳо» (бобҳои «Дар Соктаре», «Дев ва аждаҳо») тасвир кардааст.

тони мевадор, хусусан зери дарахти санҷид, рӯйи поругӯдаҳо ва хокистартӯдаҳо гур аз деу парӣ аст.

Бинобар ин Аҳмад барои дастбаҳоқ кардан баъд аз шом танҳо баромада наметавонист. Агар шабона аз хона баромадани шавад, албатта, модараш ҳамроҳ мебаромад.

Аммо падараш аз ин ҳол беҳабар буд, зеро ӯ як бор аз забони Аҳмад калимаи «танҳо метарсам»-ро шунида, ӯро бисёр қоҳиш карда буд ва аз модари Аҳмад ҳам «ту бачаро тарсончак карда калон кардай» гуфта саҳт озурдагӣ карда буд. Бинобар ин на Аҳмад ва на модараш ба пеши он шахс аз тарси деу парӣ лаб кушода наметавонистанд.

Шабе модари Аҳмад дар хона набуд, айёми тобистон буда, вақтҳои рӯйхавлиҳои буд. Падари Аҳмад ним таноб барин гандумпоашро, ки дар рӯйдариҷа дошт, он шаб об дода буд. Дар вақти ба замин об сар додан шамол бошад ҳам, ханӯз замин бо об тақдаи навуна, ҳаво ором гирифт. Бинобар ин, обрӯбаҳои гандумпо ба як сӯ гун навуна монд.

Падари Аҳмад одами болиққат буд, ӯ нахост, ки аз бешамоли замин ифлос шуда монад. Бинобар ин як шохҳои баргдорӣ дарахти гучумро бурида гирифта, ба замини нав об дода шуда даромада ва бо он шохҳо обро лат дода обрӯбаҳои ба як тараф гундоштани шуд.

Вақте ки падар ба ин кор машғул шуд, Аҳмад ба рӯйи суфаи хавлӣ танҳо монд. Ӯ дар ин танҳои бисёр метарсид, аммо аз тарси падар «метарсам» гуфта наметавонист. Аз шом хеле вақт гузашт, шаб торик шудан гирифт. Дар ин ҳангом ҳаёли деу парӣ, чину ачина гирдогирди Аҳмадро фаро гирифт. «Мабодо ба назарам чизе намояд» гуфта Аҳмад чашмаширо пӯшид. Баъд аз чанд сония дилаш тангӣ кард, ҳаёлот боз ҳам воҳимадортар гардид: гуё як чиз омада ба гардани ӯ савор шудани аст ва меҳодад, ки ӯро буг (хафа) карда кушад.

Ночор Аҳмад чашмаширо кушода дид, ки дар поёни суфа дар даруни таафдон¹ куррачаҳо, сағбачаҳо, барраҳо ва бузголаҳо барин ҳайвонҳои хурд ва реза гун шудаанд, ба

¹ Таафдон – чуқури (чоҳ) барои рехтани хокрӯба ва ахлот.

пушти куррачаҳо тўқумчаҳои сурхро бо чули сурх кашидаанд, дар гардани онҳо гарданбандҳои абрешими сурхи зангӯладор, дар гардан ва почаҳои хайвонҳои дигар ҳам гарданбанд ва пойбандҳоро бо зангӯлаҳои қатор овехтаанд, ки бо ҳаракати онҳо садо мебароварданд. Ин хайвонот бо ҳам бозӣ мекунанд, ба болои ҳамдигар савор мешаванд, гардани яқдигарро меҳоянд ва гоҳо аз даруни хасрӯбаҳо хӯроқворӣ ёфта меҳуранд, дар болои хӯроқ бо яқдигар талош мекунанд...

Аҳмад хост ин ҳолро ба падараш хабар диҳад, боз аз тарси дахшати падар, ки дар ин мавридҳо бисёр коҳиш мекард, хо-мӯш монд. Лекин чунон тарсида буд, ки ёрои ҷунбидан надошт. Сар то пояш монанди касе, ки вараҷаи саҳт дошта бошад, меларзид, дандонҳояш ба ҳамдигар ҷунон бо тезӣ ме-расиданд, ки шунаванда садои ба ҳам пайвасти бо рез навохта шудаистодаи тори рубоб гумон мекард...

Аҳмад ҷашмашро аз он хайвоноти аҷиб намеканд. Як вақте дид, ки ҳамагӣ саф кашида ба тарафи ӯ меоянд. Аз хавли ҷон гурехтани шуда аз ҷояш хест, лекин қадам бардошта натаво-нист. Танҳо:

– Дадаҷон! – гӯён фарёд кашид ва ғалтид.

Падари Аҳмад ҳам дар ҷавоб:

– Ҳа, натарс! Ман рафтам, – гуфта овози дахшатноке дод. Аз шунидани овози падар дили Аҳмад қадре қувват гирифт ва ҷашмашро кушода нигоҳ кард, ки он хайвонҳо дар гу-рехтананд, баъзе ба болои бом, баъзе ба дарахти тути дар по-ёни суфа буда ва баъзе ба роҳрави берун гурехта, дар як на-фас зим ғоиб шуданд.

Падари Аҳмад расида омад, ўро дар бағал гирифта дил-дорӣ дод ва воқеаро пурсид. Аҳмад гириён-гирён ва нафаска-шон ҳар чӣ дида буд, ягон-ягон ҳикоя кард.

– Дуруст, ин чизҳое, ки дидӣ, ҷин ва ачина аст, – гуфт ба Аҳмад падараш, – лекин маълум мешавад, ки ту аз як чиз бе-хабар будай ва бинобар ин аз инҳо тарсидай.

Падари Аҳмад ўро, ки як қалар ором гирифта буд, дар рӯ ба рӯи худ шинонда ҳикоят сар кард:

– Шунида мон, вақте ки бобои ман ба сайри Нурато ме-

рафтааст, як аспи бисёр хубе дар зери пояш будааст, вақте ки мехостааст ба кӯҳи Ғазғом барояд, сағрии асп ҳам хӯрдааст.

Бобоям андеша кардааст, ки «ин асп аз он аспҳо нест, ки бо савор шудани як кас пушти худро ҳам кунад, чӣ ҷойи сағри-аш. Ҳамоно дар ин воқеа асроре ҳаст» гӯён бо як ҷобуки дар пушти худ ба тарафи сағрии асп ҷанг задааст. Дар ин ҷанг за-дан ба ҷанголаш як даста мӯйи нобофта даромадааст. Дарҳол мӯйро ба банди дасташ печонда маҳкам нигоҳ дошта:

– «Ба хурмати чилкоф¹ ҳозир шав, вагарна мекушамат», – гуфтааст.

Соҳиби мӯй ба назар намоён шудааст ва бобом дидааст, ки ӯ подшоҳи ачинагон аст, ки дар сари мазори худамон борғох дорад.

Бобом ба ӯ гуфтааст:

– Ба ту кӣ ин ҷасоратро дод, ки ба ман беадабӣ кунӣ, ма-гар девбанди чилкофхон будани маро намедонистӣ?

Подшоҳи ачинагон пас аз узрхоҳӣ ва тавбаву тазаруи бисёре гуфтааст:

– Вақте ки шумо ба нияти зиёрати Нурато баромадед, ман ҳам ҳамроҳи шумо рафтани шудам, то ки ба шарофати шумо зиёратам қабул шавад. То ин ҷо дар рикоби шумо пиёда да-вида омадам, хурду резагони ачинагонро, ки дар роҳ вохӯр-данд, ҳамаро огоҳонидам ва кӣ будани шуморо ба онҳо фаҳмондам.

Аммо дар ин ҷо як шухӣ ва густохӣ карда, ба аспи шумо савор шудам, ин беодобии маро бубахшед.

– Дар ин беодобие, ки ту кардӣ, ҳаққи ту туро нобуд кар-дан аст, – гуфтааст бобом ба ӯ, – лекин агар қасам хӯрда аҳд бандӣ, ки ба авлоди ман зарар намерасонӣ, дигар девон ва па-риёро ҳам аз зараррасонӣ бозмедорӣ, ман туро мебахшам ва сар медихам.

Подшоҳи ачинагон:

– Ба шумо, ба авлоди шумо ва ба авлоди авлоди шумо то киёми киёмат зарар намерасонам ва ачинагони дигарро ҳам аз зараррасонӣ бозмедорам, – гуфта қасам ёд кардааст.

¹ Чилкоф – дуое будааст, ки аз ҷимҳонҳо мехондаанд (шарҳи навишанда).

— Сабаб ин аст, ки, — гуфт падари Аҳмад, — деве, парие ва ачинае ба авлод ва хонадони мо зиёну заҳмат расонда наметавонад. Ту аз ин воқеа беҳабар будӣ, бинобар ин тарсидӣ, онҳо ба назарат намоён шудаанд. Агар баъд аз ин нагарсӣ, онҳо ба назарат намоён нахоханд шуд...

Аҳмад баъд аз ин воқеа наметарсидагӣ шуд, баъд аз ин чизе ҳам ба назараш намоён наметардид. Шабҳо обдорӣ мекард, танҳо ба даруни чорбоғ мерафт, дар ҳар ҷойе, ки кампирҳо «ачина ҳаст» мегуфтанд, ӯ қасдан аз он ҷо мегузафт. Мақсадаш ин буд, ки як бори дигар яке аз ачинагонро бинад ва ӯро дастгир карда, аҳди бо бобокалонаш басташударо ба хотири ӯ оварад, ӯро хуб танбех намояд. Ниқори чандинсолоро, ки ӯ аз ачинагон тарсида ҳамеша дар азоб мегузаронид, аз онҳо барорад. Лекин ҳеҷ гоҳе ба назараш ачина наменамуд...

VII

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд. Ӯ девонҳои шоирони гузаштаро бисёр дӯст дошта мехонд, аз ин ҷумла девони Саъдиро. Рӯзе дар девони Саъдӣ ин байтро дид:

*Дев бо одам наёмезад, матарс,
Бал битарс аз одамони девсор.*

Аҳмад дар маънии ин байт фикр карда, аз ин ҷунин фаҳмид, ки дев аз ғайри қасам додан ҳам ба одамӣ зарар расонда наметавонистааст.

Вақти муносибери ёфта, байти мазкурро ба пеши падараш хонд ва маъниашро пурсид. Падараш гуфт:

— Ҷони падар! Модарат ва занони дигар барои ту бисёр афсонаҳои ваҳмангезро аз деву парӣ нақл карда туро тарсонда буданд. Дидам, ки хушку ҳолӣ «натарс!» гуфтани ман ба ту асар накард ва тарсро аз дилу димоғи ту набаровард, бинобар ин ман ҳам «давои курут — оби гарм» гуён як афсонаи дуруғ бофта, тарси дар димоғи ту чандин сол боз гуншударо якбора баровардам. Чун туро бо дуруғҳо тарсонда бемор карда буданд, ман ҳам бо дуруғе бемории туро даво кардам. Он

хикояти бобом, сайри Нурато, қасам додани подшоҳи ачинагон... ҳама дуруғ буд, ки ман он вақт барои маслиҳат сохта будам. Аммо дар ҳақиқат Саъдӣ рост мегӯяд, ки одамӣ аз ҳар чиз зӯр аст, деву парӣ, чину ачина ҳеҷ кадом ба фарзанди одам зарар расонда наметавонанд. Ин зарарҳое, ки одамҳо гумон мекунанд аз девҳо дидаанд, ҳама аз вайронии димоғи онҳост, ки ба сабаби шунидани дуруғҳои воҳима ҳалок аст» гуфтамоғашон ҳалал расидааст. «Кувваи воҳима ҳалок аст» гуфтаанд, бинобар ин ваҳмашон ҳар чизро ё ки чизи нобударо ба назари онҳо «дев» карда нишон додааст. Онҳо бо ваҳми худ тарсида, шал (фалаҷ) шудаанд, даҳонашон қач гардидааст, ҳатто баъзеҳо дилкаф шуда мурдаанд. Ту яқин дон, ки деву парӣ ба одамӣ зарар расонда наметавонад. Зараррасонанда танҳо тарси худӣ одам аст...

Падари Аҳмад қадре хомӯш монда, баъд аз санҷидани дараҷаи таъсири сухани худ ба Аҳмад, ба шарҳи мисраи дуюми байти Саъдӣ даромада гуфт:

— Маънии «аз одамони девсор тарс!» гуфтани Саъдӣ ин нест, ки тарсида аз онҳо гурез ё ин ки сар ҳам карда, ҳар чӣ кунанд, дам назан ва ҳар чӣ гӯянд, қабул намой. Балки Саъдӣ мехоҳад гӯяд, ки аз одамони девсор (одамони бад) тарсида, ба дафъи зарари онҳо кӯш! Чунончи, ин маъниро худӣ Саъдӣ дар поёни ҳамон байт бо ин байт равшан ифода мекунад ва мегӯяд:

*Бо бадон бад бошу бо некон наку!
Ҷойи гул гул бошу ҷойи хор хор.*

Падари Аҳмад ба будани деву парӣ, чину ачина бовар дошт. Фарқи ӯ аз одамони дигари ҳамасри худаш танҳо ин буд, ки «деву парӣ ба фарзанди одам зарар расонда наметавонад» гуфта эътиқод мекард. Бинобар ин ба писараш ҳам бо ҳамин роҳ талқин карда ва сухани худро зиёдтар тафсил дода гуфт:

— Баъзе шабҳо дар мазорҳо ё дар ҷойҳои дигар ба назари кас оташпораҳо монанди аҳгар намоён мешавад. Дар ҳақиқат ачина аз онҳо беш нест. Аз дасти як оташпори хокистаролуд чӣ мебарояд, ки одамро зада девона кунад ё кушад. Хокистари кӯрдори оташдони мо аз он пурзӯргар аст.

Таълимот ва тарбияи падари Аҳмад ба Аҳмад ҳама ана бо ҳамин роҳ мерафт. Бинобар ин Аҳмад дар шаби дангона қаҳрамонӣ нишон дод ва дар он вақти шаб ба сари мазоре, ки бобои навҷавонон бо он ҳама зӯроварӣ ва паҳлавонӣ рафта наметавонист, танҳо рафт ва гаравро бурд.

VIII

Аҳмад хондани худро давом дод, 25-26 сол дар мадрасаҳои Бухоро зиндагонӣ кард, дарс хонд ва дарс гуфт. Дар миёнаи муллоён ва муллобачагон танҳо худаш буд, ки аз деуу парӣ наметарсид.

Як шаби тобистон дар Бухоро, дар сари гулзори мадрасаи Бадалбек Аҳмад бо чанд муллобачагон нишаста буд. Яке аз онҳо ба қазои ҳочат рафт. Баъд аз чанд сония аз тарафи ҳалоч овози фарёе шунида шуд. Аҳмад ва дигарон ба он тараф нигоҳ карда давиданд. Рафта диданд, ки он муллобача ба ҳок афтодааст ва аз даҳонаш кафк меравад. Баъд аз хушёр кардани он аз вай аҳволро пурсиданд, ӯ гуфт:

— Аҷинаро дидам.

Аҳмад хандида пурсид:

— Он ачина дар кучост?

Он муллобача зери девореро нишон дода гуфт:

— Ман дар он ҷо аҷинаро ба сурати оташпора дидам. Ҳама ба ҷойи нишондодаи ӯ рафта нигоҳ карданд, ки дар ҳақиқат ҳам оташпора намоён аст. Ҳама дар тарс афтоданд. Аммо Аҳмад беиҷоз ба тарафи он оташпора рафта, онро бо кафши худ молиш дода ба ҳокаш олуида кард. Оташпора нопадид гардид. Ҳама гуфтанд, ки «Аҳмад девбанд» будааст.

Ин воқеа дар аввалҳои дарсхонии Аҳмад буд. Аҳмад то ин вақт ба ҳастии деуу парӣ монанди падари худ бовар дошт. Лекин ҳамин қадар фикр пайдо карда буд, ки «ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт. Далели вай ба ҳастии ачина оташпораҳои шабоҳ намоён мешудагӣ буданд.

Аз ин воқеа чандин сол гузашт. Дар Бухоро револютсияи фикрӣ сар шуд. Аз ҳар тарафи олами маданият рӯзномаҳо, журналҳо ва ҳар гуна китобҳои фанӣ омадан ғирифтанд. Яке аз хонандагони адабиёти нав «Аҳмади девбанд» буд.

Аҳмад дар яке аз китобҳои фанӣ хонд, ки як ҷузъи усту-хон фосфор ном моддаи кимиёвӣ будааст, ки шабоҳо, хусусан дар ҳавоҳои гарм ба назари одам монанди оташ намоён мешавад. Ҳар гоҳ ки устухон пӯсида ҳок гардад, ин ҷиз па-дидор мешавад. Шабоҳо дар мазороти намудани оташпора аз он сабаб будааст, ки дар он ҷо устухон пӯсида бисёр аст.

Аҳмад дар таърихҳо хонда буд, ки мадрасаи Бадалбек дар ҷойи мазори қуҳнае бино ҷафтааст. Пас донист, ки он оташпо-рае, ки дар он ҷо намоён шуда ҳама дар тарс андохта буд, ба ғайр аз фосфор ҷизи дигаре набудаст.

Аҳмад вақте ки бо мутолиаи китобҳои фанӣ фосфор бу-дани оташпораҳои шабнамоёншавандаро донист, дигар яқин пайдо кард, ки «деуу парӣ ва ачина» ном ҷизе дар дунё нест. Ҷизҳое, ки мардум «деуу парӣ, ҷину ачина» гуфта метарсанд ё ҳаёли хушк буданд, ё ҷизҳое буданд, ки ҷӣ будани онҳо ба донишмандони ҳикмат ва кимиё маълум аст.

Аҳмад агарчи ягон мактаби мунтазами фаниро тамои накарда бошад ҳам, бо таҷриба ва мутолиаҳои худ яке аз до-нишмандони илми тарбия шуд. Дар ҳар маврид ва ба ҳар кас маслиҳат медод, ки бачагонро тарсонда қалон нақунанд, мо-нанди ҷин, ачина ҳаёлот ва хурофотро ба димоғи бачагон ҷойгир насозанд. Вагарна ояндаи он бачаро ҳароб, зиндагӣ ва саломатии ӯро дар таҳлука ва изтироб ҳоҳанд андохт.

«Мактаби кухна» асари ёдоштии устод Айнӣ, ки охири соли 1934 навишта шуда, аввалин бор соли 1935 ба шакли китоби алоҳида ба таъъ расидааст. Баъд чандин маротиба ҳам дар шакли алоҳида ва ҳам дар дохили осори мунтахаби адиб чоп гардида, дар китобҳои дарсии муассисаҳои таҳсилоти миёна ҳам дохил гардидааст.

Ба забони русӣ аввалин бор соли 1935 дар маҷмӯаи устод Айнӣ «Из прошлого» ба таъъ расида, минбаъд чандин маротиба нашр гардидааст. Худи устод «Мактаби кухна»-ро ба забони ўзбекӣ тахрир карда буд, ки он аз соли 1938 ин ҷониб чоп мешавад. Асар ба забонҳои арманӣ, литвонӣ, озарбойҷонӣ, туркманӣ, украинӣ, эстонӣ, қазоқӣ, кирғизӣ, русинӣ, уйғурӣ, хитойӣ... низ тарҷума ва чоп гардидааст.

Устод Айнӣ ин ҳикояро бо хоҳиши Институти тадқиқоти педагогии Маскав навишта будааст. 23 ноябри соли 1934 дар мактубаш ба устод Лохутӣ қайд мекунад, ки: «Аз ҷизҳои тозае, ки имсол навиштам, ин аст: ба ман аз Институти тадқиқоти педагогии Маскав як мактуб омад ва дар он мактуб хоҳиш карда буданд, ки ман дар бораи мактабе, ки худам хондаам (мактаби ибтидоӣ) як очерк нависам. Ман ин очеркро дар ҳаҷми таҳминан ду лист (чузъи чопӣ—К.А.) навиштам. Дар ин ҷо тарҷума кунонида ба русӣ ба Институти мазкур фиристодам».

«Мактаби кухна» дар адабиётшиносӣ гоҳо очерк ва гоҳо ҳикоя ва повест ном бурда мешавад, ба андешаи мо, ин асар бештар ба жанри ҳикоя тааллуқдор аст.

МАКТАБИ КУХНА

I

Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро падарам ба мактаби пеши масчиди кишлок бурда монд. Модарам мегуфт:

— Туро дар вақти чорсола, чормоха, чорхафта ва чоррӯза буданат бо лаълӣ ва дастурхон ба мактаб фиристода, сабак сар кунонда монда будем. Аммо ту он вақтҳо бисёр хурд будӣ, дили ман ба ту бисёр месӯхт, ки дар мактаб бисёр азоб хохӣ кашид, бинобар ин, мондем, ки то ҳол бозӣ карда гаштӣ, акнун хуб кӯшиш карда хон, ки мондагиҳоятро гирӣ ва бо ҳамсолонат, ки дар чорсолагӣ ба мактаб рафтаанд, баробар шавӣ.

Ман ҳам ин тавсияи модарамро, ки дар он вақтҳо ба ман хеле хуб таъсир карда буд, меҳостам ба амал оварам ва ҳар чӣ зудтар сабак омӯхта бо ҳамсолонам баробар шавам, ҳатто аз онҳо гузарам.

Аммо ҳаёт ва шароити мактаб ба ин кӯшишу ғайрати ман роҳ надод.

Ман ба мактаб рафтам. Мактабхона монанди хонаи мо ва-сеъ, дубахра (чордара)¹, равшан ва бегалоғула набуд. Мактаб як хонаи танг буд, ду дар дошт, ки яке аз онҳо дари даромади яқтабака буд, он дарро ҳам дар вақтҳои сармо пӯшонда ме-монданд. Дари дигараш дариҷае буд, ки сечорак оршин² қад ва ним оршин бар дошт. Мактабдор (муаллим)-амон ба вай як коғазгир (тирезаи коғазӣ) карда, барои дар барфу борон надаридани он ба коғазаш равғани загир молида буд. Коғазии равғанини чангу хоки кӯчаро ба худ гирифта буд, ки монанди дамгири³ дег сиёҳ ва чиркин шуда буд. Агар аз хотир фаромӯш накарда бошам, он коғаз ба рӯйи пурчини мактабдор ҳамрангӣ дошт. Бинобар ин, аз ин дариҷа ҳам ба хона равшани дуруст намедаромад. Мактабхона аз зери сақф, аз ҷойе,

¹ Хонаеро, ки ду дар аз тарафи ҷануб ва ду дар аз тарафи шимол дошта бошад, дубахра меноманд, яъне ҳам тобистонӣ ва ҳам зимистонӣ (шарҳи нависанда).

² Оршин — масоҳати дарозӣ дар як қатор мамлакатҳо, ки баробари 72, 12 см аст. Дар Русия аз асри XVI роиҷ шудааст.

³ Дамгир — латтаест, ки дар вақти дам кардани палав вайро ба сарпӯш печонда ба даҳани дег мегузоранд (шарҳи нависанда).

ки сақф бо девор пайванд меёбад, аз ду тараф дутӯй равзанҳои чорякоршинӣ дошта бошад ҳам, рӯшноӣҳое, ки аз он равзанҳо медаларомаданд, на ба замини мактаб, балки ба рӯ ба рӯйи худ: бар девори хона — ба зери сақф меафтаданд.

Замини ин хонаро, ки ҳамаи вусъаги он тахминан чор оршини дар чор оршин, яъне шонздаҳ оршини мураббаъ буд, чор синҷи аз болои¹ якдигар гузаранда кашида, дарунашро ба 9 қисм ҷудо карда буданд, ки гӯё дар даруни мактаб 9 охурча ба вучуд омада буд.

Дар охурчаи гушаи пешгоҳии ин хона, ки дариҷа ҳам он ҷо буд, ҷойи мактабдорнишин буда, охурчаҳои пеши дари даромад кафшкан буд ва дар охурчаҳои дигар бачагон менишастанд.

Ҳоло ман дар хотир надорам, ки дар он мактаб он вақтҳо чӣ қадар шогирд буд. Ҳамин қадарашро медонам, ки аз чор-сола то дувоздаҳсола бачагони деҳаи мо, ки он вақтҳо мегуфтанд сесад хонавор аст, дар он ҷо ҷамъ шуда буданд. Илова бар ин, азбаски деҳаи мо деҳаи хоҷагон буда, як ҷойи мутабаррак ҳисоб меёфт, баъзе ихлосмандон аз ҳамсо-ядеҳаҳои мо ҳам бачагони худро ба мактаби деҳаи худ нагу-зошта, ба мактаби мо меоварданд.

Ман ханӯз дар хотир дорам, ки ин мактаб ба назари ман ба он катаки хурдтараке, ки мо доштем ва дар он ҷо модарам ҷӯча хобонида буд ва мокиёни мо бештари вақтҳо ҷӯчаҳои худро ба он ҷо дароварда дар зери боли худ гирифта меҳобид, монандӣ дошт. Факат фарқ дар ин ҷо буд, ки агар ҷӯчагони мо бо овози нозуку форамии худ ҷугур-ҷугур кунанд, овози пуршӯриши ин бачагон гӯши одамро метарсонид...

Ман ба мактаб даромадам. Ҳамроҳи ман падарам як лаълӣ кулчаву мавизро ба як дастурхон печонда ҳалвой гӯён бурда буд. Мактабдор дастурхонро кушод, яке аз кулчаҳоро ши-каста қадре худаш хӯрд ва падарамро ҳам тақлиф кард, пада-рам ҳам як бурда хӯрд. Пас аз он як кулчаи дигарро ҷунон ре-

¹ Синҷ — зеррав (зерҷӯб) дар иморатҳои ҷӯбқорӣ. Ин ҷо: чор ҷӯби дар фарши хона насб карда дар назар аст.

за кард, ки гӯё ба мурғон мевода бошад ва он нонрезахоро ба хар тарафи мактаб ба болои бачагон пош дод.

Дар ин вақт як занозанӣ, чомадаронӣ, гӯшкашӣ, рӯй-ханҷолкунӣ ва чашмкание буд, ки дар даруни мактаб пайдо шуд. Ба болои ин доду фарёд, оху фиғон, гиряву зории бачагон гӯё боми мактабро ба ҳаво мебардошт.

Ин шӯру ғавғо бар болои нонрезахое буд, ки мактабдор аз ҳалвоии ман ба бачагон бахшиш карда буд...

Мактабдор ба ин аҳвол бетараф намонд: дар пушти ӯ дарозу кӯтоҳ чанд чӯб ба девор рост гузошта шуда буд, яке аз ин чӯбхоро, ки тахминан 5 оршин дарозӣ дошта, нӯги он ба гӯшаи дигари хона ба девор хобонидагӣ буд, гирифта ба сари бачагон, бе он ки яке аз онҳоро интихоб кунад, задан гирифт. Бачагон аз задан ва кӯфтани якдигар бозистода, баробар ба гирия даромаданд ва фарёди «домуллоҷон, тавба кардам» аз ҳамаи дахонҳо баробар баромада ба осмон баланд мешуд.

Ман дигар тоқат карда натавониста ба катори бачагони дигар ба гирия даромадам. Аммо падарам ба ман тасалли дод ва агар гирия накарда ба мактаб давом кунам, ба ман як курра гирифта доданӣ шуд ва мактабдор ҳам ба сухани падарам ёрӣ дода «ман ҳам ҳар рӯзи бозор як лӯнда қанд оварда медиҳам» гуфт.

Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гӯё ба-рои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавониста бошад ҳам, ваъдаи мактабдор, ки бо вучуди ҷаллодвор зананаш бачагони дигарро, ба ман ваъдаи қанд дод, дили маро хеле ором гиронид. Ба дили худ тасалли меодам, ки ӯ маро нахоҳад зад.

Аммо чашми худро аз он чӯбҳо, хусусан аз он чӯби дароз, ки ба сар то сари мактаб мерасид ва ба ҳеҷ бача, гарчанд дар гӯшаи дури мактаб ҳазида бошад ҳам, амон намедод, намекамдам....

Бачагон як қадар ором гирифтанд. Мактабдор як тахтачаро аз пеши худ гирифта, дар вай чизи бисёро навишт ва ба падарам нишон дод. Аммо падарам, ки саводнок буд, ба баъзе чизҳои мактабдор навишта эътироз кард.

Дар аввали кор мактабдор ҷанҷол бароварда сухани падарамро қабул накард. Аммо падарам ҳам ҷанҷол карда оқибат гапашро гузаронид ва «худагон дуруст кунед» гӯён мактабдор тахтачаро ба пеши падарам ҳаво дод. Ӯ ҳам аз киси худ кордчаширо бароварда, баъзе чизҳои мактабдор навиштагаришида, худаш аз сари нав навишт.

Аз ҳамон рӯз сар карда падари ман ба назарам хеле одами калон намуд ва ӯро ҳатто аз мактабдор ҳам, ки ӯро доногарин ва зӯргарини мардуми кишлоқ медонистам, доногар ва зӯргар донистам. Ин ҳол ба дили ман қувват дод, ки агар мактабдор маро занад, ман ба падари худ шикоят хоҳам кард ва ӯ ҳам омада мактабдорро хоҳад зад. Агар мактабдор барои задан чӯб дошта бошад, падарам ҳам ҳалаҷӯби говронӣ дорад. Ба ҳалаҷӯби вай барзагов бо он бузургӣ тоб оварда наметавонад. Аммо ин мактабдор, ки як одами бориқрӯйи хурд ва лоғари пажмурда аст, бо як ҳалаҷӯб задани падарам хоҳад мурд...

Пас аз он мактабдор маро дар рӯ ба рӯйи худ дузону шинонида, тахтачаро ба рӯйи он синҷ, ки деворчаи охурча ҳисоб меёфт, гузошт ва ба ман «аузубиллоҳ» ва «бисмиллоҳ»-ро гӯёнид. Инҳоро хеле вақт шуда буд, ки падарам ба ман ёд дода буд, ман ҳам бе он ки забонам гирад ва ё тарсам, гуфтам. Мактабдор хеле изҳори хурсандӣ кард. Ба назари ман ме-намуд, ки бачагони дигар ба ман бо ҳасад нигоҳ мекарданд. Ҳарчанд аз тарси чӯби мактабдор сари худро боло накунам ҳам, ба ман нигоҳ карда ва ангуштҳоишро пеши чашмҳоиш оварда маро ба якдигар нишон медоданд. Ва ман гумон мекардам, ки агар танҳо ёбанд, бо он ангуштон чашми маро хоҳанд кофт.

Мактабдор фотиҳа хонд, бачагон ҳам «омин» гӯён ба он фотиҳа ҳамроҳӣ карданд ва бо ҳамин расми сабақсаркунии ман тамоми шуд. Падарам ба хонаи худамон баргашт ва ман дар он ошӯбгоҳ мондам.

II

Пас аз падарам рафтани мактабдор маро ба наздиктари худ ҷой дода, ба яке аз бачагони калон амр дод, ки маро ёд диҳад. Он бача маро ба он тахтача нигоҳ кунанда «алиф, бе, те, се»

гуфт. Ман ҳам аз забони ӯ гирифта ин чор калима, яъне номи чор ҳарфро такрор кардам, пас аз он ки худӣ ман инҳоро гуфта метавонистагӣ шудам, он бача ба сари бачаҳои дигар рафт ва онҳоро ҳам ёд меод.

Бачагон он бачаро «халифа» мегуфтанд.

Баъд аз он мактабдор аз мактаб баромада рафт. Акнун шӯрест, ки дар мактаб бархост! Бачагон аввал рост хеста бо якдигар гӯшгӣ гирифтанд, пурзӯрон камзӯронро меафтонданд ва мезаданд. Пас аз ним соат афгударафт кардан халифа аз ҷойи худ хест ва ҷӯби дарози мактабдорро гирифта, аз як сар бачагонро задан гирифт. Ман тарсида хостам, ки аз мактаб баромада гурезам, аммо муяссар нашуд: дари мактабро аз дарун занҷир карда ба зулфинаш ҷӯб гузаронида буданд, ки даромад-баромад кардани мисли ман бачаи шашсола мумкин набуд ва бо «ба ҷоят нишин, вагарна мезанам» гуфтани халифа баргашта ба ҷоям нишастам ва сари худро ҳам карда зери чашм ба халифа нигоҳ мекардам.

Пас аз он ки ҳамаи бачагон бо зарби ҷӯби халифа ҷобачо нишастанд, халифа дар ҳолате ки он ҷӯби дароз дар дасташ буд, аз ҷояш рост хест ва гуфт:

— Бачагон! Акнун камонбозӣ....

Бо баромадани ин овози халифа ҳамаи бачагон фарёд кашиданд:

— Камонбозӣ!

— Камонбозӣ!

— Камонбозӣ!

Баробари ин шӯро ғавго корҳои амалӣ ҳам шуд. Ҳар кадом аз бачагон аз бӯрӣ дар зерӣ худашон буда, ки ягона палоси мактаб он буд, хасҳоро кашаи баровардан гирифтанд. Бачагон аз кисаҳои рӯшани борики дарзлӯӣ ҳам бароварданд. Ҳар бача яке аз он хасҳоро камонвор ҳам карда, дар ду сари он риштаро кашаи мебафт. Ба ин тарик як камончаи баҷагонаи содае пайдо мешуд. Пас аз он хасҳагонро камонвор ба дасташ нигоҳ дошта ба ресмони он хаси дигарро гузошта, онро пеш кашаи сар меод. Он хас монанди тири камон паири рафта ба бачаи дигаре бармехурд.

Боз бачагон ба ҳам омаданд, ҳар бача бачаи дигарро аз рӯй, бинӣ, пешонӣ ва чашм нишон гирифта бо тири камони худ мезад....

Пас аз қадре ин гуна ҷанги якка ба якка кардан халифа боз ҷӯбро бардошта бачаҳоро аз як сар заду овоз дод:

— Акнун саф кашаи ҷанг мекунем!

Бачагон ҳам:

— Саф мекашем, саф мекашем! — гӯён фарёд кашиданд.

Халифа бачагонро калону хурд ду тақсими баробар карда, дар ду тарафи мактаб ҷой дод. Дар ҳар тараф ду саф тартиб дода, бачагон хурдро дар пас ва калонтаронро дар пеш гузошт ва худаш дар зерӣ девор дар миёнаи ду саф рост истода фармон дод:

— Парронед!

Аз сафи пеш хасҳагонро ба ҳаракат омаданд. Хастирҳо аз камони ҳамаи бачагон баробар ва пайдарҳам мепариданд. Бачагон дар сафи пушт истода аз бӯрӣ боз хас кашаи ба бачагон сафи пеш тир тайёр карда меоданд.

Дар ин миён хастирӣ яке аз бачагон ба сафи тарафи муқобил рафта ба чашми як бача бархурд. Ӯ фарёдкунон ва «во чашмам» гӯён аз саф баромад. Ҳамсафони он бача ҳам якбора шӯрида, бӯрӣ дар асл порча-порча шуда даридаро аз замин бардошта ба сари рӯйи сафи муқобил ҳаво доданд. Аҳли сафи муқобил ҳам ин ҳуҷумро оромона қабул накарданд, онҳо ҳам аз зерӣ пойҳои худ бӯрҳоро бардошта ба сари муқобилҳояшон ҳаво доданд. Даруни мактаб пур аз ҷанг ва ҳоку хас шуд. Ман аз тарси он ки дар зерӣ поҳои бачагон поймол нашавам, ба охурчаи мактабдорнишин гузашта, сура-ти девор шуда рост истодам....

Ҷанг давом мекард. Дар ҳамин вақт дари мактаб бо шиддати тамоми кӯфта шуд, кӯбанда дарро асабиёна бо пояш мезад. Ман гумон кардам, ки ҳамин замон дар мешиканад.

Бачагон бо шунидани садои кӯбиши дар мисли мушбачагоне, ки аз садои фишир-фишири гурба гурезанд, шитобкорона ба ҷойҳои худ гузашта, дар даруни охурчаҳои худ дар паси синҷ пинҳон гардидаи шуданд. Аммо он синҷ, яъне деворчаи охурча, на он қадар баланд буд, ки бачаҳоро пинҳон ку-

над. Бо вучуди ин, бачагон сари худро поён карда, рӯи худро дар он чо руст мекарданд, аммо пуштхошон дунг шуда баромада аз даруни охурча намоён мегардид.

Кӯбиши дар ханӯз давом мекард, аммо ҳеҷ кас часораг намекард, ки дарро кушояд. Пас аз ором гирифтани бачагон ба даруни охурчаҳои худ, халифа рафта дарро кушод. Як одаме, ки аз ғояти ғазаб рӯю абрую ришу буруташ монанди гурбаи сағдида фаҳ карда буд ва чашмонаш калон шуда қариб буд, ки аз косахонашон бароянд, аз дари мактаб даромад. Ин одам мактабдор буд.

Мактабдор баробари ба мактаб даромадан аз дасти халифа, ки ханӯз ҷӯби дарози мактабдор дар дасти ӯ буд ва барои кушодани дар рафта буд, он ҷӯбро гирифта аввал ба сари халифа даҳ-дувоздаҳ бор кулчкашӣ карда зад.

Халифа бо бардошта шудани ҷӯби мактабдор монанди сағи бегонаи барои ангурдӯзӣ ба боғе даромада ва ба боғбон вохӯрда фарёкунон ба ҳар тараф мегурехт. Аммо ҷӯби дарози мактабдор ба ҳама гӯшаҳои мактаб расо расида, сари халифаро молиш меод.

Пас аз он ки мактабдор бо задани халифа қадре ғазаби худро таскин дод, ба ҷойи худ гузашта нишаст ва маро, ки ханӯз дар охурчаи ӯ сурати девор будам, ба ҷойи худам гузаронид, аммо маро назад.

Баъд аз он боз ҷӯби дарози худро боло карда, ҳамаи бачагонро, ки ханӯз сарпоину пуштболо буданд, задан гирифт. Ӯ ба ҳар як ҷӯб ҳавола кардан понздаҳ-бист бачаро якбора мезад ва онҳо ҳам баробар:

– Тавба кардам! – гӯён фарёд мекашиданд.

Пас аз он мактабдор амр дод:

– Хонетон!

Бачагон пуштҳои ҷӯбхӯрдаи худхошонро хорида-хорида сар бардоштанд ва бе он ки гӯшаи чашмхошонро аз мактабдор кананд, сархошонро ба тарафи китоб ва тахтачаҳои хам карда, ман намедонам, чиҳо буд, ки хонда фарёд мекашиданд. Ман ҳам ба онҳо тақлид карда ба тахтачаи худ сарамро хамонида ва гӯшаи чашмамро ба мактабдор дӯхта, «алиф, бе, те, се» гӯён дод мегуфтам.

Баъд аз он мактабдор халифаро ба пеши худ ҷеғ зад. Ӯ ҳам, бо вучуди ин ки ҳозир аз мактабдор он ҳама ҷӯбро хӯрда буд, бе ҳеҷ тарсу бим ба пеши ин золим омад.

Ман ба часорати халифа хайрон шудам ва меҳостам, ки ман ҳам мисли он нотарс шавам. Аммо ман ба дили худ мегузаронидам, ки агар ман ҳам монанди халифа нотарс шавам ва мактабдор маро задан хоҳад, ман мисли ин халифа аз вай нахоҳам гурехт, балки ҷӯбро аз дасти ӯ кашида гирифта ба сари худаш хоҳам зад. Хайфо, ки ҳоло хурд ҳастам ва дар дилам тарс ҳам бисёр аст.

Мактабдор ба халифа гуфт:

– Гӯй ба ман, ки кихо ин ҳама шӯру ғавғоро барпо карданд?

Халифа ягон-ягон даҳ-дувоздаҳ бачаро номбар карда шумурд.

Бачаҳо аз хондан бозистода гӯш доданд, ки шунаванд ва донанд, ки халифа кихоро ба мактабдор хабаркашӣ мекунад.

Аммо мактабдор ба ин қор роҳ надод ва дубора ҷӯби қалони худро бардошта онҳоро ба ёд овард, яъне онҳоро ба хондан даровард....

Мактабдор номи гунаҳгоронро аз халифа шунида:

– Хомӯш! – гуфта фарёд кашид.

Бачагон ҳама ба якборагӣ дам истоданд.

Мактабдор бачагонро, ки халифа ба ӯ хабаркашӣ карда буд, ягон-ягон номбар карда ҷеғ задан гирифт. Агар мактабдор ягон бачаро саҳв карда ҷеғ занад, халифа сухани ӯро тасҳеҳ мекард:

– Не, ин нест, он аст, – гӯён бачаи дигареро нишон дода ном мебард.

Ба ҳамин тарика даҳ-дувоздаҳ нафар бача ба пеши мактабдор ҷамъ шуданд. Инҳо ҳамагӣ аз бачагони калонсолтар буданд.

– Дарро банд! – гуфт мактабдор ба халифа.

Халифа рафта дари даромади мактабро аз дарун занчир карда, ба зулфинаш ҷӯб ҳам гузаронид.

– Фаллоқро гир! – гӯён мактабдор ба халифа фармон дод.

Ман фаллоқро шунида бошам ҳам, то он вақт он чизи шумро надида будам.

Халифа ба пахлуи мактабдор гузашта як чӯbero, ки бар болои сари мактабдор ба девор овезон буд, гирифт. Ин чӯb, ки тахминан якуним оршин дарозӣ дошт, қадre ҳам буда, ба ду сари он як ресмон бастагӣ буд. Он вақт ман дидам, ки фаллоқ чӣ гуна мешудааст.

— Аҳмад, боз шӯхӣ мекуни? — гуфт мактабдор ба як бачае, ки дар пеши ӯ дар қатори бачагони гунаҳгор рост истода буд.

— Таксирҷон, тавба кардам, ман шӯхӣ накардаам. Мухаммад кард, — гӯён фарёд баровард ӯ.

Аммо мактабдор ба ин оху вой ва тавбаву зории ӯ нигоҳ накарда, ба бачагоне, ки дар пахлуи ӯ рост истода буданд, нигоҳ карда:

— Пахш кунетон инро! — гуфта фармон дод.

Бачагони дигар ӯро пахш карданд ва ба амри дувуми мактабдор мунтазир нашуда ресмони фаллоқро ба пойҳои он бача гузарониданд ва ду бача аз ду сари чӯби фаллоқ тофтан гирифтанд, ба ҳаде ки ресмон ба соки пойи бача сахт печида, магар пояш ба бурида шудан наздик расид, ки бача:

— Вой мурдам! Вой поякам! — гӯён фарёд кашид.

Бачагони дигар аз хондан бозистода, бо тарсу ларз овози ӯро гӯш медоданд. Аммо мактабдор ба ин кор роҳ надод ва бо бардошта ба сари бачагон хобонидани чӯби дарози худ бачагони дигарро ҳам ба фарёд овард.

Онҳо бо овози баланд ба хондан даромаданд. Мактабдор як чӯби дугазиро аз даруни чӯбҳои ба пушти сараш ба девор ростистода гирифта ба дасти халифа супурда:

— Зан! — гуфта фармон дод.

Халифа бо он чӯб ба кафи пойҳои Аҳмад, ки ду бачаи дигар онро ба фаллоқ печонда бардошта истода буданд, задан гирифт.

Ақнун ба фарёду фиғони Аҳмад ҳеҷ тоқат карда намешуд, аммо фарёди вай бо фарёди бачагони хонанда омехта, аз миён ҷудо намегардид. Ҳар кас, ки аз кӯча мегузашт, гумон мекард, ки бачагон бо овози баланд хонда истодаанд...

Халифа ба кафи пойи Аҳмад ба дараҷае зад, ки аз ҷоҳои ҷӯбрасида хун шорида чӯбро рангин кард.

Мактабдор магар бо дидани ранги хунини чӯб бошад:

— Бас! — гуфт.

Халифа аз задани Аҳмад бозистод. Фаллоқро ҳам аз пойи ӯ кушоданд ва Аҳмад манаҳи худро дошта ба халифа нигоҳи ғазабноке кард.

— Мухаммадро гиред! — гӯён мактабдор боз фармон дод. Бачагон Мухаммадро ҳам бо ҳамон тарз хобониданд ва ба пойҳои фаллоқ андохта тофтанд. ӯро ҳам халифа то ба дараҷае ки кафи пойҳои хуншор шавад, зад.

Ба ҳамин тарика даҳ-дувоздаҳ бачаи ба он ҷо ҷеғ задандаро заданд.

Аммо дили ман ба ҳоли онҳо месӯхт, зеро ҳеҷ кадоми онҳо ба бозӣ роҳбарӣ накарда буданд, ҳамаи корхоро худ халифа карда буд ва боз худ ӯ онҳоро бардуруғ ба мактабдор хабаркашӣ кард. Меҳостам, ки ин ҳолро ба мактабдор гӯям, аммо аз халифа тасридам.

Лекин ин раҳмхӯрии ман нисбат ба бачагони чӯбхӯрда ва ғазбаам дар ҳаққи халифа бисёр дер нақшид: мактабдор пас аз он ки ҳамаи бачагони ҷеғзада овардаашро занонда шуд, ба халифа нигоҳ карда гуфт:

— Ман медонам, ки ҳамаи шумихоро худ ӯ сар мекуни, — ва ба бачагони ханӯз дар он ҷо ростистода, ки поҳошонро монутир ба замин мениходанд ва аз озори кафи по тоқат на доштанд, ки пайваста як пояшонро ба замин ниҳода истанд, нигоҳ карда гуфт:

— Пахш кунед инро!

Бачагон ҳам, ки гӯё ба ҳамин амр мунтазир буданд, халифаро пахш карданд ва ба соқҳои пояш фаллоқро андохта тофтанд гирифтанд. Халифа фарёд мекард:

— Пойҳоиамро бурид, сахт натабед!

Аммо ҳеҷ кас гӯш намеодод.

Мактабдор як чӯби тозаро ба дасти яке аз бачагон дода, ба задан амр кард. Он бача он чӯбро гирифта, ба кафи пойҳои халифа задан гирифт.

Бачагони фаллоқдор боз ҳам фаллоқро сахттар метофтанд. Халифа фарёд мекард, ки:

— Ҳар қадар ки занед, ихтиёр доред, аммо фаллоқро ин қадар сахт натабед!

Аммо бачагон боз ҳам сахттар метофтанд.

Пас аз он ки бачаи чӯбдаст якчанд чӯб ба кафи пойи халифа зад, мактабдор ба бачаи чӯбхӯрдаи дигаре нигоҳ карда гуфт:

— Акнун чӯбро ту гир, қарзат ба қиёмат намонад. Он бача аз бачаи аввали чӯбро гирифта, боз ҳам сахттар ба кафи пойи халифа задан гирифт.

Ба ҳамин тариқа аз ҷумлаи бачагоне, ки аз халифа чӯб хӯрда буданд, якчанд нафарашон «қарзҳои худашонро» аз ӯ бо ғоизаш гирифтанд.

— Акнун бас! — гуфт мактабдор.

Чӯбзан аз задан бозистод. Аммо фаллоқдорон ханӯз пойи халифаро сар намедоданд. Мактабдор:

— Боз чӣ мегӯед, магар ханӯз дилатон хунук нашудааст? — гуфт:

— Намак! — гуфт яке аз онҳо.

— Дарвоқеъ, намак! — гуфта такрор кард мактабдор. Киса ва зери кӯрпачаи худро кофта: — ба ман намак нест, ба кӣ ҳаст? — гуфт.

Ҳамаи бачагони чӯбхӯрда қисаҳои худро кофтанд, аз ки-саи як-дуи онҳо намаки кӯфтаи ба лагта баста баромад.

— Пошед! — гуфт мактабдор. Ба қойҳои қафида хун баромадаи кафи қойҳои халифа намаки сударо пошида, бо дастҳои худ молиш доданд.

Акнун халифа ҷун гов бонг мезад:

— Сар диҳетон! — гуфт мактабдор.

Бачагон фаллоқро чаппа тоб дода қойҳои халифаро аз ресмон сар доданд. Халифа ҷашмони ғиялоуди худашро бо остинаш пок карда лангон-лангон ба қойи рафта нишаст.

Бачагон ҳоло ҳам бо овози баланд баробар фарёд мекарданд, яъне меҳонданд.

Мактабдор ҷӯби дарози худро бардошта, пас аз он ки боз як бор пушту гардани бачагонро молиш дод:

— Хомӯш! — гуфт.

Бачагон хомӯш истодаанд, мактабдор гуфт:

— Фардо ҳамаатон ҳаштлулӣ пули бӯрё биёретон, ки имрӯз ҳамаи бӯрёҳо даридааст.

Ҳамаи бачагон:

— Мебиёрем, мебиёрем! — гуфта овоз баланд карданд.

— Озод! — гуфт мактабдор.

Бачагон ҷун гурӯҳи гунҷишкон, ки аз қалхот меғурехта бошанд, якбора аз қойҳои худ ҷафта ба тарафи дар давиданд. Дар ханӯз баста буд. Халифа ҳам ба охиштагӣ аз қойи хеста, лангон-лангон ба тағи дар омада дарро кушод, аввал худаш баромад, бачагони дигар ҳам аз паси ӯ якдигарро пахш карда, тела дода баромаданд, аз ҳама пастар ман баромадам.

Ҳамаи бачагон ба пеши мактабхона тӯда шуда истодаанд. Халифа ба онҳо нигоҳ карда:

— Салом! — гуфт.

Ҳамаи бачагон бо як овоз:

— Ассалому алайкум! — гӯён фарёд кашиданд.

Бачагон ба ҳар тараф пароканда шуда гурехтанд. Аммо бачагони чӯбхӯрда бо халифа ба паскӯчаи пушти мактаб, ки роҳи ҳавлии мо буд, баргаштанд. Халифа ба онҳо гуфт:

— Фардо иштибозӣ ва бедонабозӣ. Тайёр шуда оед!

— Дуруст! — гуфтанд бачагони дигар ва инҳо ҳам рафтанд.

Мо имрӯз аз мактаб озод шуда будем. Ман дар умри худ ду озодиро дидам: яке соли 1917, дар вақте ки қилудусола будам, аз зиндони амир баъд аз ҳафтоду панҷ ҷӯб хӯрдан, дувум дар вақти шашсолагиам, он рӯзе, ки аз мактаб озод шуда будам. Аммо ба назари ман ҳар дуи ин озодӣ ҳам аз якдигарашон ширинтар менамуданд.

III

Ман ба хона рафтам, баробари дидани модарам ғияра карда сар додам. Модарам ҳарчанд меғуфт:

— Чӣ шуд ба ту, қаро ғияра мекуни? — ман қизе ҷавоб гуфта наметавонистам. Охир, аз қучо буд, падарам пайдо шуд. Ӯ аз модарам зиёдтар шиддат карда пурсид;

— Зуд гӯй, ба ту чӣ шуд, вагарна гӯшатро мебурам?

Ман дар ҳолате ки ғияра гулуямро гирифта буд, ҳикқосзанон гуфтам.

— Бачаҳо бо якдигар қанг карданд.

— Бачаҳо бо якдигар қанг карда бошанд, ба ту чӣ? — гуфт

падарам. – Ту, ки ҷанг накардай ва касе ҳам туро ҷанг накардааст, пас чаро гирия мекуни?

– Домулло¹ онҳоро зад.

– Хуб кардааст, бачагони ҷангараро мезананд.

– Ман мактаб намеравам.

– Номабзул кардӣ, – гуфт падарам бо шиддат ва пас аз кадре хомӯш истодан:

– Чаро мактаб намеравӣ? – гуфта пурсид садои худро нармагар карда.

– Домулло маро мезанад.

– Ҳад надорад, зада наметавонад, агар туро занад, ман гӯши ўро мебурам, – гӯён падарам аз киси худаш кордчаашро бароварда нишон доду гуфт:

– Ин аст кордча, – ва тақрор кард. – Агар домулло туро занад, бо ҳамин кордча гӯшаширо мебурам!

Ман аз ин сухани падарам гӯши бурида ва хунолуди мактабдорро, ки ўро хеле бад дида будам, ба хотир оварда хеле шодмон шудам, ҳатто ба дили худ гузаронидам, ки: «Майлаш, як бор мактабдор занад ва ман омада ба падарам хабар диҳам, ин ҳам рафта гӯши ўро бураду ман тамошо кунам».

Аммо боз тарсидам, зеро то он вақт ҷӯби сахт нахўрда будам, вақте ки ҷӯби мактабдорро дар ҳолате ки ба поям расида истодааст, ба хотир меовардам, кафи пойҳоям хоришқунон сўзиш мекард, дилам ба пушт мекашид ва нафасам тангӣ мекард. Аз баҳри ин тамошо, яъне бегӯш дидани мактабдор гузаштанӣ шудам. Аммо инро ҳам дилам қабул намекард. Зеро ки дар ҳамсоияи мо як хари гӯшбурида буд, вақте ки соҳибаш он харро савор шуда мебаромад, бачагон:

– Хараш бегӯш-а, хараш бегӯш-а, – гӯён чапакзанон қинғос мекашиданд. Ман, ки ин шавқу завқи бачагонро дида будам ва худам ҳам бо дидани он ҳол хеле шодмон мешудам, гумон мекардам, ки бачагон ин мактабдорро, ки онҳоро ин ҳама мезанад, агар бегӯш бинанд, на монанди имрӯза бозӣ

¹ Бачагон мактабдорро домулло мегуфтанд ва ман ҳам ба онҳо тақлид карда аввалин бор ин калимаро ба забон оварда будам (шарҳи навиcан-да).

мекунем гуфта якдигарро мезананд, балки шодиқунон мактабдори бегӯшро тамошо хоханд кард. Ба ин тамошо дили ман хеле моил буд. Як тадбир ба хотирам расид, ки агар он тадбир ба амал меомад, ман бе ин ки худам ҷӯб хўрда бошам, мактабдорро гӯшбурида медидам ва ба ин мулоҳиза ба падарам гуфтам:

– Агар аввал рафта гӯши домуллоро набуред, ман мактаб намеравам.

У гуфт:

– Ман ҳам курра гирифта намедихам.

Ох, курра!... Он чӣ қадар чизи зебост, агар ба гардани вай гарданбанди сурхи пўпакдори зангўланок бандам, боз чӣ қадар зебо хоҳад шуд. Вақте ки ба вай савор мешавӣ, гӯши худро сих карда думашро бардошта ва пойҳои пасашро ба хар тараф ҳаво дода медавад, дар он вақт ту на ба болои хар, балки ки гӯё ба ҳаво парида абрҳоро савор шуда сайр карда истода бошӣ!

Хаёли ширини ин гуна хар ҳамаи душвориҳои мактабро ба ман осон кард, ман аз гарданшахии худ фуромадам, валекин боз аз падарам як чиз рӯёнданӣ шуда гуфтам:

– Агар курраи гарданбанднок, пўпакдор гирифта доданӣ шавед, майлаш, мактаб меавам.

– Боракалло, писарам! – гуфт ў. – Ту ба мактаб гирия накарда рав, ҳама чизро гирифта медиҳам.

Ман ҷашмони худро пок карда, пас аз як даҳан нонро ба даст гирифтан ба рўйдариҷа баромада аз паттаи бед як ҷӯб ҳам шикаста гирифтам, ба як девори якпоясагӣ, ки падарам ба рахнаи рўйдариҷа зада буд, савор шуда он ҷӯбро ба худам халҷӯб қарор дода, он деворро хар фарз карда:

– Хих, хих!... гӯён ҳай қардан гирифтам. Албатта девор рох намерафт, бо вучуди ин ман орзуи харро бо девор шикаста, дили худро хуш мекардам.

IV

Рӯзи дуюм аввали пагоҳӣ ман ба мактаб рафтам, ки дар он ҷо ғайр аз мактабдор каси дигаре нест. Ба вай салом дода, хостам ба ҷойи ба ман таъйинкардаш гузашта нишинам.

У ба ин хоҳиши ман рох надода гуфт:

– Пули бӯрө овардӣ?

– Не, аз ёдам баромадааст.

– Ту, ки пули бӯрөро аз ёд барорӣ, чӣ гуна мулло мешавӣ? Зуд дав, аз падарат ҳашт пул пули бӯрө биёр.

Ман тахтачаамро ба болои синчи пеши худам гузошта, аз мактаб бозгашта баромадам.

Ҳанӯз дур нарафта будам, ки маро мактабдор:

– Садриддин! – гӯён ҷег зад.

Пас гашта даромада рӯ ба рӯи мактабдор ба ӯ чашм дӯхта истодам.

– Даст пеш гир! – гуфт ӯ бо оҳанги қадре нохушнудона.

Ба ин фармони ӯ амал карда даст пеш гирифтам, лекин ба шубҳа афта аз ӯ чашм канда ба ҷӯбҳои паси сари ӯ рост-истода нигоҳ кардам. Ӯ ҳам дасташро ба ҷӯб дароз кард. Ман аз тарси он ки маро ҳоҳад зад, бо як ғайрати беҳудона:

– Агар шумо маро занед, падарам гӯшагонро мебуранд! – гӯён фарёд кашидам. Ӯ хандиду:

– Не, туро наmezанам, агар шӯхӣ накуний, ҳеч наmezанам, – гуфт.

Ман аз хандаи ӯ осуда шуда мунтазири фармони дуҷуми ӯ гардидам.

Ҷӯбҳои кӯтохро гирифту ба дасти ман дода гуфт:

– Инҳоро бар, ба ҳавзи масҷид парто, баъд ба хонаатон рафта аз падарат пули бӯрөро гирифта биёр.

Ман, аз як тараф, барои дур шудани ҷӯбҳо аз мактаб ва, аз тарафи дигар, барои хандаи мактабдор хурсанд шуда давидам, ба тарзе ки поям ба замин намерасид. Аввал ҷӯбҳоро ба ҳавз бурда партофтам. Пас аз он ба хона рафта, аз падарам, ки ба ҷархи осӣтарошӣ даромада буд, пули бӯрөро талаб кардам.

– Чанд пул даркор будааст? – гуфт ӯ.

– Ҳашт пул.

Кисашро кофта ҳашт пули сиёҳ шумурда ба дасти ман дод. Ман аз дуконхонаи падарам баромада ва боз пас гашта ба падарам гуфтам:

– Домулло ба ман ханда кард, туро наmezанам гуфту ҷӯбҳоро ҳам ба ман дод, ки ҳавз бурда партофтам.

– Хуб, хуб. Зуд рав, сабақатро такрор кун, – гуфт ӯ.

Давон-давои боз ба мактаб омадам. Акнун як қисми ба-чаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба ҷамъ кардани пули бӯрө машғул буд, ман ҳам пули аз падарам гирифтагари бурда ба мактабдор додани шудам. Аммо дастонамро болои ҳам бар синаам монда, бе он ки дастамро дароз кунам, пулро ба қафи дастам ва дар ҳамаи ангуштонам нигоҳ дошта ба ӯ нишон додам.

Ӯ боз хандида:

– Боракалло, акнун баодоб шудӣ, – гуфт ва илова кард: – Дар вақти пул додан дастатро пеш нагирӣ ҳам мешавад.

Ман аз ин гузашти мактабдор ба ҷасорат омада, бе он ки дасти чапамро аз сари синаам бардорам, бо дасти ростам пулро дароз кардам.

Мактабдор пулро аз дасти ман гирифт ва маро:

– Илоҳӣ, калон шавӣ, мулло шавӣ! – гӯён дуо ҳам кард.

Ман ба дили худ гузаронидам, ки «мактабдор он қадар ҳам бад набудааст, ҷӯбҳоро аз мактаб дур кард ва ба бадали пуле, ки барои бӯрөи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард».

Мактабдор боз ба пулчамъкунии худ даромад, ҳар бачае, ки пул наоварда буд, ӯро боз ба хонааш барои пул овардан пас мефиристод. Баъзе бачагон дубора ҳам пул намеоварданд ва ҳамин қадар хабар меоварданд, ки падарашон ваъда кардааст рӯзи бозор пул диҳад.

Мактабдор ба муқобили онҳо мегуфт:

– Ман ҳам то ҳамаатон пул наёваред, бурё наmezарам ва ин бӯрөҳои кухна ва даридаро барои сӯхтан ба таҳоратхона мефиристонам, шумо ба замин менишинед ва барои бозӣ ҳас ҳам наmezёбед.

Бо ин сухани мактабдор бачаҳои пулловарда онҳоро, ки пул наёварда буданд, ниҳта мезаданд:

– Магар барои ҳашт пул падарат мемурд? Биёр-дия!

Он бача ҳам:

– Рӯзи бозор гуфтам-ку! – гӯён гиря мекард. Ман ҳам ба дили худ падари он бачаро ҳасис ва саҳтаст мешумурдам ва он вақт наmezонистам, ҳашт пул, ки баробари ду тин аст, чӣ қадар қурбу манзалаат дошт ва ёфтани он барои камбағалон чӣ

андоза душвор буд. Ҳоло дар хотир дорам, ки ҳамон рӯзҳо ба хонаи мо меҳмон омада буд ва падарам ба ман як танга, ки 64 пул ҳисоб меёбад, бо як халта дода, ба хавлии Ширинбойи биринчфуруш, ки ҳамдехаамон буд, фиристод ва гуфт:

— Ин пулро бурда дех, ӯ чоряк биринҷ медиҳад. Аммо ширбиринҷ мепазем нагӯй, ки биринҷи паст медиҳад. «Чӣ мепазетон?» гуфта пурсад, ош гӯй мон, аммо нагӯй, ки чӣ ош мепазем.

Акнун фикр мекунам, ки вақте ки ба шасту чор пул ду чоряк, яъне чор кило биринҷи нағз диҳанд, ба ҳашт пул ним кило биринҷ мешавад, ки ин хеле пули калон будааст.

Хулоса, бо ҷанҷоли пулгундорӣ рӯз чоштгоҳ шуд ва мактабдор ҳам:

— Ҳезетон, чойхӯрак! — гуфт.

Бачагон гурӯс зада аз ҷо хестанд ва аз дари мактаб баромада мисли дируза, пас аз салом додан, хона ба хона пароканда гардиданд.

Ман ҳам ба хона рафта хӯрок хӯрда, кадре гурбаи худро бозӣ кардам ва боз ба мактаб омадам. Мактабдор ханӯз дар мактаб буд, бачагон ҳам акнун ягон-ягон баргашта меомаданд.

Бачаҳо ҷамъ шуданд, мактабдор:

— Хонетон! — гӯён ҷӯби дарози худро бардошт. Ҳама ба фарёд даромаданд ва ман ҳам «алиф, бе, те, се» гӯён дод мегуфтам.

Мактабдор ба халифа нигоҳ карда:

— Сабақ дех! — гуфт.

Халифа аз зарби ҷӯби дируза лангон-лангон хеста бо навбат пеши хар бача нишаста ўро сабақ медод.

Имрӯз ба сабақи ман худӣ мактабдор мутасаддӣ шуда, маро рӯ ба рӯи худ нишонид ва тахтакчаро ба пешам гузошта:

— Сабақатро хон! — гуфт.

Ман бе он ки ба тахтакча нигоҳ кунам:

— Алиф, бе, те, се, — гуфтам.

— Дуруст, боракалло! — гуфт мактабдор ва худаш дар вақте ки ба хатнависӣ машғул буд:

— Поёнашро хон, «чим, ҳе, ҳе» гӯй, — гуфт.

Ман аз забони мактабдор гирифта ҳамчунон ба рӯйи чиркини пажмурда ва ҷашмони бенури обрав ва риши бузвораи, ки дар вақти гап задан баробари ҷунбидани манаҳаш болопоин мерафт, нигоҳ карда, он харфхоро гирифта тақрор мекардам.

Пас аз он ки мактабдор ин гуна талқин кард ва ман тақрор намудам, гуфт:

— Акнун худаг хон!

— Алиф, бе, те, се, — гуфтам ман.

— Не, — гуфт ӯ, — поёнашро хон!

Аммо ман намедонистам, ки болои инҳо кадом асту поёнаш кадом аст. Бинобар ин, дар ҳолате ки ҳоло ҳам башараи мактабдорро тамошо мекардам, даст пеш гирифта истодам.

— Поёнашро хон, меғӯям! — гуфта мактабдор шиддат кард. Худи ӯ ҳоло ҳам ба хатнависӣ машғул буд, пас аз он ки ӯ хатҳои навиштаи худро ба ҷузгираш ба болои он хатҳое, ки аз пагоҳ боз менавишт, гузошт, ба ман нигоҳ карда кадре хомӯш истод ва гуфт:

— Ту бачаи бисёр кундзехн будай, ман ҳамин қадар ёд додам, ханӯз ёд намегири?

— Чиро ёд додед? — гуфтам ман.

— Чим, ҳе, ҳе-ро, — гуфт ӯ.

— Инро медонам, — гуфтам ман ва тақрор кардам:

— Чим, ҳе, ҳе, — ва илова кардам: — Инхоро медонам, аммо поёнашро намедонам.

— Поёнаш ҳамин аст, боракалло, рав, ба ҷоят нишин, хондан гир! — гуфт.

Ман ҳам ба ҷойи худ рафта «чим, ҳе, ҳе» гӯён ба тақрор даромадам. Лекин ҳоло ҳам ҷашмамо аз афту андоми мактабдор, хусусан аз риши бузвори он намеканд. Дар вақте ки ҷашмони худро нимпӯш карда, хомӯш истода хат менавишт, риши ӯ ба ман хеле аҷиб менамуд ва риши бузи худамонро ба ёдам меовард.

Пештар мо як буз доштем, худам ўро ҷаронда хеле фарбеҳ карда будам. Зимистони саҳт омад, ҷӯйҳо ях бастанд, осӣёҳо хобиданд ва ҷархҳои осӣёи падарам тарошидаро ҳам касе нахарид. Қариб ду моҳ падарам пул намеёфт, ки гӯшт

бихарад. Оқибат ҳамон бузро куштани шуд, ман розӣ нашудам, доду бедод кардам. Аммо падарам ба оху войи ман нигоҳ накарда, кордро тез карда, бузро хобонда пойхояшро баст ва модарам пойҳои бузро нигоҳ дошта истод, падарам ҳам вайро сар бурид.

Ман ҳамчунон ғия мекардам ва ба буз нигоҳ мекардам. Буз дар вақте ки чаккак зада ҷон меканд, ришаш, ҷунонки риши мактабдор дар вақти ғап заданаш мечунбид, ҳаракат мекард. Вақте ки буз тамоман мурд ва падарам сари ўро та-моман аз танаш ҷудо карда партофт, ман он сарро бардошта хеле дўстдорикунон тамошо карда будам. Чашми буз нимкоф буд, ришаш ба пеш хеста истода буд. Мактабдор, ки ҳоло хо-мўш меистод, ришаш ба риши он бузи мурдаи ман монандӣ дошт. Ман аз дидани ин ҳол он бузи худро ёд кардам, хеле андуҳгин шудам, бо вучуди ин ҳам «чим, ҳе, ҳе» гўён такрор мекардам...

Дар ин вақт касе ба пешӣ даричаи мактаб, ки дар тарафи даруни он мактабдор менишаст, омада дарро тақ-тақ кард.

Мактабдор «кист?» гўён коғазгирашро кушод.

Он кас намоён шуд. Ин як зан буд. Ба сари худ чашмбанд ва фаранҷӣ дошт. Ба мактабдор як танга дароз карда гуфт:

— Ин назрро ғиред, дуои дарди сар, дуои дарди дандон, дуои дарди чашм ва дуои кушоиш диҳед ва бачагонро ҳам имрӯз озод кунед.

— Ба як танга ҷор дуо? Боз бачахоро озод кунам? Ин намешавад, ҳеч набошад, боз як тангаи дигар диҳед, — гуфт мактабдор.

— Ман аз роҳи дур, аз Обкена омадам, — гуфт он зан, — ма-ро ҳамсоиямон Шарофбой, ки занаш зоида натавониста дарди саҳт кашида истодааст, як танга дода барои дуои кушоиш фи-ристондани шуд, занони ҳамсоиямони дигар ҳам, ки ҳар кадом дардманд буданд, барои дардҳои худ дуо фармуданд ва «ҳар вақт пул ёбем, назри дуомуллоро медиҳем, бурда медиҳӣ» гуфтанд. Ман ҳам аз барои савоб ба ин қадар роҳ пойи пиёда омадам. Шумо дуохоро диҳед, боз ҳар вақт онҳо пул диҳанд, оварда медиҳам. Ҳоло аз барои ризои Худо бачагонро озод кунед.

Мактабдор як тангари ғирифта, ба кисааш андохт ва аз он хатҳое, ки пагоҳ боз менавишт ва ҷузгираш ҳам аз онҳо пур буд, ҷор донашро ба занак дод.

— Қадоми ин дуоҳо ба кадом дард аст? — гуфта он зан пурсид. — Инҳо дуоҳои ҳамабобанд, — гуфт мактабдор, — кадомаш-ро, ки ба кадом касал диҳед, як ба як шифо меёбад.

Занак дуохоро ғирифта аз ҷояш хест. Мактабдор ҳам имрӯз «барои ризои Худо» бачагонро озод кард.

Рӯзи дигар мо ба мактаб омадем. Ханӯз ҷойхӯрақ нашуда будем, ки ба дари мактаб як саворӣ омада:

— Домулло, домулло! — гўён мактабдорро ҷеғ зад ва мак-табдор, бе ин ки аз мактаб барояд ва ё даричаашро кушояд:

— Ҳа, ҷӣ мегўед? — гуфта садо дод.

— Дар Обкена ҷаноза, зани Шарофбой мурд! — гўён аспаш-ро ба як тарафи дигар ҳай карда рафт.

Мактабдор саросема шуда саллаашро аз сар ғирифта ба замин монда, магар барои таҳорат қардан бошад, берун баро-мадан ғирифт.

— Дуотон нафъ накардааст-дия, домулло, зани Шарофбой мурдааст-ку, — гуфт тамасхуркунон ба ў халифа.

— Шаккоӣ накун! — гуфт ба ў мактабдор. — Дуо нафъ накардан надорад, ў аз беихлосии худаш мурдааст. Агар их-лос медошт, халос мешуд, «ихлосу халос» гуфтаанд. — Ба ба-чагон нигоҳ карда:

— Шумоҳо ҷойхӯрақ! — гўён берун баромада рафт. Бачаҳо ҳам барои ҷойхӯрақ пароканда шуданд. Ман ҳам рафтам....

Пас аз як соат боз ба мактаб омадам. Бачаҳои дигар ҳам чамъ шуданд.

— Бачаҳо, як маслиҳат, — гуфт халифа.

— Ҷӣ маслиҳат? — ҳама бо як овоз пурсиданд.

— Мо ҳар бозие, ки кунем, ҳеч кас ба домулло хабар надиҳад, аз болои касе хабаркашӣ накунад, — гуфт халифа.

— Аввал худатро саришта кун, — гуфт ба ў яке аз бачагони қалон, ки бо хабаркашии халифа аз мактабдор ҷўб хўрда буд.

— Минбаъд шумо ҳам хабар надиҳеду ман ҳам хабар на-медиҳам! — гуфт халифа ба бачагони қалон ва ба ман нигоҳ карда:

– Ту ба падарат ҳам хабар надех, – гуфт, – падарат игвогар аст, як рӯз ман аз дарахти шумоҳо зардолу дуздида будам, ҳам ба домолло хабар дод, ҳам ба падарам. Ҳар дуи онҳо ҳам маро заданд.

– Не, хабар намедихам. – гуфтаман ман.

– Агар хабар диҳӣ, – гуфт ӯ, – туро ба бачаҳо фармуда хармурд мекунонам!

– Не, хабар намедихам! – гуфта боз такрор кардам. Ман аввал бор рӯяки «хабар намедихам» гуфта бошам ҳам, ин бор ваъдаам қазмӣ буд. Зеро ман аз хармурд бисёр метарсидам.

Як бор маддохе омада ба деҳаи мо маърака гирифт. Калони деҳа ба деҳаи ҳамсоя барои тӯй рафта буданд. Ба маъракаи маддох ғайр аз ҷавонон ва бачагон дигар кас ҷамъ нашуд.

Маддох ҳикоят сар кард. Вакте ки ҳикояти ӯ ба ҷойи ширинаш расид, талаб андохт:

– Ҳар кас ҳар чӣ хоҳад, нон, пул, харбуза, тарбуз, гӯлунг, мавиз оварда диҳад, пас аз он боқимондаи ҳикоятро мекунам, – гуфт.

Бачагон ва ҷавонон ба хонашон давиданд ва ҳар кас як чиз оварда ба маддох дод, ман ҳам рафта аз модарам як мушт гӯлунг гирифта оварда ба маддох додам.

Маддох¹ ҳамаи чизҳои ҷамъшударо ба хӯрчинаш андохта, ба хаш бор кард ва:

– Бақияи ҳикоятро ҳафтаи оянда омада меғӯям, – гуфта ба хаш савор шудани шуд.

Ҳарчанд ҷавонон:

– Бақияшро ҳам ҳозир гӯед, агар чиз кам ҷамъ шуда бошад, боз меорем, – гуфта зорӣ карданд, ӯ қабул накард ва ба хаш савор шуд.

Дар ин вақт яке аз ҷавонон:

– Хармурд! – гуфта овоз баровард. Ҳама якбора:

– Хармурд, хармурд, хармурд! – гӯён ба маддох часпиданд ва ӯро аз хаш ба замин гардонда фуороварданд ва задан гирифтанд. Маддох:

¹ Маддох – ин ҷо: касе, ки ҳодиса ва воқеаҳоро бо обу ранги махсус нақл мекунад.

– Вой мурдам, монед, ҳикоятро меғӯям, – гуфта фарёд мекард.

– Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои хуб дорад, – гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд.

Охир маддох сушт шуд, акнун тоқати фарёд кашиданаҳам намонд.

– Акнун ба об меғӯтонем, – гуфт яке аз ҷавонон, – бардоред!

Ҳама ба якбора маддохи нимчоншударо ба рӯи даст бардоштанд ва ба ҷӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳаи мо меғӯзарад, андохтанд ва пас аз ба об гӯтонидан боз ӯро кашола карда бароварданд. Саллаи маддох аз сараш ба об афтода буд, ки вайро ҳам яке аз ҷавонон як дарахтро дошта истода ба ҷӯи ҳам шуду гирифта баровард.

Саллаи маддохро ба хӯрчинаш андохтанд ва худашро ҳам бо ҳамон ҷома ва либосҳои тараш ба хаш савор карданд ва хашро ба роҳ андохта аз пасаш як ҷӯб ҳам заданду:

– Рав, дафъ шав, худат пеш-пешу ҳикоятат аз пушт! – гуфтанд.

Ман аз ҳамон ҳодиса боз аз «хармурд» метарсидам, бинобар ин аз тағи дил ба халифа:

– Бозиро ба падарам хабар намедихам, – гуфтам.

– Акнун иштибозӣ¹, – гуфт халифа.

Магар бачагон ин бозиро пеш аз ин ба даруни мактаб ҷандин бор карда буданд, ки даррав аз ҷойҳои онҳо ҷамъи калондорон ба як тараф ғундошта хонаҷаҳои иштиро калондорон....

Бозӣ сар шуд, дар миёна ҳеле донак бурду бой ёфт, бачагон хунарманд бачагон содаро фиреб доданд, бачагон иштиро бачагон камқувватро зада донакҳошро гирифтанд. Боз занозанӣ, гираву зорӣ, ҷомадаронӣ сар шуд.

Яке аз бачагон ба ман омада ҷақид:

– Ё бозӣ кун, – гуфт ӯ, – ё туро дар миёна гирифта калондорон мекунам.

Ман на ишти доштам, на донак ва на иштибозиро медод.

¹ Ишти – чизи лӯндаест, ки барои бозӣ аз оҳан, кӯроғим ё санг тайёр мекунад.

нистам. Модарам ҳеҷ гоҳ ба ҷома ва куртаи ман киса намекард:

— Бачаи кисадор дузд мешавад, — мегуфт ва барои рӯйрост бардошта гаштани асоби бозӣ рухсат ҳам намедод. Бинобар ин ман он вақтҳо ҳеҷ гуна бозиро намедонистам.

Аммо аз каллакӯбак ҳам метарсидам, зеро ин як бозӣ ё шӯхӣи бисёр бад буд. Чанд бача як бачаро дар миёна гирифта, сари ўро барахна карда, бо нӯги нохунҳошон, ҷунонки ззор-сурхак дарахтро нӯл мезанад, мезаданд.

Ман ҳайрон шудам, ки чӣ кор кунам ва аз каллакӯбаки бачагон бо қадом роҳ халос шавам. Ҳарчи халифа ба фарёди ман расид:

— Монетон ўро ба холи худаш, — гуфт, — падари ў бисёр одами бад аст.

Ҳарчанд «бад» гуфтани ў падарамро дар дили ман саҳт расида бошад ҳам, барои халос шудани ман аз ин гуна маҳла-каҳо¹ халоскор ёфт шуда буд: баъд аз он ҳар вақт, ки ба сабаб ё бе сабаб бачагон ба ман меакиданд, ман ба халифа фарёд мекардам:

— Ё бачагонро саришта кун ё ин ки бозихоятонро ба падарам мегўям.

Халифа ҳам дарҳол бачагонро аз қақидан ба ман бозмедошт. Халифа пас аз он ки ҷуби дарози мактабро гирифта, бачагонро як қатор зада ҷанҷоли иштибозиро бартараф кард:

— Акнун бедонабозӣ, — гуфт.

Аммо ба ин бозӣ бачагон бисёр рағбат накарданд. Зеро, ғайр аз худӣ халифа ва як бачаи дигар, бачагони дигар бедона доштанд.

Аммо халифа илоҷи ин қорро ҳам ёфт:

— Мо ҳар ду бедонаҳоямонро ҷанг меандозем, шумоҳо бологарав монетон, — гуфт.

Аммо барои бологаравмонӣ ба бештарини бачагон пул набуд, донак ҳам дар бурду бойи иштибозӣ тамом шуда буд. Гуфтанд:

— Набошад, мо рафта аз хонаҳомон донак меорем.

Халифа қабул кард. Бачагон ҳам ба тарафи хонаҳошон нигоҳ карда давиданд.

Халифа то омадани бачагон ба бачагони дар мактаб монда иштихонахоро гўронда, бўрехои даридаро ба ҷойҳошон паҳн карда, аммо аз миёначойи охурчаи дар миёнаи мактаб буда як қадар заминро доиравор кушода монд.

Бачагон омаданд, бедонабозӣ ҳам сар шуд.

Халифа бо як бачаи бедонадори дигар дар гирди доираи заминаш кушода рӯ ба рӯи якдигар нишастанд. Дар пахлуҳои онҳо бачагони дигар ҳам нишастанд. Он бачагон, ки барои нишастанашон дар гирди доира ҷой набуд, дар гирдо-гирди бачагони нишаста рост истодаанд.

Халифа ва он бачаи бедонадори дигар аз бағалашон, ки аз рӯи курта миёнашонро баста бедонаҳошонро дар он ҷой до-да буданд, онҳоро бароварданд.

Аввал нӯли бедонаҳошонро лесиданд, пойҳои бедонахоро ёзонда ба панҷаҳояшон ҳам оби даҳон молиданд, ба зерӣ болҳояшон ҳам оби даҳон заданд...

Халифа ба он бача гуфт:

— Ҷанди ману ҷанди ту?

— Бисти ману бисти ту, — гуфт ў.

— Сии ману сии ту.

— Панҷоҳи ману панҷоҳи ту.

Оқибат бозӣ ба «сади ману сади ту» қарор ёфт. Яъне бедонаи ҳар кас гурезад, ба тарафи муқобилаш садта донак медод.

— Шумо ҳам бологарав монетон, — гуфт халифа ба бачагони дигар.

Бачагони дигар яке аз болои бедонаи халифа, яъне «бедонаи халифа зўр мебарояд» гуфта, дигарӣ аз болои бедонаи онӣ дигар, яъне «аз онӣ зўр мебарояд» гуфта ду ба ду гарав бастанд. Онҳо ҳам ҳар кас мувофиқи холи худ бо «даҳи ману даҳи ту» ё «панҷоҳи ману панҷоҳи ту» ё ин ки «сади ману сади ту» бологарав гузоштанд.

Гаравбандӣ тамом шуд. Халифа ва он бачаи дигар бедонаҳошонро ба маърака¹ сар доданд. Ҳар ду бедона панча-

¹ Давраи бедонабозӣ, мурғбозӣ, гўштингиро «маърака» меноманд (шарҳи нависанда).

¹ Маҳлака — ҳодисаҳои ҳатарнок ва душворивар.

хошонро кушода, гарданхошонро ёзонда ба ҷанг даромаданд. Ин ба каллаи он мезад, он аз гӯши ин мекашид. Яке нохунҳои худро хезонда чашми дигари ро нишон мегирифт, дигарӣ аз гардани онӣ дигар газида меҳост, ки ба замин ғелонад...

Дар андак вақт сару рӯйи бедонаҳои бечора хуншор шуд. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо нагурифт. Ҳарифҳо бедонаҳошонро гирифта боз хору мол карданду боз ба ҷанг сар доданд, боз бедонаҳо ҷанги худро давом доданд. Вақте ки ба ҳамаин тариқа ду-се бардор ҷанг карданд, бедонаи тарафи муқобили халифа «хушт» гӯён гурифт ва бедонаи халифа онро ба ҳар тарафи доира пеш мекард.

Як кингосест, ки аз тарафи бачагон баромад! Чапакзаниҳо, хуштаккашиҳо, чиртакҳаводиҳиҳо сар шуд...

Дар ҳамаин вақт мисли балои ногаҳонӣ мактабдор омад. Магар бачагон имрӯз аз ҳонашон донак оварда бетадбирӣ карда дари мактабро аз дарун набаста буданд, ки мактабдор бе ҳеҷ гуна даркӯбӣ ба мактаб даромада тавонист.

Бачагон ҷунон саргарми ҷӯшу хуруш буданд, ки то ба мактаб даромада ҷӯби дарозро ба дасти худ гирифта ба сари бачагон кӯфтани ӯ ҳеҷ кас хабардор нагардид. Танҳо ман будам, ки дар берунгари маърака истода як чашмамо ба бозӣ дӯхта бошам ҳам, чашми дигарамро аз дар намекандям. Бинобар ин бо намоён шудани риши бузвори мактабдор охира омада ба ҷойи худ нишаста будам.

Мактабдор пас аз он ки аз ҷӯзани монда шуд, омада ба ҷойи худ нишаст ва ба ман:

— Ту бачаи баақл ҳастӣ, — гуфт.

Бачагони дигар ҳам ба ҷойҳои худ ором гирифтанд. Халифа рӯ ба рӯйи мактабдор рост истод. Ӯ магар умед мекард, ки мактабдор боз аз ӯ номгӯи «гунаҳгорон»-ро хоҳад пурсид. Аммо ин умеди ӯ бечора баромад ва мактабдор аз ӯ чизе напурсид:

— Рав, аз ҳавз ҷӯбҳои дирӯз ба об партоёнда мондаамро биёр, ҳуб об гирифта барои адаб додан ба шумоён соз шудагистанд.

Халифа рафт, ҳамаи бачагон ҷун барги бед меларзиданд,

танҳо ман будам, ки бо «ту бачаи баақл ҳастӣ» гуфтани мактабдор осуда шуда будам.

Халифа ҷӯбҳоро оварда ба пешии мактабдор партофт. Мактабдор ҳам бе ҳеҷ ҷавобу савол:

— Аввал худӣ инро хобонед! — гуфта ба бачагони дигар амр дод.

Якҷанд бачаи калонтар пеш омада, халифари рӯйболо ба замин хобонданд ва фаллоқро ҳам ба пойҳояш андохта пеш чонда кафҳои пояшро барои ҷӯзани соз карда нигоҳ доштанд.

Ман дидам, ханӯз ҷароҳатҳои дирӯзаи кафи пойи ӯ намоён буданд, ки рӯйи онҳо шӯх баста буд.

— Зан! — гуфта амр дод мактабдор.

Яке аз бачагон яке аз он ҷӯбҳоро, ки худӣ халифа оварда буд, аз замин гирифта ба пойи халифа зад. Лекин бо як задан он ҷӯб шикаста пора шуд. Бача ҷӯби дигарро гирифт, он ҳам бо задани аввали шикаст. Ба ҳамаин тариқа ҳамаи ҷӯбҳо бе он ки ба пойи халифа озоре расонанд, шикаста пора шуда ба замин афтоданд.

Мактабдор оташин шуда, шикастаи ҷӯбро гирифта аз назараш гузаронид ва гуфт:

— Ҷӯбҳои ман ба ҳавз фириристодагӣ ҷӯбҳои тут буданд, ки хусусан баъд аз як шаб ба об хобидан ҳеҷ намешикастанд. Ин бадкирдор он ҷӯбҳоро наёварда, ҳимчаҳои хушқидани бедро ба об як ғӯтонида гирифта овардааст, — ва:

— Рав, он ҷӯбҳои худамро аз ҳавз биёр! — гуфта ба бачаи ҷӯбдаст амр дод.

Он бача рафт, халифа ҳамчунон пой ба фаллоқ меистод.

— Дар ҳавз ҷӯб нест! — гуфта омад он бача.

— Маълум мешавад, ки, — гуфт мактабдор, — ин бадкирдор он ҷӯбҳоро ба ҷойе пинҳон кардааст. Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷойи ҷӯби тут ҷӯби анор тайёр мекунам. Ҳозир медонам, ки аз ин бадкирдор ҷи гуна никор гирам.

— Рӯ ба замин хобонед ўро! — гуфт мактабдор ба бачагоне, ки ба сари халифа гирд омада буданд.

Бачагон халифари баъд аз баровардани фаллоқ аз пояш рӯ ба замин хобониданд ва мактабдор ҷӯби дарози худро бар-

дошта худаш ба пушти халифа задан гирифт. Аммо халифа, монанди ин ки гавак кашад, ба сари оринч ва зонуҳояш хобида буд, дар вақти задани мактабдор худро тоб дода зарбаи ҷубро рад мекард.

Дасту пойҳояшро кашида тахт хобониданд ва як бачаи дигар ҳам аз пушти шонааш зер кард ва халифа беихтиёр:

– Охистагар, бедона намурад! – гуфта фиристонд.

– А, магар ин бедона ҳам дорад? – гуфт мактабдор ва илова кард:

– Бедонаашро ёфта ба ман диҳед!

Бачагон даррав ба бағали халифа даст андохта, аз он ҷо бедонаашро бароварда ба мактабдор доданд. Мактабдор ҳам бе ҳеҷ мулоҳиза сари бедонаро, ки ханӯз аз асари ҷанг хуншор буд, қанда ҳаво дод.

Халифа фарёд кард:

– Аҳмад ҳам бедона дорад, бедонаи ўро чаро намекушед?

– Бедонаи ўро ҳам ёбед! – гуфт мактабдор.

Бачагон халифаро монда ба Аҳмад ҳаспиданд, халифа ҳам аз ҷо ҳеста ба бағали Аҳмад даст зад ва бедонаи ўро ёфта бо дасти худ ба мактабдор дод.

Мактабдор сари ин бедонаро ҳам қанда ҳаво дод.

– Имрӯз дафъ шавед, озод. Ҷўзанӣ фардо! – гуфт ва илова кард:

– Фардо панҷшанбе аст, нони панҷшабегиро¹ фаромӯш накунед.

Бачагон бо пахшопахши якдигар аз мактаб баромаданд, аммо имрӯз баъд аз саломи умумӣ дарҳол пароканда шуда наарафтанд. Дар кӯча истода ба ҳисоби бурду бойи болоғаравии бедонабозӣ даромаданд. Бойбурдагон аз бойдодагон ҳақ талаб мекарданд. Онҳо:

– Бедонаҳо мурданд, ҷанги онҳо ва гаравии бар болои ҷанги онҳо басташуда ҳам тамои шуд! – гӯён ҳақ надодани мешуданд. Ҳамаи бачагон ба якдигар дарафтоданд. Халифа

¹ Дар мактаби кӯхна ҳар рӯзи панҷшанбе бача маҷбур буд, ки ба мактабдор яқто нон биёрад. Ин нонро «нони панҷшанбегӣ» мегуфтанд (шарҳи нависанда).

бо Аҳмад ҷомаҳои худро кашида ба як тараф гузошта, ба ҷанг даромаданд. Ман гурехта ба тарафи ҳавлии худамон рафтам.

V

Ман ба мактаб давом мекардам, ҷӯшу ғавғои мактаб ҳам давом мекард. Ман дар миёнаи ҷанд ҳафта дар даруни ҳамон қадар шӯру ғавғо бошад ҳам, номҳои ҳарфҳои алифбои арабро азбар кардам. Ба ман гоҳо халифа ва гоҳо худӣ мактабдор сабақ медод. Баъд аз ин дарси зеру забар сар шуд. Дарси зеру забар аз дарси номҳои ҳарфҳо дилчасптар буд, дар ин дарс ба ман сар карда «алиф забар – а, зер – и, пеш – у»-ро ёд доданд. Ман ҳам мад кашида:

– «Алиф забар – а, зер – и, пеш – у» гӯён такрор мекардам. Гуфтани ин суҳанҳо ба гӯшам мавзун ва фораи мерасид. Ин дарсро ҳам то охири алифбои араб азбар кардам.

Пас аз он навбати дарси ду забар, ду зер, ду пеш расид, дар ин дарс ба ман «алиф ду забар – анду, ду зер – инду, ду пеш – ун» гуфта ёд доданд. Ин дарс ҳам бад набуд. Калимаҳои ин дарс боз ҳам мавзунтар ва боз ҳам оҳангдортар буданд.

Агар дар дарси як забар, як зер, гуфтани «алиф забар – а, зер – и, пеш – у; бе забар – ба, зер – бе, пеш – бу» сарахбори ягон ҳавои мусикӣ ҳисоб ёбад, дар дарси ду забар, ду зер гуфтани «алиф ду забар – анду, ду зер – инду, ду пеш – ун: бе ду забар – банду, ду зер – бинду, ду пеш – бун» тарона ва рези он ҳаво ба шумор мерафт.

Ин дарсро ҳам то охири алифбои араб азбар кардам.

Дар ҳар қадоми ин дарсҳо тахтачаи таълимии ман дигар мешуд. Лекин онҳоро мактабдор навишта намедод:

– Падарат одами айбҷӯй аст. Навиштаи маро хуш намекунад, гӯй, худаш навишта диҳад, – гуфта ба падарам ҳавола мекард. Падарам навишта медод.

Дар охири сол ман ба дарси абҷад даромадам, аммо ин дарсро ҳеҷ хуш накардам. Дар ин дарс ба ман:

– «Алиф бо бе забар – аб, ҷим бо дол забар – ҷад – абҷад» гӯй, – гуфта ёд медоданд.

Аз як тараф, гуфтани ин калимаҳо душвор бошад, аз тарафи дигар, садои ҳам беҳанг ва дилгир буд...

Рӯзе падарам ба ман гуфт:

— Акнун, ки ту абҷадхон шудӣ, ман ба ту хисоби абҷадро ҳам ёд медиҳам, — ва тахтачаи абҷад навишташударо ба пеши ман гузошт. Аз он тахтача харфхоро ягон-ягон ба ман нишон дода:

— Ин чист? Ин чист? — гуфта мепурсид. Ман ба ҳеҷ кадоми пурсишҳои падарам ҷавоб дода натавонистам. Зеро чӣ будани он чизхоро намедонистам ва касе то ҳол ба ман онҳоро нишон ҳам надода буд.

— Охир, ҳамин рӯзҳо ту дар мактаб чӣ хонда истодаӣ? — гуфта падарам ба ман шӯрид. Ман:

— Алиф бо бе забар — аб, ҷим бо дол забар — ҷад — абҷад... — гӯён дарсхоро, ки аз абҷад гирифта будам, аз ёд хонда додам.

— Ҳа... ту тӯтӣ! — гуфт падарам, — ту ҳар чизро мегӯӣ, аммо чӣ гуфтанатро намедонӣ.

Он вақт дар дилам гузашт, ки бояд тӯтӣ як чизи бисёр баде бошад. Лекин сонитарҳо фаҳмидам, ки тӯтӣ як мурғи бисёр зебои зирак будааст. Ҳар чизро ба вай талқин кунанд, ёд мегирифтааст ва тақрор карда мегуфтааст. Аммо азбаски вай одам нест, маъниашро намедонистааст. Бинобар ин касонero, ки маънии чизero надониста онро ёд кардаанд, ба тӯтӣ монанд мекардаанд.

Пас аз он падарам даруни ҷилдамо кофта, тахтачаҳои куҳнаро, ки дар он дарсҳои алифбо ва зеру забар навишта шуда буданд, ёфта баровард ва аз ҳар кадоми онҳо нақшҳои сиёхро ба ман нишон дода боз:

— Ин чист? Ин чист? — гуфта мепурсид.

Ман боз ҷавоб дода наметавонистам. Аммо вақте ки падарам ҳар тахтачаро ба ман нишон дода:

— Инро хон! — мегуфт, ман аз сар то поён ҳар чизero, ки дар он навишта шудааст ва ё навишта нашудааст, аз ёд хонда медодам. Падарам тақрор кард:

— Ту тӯтӣ ҳастӣ! — ва илова намуд:

— Айб ба ту не, ба домуллот ва халифаат аст. Онҳо ба ту ҳар чизро тӯтивор ёд кунондаанд, аммо ҳеҷ чизро ёд надонаанд...

Вай қадре соқит шуд ва боз илова кард:

— Ӯ кӯсаводи кӯр аст, ман аз кӯр чашми бино меҳоҳам. Ман аҳмакам, — ба ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Имрӯз ту мактаб нарав.

Ман бисёр хурсанд шудам, зеро абҷадхонӣ ба дилам бисёр зада буд.

* * *

Падарам хатиби¹ деха, мутавалли², муаззин³ ва як-ду мӯйсафеди дехаро ба меҳмонӣ хабар карда будааст. Баъд аз шом инҳо омаданд. Дастурхон баровардем, ширбиринҷ баровардем.

Ҳаминро ҳам ман бояд дар ин ҷо гуфта гузарам, ки дар хонаи мо бегоҳҳои бозор ва ҳам рӯзҳои, ки меҳмон ояд, бештарин ширбиринҷ мепухтанд. Падарам ба модарам мегуфт:

— Барои палав раванг бисёр меравад, ҳам гӯшт сарф мешавад. Аммо ширбиринҷ арзон меафтад, ба ин танҳо биринҷ меҳарем, шир ва қадре раванги зард бошад, аз гови худамон мерӯяд.

Аммо бо вучуди ин ҳар вақт, ки маро ба хонаи биринҷфурӯш барои биринҷ мефиристод:

— Ширбиринҷ мепазем нагӯӣ, вагарна биринҷи паст медиҳад, — мегуфт.

Як бор ман пурсидам:

— Палав мепазем гӯям-чӣ?

— Не, — гуфт падарам! — Ин дуруғ мешавад, ба дуруғӣ одат нақун. Ҳеҷ ошро ном набар.

Ҳикояи худро давом медиҳам.

Баъд аз он ки меҳмонон табақи ширбиринҷро лесиданд, ба чойнӯшӣ даромаданд, падарам ба хатиб нигоҳ карда гуфт:

— Ғараз аз ташвиш дода ба ин ҷо овардани азизон ин аст, ки дар бораи мактабдор як машварат мекардетон.

¹ Хатиб касест, ки дар масҷидҳо хутба (вазъ, насихат) мехонад.

² Мутавалли — мутасадди қорҳои ҳоҷагии масҷиду мадрасаҳо.

³ Муаззин — ба намоз даъваткунанда; азонгӯӣ, сӯфии масҷид.

– Ба мактабдор чӣ шудааст? – гуфт хатиб бо оҳанги нохушнудона.

– Ҳеч чӣ нашудааст, аммо бесавод аст, – гуфт падарам ва илова кард:

– Ҳатто алифбонависиро ҳам намедонад, ки ман алифбон писари худамро худ навишта додам.

Мутаваллӣ тарафи хатибро гирифта гуфт:

– Ба бачагони деҳаи мо ҳамон чизи худаш медонистагиро ҳам ёд диҳад, кифоя аст, ҳеч кас дар ин деҳа писари худашро мударрис карданӣ нест.

Падарам гуфт:

– Ин мактабдор ҳамон чизи худаш медонистагиро ҳам ёд дода наметавонад. Як зимистон писари ман хонд, ҳоло абҷад меҳонад, лекин аз рӯйи хат «алиф» то «бе»-ро фарқ намекунад. Ба болои ин мактабдор аз бачаҳо ҳеч хабардорӣ намекунад, ҳама киморбоз ва бедонабоз шуда рафтаанд.

Ман, ки аз ин сухани падарам дониستم ӯ бедонабозии баҷагонро фаҳмидааст, саҳт тарсидам. Агар ин ҳолро халифа шунавад, «ӯ ба падараш бозии моро гуфтааст» гӯён маро хармурд мекунонад, гуфта дар андеша афтодам.

– Худи шумо, ки, – гуфт хатиб, – хушсаводтар ва ёд доданро хубтар медонистаед, писари худатонро худатон хононед, ба мактаб фиристода нони панҷшанбеғӣ ва халвой додан чӣ хочаг аст? Бечора мактабдорро ҳам ба ҳолаш гузоред, ки аз як даҳан нонаш маҳрум нашавад.

Падарам гуфт:

– Ман як парча замин дорам, барои нафакаи аҳли аёл маҷбурам, ки дар он ҷо кишукор кунам. Даромади он ба рӯзгорам намерасад, дар вақти ҳолигии дастам маҷбурам, ки чархосиётарошӣ кунам. Ба болои инҳо зимистонҳо барои пушоки бачагон дуконбофӣ ҳам мекунам. Агар ман писарамро худам хононам, рӯзгорамро кӣ мегузаронад?

Падарам пешонаи худро кадре турш карда хомӯш истод ва якбора хандакунон ба хатиб нигоҳ карда гуфт:

– Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонем ва ба ҷойи ӯ як мактабдори хубтар ёбем, мо-

доме ки инро қабул накардед, акнун як коре кунед, ки ширбинчи ман муфт наравад.

Падари ман як одати аҷиб дошт, мардуми он замон он гуна одатро айб медонистанд. Ӯ чизи дар дилаш бударо рӯйрост мегуфт ва аз ҳеч кас ибто намекард. Дар ин ҷо ҳам мақсади зиёфати худро рӯйрост гуфта дод. Фақат барои саҳт нарасонидан ба дили меҳмонон суханашро кадре ба ханда омехта гап зад.

– Ӯй кор кунем, ки ширбинчи шумо ба ман ҳазм шавад? – гуфт хатиб.

– Роҳ диҳед, ки писари ман дар катори духтарон дар ҳонаи шумо ба пеши бибиҳалифагон хонад.

– Писарбачаро чӣ тавр дар миёнаи духтарбачагон роҳ медиҳем? – гуфт хатиб.

– Ин гуна тақвоҳои аз шариат берунро монед, – гуфт падарам, – писари ман акнун ҳафтсола шудааст, шариат бошад, то дувоздаҳсолагӣ дар миёнаи духтарбачагон гаштани писарбачагонро раво медонад.

Хатиб розӣ шуд:

– Хуб, майлаш, фиристонед, хондан гирад. Лекин гоҳ-гоҳ ширбинчи зиёфат кунед, – гӯён ӯ ҳам сухани худро бо ханда тамои кард...

Зиёфат бо ҳамин ба поён расид. Ман хурсанд шудам, ки аз бими ба дасти халифа хармурд шудан ҳалосӣ ёфта будам.

VI

Фардон он рӯз маро модарам ба мактаби бибиҳалифа бурд, барои халвой ба болои лаълӣ мавиз ва кулча, як рӯймол ва каллапушро ҳам, ки ба нияти тӯйи ман дӯхта буд, зам намулд.

Бибиҳалифа зани хатиби деҳаи мо буд, худи хатиб аз вилоти Дарвоз буда, занаш аз Саримазори Гиждувон буд. Бибиҳалифа як зани сафедрӯйи миёнсоли фарбеҳ ва шикамқалон буд. Фарбеҳияш ба дараҷае буд, ки дар вақти чорзону нишастанаш зонухонӣ ӯ монанди чархи осӣё менамулд, ки гӯё онро падарам ба пешаш гирифта тарошида истода бошад.

Дар вақте ки мо ба пешаш даромадем, ӯ дар пешгоҳи ҳона ба рӯйи панҷ-паш қабат кӯрпача чорзону менишаст. Ба гир-

догирди хона духтарбачагон бар рӯи намад менишастанд. Ба пеши онҳо ба ҷойи синчи мактаби писарбачаҳо болишхоро дуқат карда монда буданд, ки онҳо китобхонашонро ба рӯи он болишҳо монда мехонданд.

Бибихалифа модарамро хуш қабул карда, «барои хотири ширбиринчи падарам ба қабули ман маҷбур шуданашро» хандида изҳор намуд ва илова кард:

— Ҳар вақт, ки писаратон ба таббат¹ дарояд, ба ман ҳам як табақ ширбиринч меоред.

— Худо ба он рӯз расонад, ба шумо як табақ палав меорам, — гуфт модарам дар ҷавоби ӯ.

Бибихалифа дастурхонро кушода, нон шикаст ва ба духтарбачагон ҳам аз халвоии ман нон бахшиш кард. Аммо ин монанди мактабдори мард нонро пора карда ба пеши онҳо ҳаво надод. Балки ба дасти халифаи худ, ки он ҳам як духтари калонсолтар буд, дод ва ӯ ҳам аз як сар ба ҳар духтар якбурдагӣ аз он нон дод. Аммо қисми калонтарашро худаш хӯрд.

Ба дастурхон фотеха хонда шуд. Бибихалифа ба ман «бисмиллох», «аузубиллох» гӯёнда сабақ сар кунонид. Бо ҳамин расми дарссаркунии дубораи ман ба анҷом расид. Модарам рафту ман дар мактаби духтарона мондам.

Бибихалифа ба ман аз миёнаҷойи абҷад, ки то он ҷо ман дар мактаби пеши масҷид хонда будам, сабақ дод. Тарзи сабақдихии ин кадре дигаргунтар буд. Ӯ бо нӯги як ҷӯбчае, ки дар даст дошт, ҳар ҳарфро нишон дода номи онро мегӯёнид. Аммо ин ҳам ба шинохтан ва ё шинохтани ман он ҳарфро кор надошт.

Бибихалифа ҳамеша ба сабақдихӣ машғулӣ мекард, шогирдонашро бо навбат ягон-ягон ҷеғ зада сабақ медод, бо ҳамин як қатор сабақ додан як рӯз мегузашт.

Вақти дарси бибихалифа пас аз хӯрдани ҷой то соати дувоздахи рӯз буд. Шогирдони ӯ пас аз хӯрдани ҷояшон ба мактаб меомаданд. Вақте ки соат дувоздах шуд, бибихалифа онҳоро нонхӯрак мекунонид. Аммо бачагон барои нонхӯрак ба хонашон намерафтанд ва нонеро, ки ҳамроҳи худашон аз

хонашон меоварданд, дар он ҷо нишаста мехӯрданд. Ҳар кас аз нони худ нимаашро ба бибихалифа медод.

Ман рӯзи аввал нон набурда, бибихалифа як бурда нонеро, ки як духтарбача ба вай дода буд, ба ман дода:

— Туро имрӯз ман зиёфат кунам, фардо нонатро бисёртар мебиёри ва ба ман ҳам бисёртар медихӣ, — гуфт.

Пас аз нонхӯрак бачагон хонаҳо ва рӯи хавлии бибихалифaro покиза рӯфта медоданд. Баъзе рӯзҳо бибихалифа ба бачагон ҷомашӯйӣ мекунонид. Ҳатто маро ҳам ба ҷомашӯйишгирок мекунонид.

— Ҷомашӯиро ёд гирифта мон, агар калон шавӣ, барои хондан ба Бухоро ба мадраса равӣ, ба ту даркор мешавад, — мегуфт.

Бибихалифа ҳам ба паси худ як ҷуби дарозро ба девор рост монда буд. Лекин ман ҳеҷ гоҳ надидаам, ки ӯ бо он ҷуб касеро зада бошад. Ҳар касро, ки сабақ медод, агар чизи вай ёд додаистодаро дуруст гуфта натавонад, бо остини васеу дарози куртааш, ки вай ё аз суф ва ё аз ҷит буд, ба рӯи ӯ мезад. Аммо ин остинзании ӯ аз як боди сусти зиёдтар таъсир надошт.

Шогирдони ӯ ҳам, ки ғайр аз ман ҳамагӣ духтарбача буданд, бозихои бад намекарданд ва якдигарро намезаданд. Агар дар вақти хавлирӯбӣ ё ҷомашӯйи фурсат ёбанд, зоча (лӯхтак)-бозӣ мекарданд, дар сафолпораҷаҳо аз хок ош пухта барои зочахонашон тӯй медоданд.

Онҳо барои ман ҳам зочаи писарбача сохта доданд. Дар тӯяшон зочаи маро барои зочаҳои худашон домод мекарданд. Азбаски ғайр аз зочаи ман дигар зочаи писар набуд, ба вай баъзан дах-дувоздах духтарзоча мерасид. Ростӣ, ин ба ман хеле хуш меомад.

Аммо гоҳо мешуд, ки духтарбачагон зочаҳои худашонро, ки ҳамаи он бечорагон ба як шавҳар расида буданд, бо ҳам ҷанг меандоختанд ва зочаи маро маҷбур мекарданд, ки баъзан онҳоро раҳо кунад. Ханӯз аз хотир набаровардаам, ки дар ин мавридҳо кадре дилам сиёҳ мешуд ва ба дили худ аҳд мекардам, ки агар калон шавам, ман ду зан нахоҳам гирифт. Бо

¹ Номе яке аз сураҳои Қуръон аст (шарҳи нависанда).

вучуди ин барои ин ки ҳамон қадар зочадухтарон ба зочаи ман муҳтоҷ буданд, ба дили худ фаҳр мекардам.

Сонитар боз як писарбачаи дигар ба мактаб омада бошад ҳам, ӯ ба давлати домодӣ мушарраф нашуд. Азбаски ӯ қадре бачаи дурушттар буд, духтарбачагон барои ӯ зоча сохта надоданд. (Ман хикояти ин писарбачаро як вақти дигар хоҳам навишт, ки ӯ саргузаштҳои бисёр ачиб дорад¹).

* * *

Ман дар мактаби бибихалифа давом мекардам. «Ҳафтяк»² - ро тамоm кардам, чанд сураҳои кӯтоҳи онро аз ёд кардам, Куръонро ба поён расонидам, «Чоркитоб»-ро ҳам хондам, қадре аз Ҳоҷа Ҳофиз ҳам хондам. Аммо ҳоло ҳам ба ғайр аз чизҳои, ки дар пеши бибихалифа хонда будам, дигар чизеро аз рӯйи хат хонда наметавонистам, масалан, як ғазали Ҳофизро, ки дар мактаб хонда будам, дар ҳар кучо ва бо дастхати ҳар касе ки бошад, хонда метавонистам. Аммо ғазали дигарашро, ки вайро дар мактаб нахонда будам, аз китоби худам ҳам хонда наметавонистам, яъне савод надоштам. Хатнависи-ро бошад, ҳеч наметавонистам. Бо вучуди ин падарам маро аз мактаби бибихалифа гирифта, ба пеши хатиб ба дарс монд. Худаш ҳам ба ман «Аввали илм»³ ёд медод. Ман он вақт даҳсола будам.

Аммо абҷадро хуб омӯхта будам ва сураҳои Куръонро, ки он бо расми абҷад навишта мешавад, охишта-охишта хонда метавонистам. Акнун фикр мекунам, ки сабаби он ин будааст:

Падарам маро ба мактаби бибихалифа фиристода бошад ҳам, аз орзуи ёд додани ҳисоби абҷад ба ман бознаистод. Дар ин хусус ӯ ҳар шаб, баъд аз шом то хуфтан, яъне таҳминан як соат бо ман машғули мекард.

¹ Нависанда ин бачаро дар қисми якуми «Ёдоштҳо» бо номи Абдулло ёд кардааст.

² Ҳафтяк китобест, ки аз сураҳои кӯтоҳтари Куръон барои бачагони хурдсол алоҳида ҷилд карланд (шарҳи нависанда).

³ «Аввали илм» дуюмин китоби дарсини мадрасаҳои Бухоро буд, ки зарурияти диниро ба тарзи суолу ҷавоб зикр мекард ва пас аз китоби «Бидон» хонда мешуд.

Аввал овози абҷад: а, бе, че, де-ро ба ман шиносонид. Пас аз он бо якдигар ҳамроҳ карда чӣ тавр хондани онҳоро ҳам ёд дод. Пас аз он «алиф – як, бе – ду, чим – се, дол – чор» гуён ҳисоби он ҳарфҳоро ёд дод...

Ба ҳамин тариқа падарам абҷадро ба ман то охираш бо ҳисобаш ёд дода баромад. Дар муддати як моҳ ман ҳарфҳои абҷадро шинохта мехондагӣ шудам ва ҳисобашро ҳам, ки аввал як-як зиёд шуда то даҳ, пас аз он даҳ-даҳ зиёд шуда то сад ва баъд аз он сад-сад зиёд шуда то ҳазор мерафт, омӯхтам.

Баъд аз он ки ман инҳоро омӯхтам, падарам гуфт:

– Акнун ба ту боз як чизи бисёр ғалатиро ёд медихам. Ин нух рақам ва як сифр (нул) аст, ки онро ҳақимҳои Ҳиндустон ёфтаанд. Бо он нух рақам ва як сифр ҳисобҳои тамоми дунёро ёд гирифтани мумкин аст.

Ман дар шавқ ва ҳавас омадам, ки ин чӣ гуна як кори соҳирона бошад. Бо даҳ чиз ҳисоби ҳамаи дунёро гирифтани ҳақиқатан як чизи омӯхтанист. Ман ҳам, ки даҳ ангушт до-рам, бо онҳо рӯзҳои ҳафтарао чанд бор ғалат карда базӯр мешумурам...

Ман аз падарам саҳт хоҳиш кардам, ки ҳар чӣ зудтар он даҳ чизи ҷодугаронаро ба ман ёд диҳад.

Падарам ба кор даромад.

Аввал рақамҳои нухгонаро ягон-ягон навишта ба ман нишон дод. Дар ҳар рӯз як рақамро нишон медод ва баъд аз он сифр (нул)-ро ба ман нишон дода, онро ҳам шиносонид. Баъд бо як сифр даҳ шудани якро ёд дод ва бо ҳамин тариқа то охири нух рақам давом кард.

Ин дарс ба ман он қадар зӯрӣ накард, зеро ман дар ҳисоби абҷад чӣ гуна як-як, даҳ-даҳ ва сад-сад зиёд шуданро омӯхта будам.

Баъд аз он ки ман инҳоро омӯхтам, падарам ба ман гуфт:

– Ту чизҳои ёд гирифтӣ, ки дар деҳаи мо инҳоро ҳеҷ кас намедонад. Ҳисоби абҷадро бошад, ҳатто мактабдори деҳа ҳам, ки домуллои пештараи ту аст, намедонад.

Ман ҳам бо омӯхтани ин гуна илмҳои қамеб дар дили худ ҳеле фаҳр мекардам. Дар ин миён як ҳодиса рӯй дод, ки ҳисоби абҷад ҳақиқатан ҳам сабаби фаҳри ман гардид.

Он ҳодиса ин гуна буд:

Дар Саримазори мо сайри солинавӣ – наврӯӣ барпо шуд. Ба он сайр аз ҳамсоядеҳаҳои мо ҳам хеле одамон омаданд. Дар сайр гӯштигири сар шуд, одамони чамъшуда ба ду тақсим ҷудо шуда, ба якдигар тараф гашта, маърака гирифта нишастанд. Падарам дар даруни маърака дар пеши тарафи худӣ моён менишаст ва маро ҳам дар пеши худаш нишонда буд. Аз ду тараф паҳлавонон баромада бо ҳам гӯштӣ мегиританд, пурзӯрон камзӯронро меафтонданд. Дар аввали кор деҳаи мо ғолиб буд, аз инҳо ҳеҷ кас намеғалтид.

Як вақт аз тарафи муқобил як муллобача, ки дар Бухоро таҳсили илм мекардааст, ба ҷавоне, ки аз тарафи мо баромада як каси онҳоро ғалтонда буд, талабгор шуда баромад.

Ҷавони мо ҳам бе ҳеҷ гуна қилуқол бо он мулло гӯштӣ гирифт. Аммо баъд аз фурсате бо ҳам дарафтодан ҷавони мо афтод.

Як ҷавони дигар аз тарафи мо ба он мулло талабгор шуда баромад. Магар ин ҷавон ба назари он муллобача зӯртар намуд, ки:

– Ман бо ин гӯштӣ намегирам, – гуфт. Аммо нагуфт, ки «ӯ аз ман пурзӯр аст», балки гуфт:

– Ӯ чапан¹ аст, ман мулло: дастбағиребон шудани чапан бо мулло сабаби таҳири уламо мешавад.

Падарам бо шунидани ин суҳанони вай якбора шӯрид ва маро ба бағали худ бардошта аз ҷояш ҷаста хест ва миёнаҷойи маърака рафта он муллобачаро ба пеши худ ҷеғ зад. Муллобача ҳам омада рӯ ба рӯ истода:

– Ҷӣ мегӯед? – гуфт ба падарам.

– Шумо муллоед ё паҳлавон? – падарам аз он муллобача пурсид.

– Ман муллои паҳлавонам! – ҷавоб дод ӯ.

– Агар мулло бошед, – гуфт падарам, – ба ҷасадаш нигоҳ накарда бо ин писари ман, ки ҳаштсола аст, мунозира кунед. Мардум бинанд, ки ҳақиқатан шумо муллоед ё не? Агар паҳлавон бошед, бо он ҷавоне, ки ҳамсол ва ҳамҷасади шумост, гӯштӣ гиред, то мардум бинанд, ки кадоми шумо зӯр ҳастед.

Падарам илова кард:

– Биёед, аввал муллоии шуморо озмоем, – ва ба ман нигоҳ карда гуфт:

– Пурс, писарам, аз ҳисоби абҷад чизеро аз ин кас!

Ман ҳам бе ҳеҷ андеша:

– «Ге» чанд аст? – гуфта аз он кас пурсидам. Ӯ дам истод, ҷавоб дода нагавонист. Падарам ба ман гуфт.

– Худат гӯй, ки «ге» чанд аст.

– Ҷорсад аст! – гуфтам ман.

Пас аз он падарам якчанд ҳарфҳои дигарро ягон-ягон «ин чанд аст, он чанд аст» гӯён аз он мулло пурсид. Ӯ ба ҳеҷ кадом ҷавоб дода наметавонист. Ҳар ҳарфиро, ки ӯ ҷавоб дода наметавонист, падарам аз ман мепурсид ва ман ҷавоб медодам.

Тарафи мо он муллобачаро «ӯйт-ӯйт» гӯён масҳара доштанд. Ӯ аз ҳиҷолат сул-сурх шуда буд.

Падарам ба ӯ гуфт:

– Акнун муллоии шумо тамоми шуда монд, монанди як ҷавон бо он ҷавон гӯштӣ гирифтанд гиред.

Ӯ ҳам розӣ шуд, ки бо он ҷавон гӯштӣ гирад.

Ҳар ду гӯштӣ гирифтанд. Аммо дастбағиребон шудани онҳо ҳамон бӯду ғалтидани мулло ҳамон.

Шӯрест, ки аз маърака бархост! Гӯштигири ҳам бо ҳамин тамоми шуд.

Ҷавонони тарафи моён ба падарам мегуфтанд:

– Ҳақиқатан он муллоро писари шумо ғалтонд. Азбаски ӯ дар мунозира мулзам шуд ва ҳиҷолат кашид, натавонист, ки қуввати худро тамоми чамъ карда кор фармояд.

Аз ин суҳани онҳо фаҳри ман боз зиёдтар мешуд ва ба дили худ мегуфтам, ки ман бояд ҳар илмро омӯзам, лекин дар ҳақиқат ман ҳанӯз савод надоштам...

Бо ҳамин ман ҳикояти мактаби ибтидоии худро тамоми кардам, аммо ҷӣ гуна дарс хонданам, савод бароварданам ва ба адабиёт шугл карданамро дар як вақти дигар хоҳам ҳикоят кард.

26 октябри соли 1934,
Самарқанд.

¹ Чапан – ин ҷо: одами беҳатту савод.

Устод Садриддин Айни фаъолияти эҷодии худро аз шеър оғоз намудааст ва осори манзуми адиб дар ду давра — пеш аз инкилоби Октябр ва баъди инкилоби мазкур (дар аҳди Иттиҳоди Шӯравӣ) таълиф гардидаанд. Ашъори тоинкилобии адиб қисман дар таъриҳро ва матбуоти даврӣ таъб гардида ва баъдтар аз тарафи адиб дар се дафтар гирд оварда мешаванд ва асосан фарогири мавзӯҳои ишқу муҳаббат, ҳасбиҳолӣ ва ахлоқӣ мебошанд. Адабиётшинос Ҳ.Н. Ниёзов қайд кардааст: «Эҷодиёти Айнии ҷавон нишон медиҳад, ки шоир анъанаи бойи шеъри машрикзаминро ҷиддан омӯхта, шеърҳои зиёди лирикӣ-ишқӣ менависад, ки бо арзишҳои поэтикийи худ аз эҷоди бехтарин устодони каломи бадеии Шарқ камӣ надорад. Дар байни онҳо ҷойи асосиро ғазал ишғол мекунад».

Ашъори баъдинкилобии устод бошад, аз тарафи адиб дар маҷмӯаҳои «Аҳгари инкилоб» (1923), «Ёдгорӣ» (1935), «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) ва, баъзан, дар осори насрий ҷой дода шуда, ғолибан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ бахшида шудаанд.

Агар ашъори тоинкилобии адиб, асосан, ба забони тоҷикӣ эҷод гардида бошанд, пас ашъори баъдинкилобии ӯ ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълиф ёфтаанд. Баъди сари С. Айни аз тариқи Нашриёти давлатии Тоҷикистон соли 1958 «Ашъори мунтахаб»-и устод (тартибдиҳанда А.Маниёзов) ба таъб мерасад ва соли 1981 қисми кулли ашъори тоҷикии устод дар ҷилди 8-уми Куллиёти 15-ҷилда (мураттибон С.М.Айнӣ, Ҳ.Айнӣ ва К.Айнӣ) ҷоп шудаанд. Дар ин мунтахаб бот намунаи ашъори устод тарзе интихоб гардидааст, ки хонанда ба мазмун, муҳтавои кулли ашъор ва хунари волои ниҳорандагии адиб дар назм равшану возеҳ ошно мегардад.

МУНТАХАБИ АШЪОР

Офтоби хусн хонам рӯйи рахшони туру,
Маглаи хуршеду мах донам гиребони туру.

Аз хаёли бўсаи дилдодагон гардид об,
Нозуқӣ то ин қадар бошад занахдони туру.

То абад хокам тамошогоҳи мардум мешавад,
Ҳар буни мӯ лолазоре хаст қурбони туру.

Даст аз тарбияти сарву санавбар воканад,
Боғбон бинад агар сарви хиромони туру.

Аз ғами ҳаҷри ту охир дил чихо хоҳад шудан,
Кӯҳ нагвонад, ки орад тоб хичрони туру.

Бо дили худ медихам уммед аз шармандағӣ,
Гарчи медонам, қароре нест паймони туру.

Метавонад чанг зад бар пайкари хуршеду мах,
Ҳар ки дасте мебарад чоки гиребони туру.

Нолаи булбул надорад гӯш гул, Айнӣ, нигар
Ин саҳар 3-ин шеър бишнидаст афғони туру.

Э ҳама ширинлабон афтода дар банди шумо,
Яъне аз чон бандаи лаъли шакарханди шумо.

Аз хироме дӯш дар даъвои раъной ба боғ
Банд карда найшакарро қомати қанди шумо.

Э қаду рухсору зулфу чашму абру, раҳмате!
Як дили мискин чӣ хоҳад қард бо чанди шумо?!

Гарчи рафт аз ёдагон ёди дили ғамгини мо,
Дур бод аз ғам, Илоҳӣ, табъи хурсанди шумо.

Кори сад хирвор мушқу сад чаман сунбул кунад,
Торе аз зулфи сиёҳи мушқоганди шумо.

Сарви озод аз чӣ рӯ ҳаргиз намечунбад зи чо?
Метавон фаҳмид, гардидаст побанди шумо.

Кай бувад аз лутфатон бар орзӯи дил расад
Айнии бечора, яъне орзӯманди шумо.

Аз фиғону нола ранҷондем ёри хешро,
Худ сияҳ қардем охир рӯзгори хешро.

Зиндагонӣ бе висоли дӯст мушқил қор буд,
Мурда, осон қардаам якбора қори хешро.

Ноумедӣ бин, ки худ ҳар дам тасалли медихам
Аз забони ӯ дили уммедвори хешро.

Бо қаду рухсору зулфу чашму абру бохтем
Ақлу хушу тоқату сабру қарори хешро.

Бо мадории рақибон гар зи васлағ бархӯрам,
То қиёмат мебарам дору мадори хешро.

Тангам аз борони ашқи худ, Худоро, як замон
Офтоби ман, намоён қун узори хешро.

Ишқ Айниро чунин беору беномус қард,
В-арна бо қоре намеовард ори хешро.

* * *

Аз файзи Яздон хон аст мактаб,
Бар лаъли ирфон кон аст мактаб.

Бечон часадро кадре набошад,
Чисм аст инсон, чон аст мактаб.

Аз мактаб ояд озоиши дил,
Марғуби дилҳо 3-он аст мактаб.

Бемактабонро набвад ҳаёте,
Об аст мактаб, нон аст мактаб.

Саъд аст мактаб, хайр аст мактаб,
Изз¹ аст мактаб, шон аст мактаб.

Дар чашми биниш нур аст дониш,
Дар чисми дониш чон аст мактаб.

Дар моҳии чон об аст ирфон,
Дар мурғи ирфон дон аст мактаб.

* * *

Эй рафик, ин дастаи гул аз кадомин гулшан аст,
Қ-аз шамимаш хуш машоми чони маҳзуни ман аст?

Ин гули сурист ё сӯзи дили ғамгини мост,
Ё шақонк, ё суман, ё настаран ё савсан аст?

Муждагонӣ ё зи базми васли як савсанбар аст,
Армуғонӣ ё зи боғи лутфи як насринтан аст?

Барги сабзе булбулуро аз гулистонест ё
Нурибинишрафтаеро бӯйи як пирохон аст?

¹ Изз – иззатмандӣ, арҷмандӣ.

Тоза чоне ёфтам аз бӯйи ин, бас шуд якин,
Риштаи чоне зи дасти он бути исофан аст.

Дӯш пинҳонӣ ба имое дили ман бурда буд,
Ин хабар имрӯз дар ҳар кӯю дар ҳар барзан¹ аст.

Шермардонро ба як новак зи по афкандааст,
Оҳу чашмаш, маозаллах,² аҷаб шерафкан аст.

Интизорам, кай бувад доманкашон он маҳ расад,
Лӯълӯи ашкам пайи эсор доман-доман аст.

Пеши чонон, Айнӣ, аз рӯзи сиёҳи худ мағӯй,
Ҳоли беморон чӣ будан бар ҳақимон равшан аст.

* * *

Дилам дар қайди он абруҳилол аст,
Ба теги абруяш хунам ҳалол аст.

Рухаш моҳи тамоми безавол аст,
Қадаш сарви равони баркамол аст.

Маҳи ризвон, руҳи хуросиришт аст,
Бути лайливаши ширинхисол аст.

Зи қадаш сарвбун дар изтироб аст,
Зи ҳолаш мушқи Чин дар инфиол³ аст.

Насими кӯйи ӯ боди бихишт аст,
Ғубори роҳи ӯ оби зулол аст.

Шамими мушк 3-он раҳ як ғубор аст,
Насими хулд 3-он дар як шамол аст.

¹ Барзан – кӯча, гузар, маҳалла.

² Маозаллах – Худо нигоҳ дорад.

³ Инфиол – шарм доштан, хичил гаштан.

Худо донад, ки бар сӯзи фирокаш
Дили бетоқати моро чӣ ҳол аст.

Далолат мекунад бар зӯрии ҳаҷр
Зи бори ғам қадӣ ман, ин ки дол аст.

Зи шӯри ишқи Айнӣ метавон ёфт,
Ки дар банди яке ширинмақол аст.

Об омаду гул омаду дилдор наёмад,
Ҷонам ба лаб омад, ки чаро ёр наёмад.

Гуфтам ба лаби об ба дилдор нишонам,
Афсӯс, ки об омаду дилдор наёмад.

Ин об, ки бе рӯйи ту ҷорист зи чашмам,
Дар кишти умеди дили ман кор наёмад.

Аз об шуда боғу гулистону чаман сабз,
З-инҳо ба ҷуз аз доғ маро бор наёмад.

Дар роҳи ғамаш ҷону дилу хушу хирад рафт,
Он шӯхи ҷафокори дилозор наёмад.

Ногуфта равам пеши ту сад бор, бигуфто,
Сад бор фузун гуфтамӯ як бор наёмад.

Ин буд ҳама умр муроди дили Айнӣ,
Сад шукр, ки ёр омаду агёр наёмад.

Дил бе руҳи ӯ сайри гулистон напазирад,
Ҷон бе лаби ӯ лаъли Бадахшон напазирад.

Беҳуда ба дармони дилам саъй масозед,
Дарди дили хичронзада дармон напазирад.

Ҷону дилам омодаи қурбони нигоҳест,
Оҳ, ин чӣ гурур аст, ки қурбон напазирад?!

Хун гиря кунад чарх ба фарёди ғадое,
К-аз аҷз диҳад арзаю султон напазирад.

Аз заъф танам гашт ҷу пойи малах, аммо
Фарёд, ки аз ноз Сулаймон напазирад.

Ҷуз ҷон ҳама додем, валекин напазируфт,
Дигар чӣ тавон кард, агар ҷон напазирад.

Гар нек ва-гар бад, сари мову тақи пояш,
Сад ҳайф, ки он сарвари хубон напазирад.

Гуфтам, шикани зулф ба товони дили мост,
Дардо, ки дили ғамзада товон напазирад.

Уммеда тамомӣ макун аз қиссаи Айнӣ,
Ин қиссаи ишқ аст, ки поён напазирад.

Дӯстон, арзи умедам бар нигори ман баред,
Раҳмате бар хотири уммедвори ман баред.

Ё ба ман аз хоки пояш сурмаворе оваред,
Ё маро дар раҳгузори шаҳсавори ман баред.

З-ин диёру шаҳр тангам, шаҳриёри ман кучост?
Лутф ореду маро дар шаҳри ёри ман баред.

Ман қатили ғамзаи навхатнигоре гаштаам,
Пай бад-ин маънӣ зи райҳони мазори ман баред.

Сабзаи хатташ бубинеду мапурсед аз ғамам,
Бар хазони ман қиёс аз навбахори ман баред.

Гар ҳамеҳоҳед чон, осон диҳам ҳангоми назъ,
Қойи тақбиру тиловат номи ёри ман баред.

Дар парешонрӯзгорӣ гар равад Айнӣ зи даҳр,
Қамъ биншинеду ёд аз рӯзгори ман баред.

Хезед, рафиқон, майи гулранг биёред,
Танбӯру наю доираю занг биёред!

Сорангу рубоб аст ба ҳам шӯриши мачлис,
Ёбед рубобию ба соранг биёред.

Асбоби тараб, ҳар чӣ, ки пайдост, намонед,
Соранг¹ мухайё нашавад, чанг биёред.

Оҳанги муғаннӣ ба дилам тезасар нест,
Як шӯхи хушовози хушоҳанг биёред!

Бисёр ба олам пайи номус нагардед,
Он ғорати ному шарари нанг биёред.

Яъне, бути бозории харҷоии моро
Як ранг тақал карда ба найранг биёред.

Бисёр ба тангем аз ин хушфиребон,
Як содадили содарухи анг² биёред.

Аз аҳли тараб кас нагузored ба ҳар ҳол,
Ҳар кас, ки биёбед, ба ҳар ранг биёред.

Бо зорию зар кист, ки дар базм наёяд,
Зинҳор, ки беманшаву бечанг биёред.

¹ Соранг – созест чун ғиччак, ки бо камон навохта мешавад.

² Анг – содалавҳ.

Дар мадраса гар май натавон хӯрд зи номус,
Бе кайф гапе нест, найи банг биёред.

Имрӯз димоғи гули шаббӯй надорам,
Шаббӯй аз он турраи шабранг биёред.

Бас кофия танг аст ба Айнӣ, хабари Дӯст
Аз лутф дар ин кофияи танг биёред.

Нигорам ҳар дам озоре расонад,
Ба чонам дарди бисёре расонад.

Кӣ медонад нишони кӯйи чонон?
Кӣ 3-он сӯ бар ман ахборе расонад.

Ғуломи ҳиммати боди сабоям,
Хабар аз ёр бар ёре расонад.

Шудам бемор дар ҳичрони он шӯх,
Нашуд, к-аз васл тиморе расонад.

Супорам чоно гардам хок, то бод
Ғуборам сӯйи ӯ боре расонад.

Нигоре нест чун ту, к-ин ҳама зулм
Дамодам бар дилафгоре расонад.

Ғаму дарди туро сад шукр гӯям,
Худо шояд, ки гамхоре расонад.

Туро, э чордахсола мах, Эзид
Ба солу моҳи бисёре расонад.

Расонад ҳар ки чононро ба Айнӣ,
Масеҳое ба беморе расонад.

Дилбари гулгузори ман азми шикор мекунад,
Ох, ба хуни ғайри ман даст нигор мекунад.

Аз пайи гашт меравад, чониби дашт меравад,
Ҳар қадаме, ки мениҳад, боғ баҳор мекунад.

Хандаи шаққариӣ ӯ шӯр ба базм медиҳад,
Шона ба зулф мезанад, хона татор мекунад.

Қавли рақиби фитнагар гӯш намекунад агар,
Дар паси чодар ин қадар ёр чӣ қор мекунад?

Ҳар ки дучор мешавад, чӯраи ёр мешавад,
Аз мани нотаваон чаро ин ҳама ор мекунад?

Ё маҳи бевафои ман мешавад ошнои ман,
Ё сари бенавои ман тарки диёр мекунад.

Рози ниҳони ман ба халқ, ох, ки фош мешавад,
Ишқи ту оқибат сарам бар сари дор мекунад.

Дӯш ба базми дигарон гар нашудӣ зи май фароғ,
Наргиси мастат ин замон аз чӣ хумор мекунад?

Айнии бенавои ту то шуда мубталои ту
Бе ту ба дардҳои ту гуфтугузор мекунад.

Ёд бодам он, ки базме буду ёре низ буд,
Чангу най буду шароби хушгӯворе низ буд.

Ёд бод он дам, ки мерафтам ба базми хоси ёр,
Ёрро дар кулбаам гоҳе гузоре низ буд.

Ин замон аз дасти ман дил рафту рафт аз дил қарор,
Пеш аз инам буд дил, бар дил қароре низ буд.

Дар қанори чӯй биншастӣ ба ғайр, эй сарви ман,
Дар қанори ман зи дида чӯйборе низ буд.

Хор гаштам гарчи, ор аз ман, азизи ман, макун,
Дар гулистон ҳар қадар гул буд, хоре низ буд.

Аз сарат гардам, чу ёди бедилон оӣ, бигӯй,
Айнии бечораи уммедворе низ буд.

ТАЗМИН ДАР МАТЛАИ

«Тарсам, ки ман бимираму ғам бебадар шавад,
К-ин тифли нозпарвари ман дарбадар шавад».

Гар баҳравар шуда дилам аз ғам, шигифт нест,
Хӯ қард дил ба ҳар чӣ аз ӯ баҳравар шавад.

Маъюсиям бубин, ки баробар бувад маро
Дил аз замона гар нашавад шоду гар шавад.

Ҷорист чӯйи об зи чашмам, вале нашуд
Вақте ки нахли матлаби ман борвар шавад.

Шояд яке зи шасти камонабруе расад,
Шодам, чу сар ба тири ҳаводис сипар шавад.

Парво надорам, аз сари ман чон равад ва лек
Тарсам, ки дарди ишқи ту бо чон бадар шавад.

Бар ман ғами фироқи ту, Айни, ба сар шуда,
«Тарсам, ки ман бимираму ғам бебадар шавад».

¹ Ин байт аз Урфии Шерозӣ аст.

ДАР ТАТАБЌЎЪ ВА ТАЗМИНИ САЪДӢ

Ёри ман ширинадой мекунад,
Ҳар замон сад дилрабоӣ мекунад.

Мекунад бо дӯстон бегонагӣ,
Душманонро ошноӣ мекунад.

Дар вафояш умр шуд, он шўҳ низ
Ҳамчу умрам бевафой мекунад.

Гарчи шомӣ ҳаҷри абролудро
Моҳи рӯяш камнамой мекунад.

Кулбаи эҳзони торики маро
Ёди рӯяш рӯшноӣ мекунад.

Ёри ман аз ман чудо шуд, дӯстон,
Чони ман аз ман чудой мекунад.

Қомати он хурзод аз чилвае
Чун қиёмат фитназой мекунад.

Дардам аз белуфтӣ ёр асту бас,
Хоҳад аз лутфе давое мекунад.

Айнии мискин ба ҳасби ҳоли худ
Байте аз Саъдӣ гадой мекунад:

«Ёри ман авбошу қаллош асту ринд,
Бар ман аммо порсой мекунад».

Булбул насозад ин қадар оху фиғон, ки ман,
Парвона ҳам зи ишқ насӯзад, чунон ки ман.

Маҷнун ба даҳр аз ғами Лайлӣ нашуд чунон
Аз дардат, эй ситамгари номехрубон, ки ман.

Аз дасти дӯстӣи ту озурда чони ман,
Душман мабод ин ҳама озурдачон, ки ман.

Зеборуҳе надида касе, ҳамчунон ки ту,
Шайдодиле набуда чунин дар ҷаҳон, ки ман.

Гуфтам: Ба пеши ёр чу ман кист нотаваон?
Мӯйи наҳиф ҷилва намуд аз миён, ки ман.

Дар пешвози дӯст, кӣ, гуфтам, бурун равад?
Аз иштиёқ чон ба лаб омад давон, ки ман.

Гуфтам: Ба гӯшаи ғами Айнӣ кӣ мерасид?
Аз айни лутф ёр бишуд меҳмон, ки ман!

ГУЛИ СУРҲ

Рози дил мегуфтам, ар як маҳраме медошам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медошам.

Дар шаби ҳичрон намешуд захми дил реши равон,
Гар зи васли як парирӯ марҳаме медошам.

Меҳнати гетӣ ба талхӣ кай рабудӣ чони ман,
Бӯсае гар аз лаби исодаме медошам.

Менашуд як лаҳза фориг ёр аз ғамхориям,
Булҳавасосо на гар тоби ғаме медошам.

Аз тамошои гули сурх аз ҷӣ мемондам чудо,
Гар ба каф, чун аҳли олам, диҳхаме медошам!

Ин қадар дар изтироб афтадам аз фикри худ,
Мешуд оромам, агар аз худ раме медоштам.

Чун тарозу кай шудӣ саргаштагӣ бо ман насиб,
Айнӣ, ар фикре на аз бешу каме медоштам.

БА ТАЗМИНИ

«Бода надорам, ки ба соғар, кунам»-и Бедил

Мавсими ид аст, тараб сар кунам,
Чанд зи ғам сина муқаддар¹ кунам.

Мавсими ид аст, умеди висол
3-он бути таннози ситамгар кунам.

Мавсими ид аст, ба ташрифи дӯст
Дидаи худ фарши таҳи дар кунам.

Мавсими ид аст, ба бахти сафед
Хона аз он рӯй мунаввар кунам.

Мавсими ид аст, ба кӯйи висол
Тахнияти иди дилбар кунам.

Мавсими ид аст, лаби иштиёқ
Месазад аз соғари лаб тар кунам.

Маст шавам аз лаби майғуни ӯ,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».

Дар сифати орази гулгуни ёр
Номаи ашъор муаттар кунам.

¹ Муқаддар – тира, ғуборолуд, ғамгин.

ҒАЗАЛИ ДИГАР ДАР ҲАМИН ТАЗМИН

Шаб ки ба ҳаҷри ту фиғон сар кунам,
Сомиаи аҳли ҳаҳон кар кунам.

Нола кунам, гиря кунам зор-зор,
Хотири ҳамсоя муқаддар кунам.

Чанд нишинам ба раҳат мунтазир,
Чанд ниғаҳ фарши таҳи дар кунам.

Чанд макон бо ғами ҳичрон дар ин
Қулбаи торику муҳаққар¹ кунам.

Чилвақунон ой ба лутфу қарам,
То ба руҳат дида мунаввар кунам.

Гар лабам аз оташи шавқи лабат
Хушк шавад, аз лаби ту тар кунам.

Бӯса бар он ғабаби симин занам,
Дида бар он чеҳраи анвар кунам...

Шишаи ҳаҷри ту ба хоро занам,
Бодаи васли ту ба соғар кунам.

Нотика иқрор кунад бар қусур,
Гар зи қамоли ту суҳан сар кунам.

Васфи қаду рӯйи туро бо мисол
Чун битавон сабт ба дафтар кунам?

Моҳ ба рӯйи ту мусовӣ нашуд,
Сарв ба қадлат чӣ баробар кунам?

Содадилам саҳт чу Айнӣ, ки ман
Ҳаҷри ту гӯйӣ, ҳама бовар кунам.

¹ Муҳаққар – ҳақир, ночиз, қамарзиш.

* * *

Ёди айёме ки ман ҳам шамъи маҳфил доштам,
Яъне, он зебошамойл дар муқобил доштам.

Мезанам аз яъс бар сар ин замон дасте ки ман
Пеш аз ин дар гардани ҷонон ҳамоил доштам.

Дар лаби Омӯ ба Каркӣ шодмон аз васли ӯ,
Ғаҳ гузар дар баҳру ғаҳ манзил ба соҳил доштам.

Талхӣ айём дар комам гуворо менамуд,
То назар бар рӯи он шириншамойл доштам.

Мекунам бо мӯя ёд имрӯз он айше ки ман
Дар лаби Омӯя бо дилдор ҳосил доштам.

Ғаҳ ба қозихона бо аҳбоб будам шодком,
Дар нишимангоҳи мирӣ гоҳ манзил доштам...

Дил ба дилдор аст, ман афтода аз дилдор дур,
Ёди айёме, ки ҳам дилдору ҳам дил доштам.

Мекушад ин ҳасратам охир, ки боре ӯ нагуфт:
Айнии маҷхур, яъне зору бедил доштам.

* * *

Нигори сарвақдди гулбадан – ороми ҷони ман,
Сихисарву суманрухсор шӯхи нуктадони ман,

Зи нозу ғамзаи чашми ту ақлу хушам аз сар рафт,
Агар ҳолам напурсӣ, меравад аз даст ҷони ман.

Лабам аз лаъли ҷонбахши ту кай ёбад муроди худ,
Ба лаб омад ба ин уммед ҷони нотаवони ман.

Гумон дорам ба рағми ман ба душман дӯстӣ дорӣ,
Маозаллоҳ аз он ҳолат яқин гардад гумони ман.

Қади сарват, ки ороми дилу ҷонам аз ӯ бошад,
Ба ҷавлон бурд аз ҷон тоқату аз дил тавони ман.

Биё, пинҳон тасаллии дили бетоқати ман шав,
Наафтад то миёни мардумон рози ниҳони ман.

Ба беморӣ фитодам аз ғамат, як бор пурс аз лутф,
Ки чун шуд Айнии бечораи беҳонумони ман?

* * *

Фикре ту ба ҳоли зори ман кун
Марҳам ба дили фиғори ман кун!

Зомин машав аз барои хунам,
Раҳме ба ман, э нигори ман, кун!

Аз гирияи ман чӣ ранча гардӣ?
Як ханда ба рӯзгори ман кун!

Лутфе бинамову кори дил соз!
Ё теғ бигиру кори ман кун!

То воқифи ҳоли ман шавӣ, даст
Дар синаи беқарори ман кун!

Аз лутф хирому гарди роҳат
Дар дидаи интизори ман кун!

Орому қарору сабр бурдӣ,
Қоре пайи ҷони зори ман кун!

Нахли қади хеш ҷилва фармой,
Дар чашми чу ҷўйбори ман кун!

Айни шуда лол, арзи ҳолаш,
Эй боди сабо, ба ёди ман кун!

Ман бандаи сарви қомати ту,
Қурбони туву лағофати ту.

Дидам ҳама шакаринлабонро,
Н-омад зи яке ҳаловати ту.

Вайрон созӣ бинои такво,
Ин аст ҳамеша одати ту.

Лаззат бахшад ҳадиси ишқат,
Шаҳд аст магар ҳикояти ту.

Аз марҳами дигарон накутар
Бар синаи ман ҷароҳати ту.

Нозукбаданию нозанинрух,
Гулро набувад назоқати ту.

Шӯре ба ҷаҳон фиғанд ишқам
Аз хусни туву ҳаловати ту.

Ҷонҳо бикашад ба хоку хунҳо
Рафтори асарқиямати ту.

Ҳар шаб ба дуо равам ба кӯяг
Дар орзуи ҳақорати ту.

Бо дашноме навоз моро,
Кофист ҳамин зиёфати ту.

Мурдан бошад беҳин муродам,
Гар қатли ман аст иродати ту.

Ҳаргиз нарасад суҳан ба поён
Дар хубии бениҳояти ту.

Айни, чӣ бало ҳариси ишқӣ?
Таҳсин ба шикебу тоқати ту!

Дидӣ ба раҳам, итоб кардӣ,
Дилро ба ситам ҳароб кардӣ.

Хун буд дилам ба изтиробат,
Аз оташи қаҳраш об кардӣ.

Охир, на манам зи дӯстонат,
Аз ман зи чӣ ичтиноб¹ кардӣ?

Дил буд каботи интизорӣ,
Он ваъда, ки аз шароб кардӣ.

Охир чӣ шуд аз раҳи такаббур
Аз яъс дилам кабот кардӣ?

Ҳар арза, ки аз ниёз кардам,
Бо нозу қазаб ҷавоб кардӣ.

Девона маро ба кӯю бозор,
Эй шӯҳи паримаоб, кардӣ.

Дар ҳаҷр чу мурғи нимбисмил
Умрам ҳама изтироб кардӣ.

Якбора бикуш, ки халқ гӯянд:
Як бор ту ҳам савоб кардӣ.

Ҷурмам чӣ, ки, э биҳиштгальат,
Дар дӯзахи ғам азоб кардӣ?

Хомӯш, ки аз фиғони ҷонсӯз,
Айни, дили санг об кардӣ.

¹ Ичтиноб – худро канор гирифта, дурӣ ҷустан.

* * *

Ёрро аз лутф бар холам назар будӣ, чӣ будӣ?
Ё маро чуз ошиқӣ кори дигар будӣ, чӣ будӣ?

Мерасид он бевафо дар кулбаи фақрам, чӣ будӣ?
Ё маро дар кӯйи ӯ роҳи гузар будӣ, чӣ будӣ?

Васл бо он кӯтаҳӣ, хичрону ин дуру дарозӣ,
Шоми ғам чун субҳи шодӣ мухтасар будӣ, чӣ будӣ?

Меҳру лутфе нест гар он шӯхро бо банда боре,
Қаҳру унфе¹ бо рақибӣ сифла гар будӣ, чӣ будӣ?

То хиромон мерасад он нозанин, ҷон мефазояд,
Ҷисми зорам хок бар он раҳгузар будӣ, чӣ будӣ?

Дил рабуд аввал ба сад лутф, он ғае холам напурсид,
Ин тағофул як-ду рӯзе бештар будӣ, чӣ будӣ?

Ёр меҳонад ба базми васл арбоби ғаноро,
Айнии бечораро ҳам мушги зар будӣ, чӣ будӣ?

* * *

Бод имшаб мушқбор ояд ҳаме,
Гӯйӣ аз кӯйи нигор ояд ҳаме.

Вақти он омад, кушояд дил зи ғам,
К-аз чаман бӯйи баҳор ояд ҳаме.

Лола чун лаъли лаби ҷонон ба чашм
Оташину обдор ояд ҳаме.

Мушқовар боду амбарбӯ шамол
Аз ямину аз ясор ояд ҳаме.

¹ Унф – қаҳру ғазаб.

Хуш бувад хоро канори обшор,
Ёр ҳам гар дар канор ояд ҳаме.

Соҷи беду шамоли Шохрӯд
Табъи касро созгор ояд ҳаме.

Реги Ҷӯғихонаро абр об зад,
Бар дил аз вай кай ғубор ояд ҳаме.

Оби ҷӯйи Қаллуқону Тавсанак
3-оби кавсар хушгубор ояд ҳаме.

Дар ғамам имсол, Айнӣ, 3-ин ғазал
Ёди шодиҳон пор ояд ҳаме.

* * *

Дерест, к-аз зулфи сиях савдо ба сар дорӣ маро,
Ҳар рӯз аз рӯзи дигар ошuftатар дорӣ маро.

Вақти табассум аз лабат ғах ҷон бубахшӣ аз вафо,
В-аз ғамзаи чашми сиях ғах мухтасар дорӣ маро.

Рӯзи фироқат, эй санам, афтодаам дар кунчи ғам,
Шояд ки бо лутфу қарам аз хок бардорӣ маро.

Андар фироқат дам ба дам месохтам андуху ғам,
Аз интизорат ҳар замон таври дигар дорӣ маро...

Ҷон дар раҳат исор шуд, тан дар ҳавоят зор шуд,
Эй бемурувват, кор шуд, боз о, агар дорӣ маро.

Эй гул, нигар бар холи ман, чанд аз самуми фуқратат
Дар навбахори хусни худ беболу пар дорӣ маро?!

Нозофаринеро, ки ман аз ҷон гирифторестам,
Айнӣ, зи номаш деҳ хабар, то беҳабар дорӣ маро.

Он гуландом чу дар сайри чаман меояд,
Арақи шарм ба рухсори суман меояд,
Мерасад меҳнату ғам чун биравад аз пешам,
Равам аз хеш, чу дар ҷониби ман меояд.

Рафт аз хотири ман дағдағаи муллоӣ,
Дидам он шӯҳ чу бо як-ду чапан меояд.

Табъи як шаҳр кунад нақхати гесуи ту ҷок,
Чу насиме ки зи саҳрои Хутан меояд.

Мурдам аз нозу ғурури ту, ки то як бўса
Меситонам зи ту, ҷонам ба даҳан меояд.

Чӣ суҳанҳо ки нагӯянд ракибон бо ту,
Гар лаби лаъли ту бо ман ба суҳан меояд.

Дили Айнӣ ба сари зулфи ту бо шавқ равад.
Ба тариқе ки мусофир ба ватан меояд.

Нозанино, бари агёр намебояд буд,
Гулрухо, ҳамнафаси хор намебояд буд.

Завқ аз хуни ҳавоҳо намебояд кард,
Шод аз мурдани ғамҳор намебояд буд.

Рӯзи ман ҳамчу шаби тор намебояд сохт,
Шамъи ҳар ҷамъи сияҳкор намебояд буд.

Ин ҳама дар раҳи бедод намебояд рафт,
Ин қадар бар сари озор намебояд буд.

Лутф бар ошиқи бечора ҳаме бояд кард,
Шӯҳи бебоки ситамгор намебояд буд.

Лоики рӯи наку хӯи наку бояд дошт,
Инчунин арбадакирдор намебояд буд.

Ҳар кучо ҷилвакунон маст намебояд рафт,
Фитнаи ҳар сари бозор намебояд буд.

Ҷони ман, муниси агёр намебояд гашт,
Ғофил аз ҳоли мани зор намебояд буд.

Аз шарори ситам аҳбоб намебояд сӯхт,
Гармии суҳбати ашрор намебояд буд.

Нуктаи ишк зи агёр ниҳон бояд дошт,
Айниё, бар сари изҳор намебояд буд.

Меҳру маҳ дар бандагии меҳррӯйе медахем,
Сунбулу райхон фидои тори мӯйе мекунем.

Гар тамошои канори ӯ насиби мо нашуд,
Аз ду чашми худ канори хеш чӯйе мекунем.

Шоми хичрон ёд меорем он мӯйи миён,
Зери бори ғам мададчӯй зи мӯйе мекунем.

Аз ҳаловат шахд мебандад забону коми мо,
Бо лабаш гар орзӯи гуфтугӯйе мекунем.

Содагӣ бингар, ки меҷӯем мо аз оташ об,
Яъне уммеди висол аз тундхӯйе мекунем.

Айнӣ, аз ин мисраи Соиб тасаллӣ ёфтем:
«Даст агар кӯтоҳ бошад, орзуе мекунем».

Чоно, хаваси сухбати агёр чӣ лозим?
Улфат ба рақибони сияхкор чӣ лозим?

Рафтан ба дари хонаи ҳар сифла чӣ хочат?
Аз кулбаи вайронаи мо ор чӣ лозим?

Дашном хитоби мани ноком намудӣ,
Бо дилшудае ин қадар озор чӣ лозим?

Дар пешғаҳи базми бадон рафта ништастан
Бо ин ҳама хубӣ ба ту, эй ёр, чӣ лозим?

Ғамгин манам аз меҳнати хичрону рақибон
Шод аз шарафи давлати дидор, чӣ лозим?

Дӣ кори маро паст намудӣ бари аҳбоб,
Дар кори рақиб ин ҳама бардор чӣ лозим?

Ман ошики дерини ту, ин ҷумла талаттуф,¹
Бо булҳаваси нав шуда хушдор чӣ лозим?

Дидан сӯйи мо – мунтазирон аз ҳама камтар,
Бо ғайр нигоҳ ин ҳама бисёр чӣ лозим?

Бо камбағалон ин ҳама озор намудан
Аз баҳри дили як ду-се пулдор чӣ лозим?

Улфат шудам аз баҳри ту бо мардуми авбош,
Бар рағми ман ин лутф ба аброр чӣ лозим?

Гуфтӣ: «Ту кию ишқи ман?» Ин кор чӣ даркор?
Аз ошики меҳнатзада инкор чӣ лозим?

Айнӣ, напавад роми ту он дилбари худком,
Ғам хурдани беҳудаву бекор чӣ лозим?

Оҳ, к-аз чаври замону рӯзгори бемадор,
Турфа рӯзи саҳт, ҳоли саъб моро рӯй дод!

Фозиле Сиддик, яъне комиле Хайратлақаб
Пушти по зад даҳри фони́ро, ба уқбо рӯ ниҳод.

3-ин алам моро гиребони сабури чок шуд,
Рафт аз ин ғусса аҷзoi шикебой ба бод.

Муддати умраш агарчи буд бисту ҳафт сол,
Фазлу максубаш намегунҷид дар зилли идод.²

Ҳамчу ӯ зеҳни мусаввар дидаи олам надид,
Ҳамчу ақли ӯ мучассам модари гетӣ навод.

¹ Талаттуф – меҳрубонӣ.

² Зилли идод – яъне, дар шумора намегунҷад.

Дар фасоҳат буд ҳамчун дар фатонаг беадил,¹
Дар садоқат буд беҳамто чу дар меҳру вадод.

Интизоме дошт аз фикри расояш мулки лафз,
Шаҳри мазмунро зи саъяш буд ободӣ зиёд.

Баъд аз ин ҳоҳад шудан маъмураи маънӣ хароб,
Баъд аз ин ҳоҳад ба иқлими суҳан афтад фасод.

Аз рабеи дувумин як ними аввал рафта буд,
Дар шаби душанбе ин ғам бар сари мо уфтод.

Соли фавташ ҷустам аз пири хирад, бо ох гуфт:
Дарду доғу ғам ба асҳоби садикаш рӯй дод.

Шақкардаҳане карда ба як ханда асирам,
Хомӯшлабе бурда ба афлок нафирам.

Завқест ба коми дилам аз фикри даҳонаш,
Он гуна, ки фориг шуда аз шаккару ширам.

Рафт аз ғами ӯ сабру қарор аз тани зорам,
Омад ба лаб аз фурқати ӯ чони ҳақирам.

Якбора фаромӯш кунам ҳастии худро,
Як бор агар ҷоми май аз дастӣ ту гирам.

Ҷуз ёди ту фикре нагузашта ба ҳаёлам,
Ҷуз меҳри ту чизе нанишаста ба замирам.

Дарси ғамат омӯхта буданд ба ҷонам,
Меҳри лабат омӯхта буданд ба ширам.

¹ Вадод – дӯстӣ, муҳаббат.

Абруйи камони ту, ки пайваста кашидаст,
Пайваста ба бедод занад аз мижа тирам.

Ҷоно, ба ҳақи ҷони ҷавонат, ки ба ҳолам
Лутфе бинамо, то накунад дарди ту пирам.

Сад ҷони гиромӣ кунам эсори ҷунон рӯз,
К-аз меҳнату андуҳи ғами ишқи ту мирам.

Афсурда шавам, хок шавам дар раҳат, оям,
То домани васли ту ба ин тарз бигирам.

Гар ҷон талабад, дар қадамаш пок супорам,
Айнӣ, ҷӣ тавон кард, к-аз ӯ нест гузираш?

Охир на бузургзода будӣ,
Машхур ба ҷоҳу ҷода будӣ,

Аз ҳар кӣ ба шахр ком дорад.
Дар аслу насаб зиёда будӣ.

Вокиф шудам ин замон, ки як сӯ
Асбоби шараф ниҳода будӣ.

Бо булҳавасони муфсидаткор¹
Дар базми тараб ситода будӣ.

Бо тоифаи разилаи дун
Машғули қимору бода будӣ.

Коми дили ҳар ҳасиси бадном
Беваҷху баваҷх дода будӣ.

Бо ин ҳама, рӯйи ҷангу пархош
Аз ноз ба ман кушода будӣ.

¹ Муфсид – табохкор, вайронкор, бадкор.

Акнун манаму ғами фироқат,
Ҳарчанд, ки нест сабру тоқат.

Фигон аз ғаму дарду доғи чудой,
Ки 3-ӯ шуд ба сад меҳнатам ошноӣ.

Чудой зи хар чиз мумкин бувад, лек
Киро хаст ёрои аз чон чудой?

Зи чонон чудо кас чӣ сон зинда монад?
Зи чонон чудоист аз чон чудой.

Чудой ба хар ҳол мушқил, хусусан
Зи чонон чудой пас аз ошноӣ,

Ба васлу ба ҳаҷр аз ту осудагӣ нест,
Ту, эй ишқ, бар чони ман як балой!

Ту, эй васл, нағзӣ! Вале бесуботӣ!
Ту, эй ҳаҷр, дардӣ! Вале бедавой!

Ба водии андух саргашта гаштем,
Ту, эй раҳбари хуррамӣ, дар кучой?!

Ҳамин аст фарёди ман то ба мурдан:
«Фигон аз чудой, фигон аз чудой!».

Хоки пойи дӯстон шуд тӯтиёи дидаи ман,
Қойи пойи дӯстдорон бод қойи дидаи ман.

Дар ҳавоят ашкрезонам, биё, биншин ба чашмам,
Бас хушу хуррам бувад обу ҳавои дидаи ман.

Шуд сафед аз интизор охир ду чашмам, ёр н-омад,
Менигар, косасиёҳии гадои дидаи ман.

Об қорӣ шуд зи чашмам он қадар, шуд лой роҳаш,
Ёр вокиф не ханӯз аз мочарои дидаи ман.

Васпро аз шавку ҳичронро зи ғам дар гиря бошам,
Кам нагашта об дар сайфу шитои дидаи ман.

Дидаам бенур шуд, э боди субҳ, имшаб, Худоро,
Гарде аз кӯяш расон, гарде барои дидаи ман.

Хуни дил ёрӣ ба оби чашм дод имшаб ба гиря,
Қуз дили ман нест, Айнӣ, ошноӣ дидаи ман.

ИНҚИЛОБ

(Ба журнали «Шӯлаи инқилоб»)

Инкилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад.

Нашри анвор мекунад ба ҷаҳон,
Инкилоб офтобро монад...

Пеши тӯфони инкилоб ҷаҳон
Пеши тӯфон хубобро монад.

Мавсими инкилоб рӯйи замин
Ҳолати изтиробро монад.

Ахли бедод мерасад ба ҷазо,
Арасоти ҳисобро монад.

Оқибат Шарқ мешавад бедор,
Гарчи ин фикр хобро монад.

Орзӯе, ки дошт шоҳи Фаранг
Ба назарҳо саробро монад.

Шарарафшонии найи килкам
Шуълаи инкилобро монад.

ҚИССАИ ПАРВОНА ВА КИРМАК

*Аз «Аз ҳар даҳан сухане»-и
Маҳмуди Тарзӣ ба назм оварда шуд.*

Фасли баҳорон, ки чаман сабз буд,
Сумбулу шамшоду суман сабз буд,

Соия беду лаби ҷӯ пешӣ кишт,
Дошт нишон аз лаби ҷӯӣ биҳишт.

Манзараи сабзи равонбахш буд,
Бӯйи шукуфа ҳама ҷонбахш буд.

Бод вазида зи сари бедмушк,
Мушк фишонда ба димоғони хушк.

Абри баҳор об зада марғзор,
Бурда зи рӯйи гулу сабза ғубор.

Дашт зи хосияти фасли рабё
Ҷилва намуда ба ҷамоли бадеъ.

Замзамаи фохтаю андалеб
Бурда зи ҷону дили ёрон шикёб.

Кирмаке, алқисса, дар ин марғзор
Буд нихон дар тақи як бугта хор.

Не бару не комати раъно дар ӯ,
Не сару не сурати зебо дар ӯ.

Ҳам яке парвонаи густох буд,
Гох ба ин, гох ба он шох буд.

Маст ба ҳар сӯйи чаман мечамид,
Гох ба гул, гох ба суман мечамид.

Ҳайъаташ аз ғояти озодагӣ
Зеб ба гулҳои чаман додагӣ,

Тобиши хуршед фитад бар параш,
Ҷун пари товус шавад ҳар параш,

Оби тароват чакад аз ҳайъаташ,¹
Бӯйи латофаг расад аз ҳайъаташ.¹

Гох ништаш зи сари ноз буд,
Гох далерона ба парвоз буд.

Баски зи парвоз худаш маст буд,
Сарви баландаш ба назар паст буд.

Кирмаки бечора, ки парвона дид,
Зиндагии хеш фақирона дид.

Оҳ кашид аз сари аҷзу ниёз
Аз ғаму андуҳ фиғон кард соз.

Гуфт: «Ниходаст Худои алим
Бар ману парвона чи фарке азим.

Ман кию парвонаи мағрур кӣ?
Зарраи бекадр кию хур кӣ?

Ман ба ҳама зиштию афтодагӣ
Ӯ ба ҳама хубию озодагӣ.

¹ Ҷайъат – омадан.

Ман нагавонам шудан аз хок пок,
Ў зи сафо карда дили пок чок.

Маскани ман хаст ба лойи замин,
Ў ба фалак рафта ба ҷойи замин.

Ҳар ки маро дид, нуфур оварад,
Ў ба ҳама нозу гурур оварад.

Ҷонваронем зи як обу хок,
Ў ҳама бедардию ман дарднок...»

Кирмаки бечора ба ин ҳасби ҳол,
Буд, ки бархост яке қилу қол.

Дид, ки чамъияти атфол буд,
Ҳар як аз ин чамъ ба як ҳол буд.

Он яке аз ғояти шодио шавк,
Ёфта ҳар ҷойи чаман ҷойи завк.

В-он дигар аз завку сафо медавид,
Ҳамчу ғизолон ба чаман мечамид.

Фирқае машғули тамошои гул,
Фирқае гил хоста бар ҷойи гул.

Тифле аз ин чамъ чу парвона дид,
Сурати ӯ дилкашу ҷонона дид.

Шавқи гирифтани ба дилаш кард ҷӯш,
Ҷониби атфол яке зад хуруш:

«Ҳон бедавед ин чи бало дилкаш аст!
Зуд бигирем, ба бозӣ хуш аст...»

Ҷумла давиданд ба шавку сурур
Аз пайи парвонаи соҳибгурур.

Ҳар қадар ин ҷонвар аз ҷон шитофт,
Аз кафи атфол халосӣ наёфт.

Кӯшишу шавқи талабу саъйи том
Сайди маонӣ бидарорад ба дом.

Аз талаби ҷиддии гирандагон
Чун раҳад ин ҷонвари нотагон?

Оқибат афтод ба ҷанголашон,
Шод аз ин сайд шуд аҳволашон.

Он яке аз бол кашид аз аҷаб
В-он дигар аз пой ба шавку тараб.

Оқибат ин ҷонвари номурод
Мурду парешон шуду ҳар сӯ фитоод.

Кирмаки бечора, ки ин ҳол дид,
Ҳолати худ мучиби иқбол дид.

Гуфт ки: «Сад шукр, ки зебо наям,
Худсару мағруру худоро наям,

В-арна маро низ ҷунин буд ҳол,
Мешудам афтода ба ранҷу малол

Ибратам ин бас ба сарои сипанч,¹
Қибру гурур аст зи асбоби ранҷ.

Он, ки дар ин маърака худрой шуд,
Худсару худбину худрой шуд,

Оқибаташ ҳол бад ин сон шавад,
Маъракаи бозии тифлон шавад...»

Хомаи Айнӣ, ки ба ибрат сиришт,
Қиссаи парвонаву кирмак навишт.

¹ Сарои сипанч – дунёи даргузар.

ДАР ТАЗМИНИ

*«Ҳар сарви сикӣ, ки бозбон кишт,
Охир ҳама ҳезум асту ангишт»¹,*

Ҳар сарвкаде, ки кад барафрехт,
Охир ба магоки хок чо сохт.

Ҳар мохрухе, ки рух барафрӯхт,
Охир ба шарораи фано сӯхт.

Ҳар гул, ки ба навбахор бишкуфт,
Охир ҳамаро хазон чу хас рӯфт.

Ҳар чост, ки обшору гулгашт,
Охир шуданист хушк чун дашт.

Ҳар қаср, ки сохт дасти меъмор,
Дар дасти фаност охири кор.

Ҳар мох, ки ёфт авчи иқбол,
Гардид ҳилол охири ҳол.

Дар сафҳаи рӯзгор аз қас
Номи баду нек монаду бас.

Эй дил, чу гузаштанист айём,
Бар хурду бузург кому ноком,

Он бех, ба замини зиндагонӣ
Тухми амали наку фишонӣ.

Чун мох ба авчи комронӣ
Бар рӯи ҷаҳон зиё фишонӣ.

¹ Байт аз Саъдӣ мебошад.

Чун боғ ба вақти навбахорон
Бикшой дили ҳазини ёрон.

Чун сарв агар самар надорӣ,
Аз сояи худ бубахш боре.

Чун меҳр ту ро чу нест тобе,
Боре чун абр пош обе.

Чун абр гар оби дилкашат нест,
Охир на зи оҳ оташаг нест.

Дар мавриди эҳтиёҷ оташ
Қам нест зи об хубу дилкаш.

Бахшой ба қадри иститоат
Аз умр ба хидмати ҷамоат.

Гуфтам ба ту, он чӣ гуфтани буд,
Бод аз ту Ҳудову халқ хушнуд!

ЁДИ МОЗӢ

Ёд бод он дам, ба ғафлат истироҳат доштам,
Не ғами ислому не парвон миллат доштам.

Шод будам, то зи аҳли илм будам беҳабар,
Бо ҷаҳолатпешагони даҳр улфат доштам.

Баҳри фаҳми хутбаву дебоча мекардам ҷадал,
Бо қасе гар филмасал аз илм суҳбат доштам.

Аз макотиб бо сияхчоҳе ризомандим буд,
Аз мадорис бо хароботе каноат доштам.

Хештанро аз ҳама масъуд мекардам гумон,
Танбалу отил¹ ба кунче истикомаат доштам.

Нафъи халқуллоҳ кай мекард бар ёдам гузар,
Баҳри нафъи хеш бо ёрон хусумат доштам.

Тарки кори дину дунё сахл мелиндоштам,
То ба лаъби тахтаи шагранч одат доштам.

Ғофил аз таърихи исломию аҳволи умам,
Аз ҳикоятҳои «Зулобӣ» ҳикоят доштам.

Ғаҳ ба айёрию доғулӣ ба ҳайрат мешудам,
Ғаҳ зи меҳри ёди ялдо иститоат доштам.

Буд ҷойи рӯзнома «Замчинома» бар кафам,
Бо камоли шавқ «Абӯмуслим»² кироат доштам.

Рӯзгор охир зи хоби ғафлатам бедор кард,
Чун ба худ дидам, зи ҳоли худ хичолат доштам.

«Тарҷумонӣ кард «Аҳволи замон» аз ҳоли ман,
«Вақт»³-ро дар пеши худ миръоти ибрат доштам.

Дар ҷароидномаи аъмоли худ дидам аён,
Нек санчидам, ки як олам қабоҳат доштам.

¹ Отил – бекормонда.

² «Зулобӣ», «Замчинома», «Абӯмуслим» – киссаҳои машҳури он замон.

³ «Тарҷумон» ва «Вақт» – рӯзномаҳои тоторӣ.

ИНҚИЛОБИ СУРХ

(Назира ба ғазали А. Лоҳутӣ)

Дар оташи ситам чигарам шуд кабоби сурх,
Аз хуни мустабид қадаҳе деҳ шароби сурх.

Аз инқилоби сурх расид ин хитоби сурх:
«К-эй зулмдидагон, сари шоху ҳисоби сурх!»

Бар сих зан дилу чигари чаврпешагон!
Кайфийяги шароб диҳад ин кабоби сурх.

Ҳар инқилоб рӯйи маро сурх кай кунад,
Аз Инқилоби сурх дамон офтоби сурх.

Шампери интиком маяндоз дар наём!
Сар то сари ҷаҳон нақунӣ то туроби сурх.

Дар баҳри хуни чавру ситампешагон замин
Бояд ки изтироб кунад чун ҳубоби сурх.

Хезед, эй гурӯҳи ситамдидагон, ба азм!
Дар рӯзгори куҳна кунед Инқилоби сурх!

Резед хуни душмани синфии худ чу шер!
Аз дида буздилона чӣ резед оби сурх?

Айнӣ, ба як ғазал натавон шарҳи ҳол кард,
Бояд ба инқилоб навиштан китоби сурх.

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Бар боғи ҷаҳон нахли шакарбори ман ин аст!
Дар хони амал лаълии хушбори ман ин аст!
Ҷони ману ҷонони ману ёри ман ин аст!
«Гӯ халқ бидонанд, ки дилдори ман ин аст!
Дилдори ҷафокори ситамгори ман ин аст!»

Эй бод, расон бар қадамаш мултамаси ман!
Шояд шавад ин лутфи ту фарёдраси ман!
Дар олами имкон ба ҷуз ӯ нест каси ман,
«Махбуби ману ҷони ману ҳамнафаси ман,
Хеши ману пайванди ману ёри ман ин аст!»

Ҳарчанд ки як бор накардӣ ту маро ёд,
Бе ёди ту ҳаргиз нашавад хотири ман шод,
Вакте ки дилам аз ғами ту буд ғамобод,
«Бӯйи сари зулфат ба ман овард шабе бод,
Аз ҳамнафасон ёри хаводори ман ин аст!»

Айнӣ шуда дар анҷумани ишқ ғазалхон,
Хурсанд нишинад чи ба васлу чи ба ҳичрон,
Онҳо, ки надонанд сурури ғами ҷонон,
«Гӯянд: Камол, аз пайи ӯ чанд каниӣ ҷон?
То ҳаст зи ҷонам рамаке, кори ман ин аст!»

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ ҲОФИЗ

Сарам ҷуз ҳаёлат ҳавое надорад,
Ғамам бе висолат давое надорад,
Танам бе наволат навое надорад,
«Дилам бе ҷамолат сафое надорад
Ҷу бегонае, к-ошное надорад».

Гули рӯйи зебо, бару дӯши наsrин,
Қади сарви раъно, тани софи симин,
Лаби лаъли гӯё, сари зулфи мушқин –
«Ҳама чиз дорад дилорому лекин
Дареғо, ки бо мо вафое надорад!»

Ба он рӯйи зебо, ба он холи мушқин,
Ба ин қадди раъно, ба ин зулфи пурчин
Супурдам дили хешро пок, лекин
«Матон дили поки ушшоки мискин
Ба бозори хуснаш баҳое надорад».

Дили Айнӣ ошuftа гашта чу мӯят,
Шабу рӯз гардид дар ҷустуҷӯят,
Сафо ёфт охир зи рӯйи нақӯят.
«Ҷу моҳ аст равшан, ки бе меҳри рӯят
Дилу ҷони Ҳофиз сафое надорад».

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ ҲОФИЗ

Сайру гашти лолазорон ёд бод,
Афту хези майгусорон ёд бод,
Ишрати фасли баҳорон ёд бод,
«Рӯзи васли дӯстдорон ёд бод,
Ёд бод он рӯзгорон, ёд бод!»

Сӯхт ҳичрон хирмани бунёди ман,
Гашт вайрон хонаи ободи ман,
Нест фориғ хотири ношоди ман,
«Гарчи ёрон фориғанд аз ёди ман,
Аз ман эшонро ҳазорон ёд бод».

Дилбаронро фикри дилдорӣ намонд,
Ошиқонро қуввати зорӣ намонд,
Аз касе бар кас ғами ёрӣ намонд,
«Ин замон дар кас вафодорӣ намонд,
З-он вафодорону ёрон ёд бод!».

Он ки дил аз баҳри ӯ аз даҳр гашт,
Кори ӯ дар бораи ман қаҳр гашт,
Оби чашмам шомӣ хичрон наҳр гашт,
«Комам аз талхӣ ғам чун заҳр гашт,
Бонги нӯши бодахорон ёд бод!»

Нест дар ғурбат касе ғамхораам,
Дар назарҳо чун ҳасе бекораам,
Дар кучо монам сари овораам?
«Ман, ки дар табири ғам бечораам,
Чораи он ғамгусорон ёд бод!»

Мурд Айнӣ, дарди ӯ бинхуфта монд,
Толеи носозгораш хуфта монд,
Ғунҷаи уммедҳо нашкуфта монд,
«Рози Хофиз баъд аз ин ноғуфта монд,
Эй дарег, аз роздорон ёд бод!»

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ СОИБ

Рафтам ба ҷустуҷӯи дар кӯчаҳо давида,
Ҳам ҷома ҷок карда, ҳам пираҳан дарида,
Дар кӯйи ӯ фитодам дар ҳоку хун тапида,
«Он маҳлиқо баромад аз хона май кашида,
Моил ба уфтодан чун меваи расида».

Гесӯи мушкбӯро тоби каманд дода,
Анворбахш рӯро хуршедсон кушода,
Дар ошӣк орзӯро карда басе зиёда,
«Нози баҳонаҷӯро дар як тараф ниҳода,
Шарми ситезаҷӯро дар ҳоку хун кашида».

Рӯйи чу маҳ гирифта андар паноҳи соид,
Бар маҳ фуруғ дода аз тоби моҳи соид,
Бар қатли ишқбозон бикшода роҳи соид,
«Молида остинро то бўсагоҳи соид,
То ноф пираҳанро чун субҳдам дарида».

Бурқаз зи рӯ кушода, боғи ирам намуда,
Пайвастабрувонро теги дудам намуда,
Дилҳо ба дом баста, зулфон чу ҳам намуда,
«Барке зи абр ҷаста ҳар ҷо қарам намуда,
Сарве зи хок раста ҳар ҷо, ки орамида».

Қад – нахлаи назоқат, тан – пайкари лағофат,
Лаб – чашмаи ҳаловат, рӯ – матлаи саодат,
Айнӣ чу дида он маҳ боре ба ин қиёфат
«Дигар надида худро то домани қиёмат,
Соиб касе, ки ӯро масту хароб дида».

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ ХИЛОЛӢ

Эй моҳи ман, имшаб маҳи тобони кӣ будӣ?
Партавғигани гӯшаи айвони кӣ будӣ?
Ҷон аз ғамат омад ба лабам, ҷони кӣ будӣ?
«Дӯшина кучо рафтино меҳмони кӣ будӣ?
Дил бе ту ба ҷон буд, ту ҷонони кӣ будӣ?»

Дил аз қафи ман бурдию дилдори кӣ гаштӣ?
Орому қарори дили бемори кӣ гаштӣ?
Ман мурдам аз ин ранҷ, ту худ ёри кӣ гаштӣ?
«Ин ғусса маро кушт, ки ғамхори кӣ гаштӣ?
В-ин дард маро сӯхт, ки дармони кӣ будӣ?»

Гуфтам зи раҳи лутф ба ин сӯхтаат соз,
Дар хонаи сабрам мазан оташ зи раҳи ноз,
Имрӯз сияҳрӯзтарам карда зи оғоз,
«Бо холи сияҳ мардуми чашми кӣ шудӣ боз?
Бо рӯйи чу маҳ шамъи шабистони кӣ будӣ?»

Имшаб ки зи ман орази гулгун бинухуфтӣ,
Рафтӣ ба рақибону ба ман ҳеч нағуфтӣ,
Эй ғунҷаи сероб, ба бахти кӣ шукуфтӣ?
«Эй давлати бедор, ба паҳлуи кӣ хуфтӣ?
Эй бахти гурезанда, ба фармони кӣ будӣ?»

Афрӯхта рухсори ту аз оташи сахбо,
Бигдохта аз оташи ин ашк дили мо,
Аз гирияи ман шӯри қиёмат шуда барпо,
«Шӯре ба дили сӯхта афтод, бифармо,
Имшаб намаки синаи бирёни кӣ будӣ?»

Афтодаам аз ҳаҷри ту андар тапишу таб,
Талх аст маро бе лаби ширини ту машраб,
Худ гӯй, кӣ нӯшид майи васл аз он лаб?
«Ман бо дили ошуфта чӣ донам, ки ту имшаб
Чамъияти аҳволи парешони кӣ будӣ?»

Айнисифат аз даст шуда кори Ҳилолӣ,
То чанд равӣ дар раҳи озори Ҳилолӣ?
Равшан нақуни дидаи хунбори Ҳилолӣ?
«Дур аз ту сияҳ буд шаби тори Ҳилолӣ,
Эй мох, ту хуршеди дурахшони кӣ будӣ?»

МАРСИЯИ МУСАДДАС БА АБЁТИ ХАЗРАТИ МАВЛОНОИ ЧОМӢ

Рафтӣ, эй гулбунӣ навраста, зи бустони падар,
Булбул омад ба фиғон аз дили нолони надар,
Зи фиуроки ту зад оташ ба муҳиббони надар,
Дили бирёни надар, синаи сӯзони надар,
«Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни надар,
Раҳм бар қони надар н-омадат, эй қони надар».

Баста будам ба ту дилро, ки ту худ дилбандӣ,
Чӣ шуд охир, ки ба якбора дил аз ман кандӣ?
Меҳри фарзандиву ойини чигарпайвандӣ
Ин буд оё, ки падарро ба бало афкандӣ?
«Сад раҳ аз дастӣ қазо сина ба нохун кандӣ,
Гар нафтодӣ аз он раҳна дар имони надар».

Дар баҳорон, ки шавад шод зи гул то хошок,
Дидаи мо шуда чун абри баҳорӣ намнок,
Сина гардида зи ғам чун гули сурӣ сад чок,
Зи чӣ рафтӣ ба таҳи хок ту, эй гулбунӣ пок?!
«Навбаҳор омаду гулҳо ҳама растанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули хандони падар!»

Гар наёӣ сӯйи мо, боди саборо бифирист,
Хабаре таслияти хотири моро бифирист,
Дард з-андоза фузун гашт, даворо бифирист,
Тира шуд чашм зи ғам нури зиёро бифирист,
«Шуд маро дида чу Яъқуб, Худоро, бифирист
Бӯйи пироханат, эй Юсуфи канъони падар».

Ду-се соле руҳи гулранг намоён кардӣ,
Хонаам аз гули рухсор гулистон кардӣ,
Падару хешу бародар – ҳама шодон кардӣ,
Зуд чамъияти ин силсила вайрон кардӣ,
«Хоб дидам, ки дили чамъ парешон кардӣ,
Оқибат рост шуд ин хоби парешони падар».

Вақти он буд, ки тавсифи ҳаётаг гӯям,
Ҳарфи ширинею тарзи ҳаракотат гӯям,
Кай гумон доштам абёти мамотат гӯям,
Сухан аз талхӣ холи сакаротат гӯям,
«Чигарам сӯхта» таърихи вафотат гӯям,
Дили модар шуда оташзада бар сони падар.

МУСАДДАС ДАР ТАЗМИН

Э чафочӯ, чӣ аламҳо, ки надидем аз ту,
Ғайри дашному ҳақорат нашунидем аз ту,
Ба таманнои дили худ нарасидем аз ту,
Оқибат ром нагаштино рамидем аз ту,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Дар раҳи ишқи ту як умр давидем ба сар,
Шуда расвой сари кӯчаву бозору гузар,
Нанамудӣ зи вафо ҷониби мо ҳеч назар,
Тобу тоқат ба ҷафои ту намондаст дигар,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Ба сари кӯйи ту кардем басе ҷӯшу хуруш,
Бори таъни касу нокас бикашидем ба дӯш,
Ошноӣ набаромад зи ту, пас палтару кӯш
Барғирифтем, то бо ғайр нишину май нӯш,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Дили бечора ба хичрони ту озор кашид,
Ҷони меҳнатзада озори ту бисёр кашид,
Дилу ҷон бар раҳи ту меҳнати бекор кашид,
Бодаи васл ба ҷоми тараб агёр кашид,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Чанд кардем дил аз меҳнату ғамҳои ту хун,
Чанд гаштем ба дунболи ту ночору забун,
Дил хунук гашту бишуд фикри ту аз дил берун,
Дилкашолӣ ба ту моро набувад ҳеч кунун,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Ту мапиндор ки ин бор чу ҳар бори дигар,
Боз оему гузорем хама кори дигар,
Чун бирафтем, наҷўем туро бори дигар,
Баъд аз ин мову дилу пешаву атвори дигар,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

Ману Айӣ, ки зи ишқи ту каландар гаштем,
Доғи ту бар дилу савдои ту бар сар гаштем,
Аҳд бисёр шикастӣ ту, ки музтар гаштем,
Аҳд мо ҳам бишикастем, зи ту баргаштем,
«Мо ба кулӣ тамаи васл буридем аз ту,
Дастӣ уммед ба якбора кашидем аз ту».

МУҲАММАС БАР ҒАЗАЛИ А. ЛОҲУТӢ

Аз он рӯзе, ки бурдастӣ зи мо дил,
Надид аз илтифотат як адо дил,
Ба сад ғам гарчи гардид ошно дил,
«Нашуд як лаҳза аз ёдат ҷудо дил,
Зихӣ дил, офарин дил, марҳабо дил».

Дилам рафту зи пай сабру қарорам,
Кунун дар фикри дил ҷон месипорам,
Мапурседам ба дил ҷун аст қорам,
«Зи дасташ як дам осоиш надорам,
Намедонам ҷӣ бояд қард бо дил».

Ҷӣ гӯям, дил ба ман охир ҷихо қард?
Маро дар орзуи худ фидо қард,
Зи савдоят маро дил дар бало қард,
«Ба ҷашмонат маро дил мубтало қард,
Фалокат дил, мусибат дил, бало дил».

На ёрое, ки фарёде барорад,
На бахти он ки хун аз дида борад,
Ба хичронат кунун ҷун тоб орад?
«Даруни сина оҳе ҳам надорад,
Ситамкаш дил, парешон дил, гадо дил».

Дар он вакте ки лофи ишк мезад,
Муқаррар кард хуни хеш резад,
Чӣ қойи он ки аз домат гурезад,
«Бишуд хоку зи кӯяг барнахезад,
Зихӣ собитқадам дил, бовафо дил».

Ба роҳи ишк асар аз ман мапурсед,
Чу дил гум шуд, хабар аз ман мапурсед,
Чӣ қойи дил, зи сар аз ман мапурсед,
«Зи ақлу дил дигар аз ман мапурсед,
Чу ишк омад кучо ақлу кучо дил?»

Намеғӯям ҳақ аз дил, ботил аз ту,
Вале дилрост ҳоле мушкил аз ту,
Ту хун гаштӣ зи дил, дил – бисмил аз ту,
«Ту, Лохутӣ, зи дил ноӣ, дил аз ту,
Ҳаё кун, ё ту сокил бош, ё дил».

СУРУДИ МАКТАБ (Саҳаргоҳон)

Саҳаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,
Гул аз шодӣ шукуфту ғунча во шуд.

Шумо, эй булбулони боғи мактаб,
Саҳаргоҳон чаро хобед ҳар шаб?

Шумо ҳам дар наво оед бояд,
Ки то аз боғи маънӣ гул кушояд.

Саҳаргоҳон гулистони дабистон
Тароватбахш бошад чун гулистон.

Чаро аз ин гулистон гул начинед?
Чаро дар кунҷи бекорӣ нишинед?...

Биёед, эй шарикон, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем.

Ба олам ҳар касе бекор гардад,
Ба чашми аҳли олам хор гардад...

Биёед, эй рафиқони маонӣ,
Ба ҳам гардем чӯёни маонӣ.

Зи илму маърифат гар баҳра ёбем,
Тавон бозуи нодонӣ битобем.

Вагарна ҷаҳл бар мо ҳамла орад,
Димор аз рӯзгори мо барорад.

МАРШИ ХУРРИЯТ

Эй ситамдидагон, эй асирон!
Вакти озодии мо расид.
Муждагонӣ дихед, эй фақирон!
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.

То ба кай ғусса хӯрдан ба ҳасрат,
Баъд аз ин шодмонӣ намо!
Бас ҷафо, бас ситам!.. Эй адолат!
Дар ҷаҳон хукмронӣ намо!

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон хукмрон бод
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Хуни мо шуд ҳадар рӯзгорон,
Бар муроди ду-се нобакор.
Бар муроди дили дӯстдорон,
Ҷони ин нобакорон барор!

Дар ҷаҳон зулми золим намонад,
Ҳам ҷафо, ҳам ситам, ҳам нифок.
Дар ҳама шахди шодӣ ҷашонад
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Ҳар ситамгори дун хурраму шод
Солҳо ҷоми ишрат ҷашид.
Дар шаби тираи ҷавру бедод
Ҳар ситамдида меҳнат кашид.

Оқибат офтоби адолат
Бар сари бенавоён битофт.
Аз ҷаҳон нест шуд зулму зулмат,
Муштабид дар ҷаҳаннам шитофт.

Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод
Ранҷбар, барзгар бо тифок!

МАРСИЯ

(Дар кушта шудани бародарам
Ҳочӣ Сироч дар зиндони амир)

I

Дӯстон! Фоҷиаи саҳт биёмад ба сарам,
Рафт аз ин фоҷиа рӯҳ аз тану нур аз басарам.

Ҳабаре омалу рафт аз дилу ҷон токату хуш.
Баъд аз ин кай шавад аз хушу дилу ҷон хабарам?!

Хабар ин аст, ки бо теғи ситам кушта шудаст
Додарам – қуввати рӯҳу дилу кутти ҷигарам.

Аз хучуми аламам қуввати фарёд намонд,
То ҷунин дашнаи бедод фалак зад ба сарам.

Ҷигарам об шуду реҳт зи ду ҷашми тарам,
Ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам!

II

Баъд аз ин токату ором мапурсед зи ман!
Баъд аз ин шодии айём мапурсед зи ман!

Субҳи шодӣ абадӣ дур шуд аз ман, пас аз ин
Ғайри шои алам анҷом мапурсед зи ман!

Рӯзам аз шаб накунад фарку сабоҳам аз шом,
Шабу рӯзу саҳару шом мапурсед зи ман!

Реза шуд пайкарам аз шиддати андуҳу алам,
Асари шиддати олом мапурсед зи ман!

Ҷигарам об шуду реҳт зи ду ҷашми тарам,
Ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам!

III

Эй ҷафопеша фалак, нолаву фарёд аз ту!
Нест ҷоие зи ту ободу диле шод аз ту!

Ҳар ниҳоле ки дар ин боғ барӯманд шуда,
Канда гардида ба бедод зи бунёд аз ту!

Бод, эй модари айём, насиби ту ҳалок!
Ки ҳама меҳнату андуҳу алам зод аз ту!

Дилу ҷону сару хушу хирадам рафт ба бод,
Хӯрдаам саҳт ҷунон дашнаи бедод аз ту!

Ҷигарам об шуду реҳт зи ду ҷашми тарам,
Ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам!

IV

Чамъ гардида ба як чой ситамгоре чанд
Ба кушишхона чунонки саги хунхоре чанд,

Даври як золими мурдори ситамгори сафех,
Гирд гардида ситампешаи мурдоре чанд,

Гӯфандвор ба ханчар зада сар инсонро
Бикашиданд зи хун соғари саршоре чанд.

Қон супурданд ба анвой ҷафову зорӣ,
Чанд озурдадил аз дасти дилозоре чанд.

Ҳам дар он маслахи ахрор чигаргӯшаи ман
Кушта гардида ба фармудаи ашоре чанд.

Чигарам об шуду рехт зи ду чашми тарам,
Чигарам, во чигарам, во чигарам, во чигарам!

V

Ин шунидам, ки ду-се золими хунхори дурушт
Дасти он хастаи мазлум бубастанд ба пушт.

Раҳм н-оварда ба бечорагию бегунаҳиш,
Мезадандаш ҳама дам гаҳ ба лағад гоҳ ба мушт.

Ин ҳама зулм, ки он хукниҳодон карданд,
На ба оини маҷусасту на кеши Зардушт.

Ҳеҷ гаҳ мо нашунидем, ки инсонеро
Бабр ё хирс ва ё хук бад-ин ваҳшат кушт.

Чигарам об шуду рехт зи ду чашми тарам,
Чигарам, во чигарам, во чигарам, во чигарам!

VI

Ё Раб, он хонаи бедоду ситам вайрон бод!
Ё Раб, он маҳкамаи ҷавр мазористон бод!

Ё Раб, он тахт, ки шуд боиси бадбахтии мо,
Реза-реза шуда бо хоки сиях яксон бод!

Ё Раб, он тоҷ, ки зеби сари хунхоре шуд,
Бо сари соҳиби худ зебдеҳи зиндон бод!

Ё Раб, он қаср, ки ишратгаҳи ҷаллодон аст,
Пора-пора шуда дар зери замин пинҳон бод!

Ё Раб, он зумра, ки имрӯз таҳаккум дорад,
Даст баста ба дари маҳкамаҳо хайрон бод!

Ё Раб, он муфтио он козию он шоху вазир
Сарнагун гашта ба хуни худашон ғалтон бод!

К-ин ҳама зулм ба даврон, ки бадин ваҳшат рафт,
Баҳри омодагии ишрати ин ҳазрат рафт.

ПАЙРАВ ЗИ МИЁН РАФТ

Пайрав, ки яке шоири шӯрои мо буд,
Сад хайф, ки дар айни ҷавонӣ зи ҷаҳон рафт.

Дар даҳр баҳор асту ҳазон аст, валекин
Афсӯс тавон хӯрд бар он гул, ки ҷавон рафт.

Аз маҳфили аҳбоб дар ин мотами ҷонсӯз
То абри сиях дудсифат оху фиғон рафт.

Лекин насазад нола, ки аз гулшани шӯро
Сад гул расад он рӯз, ки як гул ба ҳазон рафт.

Сад пайрави комил ивази ин бирасонем,
Як Пайрави наврастаи мо гар зи миён рафт.

ШАБИ ТАНҲОЙ

Шаби танҳой дили ман хун шуд,
Дили ман хун шуд шаби танҳой.
Дили шайдой ба кучо гум шуд?
Ба кучо гум шуд дили шайдой?

Ба кӣ меғӯям дили хунгашта?
Дили хунгашта ба кӣ меғӯям?
Зи кӣ меҷӯям дили гумгашта?
Дили гумгашта зи кӣ меҷӯям?

На маро ҳамдам, на маро мунис,
На маро мунис, на маро ҳамдам.
На маро маҳрам, на маро мушфик
На маро мушфик, на маро маҳрам.

Сари расвой сари ман дорад,
Сари ман дорад сари расвой.
Сари савдой ба кучо монам?
Ба кучо монам сари савдой?

На маро хона, на маро бистар,
На маро бистар, на маро хона.
На маро лона, на маро болин,
На маро болин, на маро лона.

Чӣ бало мушқил алами дурӣ?
Алами дурӣ чӣ бало мушқил?
Наравад аз дил ғами маҳчурӣ,
Ғами маҳчурӣ наравад аз дил.

Ғами ҳамзодон чӣ ситам бар ман?
Чӣ ситам бар ман ғами ҳамзодон?
Алами хичрон чӣ чафо бар ман?
Чӣ чафо бар ман алами хичрон?..

Чӣ кунам, ё Раб, шаби танҳой?!
Сари савдой, дили шайдой.
Ба ҷаҳон бо ҳам зи ҷаҳон барҳам
Бихӯрад, ё Раб, шаби танҳой!

ТО БА КАЙ?

То ба кай ошуфтаи зулфи парешон аст дил?
То ба кай хунгаштаи лағли суҳандон аст дил?

То ба кай қурбони бераҳмии ҷонон аст дил?
То ба кай вайрони истибдоди хичрон аст дил?

То ба кай аз ғусса гирён ҳамчу найсон аст чашм?
То ба кай аз доғ сӯзон ҳамчу нирон¹ аст дил?

То ба кай аз бекасӣ ҳамроҳи фарёд аст лаб?
То ба кай аз берафиқӣ ёри афгон аст дил?

То ба кай дар хоку хуни ҳаҷр ғалтон аст тан?
То ба кай дар сӯзу доғи ишқ бирён аст дил?

То ба кай аз хори роҳи ёр афгор аст пой?
То ба кай аз ҷавру зулми дӯст нолон аст дил?

То ба кай ҳам бар сари зонуи маъюсаст сар?
То ба кай хун аз ҳучуми доғи хирмон аст дил?

Вақти он омад, ки дар саъю амал ҳиммат кунем.
Дар сари осудагии хеш худ хидмат кунем.

¹ Нирон – оташ.

ОВОЗИ ТОЧИК

Ба парда то ба чандин рози тоҷик,
Биё биншин, шунав овози тоҷик.

Чу кумрӣ месароям нағма, чунки
Гирифторам ба сарви нози тоҷик.

Ба зехни софу истеъдоди фитрӣ
Набошад дар ҷаҳон анбози тоҷик.

Суханро чун арӯсон зеб дода
Забони маърифатпардозӣ тоҷик.

Хунарҳо, пешаҳо эҷод карда
Ба дунё кувваи ҷонбозӣ тоҷик.

Якин донӣ, ки анҷомаш ба хайр аст,
Ба ёд оӣ агар огози тоҷик.

Ҷаҳонро сар ба сар санчида дида,
Ба аҳди рафта чашми бози тоҷик,

Фақат бемактабӣ дар аҳди ҳозир
Каме монез шуд аз парвози тоҷик.

Пас аз чанде ба хомӯшӣ ғунудан,
Баромад оқибат «Овози тоҷик».

ПАНД

Эй қуввати ҷисму кути чонам,
Осоиши ҷони нотаवонам.

Бишнави ман ин хучистағуфтор:
Мафрӯш замини хеш зинхор!

Мафрӯш замин, ки гавҳар аст ин,
Гавҳар ҷӣ, шафика модар аст ин.

Ин хоки сиях, ки мушкбез аст,
Мафрӯш, ки модари азиз аст.

Чун модари меҳрубони ҷонӣ
Парварда туро ба меҳрубонӣ.

Кас модари меҳрубон фурушад?!..
Аблаҳ бошад, ки он фурушад.

Ин хоки сиях бад-ин сиёҳӣ
Бахшад ба ту неъматӣ илоҳӣ...

Мафрӯш замин, ки хор гардӣ,
Берӯзию бекарор гардӣ.

Як парча замин, ки киштзор аст,
Бар тарзи маишатад мадор аст.

На ош хӯрад, на нон, на мева,
Бахшад ба ту ошу нону мева.

Ҳар тухм ба киштзор корӣ,
Даҳ мерӯяд ба лутфи борӣ.

Боғи ту, ки пур зи анғубин аст,
Хуррам ҷоясту дилнишин аст.

Ҳам себ туро диҳад, ҳам олу,
Шафтолуно ноку олболу.

Ангур, ки ин қадар азиз аст,
Аз боғи ту муфт руста чиз аст.

Боғ аз чӣ сабаб ба зар фурушӣ?
Зар муфт равад, агар фурушӣ.

Ҳам боғ равад зи дасту ҳам зар,
Монӣ ба ҷаҳон харобу абгар.

Зар ҷамъ намо, замин ба даст ор,
Мекор замин, ки зар диҳад бор.

Бо зар ту гар эҳтиёҷ дорӣ,
Гандум мекор, то зар оӣ.

Зинҳор замину боғ мафруш!
Ин панди наку бигир дар гӯш!..

БОМДОДИ БАҲОРОН

Айёми баҳору бомдодӣ,
Вақти фараҳ асту гоҳи шодӣ.

Бар ҷониби марғзор бинӣ,
Ҳар сӯ гулу лолазор бинӣ,

Ҳаст оби равон, равон ба ҳар сӯ,
Сабз аст зи сабзаҳо лаби ҷӯ,

Аз бӯйи гулу гиёҳи навҳез,
Боди сахарист анбаромез,

Гул хурраму барги тоқ хуррам,
Аз сабза тамоми хок хуррам,

Бархоста сарв, гул шукуфта,
Наргис лекин ханӯз хуфта,

З-ин коҳилӣ асту бешуурӣ,
Машхур шудааст ӯ ба кӯрӣ.

Занбӯри асал кашад зи ҳар сӯ,
Шира зи шукуфаҳои хушбӯ,

Гунҷишк ба саъйи хеш дона
Аз дашт барад ба сӯйи хона,

Ҳоҳ мӯр асту хоҳ мор аст,
Ғарқи амал аст, маҳви қор аст.

Айб аст, ки одамӣ дар ин ҳол
Бекор ба гӯшае бихобад,

Дунё гардидааст фавол,
Ӯ бар қоре набаршигобад.

Ҷаҳон то ҷаҳон аст, гарданда аст,
Бимирад, агар шох, гар бандааст.

Ба дунё намонад касе ҷовидон,
Наёбем мо ҳам зи мурдан амон.

Бимирем чун қому ноқом мо,
Ҳамон беҳ, ки мирем бо ном мо!

Ба номи наку қушта гаштан ба ҷанг
Беҳ аз зиндагонии бо айбу нанг.

Муҳаннас набошему нокас наем,
Гар аз марг тарсем, мо кас наем!

Бифармо, ки мо чонсупорӣ кунем,
Ба ҷанги ватан бар ту ёрӣ кунем!

Бифармо, ки мо дар сафи корзор
Барорем аз мағзи душман димор!

Бифармо, ки бо оташи ҷанг зуд
Барорем аз ҳастии хасм дуд!

Ту фармон деҳу қаҳрамонӣ бубин,
Зи мо ҷондихӣ, ҷонситонӣ бубин!

Ба оташ фиристӣ, самандар шавем,
Ба беша фиристӣ, ғазанфар шавем.

Ба дарё фиристӣ агар баҳри ҷанг,
Зи туфон натарсем ҳамчун наҳанг.

Агар мефиристӣ ба пайкори кӯҳ,
Чу вулкан зи мо кӯҳ гардад сутӯҳ.

Ситонем мо хуни хеш аз адӯ
Аз он пеш, ки хуни мо резад ӯ.

Чу қардем якҷанд душман ҳалок,
Пас он гоҳ аз қушта гаштан чӣ бок?..

Ки ин маргамон умри сонӣ диҳад,
Ҳаёти нави ҷовидонӣ диҳад...

Эй дил, ба ғами ишқ гирифтор шудӣ,
Девона шудӣ, хаста шудӣ, хор шудӣ.
Якҷанд қарини суҳбати ёр шудӣ,
Имрӯз ба як дидани ӯ зор шудӣ.

Айни, ҳама завчу фарди олам дидем,
Маҷмӯи давою дарди олам дидем.
Кам сохт ба мо ҷуз охи сарду дами гарм,
Бисёр зи гарму сарди олам дидем.

Хушёр шав, ин аҳди нақӯй гузарад,
Айёми баҳору тозарӯй гузарад.
Ҳарфе зи вафо ба безабонони ҷаман,
Гӯй гузарад, агар нақӯй, гузарад.

Мактаб ба ту ёд медиҳад илму адаб,
Мактаб зи ту мебарад ғаму ранчу тааб,
Як нуқтаи мухтасар зи мактаб гӯям:
Одам нашавад касе магар аз мактаб.

Он холи сияҳ, ки бар руҳат ҷо дорад,
Ҳиндуст, вале ба хулд маъво дорад,
Гар ҳинду нест, аз ҷи аз роҳи ҷафо
Торочи матои дин тақозо дорад?

МУНДАРИЧА

А. Кўчарзода. Устод Айни ва истиқлолияти миллии тоҷикон.....	5
Одина	19
Қисми якум	20
Қисми дувум	47
Қисми сеум	70
Қисми чорум	108
Марги судхӯр	169
Аҳмади девбанд	346
Мактаби кухна	376
Мунтахаби ашъор	416

Шод аз ту шудам аввалу ғамгин охир,
Рафт аз кафи ман қарору тамкин охир.
Охир, зи сари раҳм гузаштан то кай?
Аз лутф дар ин миён яке бин, охир.

Дар мадраса хучраи кулай нест маро,
Дар майкада ваҷҳи нуклу май нест маро.
То кай гуям, ки ину вай нест маро?
Билҷумла ба даҳр ҳеч шай нест маро!

Зохид, ки ҳамеша таъни мастӣ мекард,
Бо шишаву бода сангдастӣ мекард.
Чун чашми туро дид, ки мастӣ мекард,
Мастӣ мекард, майпарастӣ мекард.

Ин боғ зи нахли куҳан оростаам,
В-он нахл ба теғи хома пирастаам.
Сайронгаҳе зиёда кардам ба шумо,
Ҳарчанд зи умри худ басе коштаам.

Ин хона зи хишти кухна андохтаам,
Дар вай чашне зи рафтагон сохтаам,
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умри ҷавонӣ ба ҷи раҳ бохтаам.

**«АХТАРОНИ АДАБ» (СИЛСИЛА)
ИБОРАТ АЗ 50 ЧИЛД**

Чилди 40

Садриддин Айни

МУНТАХАБОТ

(Китоб аз ҳисоби нақшаи соли 2019 нашр шудааст)

Мухаррири ороиш *Роиш Лоикзода*
Мухаррири саҳифабандӣ *Азиз Қурбонзода*
Мусахҳеҳ *Меҳрӣ Саидова*

Ба матбаа 26.10.2019 супурда шуд.

Чопаш 18.08.2020 ба имзо расид.

Ҷузъи чопӣ 30,0. Андозаи 60x90 ¹/₁₆.

Адади нашр 5000 нусха

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
734018, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қаробоев 17а

Дар чопхонаи ҶДММ «Илм» чоп шудааст.

